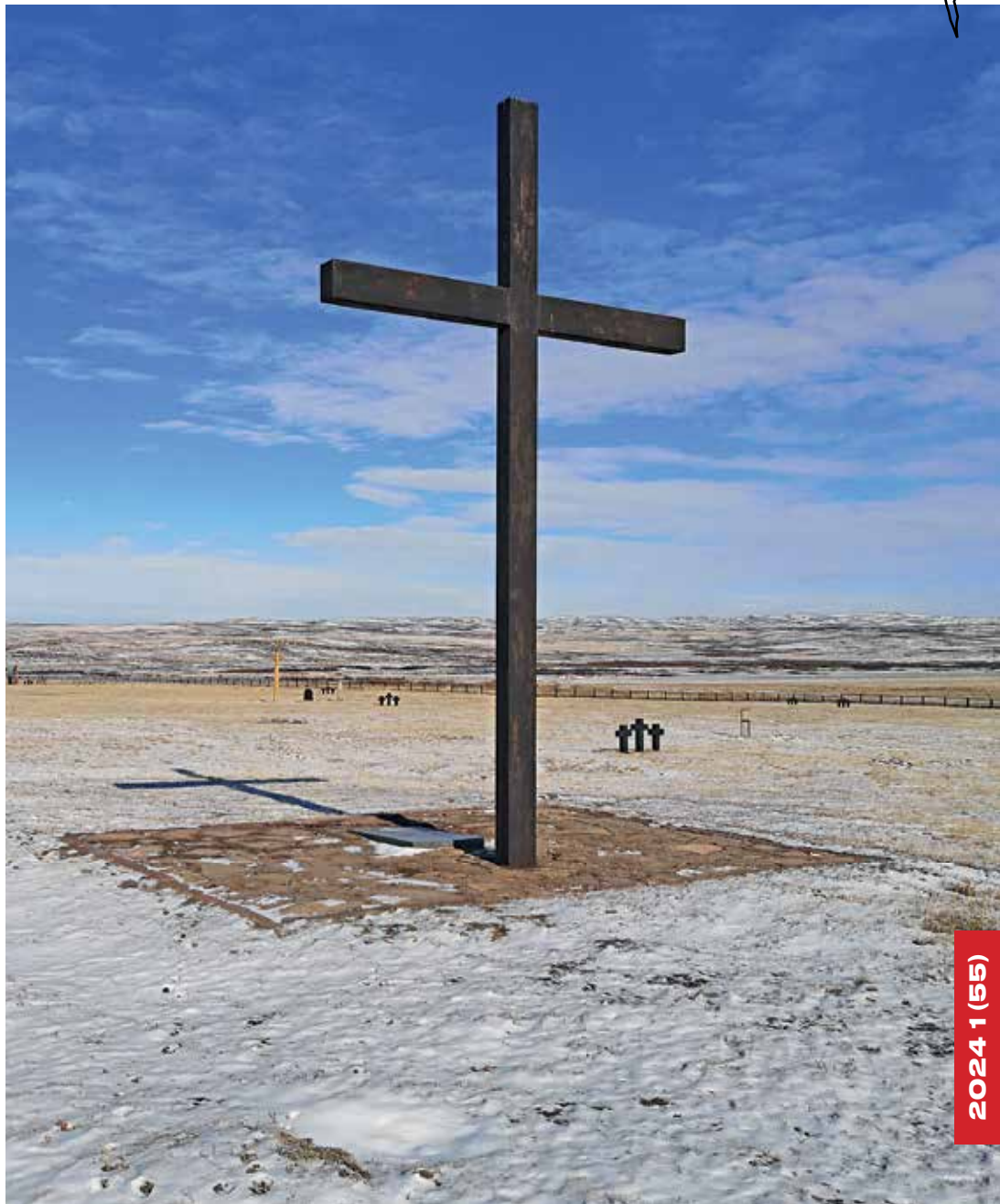
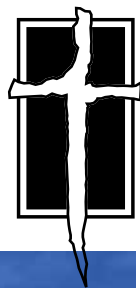

GENOCIDAS

ir REZISTENCIJA

2024 1 (55)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

GENOCIDAS
IR REZISTENCIJA

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

ISSN 1392-3463

Vilnius 2024

GENOCIDE
and RESISTANCE

GENOCIDE AND RESISTANCE RESEARCH
CENTRE OF LITHUANIA

ISSN 1392-3463

Vilnius 2024

Žurnalas leidžiamas du kartus per metus / The journal is published twice a year

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2024.100>
2024 / 1(55)

REDAKcinĖ KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

- dr. Valdemaras Klumbys** Redakcinės kolegijos pirmininkas / Chairman of the Editorial Board
Lietuvos istorijos institutas
- dr. Tetiana Boriak** Vilniaus universitetas
- dr. Arūnas Bubnys** Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius
- dr. Marius Ėmužis** Vilniaus universitetas
- dr. Vladislav Hrynevych** Babin Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio institutas, Ukraina /
Інститут дослідження території та ландшафту пам'яті
Бабиного Яру
- dr. Kārlis Kangeris** Stockholms universitet, Švedija
- dr. Ineta Lipša** Latvijos universitetas / Latvijas Universitāte, Latvija
- dr. Aigi Rahi-Tamm** Tartu Ülikool, Estija
- dr. Meelis Saueaak** Eesti Mälu Instituut, Estija
- dr. Arūnas Streikus** Vilniaus universitetas
- dr. Saulius A. Sužiedėlis** Millersville University, JAV
- dr. Joachim Tauber** Nordost Institut an der Universität Hamburg, Vokietija
- dr. Kristina Burinskaitė** Vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2024.100>

© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2024

TURINYS / CONTENTS

STRAIPSNIAI

Irena Šutinienė

Sovietinių represijų atmintis Kazachstano lietuvių diasporoje: interpretacijos, praktikos, kontekstai **p. 7**

Arvydas Gelžinis

Lietuvos represuotų gyventojų paleidimas ir grįžimas 1953–1957 metais: tarp laisvės ir suvaržymų **p. 26**

Arūnas Vyšniauskas

Molotovo-Ribbentropo pakto ikonografiniai aspektai: dokumentinių fotografijų lyginamoji analizė **p. 62**

Kristina Burinskaitė

Partijos politiniai kariai: KGB kadrinio darbuotojo politinis ir socialinis portretas **p. 115**

ARTICLES

Irena Šutinienė

Memory of Soviet Repressions in the Kazakhstan Lithuanian Diaspora: Interpretations, Practices, Contexts **p. 141**

Arvydas Gelžinis

Release and return of repressed people in Lithuania in 1953–1957: between freedom and constraints **p. 162**

KONFERENCIJA / CONFERENCE

Tarptautinė mokslinė konferencija „Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto lietuvių veikėjai nacių ir sovietų represijų aukos“

Rūta Matimaitytė

Tėvynė – Rytų Prūsija, namai – Lietuva“: vilko vaikų atvejis **p. 203**

Irena Šutinienė

Karo ir pokario patirtys Klaipėdos krašto vaikų prisiminimuose **p. 215**

Magnus Ilmjärv

Baltic and Polish politicians in exile and their vision of post-war peace settlements in Eastern Europe. Years 1940–1945 **p. 235**

David Sætre Ludvigsen

Memellanders in Norway after World War 2 **p. 257**

Dawid Chomej

Polish forced labourers in Klaipeda region during World War II **p. 269**

RECENZIJOS / REVIEWS

Vytautas Jokubauskas

Klaipėdos istorijos lūžinis epizodas – 1923 metai **p. 292**

KRONIKA / CHRONICLE

Enrika Kripienė

Naujas optimistinis pokario laisvės kovų tyrimas **p. 302**

Lina Gerdvilytė Natkevičienė

Moterys partizaniniame kare 1944–1953 m. **p. 304**

Knygos **p. 307**

Books **p. 307**

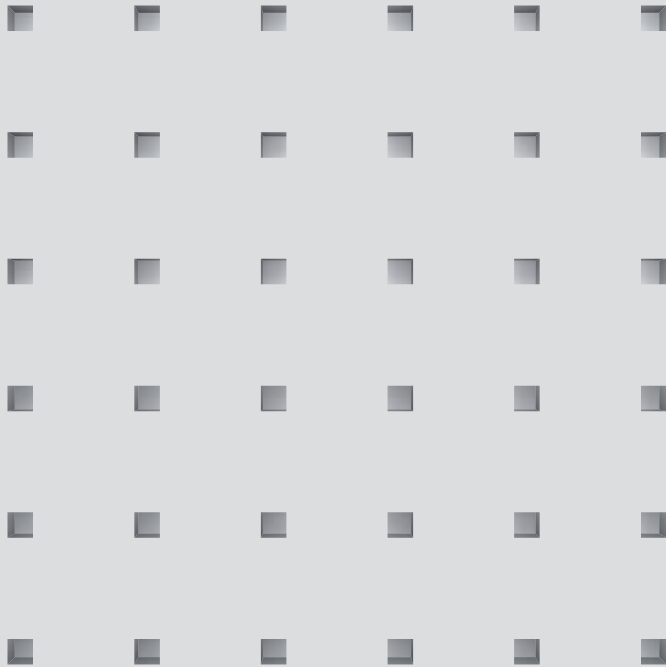
Apie autorius **p. 311**

Notes on Authors **p. 313**

Gairės autoriams **p. 316**

Guidelines for Authors **p. 323**

STRAIPSNIAI

Sovietinių represijų atmintis Kazachstano lietuvių diasporoje: interpretacijos, praktikos, kontekstai

Irena Štutiniė

Istorinių tyrimų programų skyriaus vyriausioji istorikė

Genocido ir rezistencijos tyrimų departamentas

✉ irena.sutiniene@genocid.lt

ORCID 0000-0002-0405-7851

Šiame straipsnyje analizuojama represijų atmintis Kazachstano lietuvių diasporoje, kurios didelę dalį sudaro represuotų lietuvių palikuonys. Remiantis pusiau struktūruotų interviu metodu atliktos apklausos duomenimis¹, analizuojamos diasporos atstovų represijų atminties interpretacijos, vertinimai, įamžinimo ir minėjimo praktikos. Aptariamos šios atminties sąsajos su dominuojančiais kolektyviniais Kazachstano atminties diskursais ir lietuviškuoju represijų atminties pasakojimu. Analizė atskleidžia gyvenamosios šalies represijų atminties diskursų įtaką migrantų ainių atminčiai.

Reikšminiai žodžiai: prievartinė migracija, sovietinių represijų atmintis, migrantų kartų atmintis.

¹ Straipsnyje remiamasi duomenimis, tyrėjų grupės (Loreta Vilkienė, Jolanta Kuznecovienė, Vytis Čiubrinskas, Irena Štutiniė) surinktais vykdant LMT finansuojamą projektą *Prievartinės migracijos iš Lietuvos diasporos Rytuose ir jų tapatybė: Užvolgio ir Kazachstano atvejai* (LMT LIP-20-12). Ši medžiaga kitais atminties tyrimų aspektais yra analizuota kitose autorės publikacijose.

Įvadas

Stalinizmo represijų aukų atmintį Lietuva puoselėja ne tik šalyje, bet ir gausiose tremties ir kalinimo vietose visoje buvusioje SSRS teritorijoje (Rusijoje, Kazachstane, Tadžikijoje, Kirgizijoje ir kt.)². Kai kuriose vietose tebegyvena represuotų lietuvių palikuonys, kurių tėvai ar seneliai dėl įvairių priežasčių negrįžo į Lietuvą. Dalis jų tebepuoselėja lietuviškumą ir yra įkūrę diasporos organizacijas. Tokia diaspora yra ir Kazachstane, kur nuo 1931–1932 m. badmečio ir vietinių gyventojų išvaymo buvo Gulago sistemos centras ir tremties vieta. Kazachstano lietuvių diaspora šiuo metu nėra didelė, 2013 m. čia gyveno apie 6 tūkst. lietuvių³, vėliau jų skaičius sumažėjo. Dauguma lietuvių gyvena šiaurinėje ir centrinėje šalies dalyje (2014 m. – 1,7 tūkst. Karagandos aps., 667 – Šiaurės Kazachstane)⁴.

Buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai bei jų palikuonys iki šiol sudaro didelę Kazachstano visuomenės dalį – 2021 m. represuoti žmonės ir jų palikuonys sudarė 40 proc. Kazachstano gyventojų⁵, todėl represijų atmintis čia buvo ir tebėra aktuali. Lietuvių atsiradimas Kazachstane taip pat susijęs su Stalino represijomis, pagal lietuvių tremtinių ir politinių kalinių skaičių sovietmečiu Kazachstanas buvo antroje vietoje po Rusijos Federacijos⁶. Manoma, kad iš viso Kazachijos TSR įvairiu laiku kalėjo ar gyveno tremtyje apie 81 tūkst. lietuvių arba kas penktas represuotasis iš Lietuvos⁷. Todėl Kazachstano kalinių ir tremtinių atmintis užima svarbią vietą bendrame Lietuvos represijų atminties kontekste.

Prievartinių migrantų ir jų palikuonių atmintis tiriama dviejų tarpdalykinių tyrimo laukų – migracijos ir atminties sąveikoje. Daugelyje tyrimų nustatyta, kad diasporų atminčiai būdingas išskirtinis specifiškumas ir kontekstualumas, kuriuos lemia procesai, vykstantys perduodant atmintį ir tarp kartų, ir tarp valstybių sienų, ir konkrečiuose sociopolitiniuose kontekstuose⁸. Kaip aktuali ir mažai ištirta įvardijama prievartinių migrantų patirtų traumų atminties perdavimo per kartas problema⁹. Pastebima, kad šioje srityje vyrauja psichologiniai traumų perdavimo per kartas tyrimai. Nors pastaruoju metu tokių tyrimų

² Plačiau žr.: Algis Vyšniūnas, *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose: 1948–1955 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2022, p. 360–382.

³ Этноссы Казахстана [Ethnosy Kazachstana], [internete], in: <https://assembly.kz/ethnos/kk/litovtsy/>

⁴ *Ibid.*

⁵ Сарыарқа – пен келісім мекені. Сарыарқа – колыбель единства и согласия [Saryarka – kolybelj jedinstva i soglasija], Karaganda, 2021, p. 64.

⁶ Algis Vyšniūnas, *Lietuviai Karlage I: 1990 metų ekspedicija į Kazachstaną*, Vilnius: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrija, 2016, p. 25.

⁷ *Kazakhstan*, [internete] in: <http://global.truelithuania.com/lt/kazakhstan-636>

⁸ Thomas Lacroix, Elena Fiddian-Qasmiyeh, „Refugee and Diaspora Memories: The Politics of Remembering and Forgetting”, in: *Journal of Intercultural Studies*, 2013, No. 34 (6), p. 686; *Memory and Migration: Multidisciplinary approaches to memory studies*, edited by Julia Creet, Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011.

⁹ Dilyara Müller-Suleymanova, „Shadows of the past: violent conflict and its repercussions for second-generation Bosnians in the diaspora”, in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2021, No. 2, p. 2.

daugėja, bet dar mažai žinoma apie ilgalaikes prievartinės migracijos patirčių pasekmes diasporoms¹⁰. Atminties perdavimo per migrantų kartas tyrimai rodo, kad priešingai lūkesčiams dėl palikuonių asimiliacijos migrantų ainiai tebesieja save su tėvų šalies atmintimi, bet kitaip negu pirmoji karta¹¹. Tėvų ar senelių šalis palikuonių kartoms dažniausiai ne „lieka“, o „tampa“ svarbi¹², o žinios apie praeitį perduodamos ne tiesiogiai, o rekonstruojamos iš fragmentų, kuriuos jie gauna iš šeimų ir aplinkos¹³. Atminties perdavimas dar sudėtingesnis prievartinių migracijų atveju – prievartinių migrantų diasporų jaunimas dažniausiai susiduria su fragmentiškomis žiniomis, konfliktuojančiais diskursais ir prieštariniais pasakojimais apie tapatybę, praeitį, tėvų kilmės šalį ir kartu yra veikiamas gyvenamosios šalies ir globalių kontekstų¹⁴. Jų atminčiai būdingas fragmentiškumas, prieštarinumas, jį kuriama veikiant įvairiems ir dažnai tarpusavyje konkuruojantiems kartos, ideologiniams ir moraliniams atskaitos taškams¹⁵. Kaip ši atmintis kuriama, kokie veiksniai ją veikia konkrečiuose istoriniuose ir sociopolitiniuose kontekstuose, dažniausiai gali atsakyti tik empiriniai tyrimai.

Šiame straipsnyje nagrinėjamos problemos prisideda prie prievartos patirčių atminties perdavimo per migrantų kartas konkrečiomis istorinėmis ir sociopolitinėmis sąlygomis tyrimų. Nagrinėjama, kaip Kazachstano lietuvių diasporoje, kurios didelę dalį sudaro prievartinių migrantų antros ir trečios kartos ainiai, (at)kuriama ir kokias reikšmes įgyja pirmosios kartos patirtų sovietinių represijų atmintis, kokią įtaką jai daro dominuojantys Kazachstano atminties diskursai ir Lietuvos nacionalinis sovietinių represijų atminties pasakojimas.

Prievartinių migrantų palikuonių atminties tyrimų nėra daug. Keliose šalyse atliktų prievartinių migrantų diasporų tyrimų apžvalgoje nustatyti tokie palankūs jų atminties ir tapatybės tęstinumui veiksniai kaip ekonominės adaptacijos sąlygos, migrantų savitarpio bendravimas, visuomenės ir politinio lygmens pripažinimas imigracijos šalyje¹⁶. Taip pat yra nagrinėta ryšių su etnine tėvyne bei kolektyvinių diasporos atminties formų įtaka prievartinių migrantų antrosios kartos atminčiai¹⁷. Atlikta ir tyrimų, atskleidžian-

¹⁰ Alice Bloch, "Reflections and Directions for Research in Refugee Studies", in: *Ethnic and Racial Studies*, 2020, No. 43 (3), p. 436–459; Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, p. 2.

¹¹ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, p. 2. M. Richter and M. Nollert, 2014. "Transnational Networks and Transcultural Belonging: A Study of the Spanish Second Generation in Switzerland", in: *Global Networks*, No. 14 (4), pp. 458–476.

¹² Peggy Levitt, "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally", in: *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35 (7), 2009, p. 1227.

¹³ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, p. 2.

¹⁴ Dilyara Müller-Suleymanova, *ibid.*, p. 14.

¹⁵ Peggy Levitt, *op. cit.*, p. 1238.

¹⁶ Peter Loizos, "Ottoman half-lives: Long-term perspectives on particular forced migrations", in: *Journal of Refugee Studies*, 1999, No. 12 (3), pp. 237–263.

¹⁷ Julia Devlin, "In Search of the Missing Narrative: Children of Polish Deportees in Great Britain", in: *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion*, 2020, No. 4 (2), pp. 22–34.

čių kilmės šalių politinių kontekstų ir diskursų¹⁸ bei globalių diskursų¹⁹ įtakas prievartinių migrantų ainių kuriamai atminčiai. Karinio konflikto patirčių ir atminties įtaka bosnių diasporos Šveicarijoje antrosios kartos atminčiai ir tapatybei atskleidžiama Dilyaros Müller-Suleimanovos tyrime²⁰. Kazachstane atliktuose tyrimuose analizuojami kai kurie atminties naudojimo Kazachstano vokiečių ir lenkų diasporų etninio identiteto daryboje aspektai²¹.

Priverstinai deportuotų į tuometinės SSSR teritorijas Lietuvos gyventojų atminties tyrimuose daugiausia buvo tiriami grįžusių į Lietuvą ir čia gyvenančių Gulago kalinių bei tremtinių prisiminimai²². Tuo tarpu likusių gyventi Rytuose Lietuvos represuotųjų ir jų palikuonių prisiminimai bei atmintis nagrinėta nedaugelyje tyrimų. Vyčio Čiubrinsko atliktame tyrime analizuojama XIX a. ištremtų į Užvolgį lietuvių tapatybė ir atmintis kaip jos resursas²³. Prievartinių migrantų diasporų Rytuose ir Vakaruose kolektyvinės atminties ir patirčių bruožai taip pat nagrinėjami Gintarės Venzlauskaitės disertacijoje. Greta kitų aspektų aptariama Rusijos federacijos teritorijoje gyvenančių lietuvių prievartinių migrantų kolektyvinės atminties specifika atsižvelgiant į diasporų Vakaruose atmintį, lietuviškąjį naratyvą, atskleidžiama didelė migrantų ir jų palikuonių individualių istorijų, patirčių ir atminčių įvairovė²⁴.

Atminties perdavimą tarp prievartinių migrantų kartų sutrikdo ne tik migracija, bet ir jos trauminis pobūdis²⁵. Trauma ar katastrofa sutrikdo įvairių kolektyvinių ir individualių

¹⁸ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, p. 1–17; Dominika Blachnicka-Ciacek, "Occupied from within: Embodied Memories of Occupation, Resistance and Survival among the Palestinian Diaspora", in: *Emotion, Space and Society*, 2020, No. 34, pp. 1915–1931.

¹⁹ Andreas Kitzmann, "Frames of memory: WWII German expellees in Canada", in: *Memory and Migration: Multidisciplinary approaches to memory studies*, sudarė Julia Creet, Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011, pp. 93–119.

²⁰ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, pp. 1–17.

²¹ Rita Sanders, *Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans*, Berghahn Books, Incorporated, 2016; Catherine Poujol, "The Poles of Kazakhstan between integration and the dream homeland", in: *Central Asian People*, 2004, No. 1, pp. 91–100.

²² Žr. pav. D. Leinartės, V. Davoliūtės, T. Balkelio, D. Budrytės staipsnius, in: *Maps of Memory. Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, sudarė Violeta Davoliūtė, Tomas Balkelis, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012.

²³ Vytis Čiubrinskas, "Transnacionalizmas ir migracija: lietuvių migrantų ir jų ainių patirtys, strategijos ir identitetai Teksase, Užvolgyje ir Čikagoje", in: *Migracija: sampratos ir patirtys*, sudarė Margarita Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailes muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, p. 20–59.

²⁴ Gintare Venzlauskaite, "From post-war West to post-soviet East: manifestations of displacement, collective memory, and Lithuanian diasporic experience revisited", 2020, [online], in: <https://www.iah.ed.ac.uk/event/gintare-venzlauskaite-university-glasgow%C2%AO-post-war-west-post-soviet-east-manifestations> [žiūrėta 2023-06-28].

²⁵ Julia Creet, "Introduction. The Migration of Memory and Memory of Migration", in: *Memory and Migration: Multidisciplinary approaches to memory studies*, edited by Julia Creet, Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011, p. 3–26; Julia Devlin, "In Search of the Missing Narrative: Children of Polish Deportees in Great Britain", in: *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion*, 2020, No. 4 (2), No. 2, pp. 22–35.

atminties struktūrų sąryšius, lemdama „daugybinius įtrūkimus ir radikalius lūžius“, kurie „daro įtaką atminties perdavimui kartos viduje ir tarp kartų“²⁶. Traumų atminčiai būdingi pertrūkiai, nenuoseklumas, fragmentiškumas, ypač kai traumos nėra įveiktos ir integruotos į identitetą²⁷. Neišreikštos, Aleidos Assmann terminu, viktimizacijos (aukų) pasakojimais ir nepripažintos traumos gali būti perduotos kitoms kartoms. Aleida Assmann vienu svarbiausių veiksnių, perduodant represijų aukų atmintį ir įveikiant traumas, laiko kolektyvinio aukų naratyvo susiformavimą ir jų skriaudų pripažinimą tiek visuomenėje, tiek politiniu lygmeniu. Pasak jos, tokiai šios atminties artikuliacijai ir pripažinimui nepakanka ją išreikšti privačiame gyvenime, tam reikalingos kolektyvinės atminimo formos, kurios sukuriamos tik organizuotose grupėse. Nesant tokių simbolinių atminimo formų „psichologinės traumos žaizdos gali būti nesąmoningai perduodamos kitoms kartoms.“²⁸ „Šie kolektyviniai atminties diskursai paaiškina ir įprasmina žmonių patirtis istoriniuose, nacionaliniuose, etiniuose kontekstuose.“²⁹ Traumoms įveikti ir teigiamai aukų tapatybei atkurti svarbus ir šias patirtis išreiškiančio pasakojimo pobūdis. Aleida Assmann skiria pasyvių ir aktyvių aukų pasakojimus. Aktyvių aukų pasakojimuose trauma transformuojama į herojišką pasiaukojimą ir todėl lengviau įveikiama ir integruojama į teigiamą tapatybę, tuo tarpu pasyvias aukas apibūdina bejėgiškumas. Šiais atvejais traumų įveika ir teigiamos tapatybės atkūrimas sunkesnis³⁰.

Atminties tyrimuose dar nuo klasikinių Maurice'o Halbwachso studijų nekvestionuojama, kad kolektyviniai atminties formatai, ypač oficialieji hegemoniniai pasakojimai paveikia tiek individualiąją, tiek įvairių formatų kolektyvinę atmintį, jos formavimosi, raiškos ir perdavimo procesus. Pasak Aleidos Assmann, individuali atmintis tam, kad būtų perduota per kartas, turi būti išreikšta intersubjektyviomis reprezentacijomis. Šioje eksternalizacijoje atmintis neišvengiamai kinta – jau komunikacinės atminties lygmeniu ją veikia kolektyvinės reprezentacijos, ryšiai, įsipareigojimai, lojalumas šeimai, tautai, valstybei. Perkeliant į viešąjį lygmenį ji standartizuojama, derinama su kitų atmintimi, o politiniu lygmeniu ji derinama su oficialiojo naratyvo normomis³¹. Šis poveikis nėra tiesioginis, individai ir grupės ne tiesiogiai perima dominuojančius pasakojimus, o pasirenka iš jų jiems reikšmingus elementus ir juos savitai tarpusavyje sujungia³². Diasporų atminties

²⁶ Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, in: *Poetics Today*, 2008, No. 29 (1), p. 111.

²⁷ Aleida Assmann, *Shadows of trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*, New York: Fordham University Press, 2016.

²⁸ Aleida Assmann, *ibid.*, pp. 57–58.

²⁹ Aleida Assmann, „Europe's divided memory“, in: *Memory and Theory in Eastern Europe*, edited by Uileam Blacker, Alexandr Etkind, Julie Fedor, New York: Palgrave Macmillan, 2013, p. 35.

³⁰ Aleida Assmann, *Shadows...*, p. 59.

³¹ Aleida Assmann, *Shadows...*, p. 49.

³² Gabriele Rosenthal, „The social construction of individual and collective memory“, in: G. Sebald and J. Wagle (eds) *Theorizing Social Memories: Concepts, Temporality, Functions*, London, Routledge, 2016, pp. 32–55.

atveju šios sąsajos, kaip minėta, dar sudėtingesnės dėl ją veikiančių pasakojimų (gyvenamosios ir kilmės šalių, globalaus ir kt.) įvairovės.

Remiantis aptartomis prielaidomis, šiame straipsnyje represijų atmintis lietuvių prievartinių migrantų palikuonių diasporoje nagrinėjama kaip susijusi tiek su gyvenamosios šalies politiniais ir sociokultūriniais kontekstais bei vyraujančiais pasakojimais, tiek su kilmės šalies naratyvais, taip pat veikiama trauminių pirmosios kartos patirčių ir šios atminties (ne)perdavimo sovietmečiu ypatybių.

Straipsnyje analizuojami 28 interviu, projekto vykdytojų grupės surinkti 2021 m. lapkričio mėn. vykusioje ekspedicijoje Kazachstane, Karagandoje. Imtį sudaro iš Lietuvos kilusių žmonių palikuonys, gimę lietuvių (arba pusiau lietuvių) šeimose. Pusiau struktūruotų biografinių interviu metodu apklausti 13 antrosios, 14 trečiosios, 1 ketvirtosios kartos atstovai, tarp jų – 16 moterų ir 12 vyrų. 16 iš jų yra represuotųjų palikuonys, kiti – darbo migrantų palikuonys. Pirmąją migrantų kartą tyrime laikoma genealoginė (šeimų, giminės) karta, atvykusi gyventi į Kazachstaną, antrąją – jų vaikų, trečiąją – anūkų karta³³.

Represijų atminties Kazachstano lietuvių diasporoje formavimosi kontekstai: (ne)perdavimas sovietmečiu ir šalies atminimo politikos bruožai

Represijų atminčiai Kazachstano lietuvių diasporoje būdinga tai, kad sovietmečiu jos perdavimas buvo iš esmės nutrūkęs jau ties antrąja karta, tad dabartinė diasporos atmintis yra atkurta po sovietmečio. Jos atkūrimas vyko drauge su oficialiosios represijų atminties formavimusi atkurtoje Kazachstano valstybėje. Iš karto po sovietmečio prasidėjo ir ryšiai su Lietuva atkūrimas bei sąveika su Lietuvos pasakojimu.

Represijų atminties perdavimo nutrūkimas sovietmečiu susijęs su tokiais aplinkybėmis kaip geografinis išsibastymas (kitais negu vokiečiai, čečėnai, lenkai, totoriai, kurie į Kazachstaną buvo atitremti bendruomenėmis, lietuviai gyveno pavieniui), represijų atminties pavojingumas Kazachstano aplinkoje, trauminis šios atminties pobūdis, vaikų ir dalies anūkų kartos sovietizacija bei ideologinis kartų atotrūkis. Informantų liudijimu, tik pirmoji karta apie šias patirtis dar kalbėdavosi nedideliuose patikimų žmonių ratuose, bet nuo vaikų ši atmintis slėpta. Kazachstane ši atmintis buvo ypač pavojinga dėl to, kad greta buvusių politinių kalinių ir tremtinių čia dažnai gyveno ir juos sekę represijų vykdytojai. Be to, dauguma lietuvių buvo politiniai kaliniai, nuteisti už dalyvavimą antisovietinėje rezistencijoje, kurių šeimos buvo ypač sekamos. Todėl sovietmečiu čia nesusiformavo ne tik kolektyviniai atminties pasakojimai ir praktikos (kitais negu, kaip liudija prisiminimai,

³³ Nors ne visi informantai yra represuotųjų ainiai, pažymėtina, kad ir darbo migraciją į Kazachstaną iš dalies galima laikyti prievartine – taip ją apibūdina dalis apklaustų informantų pabrėždami, kad jų tėvai ar seneliai atvyko dirbti į Kazachstaną verčiami sunkių, dažnai trauminių, aplinkybių – nuo ko nors bėgdami, neturėdami galimybių įsikurti Lietuvoje (pavyzdžiui, vaikų namuose augę našlaičiai ir kt.).

dalyje Sibiro tremtinių bendruomenių ar Užvolgyje³⁴), bet pirmosios kartos atmintis praktiškai neperduota ir represuotųjų šeimose.

Perduoti represijų atminčiai buvo nepalankūs ir Kazachstane vyravę ideologiniai kontekstai, turėję įtakos vaikų kartos sovietizacijai. Istorikė Nancy Adler pastebi, kad nors SSRS požiūris į represijų aukas įvairias laikotarpius keitėsi, visą sovietmetį čia konkurovo du pasakojimai – viename pabrėžtos aukų patirtys, kitu – remta totalitarinė valstybė, stengtasi sumenkinti aukų atmintį ir jos pripažinimą. Veikiant pastarajam naratyvui, nepaisant Chruščiovo laikmečio „atšilimo“, represijos nebuvo aiškiai pasmerktos, politiniai kaliniai nebuvo aiškiai reabilituoti ir atskirti nuo kriminalinių nusikaltėlių³⁵. Sovietiniame Kazachstane, informantų liudijimu, vyravo pastarasis naratyvas: daugelis antrosios kartos informantų prisimena, kad buvę politiniai kaliniai nebuvo iš esmės reabilituoti, jie laikyti nusikaltėliais, „liaudies priešais“, buvo diskriminuojami, stalinizmo nusikaltimai nebuvo aiškiai įvardinti ir pan.

Sovietmečiu nutylėtos represijų atminties atkūrimas Kazachstane, kur gyveno daug patyrusių represijas žmonių, prasidėjo gana anksti, dar *perestroikos* metais. Oficialiojoje atminties politikoje sovietinės trauminės praeities įveika vyko įvairiomis simbolinėmis atminimo kultūros formomis – pervardijant viešąsias erdves, statant paminklus ir memorialus represijų, badmečio ir kitoms aukoms, taip pat reabilituojant 1931–1933 m. bado ir 1937–1952 m. trėmimų ir etninių valymų aukas, paskelbiant Politinių represijų aukų (nuo 2010 m. – ir bado aukų) atminimo dieną ir kt.³⁶

Kazachstano komunizmo nusikaltimų atminties politika apibūdinama kaip unikali, skirtinga nuo pokomunistinėje erdvėje vyraujančių politinių šios atminties paradigmu – etnonacionalinės ir liberaliosios. Pastarojoje pabrėžiamas liberaliosios demokratijos vertybių ir ideologijų įgyvendinimas, atminties politikoje reiškiantis besąlygišką komunistinės praeities pasmerkimą ir efektyvią ideologinę dekolonizaciją³⁷. Šios pereinamojo teisingumo (*transitional justice*) vertybės įgyvendinamos ir etnonacionalinėje paradigmoje, kurioje represijų atmintis yra svarbi nacionalinių „kovų ir kančių“ pasakojimų, pristatančių tautas kaip sovietinės okupacijos aukas, dalis³⁸. Kazachstano komunistinių represijų atminties strategija traktuojama kaip „trečias kelias“ tarp šių paradigmu pastebint, kad šalis globaliame represijų atminties lauke veikia kaip tarpininkė, suteikianti įvairiems šio lauko veikėjams vietas ir išteklių globalios komunizmo aukų atminties politikos iniciatyvoms – nuo

³⁴ Vytis Čiubrinskas, *op. cit.*, p. 20–59.

³⁵ Nancy Adler, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, NY: Transaction Publishers, 2001, p. 8.

³⁶ Сарыарқа – пен келісім мекені. Сарыарқа – колыбель единства и согласия. [Saryarka – kolybelj jedinstva i soglasija], Karaganda, 2021, p. 64–65.

³⁷ Maria Mälksoo, “The Memory Politics of becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe”, in: *European Journal of International Relations*, 2009, 15 (4), pp. 653–680;

³⁸ *Ibid.*, p. 656.

karo belaisvių ir kitų aukų palaikų grąžinimo į tėvynę (pradėta dar 1987 m. sutartimi su Japonija) iki memorialų, muziejų steigimo, minėjimų, mokslinių tyrimų, atminimo projektų ir pan.³⁹ Bet sovietmečio represijų atmintyje vengiama įvardinti atsakomybę, kultuosius ir aukas, nors tai yra labai svarbu globaliame ir Europos karų ir represijų atminties diskurse. Tuo tarpu Kazachstane, vengiant konfliktų, visi traktuojami kaip abstraktaus komunistinio totalitarizmo arba stalinizmo aukos⁴⁰. Su konfliktų vengimu susijusi ir Kazachstano represijų atminties „internacionalizacija“, atitinkanti ir oficialiąją „etninės ir religinės harmonijos“ politikos paradigmą. Kitaip negu daugumos Europos ir posovietinių šalių pasakojimuose, čia vengiama įvardinti ir aukų, ir atsakingųjų etniškumą. Represijų atmintis oficialiajame šalies sovietmečio atminties pasakojime yra svarbi, bet ne svarbiausia, joje aprėpiama ir vienodai vertinama atmintis visų, kurie atliko aktyvų, neretai laikomą herojišku vaidmenį visu šiuo laikotarpiu: ir nukentėjusių nuo Stalino teroro, ir „Didžiojo tėvynės karo“ dalyvių⁴¹, ir pokario atstatymo bei sovietmečio modernizacijos projektų herojų⁴².

Tad Kazachstano represijų atminties politika yra orientuota į konfliktų vengimą ir mažai naudojama įgyvendinant pereinamąjį teisingumą, Tačiau ji – svarbus simbolinis kapitalas, stiprinanti šalies prestižą ir įtaką tarptautiniu mastu. Tai, kad ši atmintis šalyje yra oficialiai pripažįstama ir minima, kad joje vyrauja aukų naratyvas, suteikia galimybę aukų ir jų palikuonių traumų įveikai, taip pat leidžia bent iš dalies etninių grupių „istorinių tėvynių“ atminties pasakojimus transplantuoti į diasporas, įamžinti ir minėti šių grupių represijų aukų atmintį.

Represijų atminties reikšmės kolektyvinėse Kazachstano lietuvių diasporos įamžinimo ir minėjimo praktikose

Nors represijų aukų įamžinimo ir minėjimo praktikose dalyvauja ne visi lietuvių palikuonys, bet jos šioje diasporoje yra svarbi kolektyvinė lietuviškosios tapatybės raiškos ir lietuvių bendruomenės dalyvavimo šalies gyvenime forma. Lietuvos represuotųjų atminties įamžinimo veikla Kazachstane prasidėjo jau sovietmečio pabaigoje, 1989 m., kai į Kazachstaną atvyko pirmoji čia kalėjusių lietuvių politinių kalinių ir jų artimųjų ekspedicija⁴³. Ji

³⁹ Nelly Bekus, „Symbolic Capital of the Memory of Communism. The quest for international recognition in Kazakhstan“, in: *Theory and Society*, 2021, No. 50, pp. 628–629.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 634.

⁴¹ „Didžiojo tėvynės karo“ naratyvas šalyje turi didelę galią. Tai herojiškas naratyvas, kuriame stengiamasi išreikšti „pasididžiavimą praeitimi, pragmatiškai vertinti dabartį ir pozityviai žiūrėti į ateitį“. Herojais laikomi ne tik kariavusieji, bet ir „užnugario herojai“ – visi tuo metu dirbę ir kentę nepriteklius žmonės. Vengiant konfliktiškumo dažnai nutyliama, kad nemažą dalį „užnugario herojų“ sudarė tremtiniai ir lagerių kaliniai. (Альбина Жанбосинова, „Историческая память о Великой отечественной войне в пространстве Казахстана“, in: *Исторический курьер*, 2022, [online, žiūrėta 2023-08-26].

⁴² Nelly Bekus, *op. cit.*, p. 639.

⁴³ Algis Vyšniūnas, *Lietuviai ypatinguose...*, p. 371.

perkėlė į Lietuvą artimųjų palaikus ir Spasko lagerio kapinių vietoje pastatė pirmąjį atminimo ženklą⁴⁴. Tada prasidėjo ir čia gyvenusių lietuvių ryšių su Lietuva atkūrimas ir bendradarbiavimas įamžinant aukų atmintį. Ši veiklą nuo 1990 m. tęsiama daugiausia Lietuvos valstybės institucijų ir kitų organizacijų (LR Kultūros ministerijos, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro, Kultūros vertybių globos tarybos, bendrijos „Lemtis“, Lietuvos Politinių kalinių ir tremtinių bendrijos ir kt.) pastangomis, bendradarbiaujant su Kazachstano lietuviais. 2002 m. Karagandoje susikūrusi „Lituanikos“ bendrija⁴⁵ tapo Lietuvos įamžinimo iniciatyvų tarpininke bei įgyvendintoja (kai kurių – ir iniciatore). Taip Kazachstano lietuviai įsijungė į Kazachstano valstybės kaip tarpininkės tarp šalių, įgyvendinant represijų atminties įamžinimo iniciatyvas, politiką. Lietuvos institucijų ir bendruomenės pastangomis 2004 m. buvo pastatyti paminklai Lietuvos represijų aukoms Žezkazgane, Balchaše, Kengyre, realizuoti kiti atminties įamžinimo projektai Žezkazgane (2019), Rūdnyke (2020), Spaske (2022)⁴⁶. Be to, Karagandos lietuviai vykdo ir kitų šalių sovietinių represijų aukų atminties įamžinimo projektus. Karagandos lietuvių bendruomenės pirmininko liudijimu, vien Karagandos lietuvių bendruomenė yra pastčiusi atminimo ženklus dvidešimties užsienio šalių aukoms. Ši veikla nedidelei lietuvių bendruomenei leidžia būti reikšmingai Kazachstano politiniame gyvenime. Bendruomenės pirmininkas taip pasakoja šios veiklos istoriją (citasos pabaigoje matoma ir Kazachstano atminties politikai būdinga nuostata vengti konfliktų):

O po to imta vis daugiau ir daugiau kalbėti, kad tai ne vien masinė kapavietė, bet ir pagarbos ženklai tiems, kas čia palaidoti, ir paskambino lenkai, vėliau Prancūzija, Italija, Suomija, Latvija, Estija, Čekija, Slovėnija...ir štai jiems visiems mes statėme atminimo ženklus. Vien mūsų bendrija pastatė 20 atminimo ženklų kitoms valstybėms. [...] Visų pirma tai palaikė pats prezidentas [...] Bet čia yra labai slidi riba, kad tai neerzintų vietos gyventojų. (V50K3).⁴⁷

Lietuvių bendrija dalyvauja ir kitose Kazachstano ir Lietuvos bendradarbiavimo represijų atminties srityse, pavyzdžiui, padėjo organizuoti ir įgyvendinti trijų ekspedicijų „Misija Sibiras“ veiklą. Kartu su Kazachstano ambasada 2009 m. buvo surengta Lietuvos žurnalistų ir buvusių Kazachstano politinių kalinių ekspedicija „Likimus siejanti gija“ į lagerių vietas, po to eksponuota paroda ir išleistas katalogas, kurį Kazachstano atstovai pristatė Jungtinių tautų būstinėje⁴⁸, ir pan.

Didžiąją dalį aktyviausių įamžinimo ir minėjimo praktikų dalyvių (dauguma jų – trečiosios kartos atstovai) sudaro represuotųjų ainiai, bet tarp jų yra ir darbo migrantų palikuonių, kuriems ši atmintis svarbi dėl sąsajų su lietuviškumu bei dėl galimybių dalyvauti

⁴⁴ Feliksas Žemulis, „Kazachstano stepės glaudė lietuvių tremtinius“, in: *Lietuvos žinios*, 2009-10-06.

⁴⁵ Karagandos lietuvių bendruomenė „Lituanica“ buvo įsteigta 2002 m., ji telkia didžiausią Kazachstane lietuvių grupę – apie 250 žmonių ir yra didžiausia tarp visų lietuvių tremties vietose veikiančių bendruomenių.

⁴⁶ Algis Vyšniūnas, *Lietuviai ypatinguose...*, p. 360–374.

⁴⁷ Sutrumpinimai (raidės ir skaičiai) cituojamų interviu ištraukų pabaigoje žymi informantų lytį, amžių ir kartą.

⁴⁸ Plačiau žr.: *Likimus siejanti gija*, sudarė Algis Vyšniūnas, Vilnius: Atipija, 2009.

šalies politiniame gyvenime. Kaip svarbų aspektą diasporos atstovai įvardija bendrijos dalyvavimą šalies lygmeniu Kazachstano tautos asamblėjoje:

Net kalbant apie tuos atminimo ženklus, kurie, be abejo, yra svarbūs ir auklėjimui, ir gyvenančių čia, ir Lietuvoje atminčiai. Bet [...] mes rūpinamės ne tik kultūros paveldu. Mes rūpinamės ir protėvių atmintimi, ir politika, tai akivaizdu, nes Asamblėja įrašyta į Konstituciją. (V50 K3).

Kai kurie informantai, ypač represuotųjų ainiai, nurodo jaučią stiprų asmeninį moralinį įsipareigojimą ir motyvaciją dalyvauti represijų įamžinimo ir minėjimo veikloje, ji svarbi jų asmeninei, šeimos ir lietuviškajai tapatybei. Pasak toliau cituojamos represuotųjų anūkės, įamžinimo veikla bendrijoje turėtų būti baigta tada, kai bus atpažintas ir įamžintas kiekvienas čia žuvęs lietuvis: „Kai pas mus atvažiuoja jaunimas su „Misija Sibiras“ ir kai mes ieškome tų kryžių... Man atrodo, galėsime baigti ieškoti tada, kai galėsime pasakyti – viskas, daugiau lietuvių nėra – nei nežinomų, nei užkastų, jokių, mes visus atpažiname.“ (M35 K3).

Lietuvių bendruomenė dalyvauja ir šalies represijų minėjimuose, visų pirma, minint gegužės 31-ąją – Politinių represijų ir bado aukų atminimo dieną. Bendruomenės atstovai dalyvauja šios dienos minėjimuose, diskusijose, lanko Spasko ir Alžiro memorialus ir kt. Lietuviai dalyvauja ir siūlydami represijų atminties iniciatyvas. Aktyvi trečios kartos lietuvių Kazachstano tautos asamblėjoje organizuoja jaunimo programas. Lietuvių bendruomenė taip pat prisideda inicijuojant ir įgyvendinant kitus šalies projektus, pavyzdžiui, teikė siūlymus Asamblėjos projektui „Karlagas: atmintis vardan ateities“ ir aktyviai jame dalyvavo. Bendruomenės pirmininko liudijimu, dėl šios veiklos jis tapo Kazachstano tautos asamblėjos nariu.

Be to, Karagandos bendruomenėje puoselėjamos ir kai kurios lietuviškos atminimo praktikos, pavyzdžiui, minėdami lapkričio 2-ąją – Mirusiųjų atminimo dieną bendruomenės nariai vyksta į Spasko memorialą, kur uždega žvakes bei padeda gėles prie paminklų Lietuvos represuotiesiems.

Tad lietuvių diaspora sėkmingai išnaudoja Kazachstano atminties politikos teikiamas galimybes įamžinant ir minint represijų aukų atmintį. Dėl šios veiklos nedidelė lietuvių etninė grupė dalyvauja ir yra matoma šalies gyvenime ir taip sureikšmina šalyje lietuvišką tapatybę.

Atkurtos represijų atminties bruožai palikuonių kartose

Jau minėta, kad represijų atminties „atgavimas“ tiek kolektyviniu, tiek individualiu lygmeniu prasidėjo tik sovietmečio pabaigoje. Dalis lietuvių ainių apie represijas sužinojo per kultūrinės kolektyvinės atminties formas – paminklus, memorialus, muziejus, minėjimo ritualus, tekstus ir kitas medijas, išreiškiančias daugiausia Kazachstano, rečiau – ir Lietuvos pasakojimus, o represuotųjų ainiai šią atmintį daugiausia atkūrė rekonstruodami šeimų represinių patirčių atmintį. Dauguma darbo migrantų ainių dažniausiai žino at-

minties kultūros formomis perduotą represijų atmintį. Šioje grupėje ji dažniausiai aktualizuojama ir interpretuojama Kazachstane vyraujančiomis pasakojimų schemomis. Daliai jų ši atmintis nėra aktuali nei lietuviškojo, nei „internacionalizuoto“ Kazachstano pasakojimo kontekste. Bet ir tarp darbo migrantų ainių yra atvejų, kai ši atmintis aktyviai puoselėjama ir siejama su lietuviškąja tapatybe.

Atkurti represijų atmintį palikuonims nebuvo lengva. Pirmosios kartos patirtų represijų atminties atkūrimo kliūtys – jos perdavimo neformalioje kartų komunikacijoje nutrūkimas sovietmečiu, trauminis jos pobūdis, menkos jaunųjų ainių Lietuvos istorijos žinios, nutrūkę ryšiai su vyresniąja karta tiek emocine, tiek dažnai fizine prasme – vyresniesiems gyvenant kitur ar mirus dar informantų vaikystėje.

Represuotųjų ainių šeimų atkurtos atminties pasakojimai apie protėvių patirtas represijas dažniausiai trumpi ir fragmentiški – tai jau perpasakotos ir iš dalies įsivaizduotos istorijos, jose daug neaiškumų ir spragų, kurias bandoma užpildyti pasitelkiant spėjimus ir vaizduotę. Dalyje šeimų vaikai ar anūkai žino nemaža vyresniųjų perpasakotų detalių, bet jas suprasti, interpretuoti ir integruoti į rišlesnį pasakojimą trukdo menkos Lietuvos istorijos žinios. Atkurdami tėvų ir senelių istorijas iš pasakojimų ar archyvų dokumentų, informantai dažnai painioja įvykių chronologiją, represijas vykdžiusius režimus, karo ir pokario kariaujančias puses ir pan. Dalyje pasakojimų protėvių biografijos pateikiamos sovietinės istorijos chronologijoje. Išsamiausias pirmosios kartos patirčių istorijas pasakoja tie lietuvių palikuonys Kazachstane, kurie žino Lietuvos kontekstus ir istoriją, turi ryšių su Lietuva, yra asmeniškai bendravę su tėvais ir seneliais.

Šią atmintį represuotųjų ainiams aktualizuoja teigiamos tapatybės (šeimoms, asmeninės, etninės) atkūrimo poreikis ir emocinis santykis su protėviais, joje esama ir trauminės patirties atminčiai būdingų bruožų. „Atgauti“ šeimos atmintį represuotųjų ainiams – tai sužinoti apie prievartą, bandyti įveikti su ja susijusias traumas ir susitaikyti su skaudžia praeitimi. Abi palikuonių kartos apie protėvius pasakoja kaip apie aukas, bet šias patirtis interpretuoja kiek skirtingai. Antrosios kartos atmintyje vyrauja Aleidos Assmann įvardintas pasyvių aukų pasakojimas, pabrėžiamos ir atjaučiamos tėvų kančios, susitapatinama su jų traumine patirtimi. Emocinį susitapatinimą su tėvų kartos traumomis pasakojimuose liudija atjauta, tėvų patirtų skriaudų ir kančių išryškėjimas, pasakojimų metu reikštos emocijos:

Juk tai...[ilga pauzė] toksai laikotarpis buvo. Sudėtingas ir svarbus. Ir jisai praktiškai buvo išbrauktas. Tarsi viso to ir nebuvo. [...] Yra toksai filmas sukurtas, ir aš, žinokit, tik pradėjau žiūrėti ir negaliu [pauzė]. Nes juk lydėdavo ten su šunimis, su viskuo. Tas buvo nejuokinga [pabrėžia „nejuokinga“]. (M64 K2).

Minėjome, kad remiantis *pasyvių aukų* įvaizdžiais sunkiau atkurti jų ir palikuonių teigiamą tapatybę, todėl antrosios kartos pasakojimuose greta kančių išryškinamos teigiamos tėvų savybės – *auksinės rankos*, stiprybė, atkaklumas ir kt. Represijų patirtys abejose kartose iš dalies interpretuojamos herojiško Lietuvos pasakojimo kontekste, bet antrajai

kartai, prisimenančiai sovietmečio požiūrį į represuotuosius kaip nusikaltėlius, dažnai svarbiau pripažinti ne tėvų herojiškumą, o jų kančias ir juos „reabilituoti“ visuomenėje: „Nelaikau jų priešais, jokių būdu, jie patriotai [...]. Niekas nesmerkia, ir mūsų pažįstami dabar vertina tai [palankiai]... net rusai, atrodytų... kazachai, nėra taip, kad „oi, kokie jūs, kokie tavo tėvai“, atvirksčiai, visi supranta...šaunuoliai.“ (M 69 K2).

Kartais sąmoningai atsiribojama nuo herojiškų akcentų, pabrėžiant kančias ir atjautą: „Na kaip, aš lyg ir didžiuojuosi, bet jis tiek išgyveno, tiesiog gaila tokių žmonių. [...] Jie taip kentėjo, šitiek žmonių, šitiek numirė. [...] Niekuo, ničniekuo nekaltų.“ (M63 K2).

Trečiosios kartos pasakojimuose ryškesnė emocinė distancija nuo senelių patirčių, dalis pasakojimų – schematiški, paviršutiniški, nors yra ir išsamių pasakojimų, paremtų Lietuvos istorijos žinojimu. Šiai kartai jau neaktuali traumų įveika ir jos pasakojimuose aukos dažniausiai pateikiamos kaip herojiški, įveikiantys sunkumus žmonės – *aktyvios aukos*. Juos heroizuodami trečiosios kartos ainiai neretai pasitelkia lietuviškąjį „kovų ir kančių“ pasakojimą, kuris, visų pirma, naudojamas išryškinti herojiškoms moralinėms ir asmeninėms savybėms (patriotizmui, pasiaukojimui, stiprybei ir kt.), vengiant galbūt prieštaraujančių Kazachstano diskursams lietuviškojo pasakojimo akcentų (tai rezistencija, sovietinė okupacija, represijos ir kt.).

Toliau pateikiamoje trečiosios kartos informantės pasakojimo ištraukoje pasakojant apie senelių patirtus sunkumus pabrėžiamas gebėjimas juos įveikti. Informantė išryškina stiprią senelės patriotinę motyvaciją tampant rezistente, senelio atkaklų protestą tremtyje atsisakant vartoti rusų kalbą, jų gebėjimą, nepaisant patirtų kančių, sukurti laimingą gyvenimą:

Ir mano senelė, kai pateko į Karlagą... Ji buvo partizanė ir už tai pakliuvo į Dolinką. Ir žinoma, kai žmogus priešinasi valdžiai... taip, senelė buvo labai jauna [...] na, ir į partizanus taip paprastai neinama. Tam reikia turėti vidinę motyvaciją. Tam reikia žinoti, ko tu nori. [...] Aš kai mąstau apie senelio gyvenimą – revoliucija, 1917 metai, 1939-aisiais į Lietuvą faktiškai atvažiavo tankai – sveiki, jūs Sovietų sąjungoje, 1941-ieji – karas. Tremtis į Kazachstaną. Tai apskritai toks gyvenimas... O jis tokiame gyvenime įsigudrino dar ir susikurti savo laimę. [...] Ir tas jo vidinis protestas – bent nekalbėti tos šalies, kuri jį nuteisė, kalba. (M35 K3).

Herojiškomis protėvių savybėmis šioje kartoje ypač didžiuojamasi ir su jomis susitapatinama. Tendencija heroizuoti protėvius yra universalesnė, ji nustatyta ir kitų kontekstų šeimų atminties tyrimuose: jau trečiosios kartos atmintyje protėviai neretai heroizuojami, jie šiose istorijose palikuonims yra elgesio pavyzdžiai, „moraliniai herojai“⁴⁹. Panašios tendencijos nustatytos ir Kazachstano vokiečių palikuonių jaunosios kartos atmintyje –

⁴⁹ Radmila Švarickova-Slabakova, “Moral Heroes or Suffering Persons? Ancestors in Family Intergenerational Stories and the Intersection of Family and National Memories”, in: *Journal of Family History*, 2019, Vol. 44 (4), pp. 431–448; Robyn Fivush, Natalie Merrill, “An ecological systems approach to family narratives”, in: *Memory Studies*, 2016, No. 9 (3), p. 305–314; Raili Nugin, “Rejecting, re-shaping, rearranging: Ways of negotiating the past in family narratives”, in: *Memory Studies*, 2021, Vol. 14 (2), pp. 197–213.

joje nesigilinama į protėvių kančias, jausmus, bet pabrėžiamas vokiečių darbštumas kaip savybė, padėjusi įveikti sunkumus.⁵⁰

Kazachstano oficialiųjų atminties diskursų įtaka represijų atminties interpretacijoms diasporoje

Be jau minėto aspektų, prieštaraujančių šalies diskursams, vengimo, ir kolektyvinėse, ir individualiose lietuvių diasporos represijų atminties interpretacijose bei praktikose esama ir daugiau ženklų, rodančių Kazachstano vyraujančių atminties diskursų įtaką. Ši įtaka ryškiai matoma dažnai pabrėžiamose informantų nuostatose vengti konfliktų. Ją atspindi ir bendruomenės įamžinimo veikloje bei kolektyvinėse minėjimo praktikose reiškiamas išimtinai „aukų“ naratyvas, nekeliant kaltės ir atsakomybės klausimų. Šie leitmotyvai pasikartoja ir individualiose interpretacijose:

Mes atiduodame pagarbos duoklę tiems žmonėms, kurie čia atsidūrė, sakykime, ne savo valia. Apie tai reikia kalbėti. [...] Žmonės, kurie čia gyvena, mūsų bendruomenės nariai turi tai priimti ne kaip neapykantą kažkokiai praeičiai, jie turi tai priimti kaip to, kas buvo, istoriją. Tik ne per neapykantą. (V50 K3).

Kalbama ir apie pastangas lietuvių bendruomenėje išvengti galimų konfliktų tarp represuotųjų ir galbūt kolaboravusių su režimu žmonių palikuonių:

Dalis žmonių atvyko patys, jie sako [...] neketiname niekur išvažiuoti. Kiti, kurie nukentėjo, buvo lageriuose, tai jų palikuonys. Ir čia bendruomenėje jų negalima atskirti. Šiuo atžvilgiu mes laikomės tokios politikos, kad mes, lietuviai, turime vieni kitiems padėti, turime prisiminti praeitį, bet nepykti vieni ant kitų, nes sprendėme ne mes, o kažkokie nevykę politikai arba politikai, kurie leido tam įvykti. (V50 K3).

Nekeliant ir nesvarstant atsakomybės klausimų kaip „kaltieji“ įvardijami abstraktūs objektai: „stalinizmas“, „politikai“, neretai pažymint, kad dabartinės kartos neatsakingos už vyresnių kartų nusikaltimus:

...aš suprantu, kad daugelis patyrė represijas, ir aš suprantu, kad anksčiau buvo daug neteisybės. [...] Bet mes dabar negalime teisti, kaltinti vienų ar kitų žmonių visų pirma todėl, kad tai buvo anie [ne dabartiniai] žmonės. Ir, pavyzdžiui, dabartinė karta dėl to nekalta. (V30 K3).

Kazachstano kontekstų įtaka gerai matoma ir lietuviškojo nacionalinio „kovų ir kančių“ pasakojimo, kuriame represijų atmintis yra labai svarbi, interpretacijose. Kaip jau minėta, šeimų atminties interpretacijose šiuo pasakojimu dažniausiai remiamasi heroizuojant protėvius, bet jį taikant vengiama aspektų, prieštaraujančių oficialiesiems Kazachstano atminties diskursams. Vengiama ir akcentuoti nacionaliniams pasakojimams neretai būdingą norą pabrėžti neteisybę, implikuojančią pasyvių aukų ir žiaurių nusikaltėlių skir-

⁵⁰ Rita Sanders, *Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans*, Berghahn Books, 2021, p. 25.

tį⁵¹, taip pat vengiama prieštaraujančių „Didžiojo tėvynės karo“ naratyvui temų, aspektų ir pan. Su šalies atminties politikos kontekstais ypač derinamos viešos interpretacijos. Pavyzdžiui, reprezentaciniame leidinyje pateiktoje (galimai leidėjų pakoreguotoje) lietuvių rezistentų anūkės papasakotoje senelio biografijoje pabrėžiamas Raudonosios armijos kaip „išvaduotojos“ vaidmuo, neminimas senelio dalyvavimas antisovietinėje rezistencijoje, neaiškiai įvardijama jo suėmimo bei įkalinimo priežastis ir pan.⁵²

Kitas informantų interpretacijose matomas Kazachstano atminties politikai būdingas leitmotyvas – vengimas įvardinti aukų etniškumą. Lietuviškasis aukų pasakojimas derinamas su Kazachstano „etninės ir religinės harmonijos“ ideologiniu naratyvu, pasisakant prieš lietuvių kančių sureikšminimą kitų tautybių atžvilgiu ir pabrėžiant kančių bendrumą:

Taip, atmintis vis tiek turi būti mūsų širdyje. Kokios bebūtume tautybės, o istoriją mes turime kažkaip gerbti, aš taip manau. Nes tai buvo mūsų protėviai. Juk jie ten žuvo [...] Aš neskirstau pagal tautybę. (M59 K2).

Matoma ir orientuota į ateitį šalies pilietinės tapatybės ideologijai būdinga nuostata „neužsifiksuoti ties praeitimi“:

Tu turi prisiminti, bet neturi užsifiksuoti ties tomis kančiomis [...] na, taip sakant, turi būti kažkoks pozityvas [...] kiekvienoje kultūroje yra tokių neįtikėtinų dalykų. [...] ir todėl... kažkaip esame labiau vieningi, ir... taip jau įprasta (M62 K2).

Išvados

Represuotųjų šeimose atkurta protėvių patirčių atmintis ir lietuviškojo represijų pasakojimo žinios didelėje diasporos dalyje yra fragmentiškos, dažnai prieštaringos, papildytos vaizduote. Išsamias ir koherentiškas istorijas pasakoja nedaugelis. Dalį diasporos represijų atminties bruožų sąlygoja jos perdavimo nutrūkimas, trauminis pobūdis ir teigiamos (asmeninės, šeimos, etninės) tapatybės bei šeimos kartų ryšio atkūrimo poreikis. Su šiais veiksniais susiję ir kartų atminties skirtumai. Antrosios kartos atmintyje apie pirmosios kartos patirtis vyrauja pasyvių aukų vaizdiniai, stipresnė jos emocinė reikšmė, o trečiosios kartos pasakojimuose seneliai yra herojiškos aktyvios aukos, su kuriomis tapatinamosi. Lietuviškasis herojinis „kovų ir kančių“ naratyvas antrosios kartos pasakojimuose dažniau naudojamas „reabilituojant“ protėvius, trečiosios – juos heroizuojant.

Nors oficialioji Kazachstano atminties politika turi trūkumų teisingumo įtvirtinimo požiūriu, tai, kad ši atmintis šalyje yra oficialiai pripažįstama ir minima, kad joje vyrauja aukų naratyvas ir šalies politiniame gyvenime jai teikiama nemaža reikšmė, suteikia galimybes aukų ir jų palikuonių atminties raiškai, jos pripažinimui ir traumų įveikai, taip pat

⁵¹ Anna C. Bull, Hans L. Hansen, "On Agonistic Memory", in: *Memory Studies* 2016. 9 (4), p. 392.

⁵² *Saryarka...*, pp. 101–105.

etninių grupių „istorinių tėvynių“ represijų atminties pasakojimų bent daliniam „transplantavimui“ į diasporas. Kolektyvinių praktikų lygmeniu lietuvių diaspora sėkmingai išnaudoja Kazachstano atminties politikos teikiamas galimybes, siekdama didesnio savo etninės grupės pripažinimo. Dalyvavimas šalies įamžinimo ir minėjimo veikloje leidžia nedidelei lietuvių etninei grupei dalyvauti šalies viešajame gyvenime ir taip sureikšminti lietuviškąją tapatybę šalies kontekste.

Tyrimo rezultatai rodo, kad autoritarinėje Kazachstano valstybėje atkuriamai pirmosios migrantų kartos patirtų represijų atminčiai palikuonių kartoje didelę įtaką daro dominuojantys šios atminties diskursai ir kiti šalies ideologiniai kontekstai. Ši įtaka matoma ir šeimų atminties bei individualiose interpretacijose, ir kolektyvinėse bendruomenės interpretacijose bei praktikose. Lietuviškasis represijų atminties pasakojimas perkeliamas į diasporos praktiką ir interpretacijas jį modifikuojant ir priderinant prie vyraujančio Kazachstano atminties pasakojimo. Tad jo įtaka diasporoje reiškiamai atminčiai, ypač viešosioms jos formoms, daug mažesnė.

Literatūra

1. Adler Nancy, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, NY: Transaction Publishers, 2001.
2. Assmann Aleida, *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*, New York: Fordham University Press, 2016.
3. Assmann Aleida, „Europe’s Divided Memory“, in: *Memory and Theory in Eastern Europe*, edited by Uilleam Blacker, Alexander Etkind and Julie Fedor, New York: Palgrave Macmillan, 2013, pp. 25–41.
4. Bull Anna C. and Hansen, Hans L., „On Agonistic Memory“, *Memory Studies* 2016, No. 9 (4), pp. 390–404.
5. Bekus Nelly, „Symbolic Capital of the Memory of Communism. The Quest for International Recognition in Kazakhstan“, *Theory and Society*, 2021, No. 50, pp. 627–655.
6. Creet Julia, „Introduction. The Migration of Memory and Memories of Migration“, in: *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, edited by Julia Creet and Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011, pp. 3–26.
7. Čiubrinskas Vytis, „Transnacionalizmas ir migracija: lietuvių migrantų ir jų ainių patirtys, strategijos ir identitetai Teksase, Užvolgyje ir Čikagoje“ [“*Transnationalism and Migration: The Experiences, Strategies and Identities of Lithuanian Migrants and Their Relatives in Texas, Zavolzhsk and Chicago*“], in: *Migracija: sampratos ir patirtys [Migration: Concepts and Experiences]*, compiled by Margarita Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailes muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, p. 20–59.
8. Devlin Julia, „In Search of the Missing Narrative: Children of Polish Deportees in Great Britain“,

- The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion*, 2020, No. 4 (2), pp. 22–35.
9. Fivush Robyn and Merrill, Natalie, "An ecological systems approach to family narratives", *Memory Studies*, 2016, No. 9 (3), pp. 305–314.
 10. Hirsch Marianne, "The Generation of Postmemory", *Poetics Today*, 2008, No. 29 (1), p. 103–128.
 11. Kitzmann A., "Frames of Memory: WWII German Expellees in Canada", in: *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, [comp. Creet, J., Kitzmann, A., Toronto: University of Toronto Press, 2011, p. 93–119.
 12. *Likimus siejanti gija [The Thread That Binds Fates]*, compiled by Algis Vyšniūnas, Vilnius: Atipija, 2009.
 13. Lacroix Thomas and Fiddian-Qasmiyeh, Elena, "Refugee and Diaspora Memories: The Politics of Remembering and Forgetting", *Journal of Intercultural Studies*, 2013, No. 34 (6), p. 686; *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, edited by Julia Creet and Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011.
 14. Levitt Peggy, "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally", in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, No. 35 (7), 2009, pp. 1225–1242.
 15. Loizos Peter, "Ottoman half-lives: Long-term perspectives on particular forced migrations", *Journal of Refugee Studies*, 1999, No. 12 (3), pp. 237–263.
 16. *Maps of Memory. Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, compiled by Violeta Davoliūtė and Tomas Balkelis, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012.
 17. Mälksoo Maria, "The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe", *European Journal of International Relations*, 2009, No. 15 (4), pp. 653–680.
 18. Müller-Suleymanova, Dilyara, "Shadows of the Past: Violent Conflict and its Repercussions for Second-Generation Bosnians in the Diaspora", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2021.
 19. Nugin Raili, "Rejecting, re-shaping, rearranging: Ways of negotiating the past in family narratives", *Memory Studies*, 2021, No. 14 (2), pp. 197–213.
 20. Rosenthal Gabriele, "The social construction of individual and collective memory", in: *Theorizing Social Memories: Concepts, Temporality, Functions*, edited by Gerd Sebald, and Jatin Wagle, London, Routledge, 2016, pp. 32–55.
 21. Poujol Catherine, "Poles in Kazakhstan: Between integration and the imagined motherland", *Central Asian People*, 2004, No. 1, pp. 91–100.
 22. Richter Marina and Nollert, Michael, "Transnational networks and transcultural belonging: a study of the Spanish second generation in Switzerland", *Global Networks*, No. 14 (4), 2014, pp. 458–476.
 23. Sanders Rita, *Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans*, Berghahn Books, Inc., 2016.

24. Švarickova-Slabakova Radmila, "Moral Heroes or Suffering Persons? Ancestors in Family Inter-generational Stories and the Intersection of Family and National Memories", *Journal of Family History*, 2019, Vol. 44 (4), pp. 431–448.
25. Venzlauskaitė Gintarė, "From Post-War West to Post-soviet east: Manifestations of Displacement, Collective Memory, and Lithuanian Diasporic Experience Revisited", 2020, [online], in: <https://www.iash.ed.ac.uk/event/gintare-venzlauskaitė-university-glasgow%C2%A0-post-war-west-post-soviet-east-manifestations> [accessed: 28-Jun-2023].
26. Vyšniūnas Algis, *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose: 1948–1955 m.* [Lithuanians in Kazakhstan's MVD Special Camps: 1948–1955], Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2022.
27. Сарыарқа – пен келісім мекені. Сарыарқа – колыбель единства и согласия [The Kazakhstan Uplands are a place of peace. The Kazakhstan Uplands are a cradle of unity and harmony], Karaganda, 2021.
28. Žemulis Feliksas, „Kazachstano stepės glaudė lietuvių tremtinius“ [“The steppes of Kazakhstan sheltered Lithuanian exiles”], Lietuvos žinios, 2009-10-06.

Irena Šutinienė

Memory of Soviet Repressions in the Kazakhstan Lithuanian Diaspora: Interpretations, Practices, Contexts

Summary

In this article, the focus is on the memory of repressions in the Kazakhstan Lithuanian diaspora, a large part of which consists of the descendants of Lithuanians who were subject to repression. Based on data from a survey of semi-structured interviews,⁵³ the interpretations, evaluations, and practices for the memorialisation and commemoration of the memory of the repressions among the representatives of the diaspora are analysed. The connections of this memory with Kazakhstan's dominant collective memory discourses and the Lithuanian narrative of the memory of repressions are discussed. The analysis reveals how discourses of the memory of the repressions in the country impact the memory of the descendant of the migrants.

Keywords: forced migration, memory of Soviet repressions, memory of migrant generations.

⁵³ The article is based on data collected by a group of researchers (Loreta Vilkienė, Jolanta Kuznecovienė, Vytis Čiubrinskas, Irena Šutinienė) as part of *Forced migrations from the Lithuanian diaspora in the East and their identity. The cases of Zavalzhsk and Kazakhstan* (LMT LIP-20-12), a project funded by the Research Council of Lithuania. This material is analysed in other aspects of memory studies in other publications by the author.

Lietuvos represuotų gyventojų paleidimas ir grįžimas 1953–1957 metais: tarp laisvės ir suvaržymų

Arvydas Gelžinis

Vyriausiasis istorikas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ arvydas.gelzinis@genocid.lt

Straipsnyje aptariama tema – tremtinių ir politinių kalinių išlaisvinimas ir grįžimas į Lietuvą. Modifikuojant sovietinį režimą, nuo 1953 m. buvo ne tik atsisakyta masinių represijų, bet ir didelei daliai represuotųjų gyventojų leista grįžti. Žinoma, kad 1953–1958 m. iš tremties ir įkalinimo vietų į Lietuvą grįžo per 40 tūkst. žmonių. Politinių kalinių išlaisvinimas SSSR represijų fone yra aiškesnis. Politinis kalinys buvo paleidžiamas į laisvę trimis atvejais: atlikęs visą bausmės laiką, paleistas iš įkalinimo vietos anksčiau laiko, pvz., iškalėjęs 2/3 bausmės laiko arba trečiuoju atveju – po lagerio atbuvęs tremtyje fiksuotą laiką, kuris dažniausiai buvo 5 metai. Konkretus trėmimo laikas nebuvo įtvirtintas, sovietiniai baudėjai naudojo terminą, kad tremiama „na viečno“ (liet. amžiams, amžinai). Dėl to tremtiniais išlaisvinti komunistinė valdžia ir represinės struktūros turėjo imtis įvairių sprendimų: priimti daugelį įsakų, nutarimų, tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijose spręsti dėl kiekvienos šeimos likimo. Todėl straipsnyje, atsižvelgiant į tokias sudėtingas tremtinių išlaisvinimo procedūrų sąlygas, tremtinių išlaisvinimui skiriamas didesnis dėmesys.

Šiame darbe tiriamas Lietuvos komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimas siekiant, kad tremtiniai ir politiniai kaliniai grįžtų dozuotai, nes represuotųjų grįžimas kėlė sovietų valdžiai daug rūpesčių: pradedant tuo, kad daliai jų reikėjo grąžinti konfiskuotą turtą (kurio dažnai nebebuvo) ir baigiant galima grėsme, kad staigus ar masiškas šių asmenų grįžimas sustiprins Lietuvoje antisovietines nuotaikas. Remiantis archyviniais dokumentais, tiriamas Tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijų veikla. Pateikiami tiek statistiniai duomenys, tiek atskirų šeimų likimų svarstymas minėtose komisijose. Lygiagrečiai vyko grįžusių tremtinių ir politinių kalinių „priežiūra“ stiprinant LSSR KGB represinį aparatą, buvo daromos kliūtys grįžusiems įsiregistruoti, įsidarbinti, draudžiama grįžti į tėviškę. Todėl dalis grįžusių negalėdami įsikurti išvyko į Latviją, Kaliningrado sritį ar net atgal Sibirą, kur jiems buvo garantuotas darbas. Taip Lietuvos komunistų valdžia bandė sudaryti tokią Lietuvos gyventojų „kritinę masę“, su kuria galėtų žygiuoti į „šviesų komunistinį rytojų“.

Reikšminiai žodžiai: LKP CK biuras, LSSR Ministrų taryba, LSSR Aukščiausioji taryba, sovietinės represijos, tremtiniai, politiniai kaliniai, Tremtinių bylų peržiūrėjimo komisija, buvusių represuotųjų paleidimas, grįžimas, suvaržymai, izoliacija.

Įvadas

Aktualumas ir problematika. Nemaža dalis totalitarizmą išgyvenusių šalių žmonių patyrė vienokias ar kitokias represijas ar yra su jomis susiję. Hannah Arendt rašė, kad

[...] teroras gali absoliučiai valdyti tik tokius žmones, kurie izoliuoti vienas nuo kito, ir todėl vienas pirmutinių visų tironiškų valdžių rūpesčių – pasiekti tokią izoliaciją. Izoliacija gali būti teroro pradžia; ji, be abejonės, yra pati vaisingiausia dirva; ji visada yra jo padarinys. Izoliacijos bruožas yra bejėgiškumas, nes jėga visada kyla iš žmonių, veikiančių kartu, veikiančių darniai, o izoliuoti žmonės yra iš esmės bejėgiai¹.

Sovietų Sąjunga nuo susikūrimo iki 1953 m. sukūrė milžinišką Gulago sistemą, kurią sudarė 476 priverčiamojo darbo stovyklos lagerių kompleksai. Lageriuose kalėjo apie 18 mln. niekuo nekaltų žmonių². 1940–1990 m. okupuota Lietuva visu stiprumu pajuto totalitarinių režimų naikinančią jėgą. Vokiečių okupacijos laikotarpiu naciai sunaikino beveik visą Lietuvos žydų bendruomenę – apie 200 tūkst. asmenų. Per pirmosios sovietinės okupacijos 1941 m. represijas iš Lietuvos buvo išvežta 18 500 žmonių iš kurių apie 12 500 pateko į tremtį, o likusieji – į lagerius ir kalėjimus. Būtent iš šios trėmimų bangos į Lietuvą grįžo tik trečdalis ištremtųjų; maždaug ketvirtadalis žuvo tremties ir kalinimo vietose³. 1944–1953 m. buvo ištremta 118 tūkst. žmonių – 32 230 šeimos, suimta ir įkalinta lageriuose 186 tūkst. asmenų⁴. Trėmimams iš Lietuvos vykdyti sovietų valdžiai reikėjo didelio organizacinio pasirengimo, taip pat didelių žmoniškų represinių resursų bei technikos. Dėl to trėmimai 1945–1952 m. buvo vykdomi faktiškai kasmet, laikas nuo vieno trėmimų iki kitų buvo pasirengimas naujai trėmimų bangai. Iš visų 1945–1952 m. ištremtųjų apie 70 proc. sudarė moterys ir vaikai – buvo išvežta 32 tūkst. vaikų. Visi minėti duomenys, deja, negalutiniai. Politinių kalinių ir tremtinių buvo tokia gausybė, kad represinės institucijos nebesugebėjo tiksliai jų suskaičiuoti. Dėl sovietinių enkavėdistų ir saugumiečių tarnybinio aplaidumo, mažaraštlingumo (pirma siekta išvežti, po to – apiforminti) dalies 1941 m., 1945 m. ir 1946 m. išvežtų šeimų ar pavienių asmenų įskaitinės bylos nebuvo apiformintos ir apie juos Lietuvos archyvuose nėra duomenų. Galima teigti, kad sovietiniai baudėjai iš viso ištrėmė apie 130 tūkst. Lietuvos gyventojų⁵.

Apie Lietuvos gyventojų represavimą sovietinių okupacijų laikotarpiais paskelbta daug mokslinių darbų, tačiau ne visi represuotų asmenų grįžimo į Lietuvą aspektai yra išsamiai nagrinėti. Iki 1953 m. tremtiniai ir politiniai kaliniai buvo išlaisvinami tik labai išimtiniais atvejais. Vis daugiau išlaisvinti represuotųjų pradėta tik 1953 m. Šio išlaisvinimo proceso

¹ Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto Alba, 2001, p. 447.

² Anne Applebaum, *Gulago istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009.

³ [Internete] in: www.laptevieciai.lt

⁴ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro duomenys, [internete] in: www.genocid.lt/centras/lt/147/c/

⁵ Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996, p. 141.

eiga ir aptariama straipsnyje. Temos išskirtinumas yra tas, kad čia nagrinėjami mažiau tyrinėti aspektai – komisijų kvaziteisminis procesas (kaip, kas ir dėl ko buvo paleidžiamas ar nepaleidžiamas), komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimas valdant politinių kalinių ir tremtinių grįžimo procesą ir svarbūs pasikeitimai, įvykę 1957 m. reguliuojant tremtinių grįžimą.

Ištrėmimas ir grįžimas – glaudžiai susiję dalykai. Sugrįžimas neretai dramatiškesnis. Tik 7 proc. iš 1 500 apklaustų represuotų žmonių nurodė, jog grįžę į Lietuvą jie buvo gerai priimti. Visiems kitiems teko kęsti įvairius sunkumus. Daugelio turtas buvo konfiskuotas ir negražintas. Namai atimti, dažniausiai juose jau gyveno svetimi žmonės. Buvo neįtikėtina sunku įsiregistruoti, gauti darbą. Labai daug kas priklausė nuo vietos valdžios⁶. Dėl šių ir kitų sovietinės valdžios draudimų tremtiniams ir politiniams kaliniams buvo sudėtinga grįžti ir įsikurti Lietuvoje, dalis jų liko gyventi Rusijoje, dalis apsigyveno kuo arčiau Lietuvos – Latvijoje ar Kaliningrado srityje. Daliai iš jų, nepaisant draudimų, pavyko grįžti ir apsigyventi Lietuvoje. Kaip vyko šie visi procesai, nėra plačiau tyrinėta. Dauguma represuotų asmenų buvo paleidžiami iš tremties ir įkalinimo vietų negražinant jiems konfiskuoto turto. Dalis sugrįžusiųjų prašė vietinę valdžią apsvarstyti tremties pagrįstumą, tikėdamiesi būti reabilituoti ir atgauti turtą, svarbiausia – savo namus. Tokie prašymai buvo patenkinami retai. Dėl to buvę tremtiniai ir politiniai kaliniai net po keletą kartų keldavosi iš vieno Lietuvos rajono į kitą, kol susikurdavo pakenčiamas gyvenimo sąlygas. Šiuos dalykus visapusiškai tyrinėti svarbu dėl to, kad totalitariniai režimai nėra praeitis, jie tik skirtinguose amžiuose gimsta skirtingais pavidalais. Totalitarizmo tyrimai ugdo visuomenę, daro ją atsparesnę propagandai. Tai ypač svarbu Lietuvos kaimynystėje gyvuojant Rusijos ir Baltarusijos autoritariniams režimams.

Temos nagrinėjimo tikslas – atskleisti ir apibūdinti represuotų asmenų paleidimo bei grįžimo 1953–1957 m. ypatybes, tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijų nuostatas, komunistų partijos bei represijas vykdžiusių struktūrų bendradarbiavimą reguliuojant represuotų asmenų grįžimą, taip pat šių veiksmų poveikį represuotų asmenų išlaisvinimo dinamikai.

Tyrimo objektas – represuotų Lietuvos gyventojų paleidimo iš kalinimo ir tremties vietų bei šių asmenų sugrįžimo į Lietuvą procesas.

Temos nagrinėjimo uždaviniai:

1. Ištirti LSSR valdžios institucijų sprendimus (nutarimus, įsakus, direktyvas) dėl represuotų asmenų paleidimo ir grįžimo, taip pat išryškinti jų esmę.
2. Ištirti bei išryškinti komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimą, kad būtų suvaldytas politinių kalinių ir tremtinių grįžimas, taip pat jų pastangas kuo labiau izoliuoti grįžusiuosius.

⁶ Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu*, Vilnius: Tyto alba, 2021, p. 94.

3. Išryškinti represuotų asmenų grįžimo 1953–1956 m. bruožus ir atskleisti šio vyksmo pokyčius 1957 m.

Temos nagrinėjimo metodologija – istoriografijos bei šaltinių analizė, surinktų duomenų aprašymas bei interpretavimas, išvadų sintezė.

Istoriografijos ir šaltinių apžvalga

Tirdamas sovietų okupacijos nusikaltimus, represuotųjų grįžimą aprašė dr. Arvydas Anušauskas. Jo monografijose pažymimas ištremtų žmonių skaičiaus kitimas 1953–1959 m., aprašomas buvusių politinių kalinių persekiojimas, tremtinių paleidimo dinamika, kliudymai grįžti į tėvynę. Tyrimuose remiamasi dabar nepasiekiamais Rusijos Federacijos valstybinio archyvo dokumentais⁷. Apie buvusių politinių kalinių ir tremtinių kontrolę rašė dr. Kristina Burinskaitė. Monografijoje apie LSSR KGB veiklą minima, kad buvęs teistumas ir tremtis buvo didelės kliūtys norint įgyti aukštąjį išsilavinimą, siekiant akademinės karjeros. Sovietinė valdžia, KGB ir kitų institucijų padedama, kiek įmanydama siekė, kad akademinėje bendruomenėje nebūtų buvusių tremtinių ir politinių kalinių⁸. Sovietų valdžia ypač daug dėmesio skyrė lietuvių inteligentijai – buvusiam Lietuvos respublikos politiniam ir kultūros elitui. Straipsnyje apie buvusių represuotųjų kontrolę KGB dokumentuose minima, kad vykstant destalinizacijos procesui 1956 m. iš įkalinimo vietų pradėjo masiškai grįžti buvę kaliniai (KGB dokumentuose jie įvardijami kaip „asmenys, bausti už ypač sunkius valstybinius nusikaltimus“) ir tremtiniai. Lietuvos valdžia stengėsi trukdyti grįžti į tėvynę žymiesiems nepriklausomos Lietuvos veikėjams, partizanams, nes manė, kad jų sugrįžimas sustiprins pasipriešinimo judėjimą ir antisovietines gyventojų nuotaikas⁹. Remiantis „klasių kovos“ ideologija, neretai buvę elitiniai visuomenės sluoksniai traktuojami kaip „destruktyvus antivalstybinis elementas, keliantis grėsmę proletariato diktatūrai“. Ideologiškai taip buvo maskuojamos represijos prieš nekaltus žmones, tautos genocidą įvardijant kaip visuomenės „gynimąsi“ nuo nepageidaujamų elementų. Asmenys, kuriuos KGB laikė potencialiais sovietinės santvarkos priešais, buvo įvardinti kaip „socialiai pavojingi elementai“, priklausantys „negatyviai aplinkai“. „Negatyvi aplinka“ – tai buvę nepriklausomos Lietuvos veikėjai, tremtiniai, politiniai kaliniai, partizanai, jų šeimų nariai, asmenys, įtariami vokiečių okupacijos metais bendradarbiavę su nacių valdžia, buvę antisovietinių organizacijų vadovai ir nariai¹⁰.

⁷ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996; *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012.

⁸ Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, p. 63.

⁹ Kristina Burinskaitė, „Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1 (19), p. 123.

¹⁰ Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, p. 305.

Represijas patyrusių žmonių patirtis unikali, nes totalitarizmas ir didesnis ar mažesnis šios žmonių grupės represavimas čia truko labai ilgai, kartais visą gyvenimą. Todėl tremtinių ir politinių kalinių grupių patirties aspektų tyrimas yra labai aktualus. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centrui (toliau – LGGRTC) bendradarbiaujant su Vilniaus universiteto Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedros tyrėjų grupe (vadovė prof. Danutė Gailienė, tyrėjai Evaldas Kazlauskas, Vėjūnė Domanskaitė Gota), atliktas tyrimas „Politinių represijų psichologiniai padariniai nukentėjusiųjų šeimoms“. Statistiškai reprezentatyvūs represijas patyrusių žmonių psichologinio tyrimo rezultatai parodė, kad beveik trečdaliui represuotų asmenų būdingi vienokie ar kitokie su traumos patirtimi susiję simptomai, ilgalaikės pasekmės tiek psichologinei, tiek somatinei sveikatai¹¹. Šių padarinių įveika didele dalimi priklausė bei priklauso ir nuo politinio, visuomeninio šių žmonių patirties pripažinimo, jų buvusios ir dabartinės padėties visuomenėje. Daugelis buvusių politinių kalinių teigė, kad sugrįžę į Lietuvą buvo persekiojami: jie negalėjo įsidarbinti ar įsiregistruoti nuolatinėje gyvenamoje vietoje. Taigi traumavimas išėjus iš lagerio ir sugrįžus į Lietuvą nesibaigė¹².

Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptaciją sovietinėje Lietuvoje nagrinėjo sociologė dr. Irena Šutinienė. Jos tyrimas parodė, kad didelė dalis politinių kalinių ir tremtinių grįžę atsidūrė žemesnėje socialinėje padėtyje, buvo priversti dirbti žemesnės kvalifikacijos darbus ir gyventi sunkesnėmis materialinėmis sąlygomis. Tačiau vyresnės kartos tremtinių kultūrinis kapitalas turėjo įtakos tremtinių vaikų kartai siekti aukštesnių socialinių pozicijų¹³. Apie tremtinių ir politinių kalinių, grįžusių į Lietuvą, socialinį mobilumą rašė Jurgita Kuprytė. Ji mini, kad „liaudies priešų“ etiketė tremtinius ir politinius kalinius bei jų vaikus lydėjo ir grįžus į Lietuvą. Galimybės atgauti nepriklausomoje Lietuvoje turėtą socialinę padėtį, įgyti išsilavinimą atitinkantį darbą dažnai būdavo apribotos kaip tik dėl to, kad žmogus priklausė „išvežtųjų“ kategorijai¹⁴. Apie tremtinio sąvoką ir trėmimų sampratą rašė dr. Monika Kareniauskaitė. Ji mini, kad buvo dėsninga, jog į Lietuvą grįžę tremtiniai nebuvo integruojami į visuomenę, jautėsi paženklinti tremties. Dėl patiriamų sunkumų buvę tremtiniai neretai būdavo priversti grįžti atgal į tremties vietas, jautėsi stigmatizuojami¹⁵. Apie Rytų ir Pietryčių Lietuvos represuotųjų lenkų sugrįžimą bei adapta-

¹¹ Danutė Gailienė, Evaldas Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, in: *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, sudarė D. Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, p. 78–126.

¹² Evaldas Kazlauskas, „Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12), p. 133.

¹³ Irena Šutinienė, „Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptacija sovietinėje Lietuvoje: patirtys, strategijos, ištekčiai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2022, Nr. 1 (51), p. 51.

¹⁴ Jurgita Kuprytė, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6), p. 87.

¹⁵ Monika Kareniauskaitė, „Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2018, Nr. 1 (43), p. 38.

ciją rašė dr. Vitalija Stravinskienė. Šie represuotieji Lietuvos gyventojai buvo išimtis tarp kitų, kadangi Lenkijos valdžios pastangomis nuo 1955 m. buvo atnaujinta lenkų repatriacija iš SSSR į Lenkiją. Nuo 1956 m. Lietuvos teritorija buvo įtraukta į repatriacinę erdvę, per kelerius metus į Lenkiją išvyko daug lenkų tremtinių ir politinių kalinių¹⁶.

LGGRTC specialistai beveik tris dešimtmečius renka sovietinio režimo aukų, tremtinių, politinių kalinių duomenis. Represuotų Lietuvos gyventojų ir žuvusių laisvės kovų dalyvių anketinių ir epistoliarinių duomenų rinkinys mūsų dienomis yra svarbiausias represuotųjų statistikos šaltinis. Rinkinio, kurį sudaro maždaug 140 tūkst. asmenų anketos ir atsiminimai, pagrindu 2023 m. buvo baigtas leisti daugiatomis tęstinis leidinys „Lietuvos gyventojų genocidas“¹⁷. Jame apstu lakoniškų duomenų apie represuotų asmenų grįžimą arba kitokį jų likimą, pateiktos biogramos.

Reikšmingas indėlis į šios temos istoriografiją – Prancūzijos istorikų Emilios Koustovos ir Alaino Blumo darbai. Jie nagrinėjo Lietuvos tremtinių prašymus ir skundus, atskleidė, jog tiek centrinės, tiek vietos valdžios institucijos baiminosi, kad masiškai sugrįš tie žmonės, kurie bandys susigrąžinti konfiskuotą turtą, ypač namus, kuriuos užėmė kiti. Taip pat valdžia baiminosi susidūrimų tarp tų, kurie pasyviai stebėjo konfliktus, tų, kurie juose dalyvavo ir tų, kurie sugrįžo. Jų tyrimas atskleidė, kad šiame procese valdžios institucijoms buvo deleguoti platūs įgaliojimai, įskaitant įgaliojimus paleisti kai kuriuos deportuotus gyventojus. Tokia padėtis suteikė erdvės vilčiai ir deryboms, tačiau nepanaikino visų prašymų nagrinėjimo savavališkų, neteisingų elementų¹⁸.

Taip pat reikšmingi šios temos istoriografijai JAV istoriko Amiro Weinerio darbai. Šis istorikas tyrė represuotųjų grįžimo realijas visoje vakarinėje Sovietų Sąjungos dalyje: Ukrainoje, Moldovoje, Baltarusijoje, Baltijos šalyse. Tyrime jis nagrinėja, kaip 1956 m. neramumai Lenkijoje (darbininkų protestai Poznanės mieste) ir Vengrijos revoliucija atliepė antisovietines nuotaikas Sovietų Sąjungoje, kaip sovietų valdžia į tai reagavo. Autorius kelia klausimus: ar atsakius masinio teroro baigėsi socialinės inžinerijos era, o jei taip, kas atėjo vietoje jos? Kokios buvo reformos ribos?¹⁹ Tyrimo autorius daro išvadą, kad 1956 m. įvykiai ir jų pasekmės žymėjo nelengvą perėjimą nuo opozicijos, siekiančios nuversti sovietų valdžią, prie disidentizmo, ieškančio būdų reformuoti sistemą, pasitelkiant pačios sistemos suteiktas nesmutines priemones²⁰.

¹⁶ Vitalija Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 35.

¹⁷ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: (A–Ž), 1997, t. 2: (A–J), 1998, (K–S), 2002, (Š–Ž), 2005, t. 3: (A–M), 2007, ir (N–Ž), t. 4: t. 5 (A–M), 2019, t. 5: (N–Ž), 2020, t. 6: (1954–1989, 1991), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

¹⁸ Alain Blum, Emilia Koustova, „Negotiating Lives, Redefining Repressive Policies Managing the Legacies of Stalinist Deportations“, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 19, No. 3, Summer 2018, p. 537–571.

¹⁹ Amir Weiner, „The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 78 (2), 2006, p. 334.

²⁰ A. Weiner, *op. cit.*, p. 376.

Šiame straipsnyje daugiausia bus remiamasi archyvine medžiaga, saugoma Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) LKP, KGB ir VRM skyriuose. Archyvinių dokumentų apie iš represijų vietų grįžusių asmenų kontrolę rinkimas, sisteminimas ir analizė (LKP CK nutarimai, LSSR AT prezidiumo įsakai bei LSSR MVD direktyvos, nustatantys iš tremties ir kalinimo grįžusių asmenų apsigyvenimo kontrolę). Vienas iš pagrindinių šaltinių – LYA saugomi Lietuvos komunistų partijos dokumentai. Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto biuras svarstydavo tremtinių grįžimo strategijas, LSSR KGB vadovai tremtinių ir politinių kalinių grįžimo klausimais raportuodavo LKP CK sekretoriui A. Sniečkui. Visi šie dokumentai labai svarbūs tyrinėjant represuotų asmenų grįžimą. Kitas šaltinis – LYA KGB fonduose saugomos LSSR KGB miestų ir rajonų skyrių ataskaitos, kur minimas ir grįžusių tremtinių ir politinių kalinių skaičius, bandoma tai koreliuoti su padidėjusiu antisovietiniu aktyvumu. Daugiausia dokumentų, susijusių su straipsnyje nagrinėjama tema, yra LYA VRM skyriuje, kur saugomos visos tremtinių bylos ir dokumentai, susiję su trėmimų organizavimu bei vykdymu, taip pat dokumentai, susiję su tremtinių grįžimu. LSSR VRM pareigūnai aptarnavo LSSR MR ir AT komisijas, sprendžiančias tremtinių grįžimą, teikė komisijos nariams surinktus duomenis apie kiekvieną tremtinių šeimą, dėl to LSSR VRM fonduose yra sukaupti ir visi dokumentai su LSSR MT ir AT komisijų sprendimais. Taip pat vienas gausiausių šios temos šaltinių – tremtinių ir politinių kalinių prisiminimai, ypač gausiai publikuoti pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį.

Tremtinių ir politinių kalinių suvaržymo, paleidimo bei grįžimo į Lietuvą 1953–1956 m. bruožai

Lietuvos gyventojai, atsidūrę lageriuose ir tremtyje, iš jų ištrūkti turėjo mažai galimybių. Sovietų Sąjungos vyriausybės 1945 m. sausio 8 d. nutarimas Nr. 35 „Specialiųjų tremtinių teisinė padėtis“ nurodo, kad tremtiniai negali palikti tremties vietų ir privalo reguliariai registruotis specialiosiose komendantūrose. Nuo 1948 m. prasidėjus masiniams lietuvių trėmimams, tremtinių padėtį dar labiau suvaržė ir reglamentavo SSRS vyriausybės nutarimai „Apie tremtį, prievartinį ir specialųjį perkėlimą“ ir „Apie prievarta apgyvendintuosius“. Tremtiniai neturėjo teisės be MVD leidimo išvažiuoti iš tremties vietos, iš jų buvo atimti pasai (vėl išduoti tik 1955 m.), kuriuose milicija darė žymas apie tremties vietos apribojimą (tremties rajonu), ne rečiau kaip kartą per mėnesį suaugusieji tremtiniai privalėjo registruotis specialiose komendantūrose²¹.

1941–1952 m. iš 132 tūkst. sovietų išvežtųjų amžinai tremčiai 28 tūkst. mirė nuo ligų, bado ir nepakeliamo darbo. Dar apie 50 tūkst. ilgai negalėjo grįžti arba visiškai negrįžo į Lietuvą. Seni ir ligoti tremtiniai nepajėgė dirbti ir pamažu išmirė. Daugiavaikės šeimos negalėjo išmaitinti visų vaikų. Žmonės gelbėjosi kaip išmanė, jie bėgo atgal į Lietuvą.

²¹ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...*, p. 383, 384.

1945–1952 m. pabėgo apie 5000 lietuvių tremtinių²². Bandančių grįžti į tėvynę laukė specialūs tremtinių gaudymo būriai, o Lietuvoje juos nuolat persekiojo MGB. Grįžę į Lietuvą ir pagauti tremtiniai būdavo nuteisiami trejiems metams „pataisos darbų“ lagerio, o po lagerio vėl gražinami į tremtį. Tik palankiausiu atveju sugauti tremtiniai būdavo iš karto gražinami į buvusią tremties vietą be įkalinimo.

Juozas Matas Truska (g. 1928 m.) su tėvais į Krasnojarsko kr. buvo ištremtas 1948 m. gegužę. Tais pačiais metais pabėgo iš tremties, grįžo į Lietuvą. 1948 m. gruodį buvo areštuotas, iki teismo kalintas Marijampolės kalėjime ir 1949 m. kovą nuteistas 3 metams. Bausmę atliko Gorkio srities lageryje, po to 1952 m. kovą gražintas į tremtį²³. Žymių prisiminimų „Lietuviai prie Laptevų jūros“ autorė Dalia Grinkevičiūtė 1941 m. buvo ištremta iš Kauno su motina Prane Grinkevičiene ir broliu Juozu. 1949 m. Dalia su motina nelegaliai grįžo į Lietuvą. 1950 m. motina mirė, o Dalia buvo suimta, kalinta Kaune, Vilniuje. SSRS Ypatingojo pasitarimo nuteista trejiems metams, kalėjo Gorkio srities lageryje. 1953 m. gruodį ištremta į Jakutiją, į Lietuvą grįžo tik 1957 m.²⁴ Dėl pabėgimo iš tremties buvo kalinami net nepilnamečiai. Penkiametė Aušra Juškaitė su tėvais, broliu ir seserimi 1941 m. buvo ištremta į Komiją. 1947 m. nelegaliai grįžo į Lietuvą ir mokėsi Šiluvos gimnazijoje. 1949 m. pavasarį kartu su pussesere Laima Juškaite buvo suimta, Aušrai tebuvo trylika, Laimai – keturiolika. Jos abi buvo du mėnesius kalintos Raseinių kalėjime, čia kartu kalėjo taip pat nelegaliai grįžusi iš tremties penkiolikmetė Marija Avižienytė. Pusseserės Juškaitės per Kauno, Vilniaus kalėjimus, Leningrado moterų kalėjimą ir Vologdos persiuntimo kalėjimą gražintos į tremties vietą²⁵. Taip pat pažymėtina, kad daugelis politinių kalinių buvo teisiami pagal formulę: įkalinimo bausmė, dar 5 metai tremties, o po įkalinimo būdavo išsiunčiami į tremtį ir išlaisvinami jau kaip tremtiniai. Apklausus 50 politinių kalinių paaiškėjo, kad jie į Lietuvą negalėjo grįžti vidutiniškai 10 metų po įkalinimo pabaigos²⁶.

Nuo 1948 m. iki 1953 m. pradžios LSSR Ministrų Taryboje tiesiogiai ar per kitas institucijas gautus tremtinių skundus nagrinėjo LSSR MT komisija skundams ir prašymams nagrinėti. Nėra statistinių duomenų apie iki 1953 m. šios komisijos išnagrinėtų tremtinių skundų skaičių. Nerasta jokių pėdsakų, kad LSSR MT nutarimu būtų nuspręsta paleisti iš „administracinės tremties“ anksčiau nei 1951 m., kai devynios šeimos, iš viso 14 asmenų, buvo paleistos LSSR VRM siūlymu. 1952 m. buvo paleistos dar keturios šeimos, iš viso – 14 asmenų, ištremtų 1949 m. ar 1951 m.²⁷

²² Arvydas Anušauskas [et.al.] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, 2 pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: 2007, p. 309.

²³ LGGRTC archyvas, nukentėjusio asmens (tremtinio) byla LA2T0007.

²⁴ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, p. 313.

²⁵ Aušra Juškaitė-Vilkienė „Prisiminimai“, in: *Sibiro vaikai: Lietuvos vaikų tremtinių atsiminimai*, Kaunas, 2011, p. 19–35.

²⁶ Danutė Gailienė, Evaldas Kazlauskas, *Po penkiasdešimties metų...*, p. 80.

²⁷ Alain Blum, Emilia Koustova, *Negotiating Lives...*, p. 548.

1 pav. Laiive. Vida Elena Šliažaitė-Buchoveckienė su vaikais Stasiu ir Irena išplaukia į Lietuvą. Žedajus, Oliokminsko r., Jakutija, 1956 m.

LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

2 pav. Geležinkelio stotyje stovi grupelė grįžtančių į Lietuvą politinių kalinių. Vorkuta, Komija, 1954–1958 m.

LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

Politinių kalinių išlaisvinimas spartėjo, kai 1953–1954 m. per Gulago lagerius nusirito sukilimų banga, kuriuose daugiausia dalyvavo ukrainiečių ir lietuvių politiniai kaliniai. Tai ne šios publikacijos tema, bet manyčiau, kad svarbu pažymėti ir priežastis, kodėl, anot istoriko A. Weinerio: „Tokia įtari ir patyrusi valdžia, kaip sovietų režimas, sąmoningai įsileido į savo gretas masę nereformuotų priešų?“²⁸ Viena iš pagrindinių priežasčių – sukilimai lageriuose. Tai lėmė vis spartėjantį politinių kalinių išlaisvinimą, kurio priežastis – ne sovietų valdžios geranoriškumas represuotųjų atžvilgiu, o lagerių sukilimuose liejamas kraujas. 1953 m. gegužės 26 d. – rugpjūčio 4 d. malšinant Norilsko sukilimą, Gorlago lageryje nužudyta apie 250 politinių kalinių, dėl to 1954 m. likviduotas ir pats Gorlagas. 1953 m. rugpjūčio 1 d. malšinant Vorkutos sukilimą Rečlage buvo nužudyti, skirtingais duomenimis, 53–66 kaliniai, sužeisti – 123. 1954 m. birželio 26 d. buvo žiauriai numalšintas Kengyro sukilimas Steplogo lageryje (Kazachstane). Sukilimui malšinti buvo pasiūsti 1600 kareivių, 5-eri tankai, tikslus žuvusiųjų skaičius nežinomas, manoma, kad buvo nužudyti ar vėliau mirė nuo žaizdų apie 200 politinių kalinių²⁹. Sukilimas pralaimėjo, bet jis paspartino Gulago lagerių sistemos krizę ir jos žlugimą. Analogiškai spartėjo ir tremtinių išlaisvinimas, buvo sukurta represuotųjų paleidimo valdžios sistema, kuri sprendė ne ką ir kada ištremti, įkalinti, o ką, kada paleisti.

Kadangi iš Lietuvos du masiniai trėmimai 1949 m. ir 1951 m. buvo įvykdyti vadovaujantis LSSR MT direktyvomis, tai pirmoji komisija tremtinių bylų peržiūrėjimui 1953 m. sausį ir buvo sukurta prie LSSR MT. Pilnas jos pavadinimas skambėjo taip – „Komisija piliečių pareiškimų peržiūrėjimui ir prašymai atitinkamų valdžios organų dėl atskirų piliečių, ištremtų iš Lietuvos SSR administracinės deportacijos atšaukimo“ (toliau – Komisija). Komisijos sudėtis buvo tokia: LSSR MT pirmininko pavaduotojas Kazys Preikšas (pirmininkas), LSSR KGB pirmininkas Kazimieras Liaudis, iš Rusijos Tambovo sr. atsiųstas ir LSSR vyr. prokuroru paskirtas Georgijus Bacharovas (reikalui esant – LSSR vyr. prokuroro pavaduotojas), LSSR Vidaus reikalų ministras Jonas Vildžiūnas, LSSR Aukščiausiojo teismo pirmininkas Karolis Didžiulis (iki 1940 m. – Karolis Grosmanas) ir LSSR AT prezidiumo sekretorius Stasys Naujalis.

Akivaizdu, kad naujoji Komisija buvo Lietuvos valdžios institucijų atsakas į precedento neturinčią situaciją: beveik iš karto po Stalino mirties jos susidūrė su didžiuliu prašymų skaičiaus šuoliu. Gautų skundų skaičius piką pasiekė 1956–1957 m. Per ketverius metus 1954–1957 m. buvo išsiųsta maždaug 70 tūkst. skundų dėl 35 tūkst. ištremtų šeimų, t. y. vidutiniškai po du skundus vienai šeimai³⁰.

Iš pradžių Komisijai medžiagą teikė iš LSSR KGB 4-osios valdybos ir 5-ojo skyriaus pareigūnų sukurta operatyvinė grupė. 1953 m. birželio 18 d. įvyko steigiamasis šios Ko-

²⁸ Amir Weiner, *op. cit.*, p. 334.

²⁹ Bronius Zlatkus, „Kengyro sukilimas“ [internet] in: www.vle.lt/straipsnis/kengyro-sukilimas/

³⁰ Alain Blum, Emilia Koustova, *op. cit.*, p. 550.

misijos posėdis, o jau 1953 m. liepos 2 d. įvyko pirmasis šios Komisijos posėdis, kuriame sovietų valdininkai pradėjo „taisyti savo klaidas“ tremiant Lietuvos gyventojus, nors iš tikrųjų visi trėmimai buvo nusikaltimai žmoniškumui. Pirmiausia imta svarstyti ištremtų stambiųjų ūkininkų (buožių) šeimų bylas. Ūkininkai buvo ištremti pagal LSSR Ministrų tarybos 1949 m. kovo 19 d. nutarimą Nr. 176-cc ir 1951 m. rugsėjo 29 d. nutarimą Nr. 865-cc. Prie LSSR MT sudaryta komisija per pirmą posėdį peržiūrėjo LSSR Vidaus reikalų ministerijos 7 prašymus dėl tremties atšaukimo. Komisijos nariai nusprendė, kad Petras Kinta ištremtas be pagrindo, nes jis nebuvo buožė. Taip pat Komisijos nariai nusprendė, kad be pagrindo buvo ištremta Julija Katilienė ir jos dukra Julija Katiliūtė, kurios iš tremties turi būti paleistos. Komisija nustatė, kad okupantai supainiojo asmenis, būdami įsitikinę, kad Julijos Katilienės du sūnus partizanauja. Iš tikrųjų partizanavo kitos Katilienės sūnūs iš to pačio kaimo. Taip pat nuspręsta paleisti iš tremties Povilo Palenio šeimą, nes nustatyta, kad jie buvo ne buožinė šeima, o vidutiniai ūkininkai. Be to, nuspręsta paleisti iš tremties Barborą Armolytę ir Veroniką Masiulytę, kurios dirbo samdomą darbą ūkininkų šeimose ir ištremtųjų ūkininkų šeimų narės nebuvo. Be to, nuspręsta dar vieną šeimą paleisti iš tremties, kuri buvo ištremta kaip buožių šeima, bet vokiečių okupacijos laikotarpiu padėjo sovietiniams partizanams³¹.

Kitame analogiškame Komisijos posėdyje buvo išnagrinėti 3 LSSR Vidaus reikalų ministerijos tarpininkavimo prašymai, 5 – LSSR vyr. prokuroro pasiūlymai ir vienas asmens pareiškimas dėl paleidimo iš tremties. Komisija nusprendė paleisti iš tremties O. Žadeikienę, nes Lietuvoje liko jos du mažamečiai vaikai, J. Kručienę, nes ji senyvo amžiaus, o jos vaikai ištremti nebuvo. Taip pat Komisijos nariai nusprendė paleisti iš tremties S. Butkaitę-Kulikauskienę, J. Ičą, A. Paukštį, K. Šarną, nes jie buvo ištremti be pagrindo. Prašymai paleisti iš tremties A. Meiliūną, I. Pelcių ir O. Žilinskienę buvo atmesti. Komisijos sprendimus galutinai tvirtino LSSR Ministrų Taryba³².

1954–1955 m. tremtiniai buvo išlaisvinami lėtai. 1954 m. buvo paleisti 735 asmenys (LSSR MT sprendimu – 510), 1955 m. – 1779 (LSSR MT sprendimu – 1147), 1956 m. – 15879 lietuvių tautybės asmenys³³. 1954 m. gegužę tremtinių bylų peržiūrėjimas ir išvadų teikimas Komisijai buvo patikėtas LSSR MVD I spec. skyriui, kuris perėmė darbą iš LSSR KGB operatyvinės grupės. Labai panašu, kad LSSR KGB maždaug po metų tiesiog atsikratė šio darbo, reikalavusio didelio pareigūnų resursų. Minėtajam LSSR MGB skyriui iki 1954 m. gegužės 20 d. buvo perduota nagrinėti 8340 tremtinių skundų ir pareiškimų, kurių apie pusė buvo iš partizanų, jų ryšininkų ir rėmėjų šeimų, o kita pusė – iš buožių šeimų. 1954 m. liepos 9 d. LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojas pplk. Nosovas pažymi, kad šiuo metu yra gauti 9650 tremtinių skundai ir pareiškimai. Visi šie tremtinių prašymai buvo suren-

³¹ LSSR MT Komisijos tremtinių bylų peržiūrėjimui protokolas, 1953-07-02, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 370, l. 1, 2.

³² LSSR MT Komisijos tremtinių bylų peržiūrėjimui protokolas, 1953-10-06, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 370, l. 3, 4.

³³ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...*, p. 393.

kami iš įvairiausių institucijų, nes tremtiniai, pajutę galimybę išsilaisvinti, kreipdavosi į įvairiausius adresatus, – faktiškai niekas nežinojo, kur konkrečiai geriausia kreiptis. Taip į specialiai sukurtą LSSR MVD poskyrį suplaukė prašymai iš beveik visų institucijų. Daug tremtinių prašymus rašė į SSRS institucijas. Lietuvos tremtiniai į KPSS CK parašė 45 prašymus, į SSRS Ministrų Tarybą (toliau SSRS MT) – 834 prašymus, į Aukščiausiąją Tarybą (toliau SSRS AT) – 3568, į Vidaus reikalų ministeriją (toliau SSRS MVD) – 1207, į Generalinę prokuratūrą – 167, į Užsienio reikalų ministeriją – 2, į Gynybos ministeriją – 5 prašymus. Kiek mažiau nei pusė tremtinių prašymų pasiekė Lietuvos SSR aukščiausias institucijas. Didžioji dalis (4200) tremtinių prašymų pasiekė LSSR AT ir LSSR MT. Komunistų partijos Centro komitetas (toliau KP CK) gavo 20 tremtinių prašymų, LSSR MVD – 560 prašymų, LSSR generalinė prokuratūra – 18 prašymų, LSSR Teisingumo ministerija – 6 prašymus. Be to, į Lietuvą buvo perduoti 29 Lietuvos tremtinių prašymai iš tremties vietų MVD poskyrių³⁴. Visi šie tremtinių prašymai buvo persiųsti į LSSR MVD tokiais laikotarpiais: per visus 1953 m. – 3461 prašymas (didžioji prašymų dalis 1953 m. rugpjūčio–gruodžio mėn.). 1954 m. rašomų prašymų skaičius dar labiau padidėjo, per tų metų sausio–birželio mėn. buvo persiųsti 6189 prašymai³⁵.

Visu aprašomuoju laikotarpiu SSRS buvo priimta 12 vyriausybinių aktų apie paleidimą iš spec. tremties, tačiau iki 1958 m. buvo priimti tik 4 tokie nutarimai, taigi dar didelė tremtinių dalis laikyta tremtyje. 1954 m. birželio 5 d. SSRS MT nutarimas numatė paleisti iš tremties vaikus iki 16 metų, kurie buvo ištremti šeimų sudėtyje (įsakas palietė 19 483 vaikus iš 1945–1949 m. trėmimų ir 5186 vaikus, ištremtus su tėvais 1951 m. Tai buvo sąlygiška „laisvė“, nes vaikai ir toliau gyveno su savo tėvais tremtiniais, bet nei tremtyje gimę, nei mirę vaikai nebebuvo skaičiuojami)³⁶. Žymus architektas ir restauratorius Napalys Kitkauskas savo prisiminimuose aprašo, kaip 1954 m. birželio pradžioje į lagerį atvyko Mordovijos ATSR speciali Aukščiausiojo teismo komisija. Atvykimo priežastis – priimtas įsakas paleisti iš lagerių politinius kalinius, kurie suėmimo metu buvo nepilnamečiai ir iškalėję trečdalį bausmės. N. Kitkauskas, suimtas 1947 m. ir nuteistas 10 metų lagerio, kaip iškalėjęs jau du trečdalius bausmės 1954 m. liepos 8 d. paleidžiamas į laisvę. Jis pažymėjo, kad „už visą Mordovijos lageriuose išdirbtą laiką gavau pinigų: jų buvo tiek, kiek kainavo traukinio bilietas iki Kauno...“³⁷.

1955 m. lapkričio 24 d. SSRS MT nutarimas numatė paleisti iš tremties: Didžiojo Tėvynės karo veteranus, asmenis, apdovanotus SSRS ordiniais ir medaliais, mokytojus ir dėstytojus bei moteris, susituokusias su ne tremtiniais, tačiau be konfiskuoto turto grąžinimo ir be

³⁴ LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojo Nosovo pažyma apie gaunamus tremtinių skundus ir pareiškimus, 1954-07-09, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 107–110.

³⁵ *Ibid.*, l. 109.

³⁶ Arvydas Anušauskas, *Teroras: 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 269.

³⁷ Napalys Kitkauskas, „Mes – politiniai“, in. *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius: Vyturys 1989, p. 185, 186.

3 pav. Liatukų šeima grįžta į Lietuvą. Taišetis, Irkutsko sr., 1957 m. Viktoro Liatuko nuotr. (Geležinkelio stotyje laukia traukinio į Maskvą)
LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

4 pav. Ibianskių šeimos grįžimas į Lietuvą. Igarka, Krasnojarsko kr. 1957 m.
LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

teisės grįžti į buvusią gyvenamą vietą, 1955 m. gruodžio 13 d. SSRS AT prezidiumo įsakas numatė paleisti iš tremties vokiečius ir jų šeimų narius be konfiskuoto turto grąžinimo ir be teisės grįžti į buvusią gyvenamą vietą³⁸.

LSSR KGB dokumentai byloja, kad tremtinių bylų peržiūrėjimas vyko labai problemiška. 1954 m. liepos 10 d. duomenimis, LSSR MVD I spec. skyrius turėjo gavęs 9600 tremtinių skundus ir pareiškimus, kurie buvo suskirstyti į 6189 pareiškimus nuo ištremtų partizanų ir partizanų rėmėjų šeimų narių ir į 3460 pareiškimų nuo ištremtų stambių ūkininkų (buožių) ir jų šeimų narių. Ties tokia gausybe pareiškimų tuomet dirbo tik 8 pareigūnai, komandiruoti iš įvairių LSSR MVD padalinių. LSSR MVD dokumentuose minima, kad tremtinių bylų nagrinėjimo darbas tuo metu vyksta ypač blogai, vietoje numatytų 15 komandiruočių pareigūnų komandiruoti ir dirba tik 9–10. Tai lėmė menką darbuotojų atsakomybę, atsainų požiūrį į darbą. Dalis jų buvo nekompetentingi nagrinėti tremtinių pareiškimus (dirbo eiliniai gaisrininkai – Mockevičius, Muchina ir kt.)³⁹. Kitas pplk. Dmitrijaus Nosovo raportas rodo, kad atitinkami pareigūnai sunkiai susitvarkė su tokiu tremtinių pareiškimų srautu. LSSR MVD ministro pavaduotojas plk. Aleksandras Gocevas buvo informuotas, kad 4 pareigūnai su tokiu srautu negali susidoroti, todėl prašoma komandiruoti šiam darbui ne mažiau 15 pareigūnų iš kitų LSSR MVD skyrių. Minima, kad šiuo metu komandiruoti tik 6 asmenys, iš kurių tik 4 tiesiogiai nagrinėja pareiškimus, o 2 užsiima pareiškimų registracija ir raštvedyba, kuri iš LSSR KGB buvo perimta ypatingai apleista. Taip pat minima, kad nuo 1954 m. gegužės 20 d. iki liepos 20 d. buvo peržiūrėta apie 2000 pareiškimų, o per tą laiką buvo gauta naujų net 2300 pareiškimų⁴⁰.

Atsiradus pirmiesiems pavieniams sprendimams paleisti neteisėtai represuotus asmenis, reikėjo spręsti tai sovietinės teisės keliu. LSSR MT 1955 m. gegužės 26 d. nutarimu Nr. 446 nustatė atkurianti tam tikras teises dėl pripažintų neteisėtai represuotų politinių kalinių. Šiuo nutarimu buvo nustatyta, kad nepagrįstai išbūtas laikas įkalinimo vietose įtraukiamas į darbo stažą, o Darbo žmonių deputatų tarybų (toliau DŽDT) miestų ir rajonų vykdomieji komitetai įpareigoti šiuos piliečius aprūpinti gyvenamuoju plotu be eilės. Nustatyta, kad šis nutarimas taikomas atbuline tvarka, visiškai reabilituotiems asmenims iki šio nutarimo išleidimo⁴¹.

Netrukus buvo pasirašytas ir nutarimas dėl pripažintų neteisėtai ištremtų asmenų. 1953 m. gruodžio 14 d. LSSR MT pirmininkas Mečislovas Gedvilas pasirašė nutarimą „Dėl konfiskuoto turto grąžinimo asmenims, kuriems atšauktas administracinis iškeldinimas“. DŽDT miestų ir rajonų vykdomieji komitetai buvo įpareigoti peržiūrėti tokių asmenų

³⁸ Vyriausybinių aktai dėl paleidimo iš tremties, in: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 3–5.

³⁹ LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojo D. Nosovo raportas, 1954-07-23, in: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 105.

⁴⁰ *Ibid.*, l. 103–106.

⁴¹ LSSR MT nutarimas dėl neteisėtai represuotųjų teisių, 1955 05 26, in: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 40, 41 ap.

pareiškimus ir priimti sprendimus numatyta tvarka. Turto grąžinimo tvarka buvo tokia: jei turtas nerealizuotas, jis turi būti grąžintas natūra, jei turtas realizuotas – esant galimybei reikia grąžinti panašų turtą natūra, jei nėra galimybės – pinigais⁴². Tačiau svarbu pažymėti, kad neteisėtai represuotais buvo pripažįstamas labai nedidelis asmenų skaičius.

1954 m. imta persvarstyti politinių kalinių bylas. Pirmiausia buvo paleidžiami nedarbingi kaliniai ir tie, kurių bausmės laikas baigėsi, kitiems bausmės buvo sumažintos ar pakeistos nutrėmimu. Tačiau daugelį metų nelaisvėje išbuvę tremtiniai, išsiilgę gimtinių ir artimųjų, skubėjo namo nepaisydami draudimų. LSSR valdžios duomenimis, iki 1956 m. spalio 15 d. savavališkai į Lietuvą sugrįžo per 2000 šeimų (apie 8000 žmonių)⁴³. Politiniai kaliniai ir tremtiniai kaip galėdami veržėsi į laisvę, ypač pragarą praėję 1941 m. represuotieji. Skaudu skaityti jų prašymus ir dėl tragiškų likimų ir dėl to, kad sovietai juos palaužė moraliai, privertė žemintis.

P. A. (g. 1897 m.) su šeima 1941 m. birželį buvo išvežtas į Sibirą. 1950 m. LSSR AT prezidiumo pirmininkui Justui Paleckiiui jis rašo:

Gerbiamas mūsų liaudies vade, kreipiuosi į jus trečią kartą dėl užtarimo. Mano žmona ir trys vaikučiai mirė Sibire, o man 1941 m. lapkričio 9 d. Kraslage dirbtinai buvo iškelta baudžiamoji byla ir jau 10 metų ši byla yra tardymo stadijoje. Kur tik aš kreipiuosi su savo prašymu, atsimušu kaip į sieną, mano prašymus persiunčia iš vienos institucijos į kitą, nuo Einošiaus pas Keipošių, pas Erodą ir pas Pilotą, bet man nuo to nei kiek ne lengviau ir aš toliau nekaltai kenčiu. Aš prašau Jūsų, liaudies vade, tik to, kad mane nuteistų jeigu aš kaltas, arba išlaisvintų, bet nelaikytų gyvą palaidotą. Nuo SSRS generalinio prokuroro per devynerius metus aš negavau nei vieno atsakymo, o prašymų parašiau ne mažiau dešimties. Aš ne prašau, o tiesiog maldauju Jūsų atkreipti dėmesį į nekaltai kenčiantį ir leisti man laisvam grįžti į Tėvynę⁴⁴.

Čia svarbu pažymėti tai, kad P. A. vis tik „už akių“ 1942 m. vasario 7 d. SSRS NKGB Ypatinjojo pasitarimo nutarimu buvo nuteistas 10 metų lagerio, bet panašu, kad tuo metu sovietai karo metu turėjo svarbesnių reikalų ir šis sprendimas nepasiekė kalinčiojo Kraslage. P. A. po kalinimo Krasnojarsko sr. Rešotuose, o nuo 1944 m. toje pačioje srityje Jeniseilage 1952 m. buvo išsiųstas į tremtį, į Lietuvą grįžo tik 1957 m.⁴⁵ 1941 m. birželio tremtinių bylų svarstymas vyko labai lėtai. Nors 1954–1955 m. tremtinių bylos jau buvo peržiūrimos, kasmet iš tremties leista sugrįžti tik apie 100 asmenų, buvusių tremtyje Altajaus krašte ar Jakutijoje. 1941 m. birželio trėmimo aukų bylų svarstymai dėl jų socialinio statuso buvo vilkinami dar labiau nei pokario metu ištremtųjų⁴⁶.

⁴² LSSR MT nutarimas dėl konfiskuoto turto grąžinimo tvarkos piliečiams, kuriems atšauktas administracinis iškeldinimas, 1953-12-14, in.: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 371, l. 2, 3.

⁴³ Eugenijus Grunskis, „Lietuvos gyventojų trėmimai“, in: *Lietuvos gyventojų trėmimai, Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995, p. 103.

⁴⁴ Prašymas iš baudžiamosios bylos, in: *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 42880/3, t. 5, l. 58, 58 ap.

⁴⁵ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1 (A–Ž), p.105, 106.

⁴⁶ *Didžiosios tremty: Altajus ir Jakutija. 1941 m.*, sudarė Benas Navakauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, p. 70.

Komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimas priimant sprendimus dėl grįžtančių politinių kalinių ir tremtinių

Vilties, kad paspartės tremtinių paleidimas, suteikė 1956 m. vasarį N. Chruščiovo XX SSKP suvažiavime perskaitytas pranešimas „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių įveikimo“. Organizacijose, kolūkiuose buvo pateikiami nepageidaujami klausimai aktyvistams, pvz., kodėl SSKP CK politinis biuras leido masiškai žudyti žmones, ar Stalinas lėmė trėmimų iš Lietuvos mastą, ar teisėtos 1945–1950 m. represijos Lietuvoje ir t. t.⁴⁷

1956-ųjų birželio 30-ąją, SSKP CK plenumas priėmė nutarimą, kuris atvėrė kelią į laisvę milijonams stalininio gulago kalinių ir tremtinių. Tačiau sovietinės Lietuvos valdžia padarė viską, kad išlaisvintų lietuvių kelias namo būtų nuklotas erškėčiais. Iš pat pradžių LKP CK dėl Stalino asmens kulto laikėsi rezervuoti. Kairuoliškai Lietuvos KP vadovybei, subrendusiai prieš Antrąjį pasaulinį karą, stalininis politinis kursas buvo priimtinas kaip ir „socializmo sąlygomis aštrėjančios klasių kovos ideologija, forsuoto socialinės struktūros laužymo politika, susijusi su represijomis⁴⁸. „Atšilimo“ tendencijoms Lietuvos SSR vadovybė ilgai priešinosi, pavyzdžiui, iki 1957 m. stabdė represuotų grįžimą į Lietuvą (iš tremties vietų išvykus kitų tautybių žmonėms, lietuviai sudarė beveik trečdalį visų SSRS tremtinių; kitaip nei Rusijoje, faktai apie represijas, tremtį, aukas Lietuvoje nepateko nei į grožinę, nei į istorinę literatūrą⁴⁹. Masinis tremtinių paleidimas prasidėjo tik 1956 m. Pavyzdžiui, iš tremties Altajaus krašte ir Jakutijoje paleisti 1173 Lietuvos gyventojai, o 1957 m. paleisti 892⁵⁰. Prasidėjus masiniam išlaisvinimui 1956 m. iš Buriatijos paleista 618 lietuvių, 1957 m. – 1006. Paleidimas iš tremties dažnai dar nesuteikdavo galimybės grįžti į Lietuvą. Daug šeimų neturėjo lėšų kelionei ir gyvenimo pradžiai Lietuvoje, liko Buriatijoje dar keletus metų. Todėl iš 1956 m. paleistų 618 žmonių į Lietuvą sugrįžo tik 223, o 1957 m. – 664⁵¹.

Vykstant grįžimui iš kalinimo ir tremties, pirmiausia nerimą dėl to išreiškė Lietuvos komunistų partijos valdžia su represinėmis struktūromis. Lietuvos komunistai grįžtančių nelaukė, išsvajotos Lietuvos tremtiniai nerado. A. Anušauskas pažymi, kad trėmimai ne tik nebuvo smerkiami (tremtinių bylas peržiūrinėjo tie patys lietuvių tautos genocido organizatoriai, tokie kaip Kazys Preikšas, Alfonsas Gailevičius ir kt.), bet ir toliau buvo laikomi svarbia politine akcija. Komunistams labiau rūpėjo į pramonės gigantų statybas Lietuvoje vykstančių kolonistų, o ne Sibire daug iškentusių ir tebekenčiančių lietuvių likimas⁵².

⁴⁷ Regina Laukaitytė, „Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–1961 m.)“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė R. Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 168.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 172.

⁴⁹ Vytautas Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius: 2000, p. 140–141.

⁵⁰ *Didžiosios tremtys: Altajus ir Jakutija...*, p. 70.

⁵¹ *Didžiosios tremtys: Buriatija. 1948 m.*, atsakingoji redaktorė Dalė Rudienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2018, p. 32.

⁵² *Ibid.*, p. 274.

Komisijoje priimant sprendimus dėl tremtinių išlaisvinimo dalyvavo ir kiti sovietinių represijų dalyviai – 1945 m. LSSR Liaudies komisarų tarybos ir LKP Centro komiteto įgaliotinis Trakų ir Kretingos apskrityse tremtinių turtui konfiskuoti Karolis Didžiulis, 1940 m. liepą–1941 m. birželį – LSSR NKVD darbuotojas Stasys Naujalis, 1940 m. rugsėjį–1941 m. birželį LSSR NKVD Vilniaus miesto valdybos viršininkas, 1941 m. birželio 14 d. – Lietuvos žmonių trėmimo Vilniaus mieste ir apskrityje operatyvinio trejeto narys, NKVD pplk. Jonas Vildžiūnas, 1948–1950 m. – LSSR Ministrų tarybos ir LKP CK įgaliotinis trėmimams Zarasų, Rokiškio, Utenos, Anykščių, Ukmergės apskrityse, 1950–1953 m. Klaipėdos srityje – Kazimieras Liaudis, vienas pagrindinių Lietuvos gyventojų genocido organizatorius ir represijų vykdytojas Leonardas Martavičius. Būdinga tai, kad faktiškai visi 1953–1957 m. Komisijų nariai buvo genocido organizatoriai ir represijų vykdytojai.

Komunistų valdžios atstovų ir KGB susirašinėjimas rodo, kad jiems grįžtantys politiniai ir tremtiniai kėlė didelį nerimą. LSSR KGB Kauno m. įgaliotinis kpt. Bronius Baliulis 1955 m. kovo mėn. pažymoje LKP Kauno miesto komiteto sekretorei E. Kasnauskaitei nurodo, kad nuo 1954 m. pradžios iki 1955 m. gegužės į Kauno m. grįžo 636 asmenys, anksčiau teisti už antisovietinius nusikaltimus. KGB pareigūnas pažymi, kad jų agentūriniais duomenimis, buvęs Lietuvos prezidentas Aleksandras Stulginskis yra išvykęs pas savo šeimą į Altaiaus kraštą ir planuoja ją parsivežti į Kauną. Minima, kad buvęs švietimo ministras Juozas Tankūnas išvyko pas savo šeimą į Kazachstaną ir bando ją atvežti į Kauną, kad į Kauną atvyks liaudininkų partijos lyderis Zigmas Toliušis, aktyvus socialdemokratas Valys Drazdauskas, buvę tautininkai Jankauskas, Viskanta, Butvydis ir kt. Kauno KGB neabejoja, kad tokių žymių veikėjų atvykimas suaktyvins miesto priešišką elementą ir prašo kreiptis į LKP CK ir LSSR MT dėl uždraudimo tokios kategorijos asmenims apsigyventi Kaune⁵³.

LKP Kauno miesto komiteto sekretorė E. Kasnauskaitė atskaitiniame rašte LKP CK sekretorių A. Sniečkų informuoja apie 1955 m. lapkričio 2 d. antisovietinius veiksmus Kauno centrinėse kapinėse, kur minia tikinčiųjų prasiveržę prie žuvusių 1918–1920 m. Lietuvos savanorių paminklo, giedojo Lietuvos himną, dainą „Kur bėga Šešupė“ su antisovietiniu priedainiu. Taip pat E. Kasnauskaitė rašte priekaištuoja, kad KGB iki šiol neišsiaiškino, kas 1955 m. vasario 16 d. ant Rotušės iškėlė Lietuvos trispalvę, 1955 m. gegužės 1 d. sieros rūgštimi apipylė sovietines vėliavas, iškabintas ant kelių namų, ir daugelio panašių faktų. Atsižvelgdama į visa tai LKP Kauno m. komunistų vadė pažymi, kad į Kauną jau grįžo 1315 politinių kalinių ir kad nepakankamai vykdomas darbas išsiaiškinant giliai užsikonspiravusį priešišką elementą, grįžusius buržuazinių partijų veikėjus. Minima, kad Kaune gyvena grįžusieji iš lagerių: buvęs tautininkų gen. sekretorius Simonas Janavičius, buvęs krikščionių demokratų lyderis Leonas Bistras (nusiteikęs antisovietiskai), buvęs ambasadorius Prancūzijoje Petras Klimas, buvęs liaudininkų partijos lyderis Z. Toliušis, akty-

⁵³ LSSR KGB Kauno m. įgaliotinio Baliulio pažyma apie atvykusius gyventi į Kauną buvusius politinius kalinius, 1955-02-28, in: *LYA*, f. 1771, ap. 192, b. 51, l. 223–228.

vus socialdemokratas – V. Drazdauskas. Pažymima, kad šių ir panašių asmenų buvimas Kaune aktyvizuoja priešišką elementą ir prašoma pasirūpinti per LSSR MT, kad žymiems buržuazinės Lietuvos veikėjams, teistiems už antisovietinę veiklą būtų uždrausta apsigyventi Kaune. Taip pat prašoma tarpininkauti per aukštesnius Sovietų sąjungos organus, kad Kaunas turėtų režiminio (pasų kontrolės) miesto statusą⁵⁴.

1956 m. gruodžio 5 d. Sniečkus pasirašė ypač slaptą LKP CK biuro nutarimą, kuriame prašoma KPSS CK prezidiumo priimti įsaką, draudžiantį buvusiems Lietuvos valdžios atstovams, partijų lyderiams, aktyviems nacionalistinių organizacijų ir ginkluotų būrių nariams, nutiestiems už tėvynės išdavimą (tėvynė šiuo atveju reiškė Sovietų Sąjungą, – aut. past.) uždrausti grįžti į Lietuvą. Maskva prašomo sprendimo nepriėmė, o rekomendavo grįžtančių likimą spręsti personaliai prie LSSR AT prezidiumo sukūrus naują komisiją⁵⁵. Taip pat LKP CK biuras minimu nutarimu motyvuojant, kad daug priešiško elemento grįžta į Kauną, prašė SSRS MT įtraukti Kauno miestą į režiminių miestų sąrašą⁵⁶. Šiam prašymui buvo pritarta, SSRS MT 1956 m. gruodžio 17 d. nutarimu Kaune įsigaliojo pasų režimas, draudžiantis šiame mieste apsigyventi buvusiems politiniams kalinams⁵⁷.

Grįžtant vis didesniam tremtinių ir politinių kalinių skaičiui, imtasi priemonių tai stabdyti. Tam įtakos turėjo ir po Vengrijos sukilimo 1956 m. padidėjęs antisovietinis aktyvumas Lietuvoje, 1956 m. Vėlinių akcijos Kaune ir Vilniuje. 1956 m. Vengrijos įvykiai vertė sovietų valdžią susirūpinti sistemos stabilumu ir siekti, kad tai nepasikartotų.

1956 m. gruodžio 25 d. LKP CK 2-asis sekretorius Borisas Šarkovas kreipėsi ypatingo slaptumo raštu į Sovietų Sąjungos aukščiausią valdžią – KPSS centrinę komitetą. (2-asis sekretorius buvo viena svarbiausių ir įtakingiausių pareigybių sovietinėje Lietuvoje. Dažniausiai tai buvo iš Maskvos atsiųstas, jokio ryšio su Lietuva neturintis ir lietuviškai nemokantis žmogus, turėjęs prižiūrėti respublikoje vykstančius procesus. Visuomenėje šias pareigas užimantis žmogus būdavo vadinamas „generalgubernatoriumi“)⁵⁸. Šiame rašte pažymima, kad į Lietuvą iš įkalinimo vietų grįžo daugiau kaip 15 tūkst. anksčiau už įvairius kontrrevoliucinius nusikaltimus teistų asmenų, įskaitant buržuazinių partijų lyderius, Lietuvos buržuazinės vyriausybės aukštus valdininkus, ginkluotų būrių ir nacionalinio pogrindžio narius, jų ryšininkus ir rėmėjus, aukštus katalikų dvasininkus ir kunigus. Pažymima, kad Lietuvos KP Centro komitetas turi duomenis, kad kai kurie iš jų neatsisakė savo priešišku pažiūrų ir imasi veiksmų organizuoti nacionalinį pogrindį Vilniuje, Kaune

⁵⁴ LKP Kauno m. sekretorės E. Kasnauskaitės ataskaitinis raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1955-11-12, in: *LYA*, f. 1771, ap. 192, b. 51, l. 74–76.

⁵⁵ *Ibid.* l. 106, 107.

⁵⁶ LKP CK biuro nutarimas, 1956-11-05, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 101–103.

⁵⁷ Kristina Burinskaitė, „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (31), p. 113.

⁵⁸ Vytautas Tininis, *op. cit.*, p. 135.

ir kitose respublikos vietose. Taip pat grįžusieji iš įkalinimo daro kenksmingą įtaką svyruojančiai savo pažiūrose jaunimo daliai⁵⁹. Rašte taip pat pažymima, kad LSSR KGB, esanti LSSR MT žinioje, prie dabartinių savo turimų pareigybių ir struktūros negali susitvarkyti su padidėjusia darbo apimtimi ir užkardyti nacionalistinį elementą. Akcentuojama, kad šiuo metu Kauno ir Klaipėdos miestų KGB aparato įgaliotiniai pagal pareigybes ir finansavimą prilyginti KGB rajonų aparatams, tai trukdo sukomplektuoti į šių miestų aparatų patyrusius čekistinius kadrus. Todėl Lietuvos KP CK prašo įgalioti SSRS KGB: Kauno ir Klaipėdos miestų KGB prilyginti pagal pareigybes ir finansavimą LSSR operatyviniams skyriams, LSSR KGB įvesti papildomus etatus: 50 karininkų pareigybių, 21 seržantų pareigybes ir 41 tarnautojų pareigybes⁶⁰. SSRS vadovybė, atsižvelgdama į LKP vadovų prašymą, 1956 m. pabaigoje leido padidinti LSSR KGB darbuotojų skaičių.

LKP rajonų komitetų sekretoriai raportuodavo LKP sekretoriui A. Sniečkui apie politinę padėtį rajonuose grįžtant politiniams kaliniams ir tremtiniams. Pavyzdžiui, LKP Pasvalio raj. komiteto sekretorius J. Novickas 1957 m. kovo 5 d. išsiuntė ypač slaptą raštą A. Sniečkui „Politinė informacija apie elgesį asmenų, sugrįžusių iš ištremimo ir kalėjimų“. Rašte pažymima, kad 1956–1957 m. į Pasvalio raj. sugrįžo 85 asmenys, teisti pagal BK 58 str. (t. y. politiniai kaliniai) ir atlikę bausmę, be to, grįžo 26 šeimos iš tremties. Minima, kad

[...] dauguma veda save atsargiai, nesikiša į politiką. Tačiau atsirado 4 piliečiai, kurie pradėjo vesti antitarybinę agitaciją, iš esmės nukreiptą prieš kolūkius. Buvo atsitikimų, kai atlikę bausmę asmenys bandė savavališkai išikelti į buvusius savo namus, kurie jiems dabar nepriklauso, bandė grasinimais išgyvendinti tuose namuose gyvenančius sąžiningus kolūkiečius, buvusius biedniokus. Pavyzdžiui į „Kovo 8-os“ kolūkį, atlikęs 10 metų įkalinimo bausmę, sugrįžo Juozas Karinauskas. Tarp kolūkiečių J. Karinauskas skleidė gandus, kad greitai ateisianti Amerika ir jis atsitiesiąs su kolūkio pirmininku ir jam nepageidautinai tarybiškai nusiteikusiais kolūkiečiais. Kad užkirstume kelią J. Karinausko antitarybinėms veiksmams, mes pasinaudojome rajono prokuratūrai ir liaudies teismui suteikta teise ištremti už grasinimus. 1957 m. vasario 20 d. Pasvalio raj. liaudies teismo sprendimu J. Karinauskas buvo ištremtas 3 metams į Irkutsko sritį su nuolatinio apgyvendinimu.

LKP Pasvalio RK sekretorius pažymi, kad

[...] teismo nuosprendis padarė labai didelį politinį įspūdį rajone, ypač tarp grįžusių iš kalėjimų. Visi tie, kurie paskutiniu metu užsiiminėdavo antitarybinėmis kalbomis, iš karto prikando liežuvius. O kaimo komunistai, sąžiningi kolūkiečiai, o ypač tie, kurie gyvena buvusių buožių ar banditinių šeimų nacionalizuotuose namuose, labai teigiamai atsiliepia apie šį liaudies teismo nuosprendį, pakilo jų aktyvumas.⁶¹

Panašaus pobūdžio informaciją „Apie antitarybinių priešiško elementų išpuolius Ra-

⁵⁹ LKP CK sekretoriaus B. Šarkovo raštas KPSS Centro komitetui, 1956-12-25, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 130, 131.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 131.

⁶¹ LKP Pasvalio RK sekretoriaus J. Novicko raštas A. Sniečkui, 1957-03-05, in: *LYA*, f. 1771, ap. 193, b. 22, l. 31, 32.

5 pav. Tremtiniai sugrįžta į Lietuvą gyvulinuose vagonuose, tokiuose pat, kokiais buvo gabenami į tremtį. Tulunas, Tuluno r. Irkutsko sr., 1957 m.

LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

6 pav. Po dešimties metų tremties sugrįžusi į Lietuvą šeima sėdi prie savo namo, kuriame jau apgyvendinta kita šeima. Prienai, 1958 m.

Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus rinkinių nuotr.

seinių rajone“ 1957 m. sausio 26 d. LKP Raseinių raj. komiteto sekretorius S. Malinauskas išsiuntė Lietuvos KP Centro komitetui. Rašte su grifu „Visiškai slaptai“ minima, kad

[...] pastaruoju laiku, sąryšyje su įvykiais Vengrijoje ir Egipte⁶² suaktyvino savo veiklą nacionaliniai elementai, ypač buvę banditai ir jų ryšininkai, kurie grįžo iš kalinimo ir ištrėmimo vietų. Viso rajone yra grįžę šiuo metu banditų ir jų ryšininkų 134 žmonės. Eilė jų šiuo metu visokiais būdais stengiasi demoralizuoti ir įbauginti kolūkiečius grasinimais ir antitarybiniais gaudais, veda priešišką antitarybinę propagandą. Pavyzdžiui, banditų pagalbininkas Pranas Liba buvo baustas 25 metams. Šiuo metu grįžo ir gyvena „Tarybinio keliu“ kolūkyje. Jis pareiškė, kad kai ateis toks laikas kaip Vengrijoje, jis pirmasis stos į kovą už išsivadavimą.

Sekretorius S. Malinauskas pažymi, kad suaktyvėjus nacionalistiniams elementams rajone nepakanka KGB darbuotojų (yra tik 4), kurie operatyviai užkirstų kelią priešiškiems elementams. Per mažas rajone ir milicininkų sąstatas – iš viso 10 žmonių. Taip pat S. Malinauskas informuoja LKP CK, kad rajone nepatenkinama padėtis su ginklais „KGB darbuotojai turi tik po 2 automatus, o milicininkai apginkluoti tik pistoletais, kitų kovinių ginklų visiškai neturi. Be to, trūksta pistoletų apginkluoti rajono aktyvą.“⁶³

Represuotųjų grįžimui ir neigiamą, ir teigiamą įtaką darė žymūs Lietuvos žmonės, kultūros veikėjai, rašytojai. Svarbu pažymėti, kad siekdama pateisinti represijas, kalinimus ir tremtis komunistų valdžia ieškojo žinomų Lietuvos kultūros veikėjų pritarimo. Neapykanta tremtiniais buvo sąmoningai kurstoma. Antai 1948 m. gegužės 26 d. *Literatūros ir meno* 20 numeryje, kuris buvo išleistas praėjus keturioms dienoms po masinio 40 tūkst. žmonių trėmimo, žinomi rašytojai be jokių išlygų ragino susidoroti su „priešu“. Juozas Baltušis rašė, kad Lietuva „negali toliau kęsti niekšingųjų šliužų“. Julius Butėnas tvirtino, kad Lietuvos liaudis „reikalauja apsivalyti nuo visų šlykščiųjų parazitų“⁶⁴. Buvo ir priešingų atvejų. Rašytojas Antanas Vienuolis buvo įtrauktas į politiką, net tris kartus – 1947 m., 1951 m. ir 1955 m. išrinktas Lietuvos SSR AT deputatu. Žinoma, kad jis savo tautiečiams lageryje ir tremtyje ar jų artimiesiems Lietuvoje siuntė pinigų perlaidas, vaistus, maisto siuntinius ir lietuviškas knygas. Pasinaudodamas savo statusu, stengėsi kai kuriems padėti sugrįžti į Lietuvą. Vienokios ar kitokios rašytojo pagalbos sulaukė apie 50 asmenų. Ne be jo pastangų į Lietuvą sugrįžo kultūros žurnalo *Naujoji Romuva* leidėjas ir redaktorius Juozas Keliuotis, rašytojas Kazys Inčiūra, gydytojas Vladas Mongirdas su artimaisiais bei kiti. Be to, žinoma, kad A. Vienuolis 1957 m. kovo 12–13 d. vykusiai LSSR sesijai buvo parengęs kalbą tremtinių gražinimo į Lietuvą klausimu. Šioje išlikusioje užrašytoje kalboje rašytojas teigė, kad

⁶² 1956 m. liepą Egiptui nacionalizavus Sueco kanalą ir uždraudus juo naudotis Izraeliui, tų metų spalio 29 d. Izraelis įsiveržė į Sinajaus pusiasalį ir užėmė didžiąją jo dalį, taip pat į Gazos Ruožą ir Akabos įlankos pakrantes (*aut. past.*)

⁶³ LKP Raseinių r. komiteto sekretoriaus S. Malinausko raštas Lietuvos KP Centro komitetui, 1957-01-26, in: *LVA*, f. 1771, ap. 193, b. 22, l. 68–70.

⁶⁴ Kęstutis Girmius, „Ar lietuviai buvo sovietų genocido auka?“, [internete], in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/li-t-k-girnius-ar-lietuviai-buvo-sovietu-genocido-auka-75538979> (2024-02-07).

[...] tremtinių grąžinimas teigiamai atsilieptų į mūsų krašto žemės ūkio ir pramonės pakilimą. Suprantama, kad leidus tremtiniams grįžti, jie turėtų būti aprūpinti gyvenamaisiais namais kaime ir butais miestuose ir kad jiems būtų leidžiama valdžios pagalba įsikurti ir gauti darbą. Pasiremdamas, kas čia pasakyta, prašyčiau Tarybinę Vyriausybę išskirti iš biudžeto tam tikrų lėšų sugrįžusiems į tėvynę tremtiniams įkurdinti ir gauti darbą ir kad ilgiau nebesikartotų tokie šiurpūs reiškiniai, kai pargrįžusieji nebeturi teisių net į savo bakūžę samanotą.⁶⁵

Deja, ši kalba nebuvo pasakyta. Rašytojas A. Vienuolis apie tai paliudijo:

Penktoje AT sesijoje aš norėjau pasakyti kalbą išvežtųjų reikalu, bet sekmadienį pas mane atėjo Antanas Venclova su Kostu Korsaku ir pasakė, kad geriau nekalbėčiau, nes mano išstojimai visuomet sukelia įvairių kalbų. Aš ir nekalbėjau, bet po sesijos nuvažiauvau Prezidentūron (turimas galvoje LSSR AT prezidiumas) ir savo parašytą kalbą įteikiau draugui Justui Paleckiui⁶⁶.

Taip A. Vienuolis buvo nutildytas, idėjiniai komunistai rūpinosi, kad rašytojas nenuieitų „blogais keliais“. Dar 1956 m. gruodžio 21 d. Lietuvos tarybinių rašytojų sąjungos valdybos pirmininkas A. Venclova kreipėsi į A. Sniečkų akcentuodamas, kad „A. Vienuolį Anykščiuose visai „atakuoja“ vietinės klerikalinės pajėgos“, prašė, kad seniausiam mūsų rašytojui būtų parūpintas butas Vilniuje ir pabrėžė, kad „mūsų visų interesai reikalauja, kad rašytojas Vienuolis gyventų sveikesnėje aplinkoje.“⁶⁷ Kaip liudija tam tikri šaltiniai, 1957 m. butas Vilniuje A. Vienuoliui buvo parūpintas, tačiau „sveikesnėje aplinkoje“ jis gyveno labai trumpai, nes 1957 m. rugpjūčio 17 d. mirė⁶⁸. Yra žinoma ir daugiau atvejų, kai rašytojai padėjo tremtiniams. Užtarus rašytojui Teofilui Tilvyčiui laisvę išsaugojo 1947 m. iš tremties pabėgusi Šapokienė (dvi dukras anksčiau nelegaliai parsivežė jos vyras). Rašytoja Ieva Simonaitytė ieškojo būdų perduoti J. Paleckiui prašymą grąžinti ištremtus į Tadžikiją evangelikų liuteronų kunigo Jurgio Gavėno tėvus (jie 1945 m. buvo represuoti kaip vokiečiai, ten greitai mirė)⁶⁹. Daugiatomyje tęstiniame leidinyje „Lietuvos gyventojų genocidas“ figūruoja 1941 m. tremtinė, mokytoja Albina Šapokienė su dukromis Vida Marija ir Skaidre Gražina, 1947 m. pabėgusiomis iš tremties. Tikėtina, kad būtent joms padėjo T. Tilvytis. Šiame LGGRTC leidinyje figūruoja ir 1945 m. su vaikais ištremta Marijona Šapokienė, kuri 1947 m. pabėgusi iš tremties grįžo į Lietuvą. Tačiau ši šeima patyrė tolesnes represijas. M. Šapokienė 1948 m. gruodžio 29 d. buvo suimta, kalinta Utenoje, Vilniuje, Šilutėje. 1949 m. kovo 2 d. nuteista trejiems metams lagerio, paleista 1951 m. kovo 23 d. Su mama iš trem-

⁶⁵ Inga Liepaitė, Antanas Verbickas, „Kodėl A. Vienuolis 1957 m. LSSR Aukščiausioje Taryboje nepasakė kalbos, raginančios leisti tremtiniams grįžti į Lietuvą?“, [internete], in: <https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/ar-zinai/kodel-a-vienuolis-1957-m-issr-auksciausioje-taryboje-nepasake-kalbos-raginancios-leisti-tremtiniams-grizti-i-lietuva-1634-1285206> (2024-02-07).

⁶⁶ Inga Liepaitė, Antanas Verbickas, *op. cit.*

⁶⁷ Lietuvos tarybinių rašytojų sąjungos valdybos pirmininko A. Venclovos raštas A. Sniečkui, 1956-11-21, in: *LVA*, f. 1771, ap. 193, b. 25, l. 167.

⁶⁸ Vilniuje, ant namo A. Goštauto g. 3 kabo memorialinė lenta nurodanti, kad 1957 m. čia gyveno liaudies rašytojas Antanas Vienuolis-Žukauskas (aut. past).

⁶⁹ Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, p. 272.

ties kartu slapta grįžusi dukra Palmyra buvo suimta 1949 m. rugsėjo 13 d., kalinta Utenoje, paleista 1951 m. vasario 24 d., o sūnus Mykolas suimtas 1948 m. gruodžio 29 d., kalintas Utenoje, Vilniuje. 1949 m. kovo 2 d. nuteistas trejiems metams lagerio, paleistas 1951 m. kovo 20 d. (kartu su motina kalintas Šilutės lageryje)⁷⁰. 1941 m. birželio tremtinė Antanina Baltrušienė mini, kad 1956 m. grįžusi iš tremties susitiko su savo didžiais dvasios vadais: rašytojais Sofija Kymantaite-Čiurlioniene ir Vincu Mykolaičiu-Putinu, kuriuos pažinojo iš gimnazijos ir studijų metų. Ji pažymi, kad

[...] abu norėjo padėti, užtarti, bet anais visuotinės rūstybės metais tai nepavyko, nes abu buvo „*persona non grata*“ (nepageidaujami asmenys). Bėgo metai ir aš jau pradėjau įsitvirtinti Tėvynėje, nors su didelėmis kliūtimis; vis neregistravo, negavau tinkamesnio darbo. Pragyvenimui užsidirbdavau privačiom pamokom⁷¹.

1957 m. balandžio 27 d. LSSR KGB pirmininkas gen. mjr. K. Liaudis LKP CK sekretoriui siunčia ataskaitą apie LSSR KGB darbą 1956–1957 m. Čia pažymima, kad pastaruoju metu labai suaktyvėjo antisovietinė, nacionalistinė veikla dėl to, kad pastaraisiais metais iš lagerių ir tremties į Lietuvą grįžo daugiau kaip 17 tūkst. asmenų, kurie įvairiu laiku buvo teisti už kontrrevoliucinius nusikaltimus. Tarp grįžusių į Lietuvą buvę buržuazinės Lietuvos politiniai veikėjai bei valdininkai, aktyvūs antisovietinių partijų ir organizacijų nariai, buvę partizanai ir pagrindžio organizacijų nariai, taip pat autoritetingi katalikų dvasininkai ir kunigai, dalis kurių neatsisakė priešiško požiūrio į sovietų valdžią. Minimi buvę liaudinių partijos lyderis Z. Toliušis, buvęs ambasadorius Prancūzijoje P. Klimas, buvęs diplomatai Tadas Petkevičius ir Vladas Nosevičius, LLA vadas generolas Pečiulionis, buvęs krikščionių demokratų partijos pirmininkas ir ministras pirmininkas Leonas Bistras, buvęs tautininkų partijos pirmininkas Domas Cesevičius, kiti antisovietinių partijų ir organizacijų dalyviai. Minimi ir buvę ginkluotų būrių ir nacionalinio pagrindžio dalyviai, jų rėmėjai ir ryšininkai, autoritetingi katalikų dvasininkai (vyskupai Teofilus Matulionis, Pranciškus Ramanauskas, kanauninkas Vincentas Vizgirda, kunigas Petras Rauda. Teigiama, kad dalis grįžusiųjų neatsisakė priešiško sovietų valdžiai, daro kenksmingą poveikį svyruojančiai visuomenės daliai, ypač jaunimui⁷². Taip pat K. Liaudis pažymi, kad KGB savo ruožtu peržiūrėjo kai kurias partizanų ir antisovietinių organizacijų vadovų bylas, kurie, KGB nuomone, buvo paleisti atlikę ne pilną bausmės laiką ir grįžo į Lietuvą. Pažymi, kad tikslingą šiuos asmenis išsiųsti arba į kalinimo vietas, arba – iš Lietuvos. 1956 m. ir 1957 m. pradžioje tokių asmenų išaiškinta apie 40, 13 iš jų išsiųsti į lagerius atlikti pilną bausmės laiką⁷³.

Remdamasis 1956 m. ir 1957 m. pirmo pusmečio LSSR KGB darbo ataskaita, 1957 m. lie-

⁷⁰ Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1. (A–Ž), 1997, p. 797, t. 2., (Š–Ž), p. 21, 22.

⁷¹ Antanina Baltrušienė, *Kelionė į niekur ir atgal: Atsiminimai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1993, p. 141.

⁷² LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ataskaita LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1957-04-29, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 24–48.

⁷³ *Ibid.*, l. 41.

pos 10 d. LKP CK biuras priėmė nutarimą Nr. 79/8. Jame, be kita ko, pažymima, kad silpnai organizuojamas darbas su asmenimis, nuteistais už kontrrevoliucinius nusikaltimus ir grįžusiais iš kalėjimų ir lagerių. Pabrėžiama, kad kai kurie iš jų lieka priešiškosiose pozicijose, atkuria savo nusikalstamus ryšius, buria aplink save priešišką elementą, antisovietišškai nuteikia politiškai nepastovius asmenis ir kviečia juos kovoti prieš sovietų valdžią. Taip pat nurodoma, kad ypatingas dėmesys turi būti skiriamas grįžusiems iš kalinimo ir tremties buvusiems žymiesiems buržuazinės Lietuvos veikėjams, buržuazinių partijų ir antisovietinių organizacijų nariams, dalis kurių šiuo metu aktyviai veikia kuriant Lietuvoje gerai konspiruotą pogrindį, pirmiausia Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Klaipėdoje ir Panevėžyje⁷⁴. LKP CK biuras padarė išvadą, kad Lietuvos komunistų partijos miestų ir rajonų komitetai nepakankamai įsigilina į KGB darbą, nuolatos nevadovauja KGB ir nesuteikia reikiamos pagalbos KGB tarnybai. LKP CK biuras nutarė pasiūlyti LKP miestų ir rajonų komitetams rūpintis grįžusių pagal sovietų vyriausybės amnestijas iš kalėjimų, lagerių ir tremties asmenų įdarbinimu, gerinti tarp jų politinį-aiškinamąjį darbą. Taip pat LKP CK biuras įpareigojo KGB miestų ir rajonų skyrius aktyviau stebėti grįžusius politinius kalinius ir, jiems tęsiant savo priešišką darbą, traukti juos baudžiamojon atsakomybėn. Be to, liepė LKP miestų ir rajonų komitetams sustiprinti masinį-politinį darbą visuomenėje, atskleisti reakcinės buržuazinės ideologijos esmę, konkrečiais faktais juos demaskuoti prieš darbininkus kaip imperialistų agentus, laukiančius kapitalistinės santvarkos grįžimo, duoti ryžtingą atsaką visokiems priešiškiems išsišokimams. Šį LKP CK biuro nutarimą pasirašė šio biuro pirmininkas, LKP CK sekretorius A. Sniečkus⁷⁵.

Dauguma tremtinių (apie 86 proc. visų paleistųjų) buvo paleidžiami negrąžinant konfiskuoto turto⁷⁶. Jie savo gyvenimą turėjo pradėti iš naujo. Be to, grįžusieji buvo diskriminuojami: juos atsisakoma įregistruoti, priimti į darbą, jiems draudžiama gyventi rajonuose, iš kurių buvo ištremti, neleidžiama dirbti vadovaujamo darbo, išvykti į užsienį. Kai kurių kategorijų nepriklausomos Lietuvos tarnautojams nebuvo pripažįstamas Lietuvoje įgytas darbo stažas, todėl jie negavo pensijų, liko be pragyvenimo šaltinių⁷⁷. Negalėdami tokiomis sąlygomis išgyventi tėvynėje, kai kurie grįžo į tremties vietas, kiti apsigyveno Latvijoje, Baltarusijoje, Kaliningrado srityje – kuo arčiau gimtųjų namų. Tremtinys V. Rimkus mini, kad „tie žmonės, kurie pavargo besiregistruodami, patraukė į Rytų Prūsiją, Latviją, kai kurie grįžo į Rusiją ir net į Sibirą“⁷⁸. Atliekant šį tyrimą mintyse kilo toks palyginimas. Šeimos ištrėmimas – tai medžio išrovimas su visomis šaknimis ir perkėlimas į Sibirą. Ten

⁷⁴ LKP CK biuro nutarimas Nr. 49/8, 1957-07-10, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 4–6.

⁷⁵ *Ibid.*, l. 10, 20.

⁷⁶ Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų...*, p. 607.

⁷⁷ *Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje: 3 knyga, 1940–1958: Kasdienybės vaizdai*, parengė Virginija Rudienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2018, p. 388–389.

⁷⁸ V. Rimkus, *Tremtis – patirtis dabarčiai ir ateičiai: Sibiro Alma Mater*, Šiaulių universiteto leidykla, 2009, p. 18.

medis džiūvo, skurdo, po to, grįžus į Lietuvą, jam nebuvo leista prigyti įprastoje tėviškės žemėje. Teko ieškoti kitos vietos, kitos žemės, kad nežūtų... Liūdniausiais atvejais Lietuvos žemės buvusiems represuotiesiems neatsirasdavo.

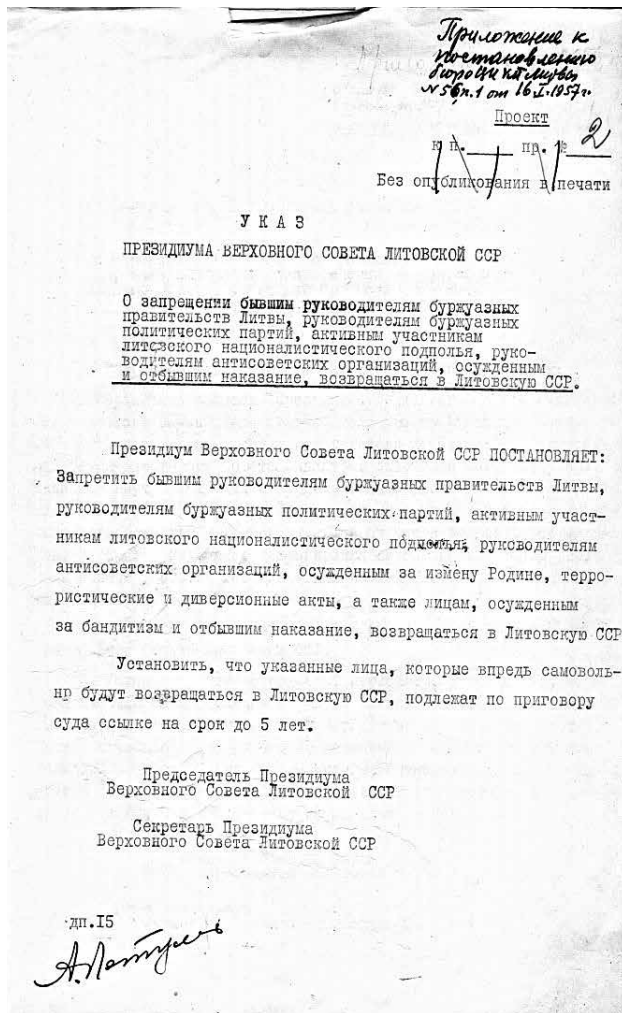
Tremtinių ir politinių kalinių grįžimas į Lietuvą 1957 m.: naujos galimybės ir nauji draudimai

Kadangi Komisija prie LSSR MT formaliai negalėjo priimti sprendimų dėl ištremtųjų pagal SSSR AT įsakus bei represinių struktūrų direktyvas, tai 1957 m. komisija tremtinių bylų peržiūrėjimui buvo įkurta prie Lietuvos TSR AT prezidiumo. 1957 m. sausio 16 d. LSSR AT prezidiumas priėmė įsaką „Apie komisijos, dėl tremtinių buvusių tremtyje pagal SSSR NKVD-NKGB ypatingojo pasitarimo sprendimus bylų peržiūrėjimo“ sudarymą. Komisijos užduotis –peržiūrėti bylas ištremtųjų pagal buvusio SSSR MGB-MVD Ypatingojo pasitarimo nutarimus ir pagal atskiras šių organų direktyvas. 1957 m. sausio 21 d. LSSR AT prezidiumo įsaku buvo sukurta tokios sudėties komisija: LSSR MT pirmininko pavaduotojas (komisijos pirmininkas), LSSR KGB pirmininkas, vyr. prokuroras, Vidaus reikalų ministras ir Aukščiausiojo teismo pirmininkas⁷⁹. Iš esmės naują Komisiją sudarė tie patys nariai kaip ir komisijos prie LSSR MT, tik ši naujoji Komisija prie LSSR AT prezidiumo pagal sovietų valdžios sistemą buvo aukštesnio rango ir galėjo spręsti pagal SSRS komunistų valdžios bei represinių struktūrų nutarimus ištremtų asmenų likimus. Dėl to turėjo paspartėti tremtinių paleidimas iš tremties. Tačiau Lietuvos komunistų valdžios atstovus gąsdino vis didėjantis grįžtančių represuotų asmenų skaičius, ypač po ką tik įvykusios Vengrijos revoliucijos. Ši revoliucija truko nuo 1956 m. spalio 23 d. iki lapkričio 10 d. Ją numalšinant žuvo apie 3 tūkst. vengrų sukilėlių. Beje, Vengrijos revoliucija savo ruožtu buvo susijusi su 1956 m. birželį vykusiu susidorojimu Lenkijoje, Poznanės mieste vykusiu darbininkų protestų numalšinimu, kurio metu žuvo apie 100 protestuotojų. Būtent 1956 m. spalio 23 d. Budapešto technikos universiteto studentai surengė demonstraciją solidarizuodamiesi su lenkų darbininkų sukilimu Poznanėje.

Labiausiai protestai Lenkijoje ir Vengrijos revoliucija išgąsdino Ukrainos komunistų valdžią. Iki 1956 m. spalio 10 d. Ukrainos SSR MVD užregistravo daugiau kaip 45 tūkst. asmenų, grįžusių į vakarines provincijas, įskaitant 39 tūkst. asmenų, nuteistų už kontrrevoliucinius nusikaltimus. Be to, Ukrainos Užkarpatės regione gyveno apie 50 tūkst. vengrų tautybės asmenų, nemaža dalis jų buvo nusiteikę antisovietškai, šias nuotaikas sustiprino prasidėjusi Vengrijos revoliucija. Tad dar tebevykstant Vengrijos revoliucijai Ukrainos SSR AT prezidiumas 1956 m. lapkričio 9 d. priėmė įsaką, kuriuo „uždraudė buvusiems Ukrainos nacionalistinio pagrindžio lyderiams ir aktyviems nariams, teistiems ir baigusiems atlikti bausmę, grįžti į vakarinius sovietų Ukrainos regionus. Už įsako pažeidimą grėsė penkerių metų laisvės atėmimo bausmė.“⁸⁰

⁷⁹ LSSR AT prezidiumo įsakas „Dėl komisijos sudarymo...“, 1957-01-16, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 97–99.

⁸⁰ A. Weiner, *op. cit.*, p. 362.

7 pav. LKP CK biuro posėdyje patvirtintas Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl draudimo bausmę atlikusiems politiniams kaliniams grįžti į Lietuvos SSR. 1957 m. sausio 16 d. Lietuvos ypatingojo archyvo nuotr.

Lietuvos sovietų valdžia taip pat bijojo galimo didesnio antisovietinio pasireiškimo Lietuvoje grįžtant vis daugiau rezistentų, ypač juos išgąsdino 1956 m. lapkričio 2 d. Vilniaus Rasų ir Kauno senosiose kapinėse vykę protestai, palaikantys sukilimą Vengrijoje. Ilgai nedelsęs LSSR AT prezidiumas 1957 m. sausio 21 d. paskelbė panašų įsaką, kuriuo uždraudė grįžti į Lietuvą buvusiems Lietuvos buržuazinių vyriausybių vadovams, buržuazinių politinių partijų vadovams, lietuvių nacionalistinio pogrindžio aktyviems dalyviams, antitarybinių organizacijų vadovams, nuteistiems už tėvynės išdavimą, teroristinius ir diversinius aktus, taip pat asmenims, nuteistiems už banditizmą ir atlikusiems bausmę. Taip pat šiuo įsaku buvo nustatyta, kad nurodyti asmenys, kurie ateityje savavališkai grįš į Lietuvos SSR, turi būti teismo nuosprendžiu nutremiami iki 5 metų. Šį įsaką pasirašė LSSR AT prezidiumo pirmininkas J. Paleckis⁸¹. Latvijos ir Estijos valdžios institucijos panašius įsakus priėmė kiek vėliau, 1957 m. spalio 12 d., kuriais pažeidėjams buvo numatyta tremtis nuo vienerių iki trejų metų. Panašu, kad Latvijos ir Estijos institucijos rėmėsi LSSR AT prezidiumo minimu įsaku.

Vienas iš lietuvių genocido organizatorių, Vidaus reikalų ministras A. Gailevičius (1940–1941 m. buvo NKVD, vėliau NKGB skyriaus viršininkas, 1948–1953 m. – MGB ministro pavaduotojas) pasiūlė šį įsaką taikyti atgaline tvarka ir organizuoti naują iki 1957 m. sausio 21 d. į Lietuvą grįžusių buvusių politinių kalinių trėmimą (tai pavadino „administraciniu pašalinimu“), tačiau aukščiausia LSSS komunistų valdžia pabijojo dėl to kilsiančio gyventojų pasipriešinimo ir susilaikė nuo tokių iniciatyvų⁸². 1957 m. balandžio 3 d. LSSR prokuroras G. Bacharovas ir Vidaus reikalų ministras A. Gailevičius išsiuntė savo pavaldiniams aiškinamąjį raštą, kur buvo pažymėta, kad LSSR AT 1957 m. sausio 21 d. įsakas atgalinės datos neturi ir remiantis atitinkamais SSSR AT 1952 m. ir 1956 m. įsakais atlikę bausmę lietuvių nacionalistai, kurių šeimos ištremtos, siunčiami susijungti su šeimomis⁸³. Jei neturėtume informacijos, kad VRM ministras A. Gailevičius pats siūlė šį įsaką taikyti atbuline tvarka, tai jis šiuo atveju gali pasirodyti tik kaip niekuo dėtas LSSR AT įsako aiškintojas.

1957 m. vasario 1 d. LSSR represinių struktūrų vadovai šį LSSR AT prezidiumo įsaką paskelbė LSSR miestų ir rajonų prokurorams, milicijos skyrių viršininkams, esančių prie miestų ir rajonų darbo žmonių deputatų tarybų, liaudies teismams ir valstybės saugumo komiteto prie LSSR ministrų tarybos rajonų įgaliotiniams⁸⁴. 1957 m. vasarį SSSR MVD ministras Nikolajus Dudorovas, reaguodamas į šį LSSR AT įsaką, visiems sąjunginių ir autonominių respublikų vidaus reikalų ministrams, kraštų ir sričių vidaus reikalų valdybų viršininkams bei pataisos darbų lagerių viršininkams įsakė minimus asmenis paleidžiant iš represijų vietų jiems pranešti draudimą gyventi Lietuvoje ir apie baudžiamąją atsako-

⁸¹ LSSR AT prezidiumo įsakas „Dėl uždraudimo grįžti į Lietuvą...“, 1957-01-21, in: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 39.

⁸² Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...*, p. 380, 381.

⁸³ Petras Liubertas, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987 metais*, Vilnius: Versus, 2019, p. 358.

⁸⁴ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas, 1957-02-01, in: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 34, 34 ap.

mybę dėl savavališko grįžimo į Lietuvą. Buvusiems represuotiems minimų kategorijų asmenims liepti pasirašyti, kad jie apie tai informuoti ir lapelius su parašais prijungti prie išlaisvinamų žmonių asmens bylų⁸⁵.

Taip pat 1957 m. balandžio 19 d. pasirodė LSSR AT įsakas „Dėl baudžiamosios atsakomybės už piktybinį pasų režimo pažeidimą sustiprinimo“, kuriame nurodyta, kad asmenys, turintys pasus, bet gyvenantys neprisiregistravę vietovėse, kuriose įvestas ypatingas pasų režimas, už piktybinį šio režimo pažeidimą po to, kai jie buvo milicijos įstaigų pakartotinai raštu įspėti dėl išvykimo, baudžiami laisvės atėmimu nuo 6 mėnesių iki dviejų metų⁸⁶. Taip buvo manipuluojama teise sugrįžus apsigyventi Lietuvoje. Minėti įsakai pristabdė represuotųjų grįžimą, tačiau dauguma įkalinimą lageriuose ir tremtį išgyvenusių politikų iki 1957 m. pradžios jau buvo sugrįžę. Lietuvos SSR valdžiai teko su tuo susitaikyti, o KGB – organizuoti jų agentūrinį sekimą ir izoliavimą nuo visuomenės⁸⁷. 1957 m. kovo 27 d. LSSR KGB pažymoje analizuojama, kiek per 3 mėnesius Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje bei kiekviename Lietuvos rajone padaryta antisovietinių veiksmų (iškelta trispalvė, platinti antisovietiniai atsišaukimai ir kt.) koreliuojant juos su grįžusių iš lagerių skaičiumi. Pažymoje nurodyta, kad 1957 m. Vilniuje gyveno 316 buvusių politinių kalinių, Kaune – 1600, Klaipėdoje – 520, Panevėžio r. – 660, Šiaulių r. – 662, Alytaus r. – 211⁸⁸. LKP CK duomenimis 1956 - 1957 m. iš lagerių ir tremties į Lietuvą sugrįžo daugiau kaip 17 tūkstančių asmenų, kurie buvo nuteisti už vadinamąją kontrrevoliucinę veiklą, iš jų apie tūkstantis „nacionalistinių“ organizacijų vadovų ir veikėjų⁸⁹.

LSSR AT prezidentui paskelbus minėtą 1957 m. sausio 21 d. įsaką iš karto prie jo vykdymo prisidėjo komunistų partijos „skydas ir kalavijas“ – KGB. Gavę partijos nurodymą, LSSR KGB 4-os valdybos pareigūnai parengė lageriuose ir tremtyje esančių žymių Lietuvos politinių partijų ir organizacijų veikėjų, partizanų vadų ir aktyvių pogrindžio dalyvių 60 asmenų sąrašą, kuris datuotas 1957 m. rugsėjo 12 d.⁹⁰ Į šį sąrašą pateko generolo Stasio Raštikio brolis Andrius Raštikis, buvęs žemės ūkio ministras Juozas Skaisgiris, buvęs teisingumo ministras Stasys Šilingis, partizanų Prisikėlimo apygardos vado pavaduotojas Jonas Jasinevičius, kunigas Pranas Račiūnas, 1953 m. už antisovietinę veiklą nuteistas Edvardas Burokas ir daugelis kitų. Tokie sąrašai buvo rengiami tam, kad šiems asmenims grįžti į Lietuvą būtų daromos įvairios kliūtys.

⁸⁵ SSRS MVD ministro N. Dudorovo įsakas, 1957-02, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 35.

⁸⁶ Petras Liubartas, *Tamsios aukštumos...*, p. 359.

⁸⁷ Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje...*, p. 195.

⁸⁸ LSSR KGB 4-os valdybos pažyma „Apie priešiškus veiksmus, įvykdytus 1957 m. ir iki 1957-03-20 grįžusių iš lagerių skaičius“, 1957-03-27, in: *LYA*, f. K-1, ap. 1, b. 530, l. 53a, 53b, 53c.

⁸⁹ Bronius Puzinavičius, *Sovietinis režimas Lietuvoje 1953-1965 metais*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001 p. 71.

⁹⁰ LSSR KGB 4-os valdybos parengtas lageriuose ir tremtyje esančių žymių Lietuvos valstybės veikėjų, partizanų vadų ir aktyvių pogrindžio dalyvių sąrašas, 1957-09-12, in: *LYA*, f. K-1, ap. 1, b. 529, l. 105–117.

Komisija 1957 m. vasario 5 d. peržiūrėjo ir priėmė sprendimus dėl 29 tremtinių šeimų. Dalį šių šeimų nutarta paleisti iš tremties, nes nustatyta, kad jų ūkiai nebuvo buožiniai. Dalį šeimų nuspręsta paleisti, nes jų šeimos nariai jau buvo paleisti iš lagerio arba amnestuoti. Kai kuriose bylose priimti nestandartiniai sprendimai. Pavyzdžiui, nuspręsta paleisti iš tremties be turto grąžinimo Jono Balčikonio (g. 1887 m.) šeimą, nors ši šeima buvo ištremta pagrįstai, nes turėjo 70 ha žemės. Paleidimo priežastis tokia: J. Balčikonio brolis yra profesorius, dirba LSSR Mokslų akademijoje. Kitas neįprastas Komisijos sprendimas – dėl Vlado Mongirdo (g. 1877 m.) šeimos, ištremtos 1941 m. (kaip socialiai pavojingų elementų – dvarininkų) paleidimo. Viena iš paleidimo priežasčių – V. Mongirdas yra gydytojas, o jo sūnus Boleslovas – inžinierius, o tokių specialistų šalyje trūksta. Kita paleidimo priežastis labai įdomi: V. Mongirdas carizmo laikais už antivalstybinę veiklą jau buvo ištremtas į Kaukazą, o po to – į Sibirą, t. y. Komisijos buvo pripažintas nukentėjęs nuo carinės Rusijos valdžios. Taip pat nuspręsta paleisti iš tremties be turto grąžinimo Bronė Skirienę (g. 1904 m.) ištremtą 1941 m. iš Kuršėnų kaip socialiai pavojingą elementą–tarnautoją. Komisija nusprendė, kad B. Skirienė buvo ištremta pagrįstai, nes jos vyras buvo policijos vachmistras, priklausė Tautininkų ir Šaulių sąjungoms, buvo areštuotas ir iki teismo sprendimo 1942 m. mirė lageryje. Tačiau Komisija atsisūvelgusi, kad B. Skirienės dukra gyvena Lietuvoje, nusprendė ją iš tremties paleisti. Vis dėlto iš 29 Komisijos peržiūrėtų šeimų bylų teigiami sprendimai buvo priimti tik 12 šeimų. Kitoms 17 šeimų Komisija pagrindo paleisti iš tremties nerado. Pagrindinės atsisakymo priežastys – šeimos ūkis buožinis arba šeimos nariai – buvę partizanai. Tokiu būdu 1957 m. vasario 5 d. nuspręsta nepaleisti iš tremties žymaus partizanų vado Juozo Vitkaus-Kazimieraičio šeimos: žmonos Genovaitės Vitkienės (g. 1904 m.), sūnų Vytauto (g. 1930 m.), Rimgaudo (g. 1937 m.), Liudviko (g. 1944 m.) ir dukters Jūratės (g. 1937 m.). Šiuos Komisijos sprendimus pasirašė komisijos pirmininkas K. Preikšas ir komisijos nariai: LSSR vyr. prokuroras G. Bacharovas, LSSR KGB pirmininko pavaduotojas L. Martavičius, LSSR VRM ministras A. Gailevičius ir LSSR Aukščiausiojo teismo pirmininko pavaduotojas Vladas Deksnys⁹¹. Visas 1957 m. vasario 5 d. Komisijos sprendimas dėl 29 tremtinių šeimų buvo patvirtintas 1957 m. kovo 14 d. LSSR AT prezidiumo nutarimu, pasirašė prezidiumo pirmininkas J. Paleckis⁹².

Tremtinė Henrika Dronseikaitė-Almonaitienė liudija:

[...] kai Lenkijos vadovas Vladislovas Gomulka paskelbė atsiimęs iš tremties savo tautiečius, lenkai išsivažinėjo. Sužibo vilties kibirkštėlė ir lietuviams. 1956 m. vasarą gaunu pasą ir aš. Laisva! Bet vyras nelaisvas. Tad laukiame dar metus. Pagaliau 1957 m. pavasarį gavo pasą ir jis. Imame ruošti kelionei. Net nenujautėme, kad mūsų nelaukia net patys artimiausieji, kad tremtinio etiketė lydės visą gyvenimą. Tėvynę radome nebe tą ir lietuviai buvo nebe tie. Vyrui ieškant

⁹¹ LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos sprendimai, 1957-02-05, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 387, l. 3–13.

⁹² LSSR AT prezidiumo nutarimas dėl tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos sprendimų patvirtinimo, 1957-03-14, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 387, l. 2.

darbo, pirmiausia klausimas – „Ar prisiregistruavęs?“, o milicijoj neregistruoja, nes nedirbi. Taip stumdo nuo vienos institucijos iki kitos. Vyras puola į neviltį, ryžtasi grįžti atgal į Sibirą, kur garantuota pastogė ir darbas. Aš ašarodama prašau dar palaukti, bandyti. Vien mintis, kad vaikai svetur lankys rusišką mokyklą, kalbės svetima kalba, krato mane lyg elektros srovė.⁹³

Šiuose prisiminimuose minimas svarbus geopolitinis akcentas, kad iš Lietuvos ištremti lenkų tautybės asmenys įgijo teisę kalinimo ar tremties išvykti į Lenkiją. Lietuvos SSR valdžiai tai buvo paranku, nes į Lenkiją išvyko daug antisovietiškausi nusiteikusių asmenų. 1955 m. pabaigoje–1956 m. pradžioje Lenkijai buvo perduota apie 3 tūkst. pirmaisiais pokario metais Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje represuotų asmenų. Tuo pat metu tiesiai iš tremties vietų Irkutske išvyko daugiau kaip 400 Lietuvos tremtinių lenkų. Į Lenkiją taip pat išvyko Krasnojarsko, Chabarovsko ir kitų sričių lenkai tremtiniai ir politiniai kaliniai. Kai kurie jų pakeliui į Lenkiją dar užsuko į Lietuvą norėdami aplankyti tėviškę⁹⁴.

O grįžusių lietuvių valdžia labai nelaukė. Štai būdingas pavyzdys. Tremtinys Jonas Runas tremtį baigė 1957 m. Mini, kad grįžęs į Lietuvą apsistojo pas žmonos giminės Griškabūdyje, nes jo tėviškė buvo išgriauta.

Tėviškėje buvo didelis namas, nauji tvartai, keturių durų klėtis, neseniai perstatyta iš naujų rąstų. Iš mūsų tėvelio tų pastatų trys sribai pasistatė po vieną gerą namą, paliko tik pusę kluono... Iš Sibiro pargrįžom kartu su sesutėm ir broliu Juozu, tai važiuovom į Šakių miliciją kartu prisiregistruoti. Bet milicijos viršininkas pasakė, kad neregistruos, ir mes turim per tris paras iš Šakių rajono išvykti. Jei ne, tai areštuos, nes mūsų giminė – banditai. Tuomet pasitraukiau į Kudirkos Naumiestį.⁹⁵

1957 metų liepos pirmąją tremtyje tebebuvo laikomi beveik 55 tūkstančiai lietuvių, kurie tuo metu sudarė kone trečdalią visų Sovietų sąjungos tremtinių. Palyginus su 1953-aisiais, lietuvių tarp kitų tremtinių buvo tik 3,5 proc.

LSSR AT prezidiumo Komisija skirta peržiūrėti bylas asmenų, išsiųstiems į specialiąją tremtį pagal buvusio SSSR MGB-MVD Ypatingojo pasitarimo nutarimus ir pagal atskiras šių organų direktyvas, nuo savo darbo pradžios 1957 m. vasario 5 d. iki 1957 m. gruodžio 25 d. apsvartė 11 tūkst. 127 šeimų bylas. Buvo priimti sprendimai 8172 šeimoms paleisti iš tremties, iš viso 25 tūkst. 886 asmenis. Nustatyta, kad 576 šeimos (2125 asmenys) ištremti nepagrįstai. Likusios 7587 šeimos (23 tūkst. 708 asmenys) paleisti išimties tvarka be konfiskuoto turto grąžinimo. Iš minėtų peržiūrėtų 11 tūkst. 127 šeimų bylų, 2896 šeimoms (9784 asmenims) buvo atsakyta išlaisvinti iš tremties⁹⁶. Apibendrinus LSSR AT prezidiumo komisijos 1957 m. sprendimus iš visų 11 tūkst. 127 šeimų nuspręsta paleisti iš tremties apie 73% šeimų. Nustatyta, kad iš 8172 išlaisvintų šeimų net 7% buvo ištremtos nepagrįstai (tai reiškia – jos išlais-

⁹³ *Mes sugrįžom...* (Vilkaviškio rajono politinių kalinių ir tremtinių prisiminimai), Kaunas, 2010, p. 28, 29.

⁹⁴ Vitalija Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)“, in. *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 35.

⁹⁵ *Mes sugrįžom...*, p. 208, 209.

⁹⁶ LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos pažyma, 1958-12, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 63.

МВД РСФСР
УПРАВЛЕНИЕ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Исполнительного Комитета
Красноярского Краевого Совета
депутатов трудящихся

Видом на жительство не служит
при утере не возобновляется.

18. декабря 1957 г.

№ _____
г. Красноярск

СПРАВКА № 180

Выдана гражданину(ке) Вилунайтė
Альфонсе д'Альфонсе
год рождения 1927 национальность литовка гр. СССР
уроженцу(ке) Жмергского уезда
ЛитССР

в том, что он(она)
содержался(ась) на спецпоселении с 10 мая 1949 г.
по 18 декабря 1957 г., откуда освобожден(а) на основании
Постановления Совета Министров
СССР и ЗУР-216 от 12 III 56г без
права возврата к прежнему
месту жительства в ЛитССР

Начальник отдела УВД
Начальник отделения

8 pav. Pažyma apie Alfonsos Vilūnaitės paleidimą iš tremties be teisės sugrįžti į Lietuvą. Solgonas, Krasnojarsko kr., 1957 m.

Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus rinkinių nuotr.

vintos su konfiskuoto turto grąžinimu). Likusios 93% šeimos paleistos iš tremties išimties tvarka, be konfiskuoto turto grąžinimo. Iš visų 1957 m. peržiūrėtų tremtinių bylų net 26% šeimų atsisakyta išlaisvinti iš tremties, tad tremtinių grįžimo procesas dar buvo stabdomas.

Išvados

1. Lietuvos komunistų valdžia vengė staigaus didesnio skaičiaus represuotųjų grįžimo. Išlaisvinimas iš tremties ir lagerių vyko dozuotai, buvo išštas per maždaug 10 metų, faktiškai per tą patį laikotarpį, per kurį vyko trėmimai ar įkalinimai lageriuose. Laipsnišką paleidimą lėmė ir skiriami riboti sovietų valdžios resursai. Tremtinių pareiškimus svarsčiusį Komisijos ir jas aptarnaujančios pareigūnų grupės nesusidorojo su pareiškimų gausa, dėl to tremtinių šeimoms net ir esant jiems palankiems sovietų valdžios įsakams ir nutarimams tekdavo ilgai laukti Komisijų sprendimų.
2. Lietuvos tremtinių paleidimą ar nepaleidimą, turto grąžinimą ar negrąžinimą sprendė komisijos: prie LSSR MT (sukurta 1953 m.) ir prie LSSR AT prezidiumo (1957 m.). Beveik visi šių Komisijų nariai buvo neseniai vykusių represijų vykdytojai. LSSR MVD pareigūnų grupė, dirbanti prie tremtinių bylų svarstymo ir teikiantis medžiagą Komisijoms, dirbo vangiai, tai nebuvo jiems prioritetingas darbo sritis.
3. LSSR LKP ir represinės struktūros aktyviai bendradarbiavo sprendžiant politinių kalinių ir tremtinių grįžimą. Sovietų valdžia siekė mažinti buvusių represuotųjų koncentraciją didžiuosiuose miestuose bei darė kliūtis jiems grįžti į tėviškes, kur jie galėjo turėti didesnę politinę poveikį savoje socialinėje aplinkoje. LKP miestų ir rajonų komitetai nuolat teikė informaciją LKP Centro komitetui apie antisovietines nuotaikas grįžtant politiniams kaliniams ir tremtiniams. LKP CK tai įvertindavo ir priimdavo naujus nutarimus. Gausėjant grįžusių politinių kalinių ir tremtinių skaičiui buvo strateguojamos ir koordinuojamos priemonės, skirtos didinti miestų ir rajonų KGB pareigūnų ir milicininkų skaičių.
4. Po 1956 m. Vengrijos sukilimo ir 1956 m. Vėlinių įvykių Kaune bei Vilniuje Lietuvos komunistų valdžia nuogaštavo, kad 1956 m. padidėjęs politinių kalinių ir tremtinių grįžimas nebūtų katalizatorius, sukelsiantis platesnius antisovietinius veiksmus. A. Sniečkus su savo bendrais, bijodami dėl to užsitraukti Maskvos nemalonę ir būti pakeisti, ėmėsi drastiškų veiksmų grįžtančių politinių kalinių ir tremtinių atžvilgiu. 1957 m. sausio 21 d. LSSR AT prezidiumas priėmė įsaką, draudžiantį tam tikroms grupėms represuotųjų grįžti į Lietuvą. 1957 m. sausį sukurtos naujos LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos veikloje tais metais didelis nuošimtis (26%) tremtinių buvo neišleisti iš tremties, o iš paleidžiamų šeimų tik 7% proc. buvo grąžinamas konfiskuotas turtas. 1957 m. nemažą tremtinių ir politinių kalinių dar palikus tremtyje sovietų valdžia išvengė didesnio antisovietinės veiklos pakilimo, o didžiajai daliai sugrįžusių negrąžinus konfiskuoto turto – ir ekonominių problemų.

Šaltiniai ir literatūra

Lietuvos ypatingasis archyvas

1. f. V-135 – Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras
2. f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komitetas
3. f. K-1 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB)

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas

1. Nukentėjusių asmenų bylų fondas

Publikuoti dokumentai ir jų rinkiniai

1. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941, Vilnius, 1999.
2. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 2: 1944–1947, Vilnius, 1998, 2002.
3. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 3: 1948, Vilnius, 2007, 2009.
4. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 4: 1949, Vilnius, 2012, 2014.
5. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 5: 1950–1953, Vilnius, 2019, 2020.
6. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro duomenys*, [internete], in: www.genocid.lt/centras/lt/147/c/

Dienoraščiai ir prisiminimai

1. Baltrušienė Antanina, *Kelionė į niekur ir atgal: Atsiminimai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1993.
2. Juškaitė-Vilkienė Aušra „Prisiminimai“, in: *Sibiro vaikai: Lietuvos vaikų tremtinių atsiminimai*, Kaunas, 2011.
3. Kitkauskas Napalys, „Mes – politiniai“, in. *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius: Vyturys 1989.
4. Liepaitė Inga, Verbickas Antanas, „Kodėl A. Vienuolis 1957 m. LSSR Aukščiausioje Taryboje nepasakė kalbos, raginančios leisti tremtiniams grįžti į Lietuvą?“, [internete], in: <https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/ar-zinai/kodel-a-vienuolis-1957-m-lssr-auksciausioje-taryboje-nepasake-kalbos-raginancios-leisti-tremtiniam-grizti-i-lietuva-1634-1285206>
5. *Mes sugrįžom...*(Vilkaviškio rajono politinių kalinių ir tremtinių prisiminimai), Kaunas, 2010.
6. Rimkus Vytenis, *Tremtis – patirtis dabarčiai ir ateičiai: Sibiro Alma Mater*, Šiaulių universiteto leidykla, 2009.

Literatūra

1. Anušauskas Arvydas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996.
2. Anušauskas Arvydas [et.al.] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, 2-as pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: 2007.

3. Anušauskas Arvydas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012.
4. Applebaum Anne, *Gulago istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009.
5. Arendt Hannah, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto Alba, 2001.
6. Blum Alain, Koustova Emilia, „Negotiating Lives, Redefining Repressive Policies Managing the Legacies of Stalinist Deportations”, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 19, No. 3, Summer 2018.
7. Burinskaitė Kristina, „Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1 (19), p. 123–128.
8. Burinskaitė Kristina, „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1(31), p. 112–129.
9. Burinskaitė Kristina, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.
10. Burinskaitė Kristina, Okuličiūtė Lina, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
11. *Didžiosios tremtys: Buriatija. 1948 m.*, atsakingoji redaktorė Dalė Rudienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2018.
12. *Didžiosios tremtys: Altajus ir Jakutija. 1941 m.*, sudarė Benas Navakauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021.
13. Gailienė Danutė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu*, Vilnius: Tyto alba, 2021.
14. Gailienė Danutė, Kazlauskas Evaldas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, in: *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, sudarė D. Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, p. 78–126.
15. Girnius Kęstutis, „Ar lietuviai buvo sovietų genocido auka?“, [internetė], in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/k-girnius-ar-lietuviai-buvo-sovietu-genocido-auka-75538979>
16. Grunskis Eugenijus, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996.
17. Kazlauskas Evaldas, „Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12), p. 131–134.
18. „Kengyro sukilimas“, [internetė], in: www.vle.lt/straipsnis/kengyro-sukilimas
19. Kuprytė Jurgita, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1999, Nr. 2 (6), p. 81–90.
20. Laukaitytė Regina, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022.
21. Laukaitytė Regina, „Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–

- 1961 m.)“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė R. Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 153–176.
22. *Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje: 3 knyga, 1940–1958: Kasdienybės vaizdai*, parengė Virginija Rudienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2018.
 23. Liubertas Petras, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987 metais*, Vilnius: Versus, 2019.
 24. Puzinavičius Bronius, *Sovietinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001.
 25. Stravinskienė Vitalija, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija 1953–1964 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 27–41.
 26. Šutinienė Irena, „Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptacija sovietinėje Lietuvoje: patirtys, strategijos, ištekliai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2022, Nr. 1 (51), p. 39–58.
 27. Tininis Vytautas, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius: 2000.
 28. Weiner Amir, „The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 78 (2), 2006.

Arvydas Gelžinis

Release and return of repressed people in Lithuania In 1953–1957: between freedom and constraints

Summary

The topic of the article is the release and return of deportees and political prisoners to Lithuania. As the Soviet regime was modifying itself, it abandoned mass repressions as of 1953 and authorised a large part of the deportees to return home. According to the available information, in 1953–1958 over 40,000 people returned to Lithuania from exile and imprisonment. The release of political prisoners within the context of USSR's repression is clearer. The release of a political prisoner could happen in three scenarios: (i) after serving the full sentence, (ii) prematurely, i.e. after serving 2/3 of the sentence, or (iii) after serving a fixed period in exile following the sentence at the labour camp, which was usually 5 years. The specific period of deportation was not fixed, the Soviet perpetrators used the term '*na viečno*' (for eternity, forever). As a result, the communist authorities and repressive structures had to take various decisions to release the deportees: they had to adopt many orders and resolutions, and the fate of each family had to be decided by the commissions for the review of deportees' cases. Therefore, in light of these complex procedures, the article focuses more on the release of the deportees.

This paper examines the cooperation between the Lithuanian Communist Party and the repressive structures in their attempts to ensure a gradual return of deportees and political prisoners, as the return of the repressed was raising great concern for the Soviet authorities. Such concerns mainly resulted from the fact that some of the repressed were entitled to restitution of confiscated property (often no longer available), while there was a potential threat that a sudden or massive return of these people would incite the anti-Soviet sentiment in Lithuania. Research into the activities of the commissions for the review of deportees' cases was based on archival documents. Both statistical data and deliberations of the fate of individual families by the commissions are presented in this paper. The analysis of the sources demonstrates a significant change as of 1956 triggered by several driving factors: the growing number of repressed returnees, the news of the 1956 Hungarian anti-Soviet uprising reaching Lithuania, and anti-Soviet demonstrations in Kaunas and Vilnius during the 1956 All Souls' Day. Sensing danger the Lithuanian communist authorities took some precautionary measures. In January 1957, a decree banned the return to Lithuania of prominent Lithuanian statesmen, leaders of the armed resistance and anti-Soviet underground. At the same time, the returned deportees and political prisoners were 'under supervision' by strengthening the repressive apparatus of the LSSR's KGB, by preventing the returnees from registering, from getting a job, and by prohibiting them from returning to their hometowns. In this way, the communist authorities achieved their goal: some of the returnees, unable to settle, went to Latvia, the Kaliningrad region, or even back to Siberia, where they had a guaranteed employment. In this way, the Lithuanian communist government tried to create a 'critical mass' of the Lithuanian population which it could lead towards a 'bright communist future'.

Keywords: bureau of the LSSR's Central Committee, LSSR's Council of Ministers, Supreme Soviet of the LSSR, Soviet repressions, deportees, political prisoners, commission for the review of deportees' cases, release, return, constraints, and isolation of the formerly repressed population.

Molotovo-Ribbentropo pakto ikonografiniai aspektai: dokumentinių fotografijų lyginamoji analizė

Dr. Arūnas Vyšniauskas

Vyriausiasis istorikas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ arunas.vysniauskas@genocid.lt

Straipsnyje, remiantis išlikusiomis 1939 m. nuotraukomis ir jų lyginamoja analize, atskleidžiami pagrindiniai vizualiniai skirtumai, atsiradę fotografiškai įamžinus dvi skirtingas Vokietijos-SSRS dvišalių politinių sutarčių sudarymo ceremonijas. Tai svarbu ir aktualu, kadangi mokslinėje literatūroje, istorijos vadovėliuose ir kitoje mokomojoje medžiagoje bei istorijai skirtose parodose ir žiniasklaidos straipsniuose, iliustruojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. tarp Vokietijos ir SSRS Maskvoje sudarytą nepuolimo sutartį, dažnai iki šiol klaidingai pasitelkiamos rugsėjo 28 d. sudarytos „Vokiečių-sovietų sienos ir draugystės sutarties“ nuotraukos, kurios atsirado fotografuojant penkiomis savaitėmis vėliau. Kadangi šias abi sutartis Maskvos Kremliuje, SSRS Liaudies komisarų tarybos pirmininko kabinete, ant to paties rašomojo stalo pasirašė tie patys asmenys: Viačeslavas Molotovas ir Joachimas von Ribbentropas, nėra taip paprasta iš pirmo žvilgsnio atskirti, kurios būtent sutarties sudarymo momentai vienoje ar kitoje fotografijoje buvo užfiksuoti. Tos nuotraukos dažnai supainiojamos, savo nužiūra pasirenkant iliustravimui išraiškingsiau atrodančias. Straipsnyje pateikiama vaizdinė medžiaga, jos nagrinėjimas, išvalgos ir apibendrinimai padės išvengti nuotraukų atribucijos klaidų, kurios yra dažnos iliustruojant senomis fotografijomis 1939 m. rugpjūčio 23 d. „Nepuolimo sutartį tarp Vokietijos ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos“.

Reikšminiai žodžiai: Molotovo-Ribbentropo paktas; Hitlerio-Stalino paktas; Vokiečių-sovietų sienos ir draugystės sutartis; istorinė fotografija; vizualinė istorija; nacionalsocialistinė Vokietija; Vokietijos Reichas; SSRS; Sovietų Sąjunga.

Apie temos aktualumą ir nekorektišką istorinių nuotraukų pateikimą

Apie Vokietijos ir Sovietų Sąjungos dvišales sutartis, sudarytas Maskvoje 1939 m. rugpjūčio 23 d. data ir rugsėjo 28 d. data, rašyta daug ir dar ne kartą bus rašoma. Ne išimtis ir 2024-ieji, kai sukanka 85-eri metai nuo tų sutarčių pasirašymo. Tai pasaulinės reikšmės diplomatiniai įvykiai, ilgam lėmę daugelio šalių likimus ir Europos politinės geografijos žemėlapių pokyčius. Pirmoji iš paminėtų sutarčių – tai „Nepuolimo sutartis tarp Vokietijos ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos“¹. Ji buvo baigta pasirašinėti po vidurnakčio, jau rugpjūčio 24 d. Antroji politinė dvišalė sutartis, tų pačių signatarų pasirašyta rugsėjo 28 d. data, rugsėjo 29-ąją paryčiui, vokiečių buvo įvardijama kaip „Vokiečių-sovietų sienos ir draugystės sutartis“, o rusų – kaip „Sutartis apie draugystę ir sieną tarp SSRS ir Vokietijos“². Vokiškame pastarosios sutarties variante, žodžių tvarkoje matome, kad pirmas žodis „sienos“, o po to – „draugystės“. Rusiškame sutarties įvardijime – pirmas žodis „draugystės“, o po to – „sienos“.

Toliau lietuviškai vartosime šių sutarčių pavadinimus daugiau atsižvelgdami į vokiškų jų įvardijimus, rugpjūčio 23 d. sutartį sutrumpintai kartais dar vadinant Nepuolimo sutartimi, o rugsėjo 28 d. sutartį – Sienų ir draugystės sutartimi. Iš tikrųjų tai buvo ne „nepuolimo“, o numanomo bendro puolimo (agresijos) sutartis, kiekvienai susitariančiai šaliai siekiant savų strateginių teritorinių tikslų kitų suverenių valstybių sąskaita. Ši sutartis populiariai dar vadinama Molotovo-Ribbentropo paktu arba Hitlerio-Stalino paktu. Lietuvių kalboje, tiesa, skirtingai nei vokiečių ir rusų, tokio žodžio „nepuolimas“ nėra, yra tik „puolimas“, tačiau tarptautinių sutarčių pavadinimuose toks terminas buvo ir yra naudojamas lietuviškai. Čia galima paminėti ne tik tą atvejį, kai į lietuvių kalbą verčiamas 1939 m. nepuolimo sutarties tarp Vokietijos ir SSRS pavadinimas, bet, pavyzdžiui, 1926 m. sudarytą „Lietuvos-SSRS nepuolimo ir neutraliteto sutartį“.

Dėl realaus vokiečių-sovietų 1939 m. abiejų politinių sutarčių pasirašymo laiko jau prasidėjus kitai dienai po vidurnakčio, nagrinėjant jų pasirašymo momentus, kurių ne vienas užfiksuotas fotografiškai, vartosime taip pat ir rugpjūčio 23–24 d. bei rugsėjo 28–29 d. datavimo formatą. Panaši datavimo forma sutinkama pateikiant vokiečių fotografo Heinricho Hoffmanno nuotraukų aprašymus, kurie per internetą prieinami Bavarijos valstybinės bibliotekos vaizdų archyve esančiame šio fotografo ir leidėjo archyve (vok. *Fotoarchiv Heinrich Hoffmann*). Pavyzdžiui, Hoffmanno darytą nuotrauką, kurioje matosi Nepuolimo sutartį pasirašinėjantis Viačeslavas Molotovas bei jį prie rašomojo stalo supantys trys vokiečių diplomatai ir kiek toliau, prie durų stovintis Josifas Stalinas su popieru lūpose, kataloge žymi užrašas: „*Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt 23.-24. August 1939*“ [Vokie-

¹ Vokiečių k.: *Nichtangriffsvertrag zwischen Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*. Rusų k.: *Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом*.

² Vokiečių k.: *Deutsch-sowjetischer Grenz-und Freundschaftsvertrag*. Rusų k.: *Договор о дружбе и границе между СССР и Германией*.

čių-sovietų Nepuolimo paktas 1939 m. rugpjūčio 23–24 d.]³. Tokiu datavimu išryškinama, kad sutarties pasirašymas realiai vyko naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24 d.

Kadangi vaizdinės medžiagos resursų yra, o daugelis dabar jų tapo prieinami internetu, tiek žiniasklaidoje, tiek istorijos vadovėliuose, dažnai ir akademinėje literatūroje, nagrinėjančioje 1939 m. Vokietijos-SSRS sutartis, neapsieinama be iliustracijų. Įprasta dėti vieną ar kitą iš dviejų paminėtų sutarčių sudarymo ceremoniją užfiksavusių nuotraukų, tačiau neretai fotografinės iliustracijos pateikiamos nekorektiškai. Pavyzdžiui, 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos momentą užfiksavusi nuotrauka įdedama iliustruojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutartį ir palydint tai atitinkamu klaidingu užrašu prie nuotraukos atvaizdo.

Konkrečiai tokio pobūdžio klaidas matome Lenkijos Tautos atminties instituto Varšuvos skyriaus parengtoje stendinėje parodoje „Nusikaltėlių paktas“ (lenk. *Pakt zbrodniarzy*), skirtoje Molotovo-Ribbentropo pakto 83-iosioms metinėms. Su užrašais lenkų ir anglų kalbomis 2022 m. ji iš pradžių demonstruota Varšuvoje, Huverio skvere (lenk. *Skwer Hoovera*), o 2023 m. į Lietuvą buvo atvežtas adaptuotas variantas su užrašais lenkų ir lietuvių kalbomis. Po pavadinimu pradiniam stende yra lietuviška paantraštė „Paroda, skirta Molotovo-Ribbentropo pakto pasirašymo 83-iosioms metinėms“. To pačio stendo lenkiškoje paantraštėje figūruoja pavadinimas „*paktu Ribbentrop-Mołotow*“, mat lenkų istoriografijoje šio pakto įvardijime tradiciškai yra rašoma pirma Ribbentropo pavardė, o tik po to – Molotovo. Lenkų parodos dvikalbiai stendai buvo išstatyti Vilniuje po atviru dangum, šaligatvio plytelėmis dengtame skverelyje prie Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus (Aukų g. 2A). Vilniečiai ir sostinės svečiai su parodos stendais galėjo susipažinti, kaip iš anksto skelbta, 2023 m. kovo 10 d. – balandžio 25 d., nors realiai tie stendai stovėjo dar ir tų metų gegužės mėnesio pradžioje.

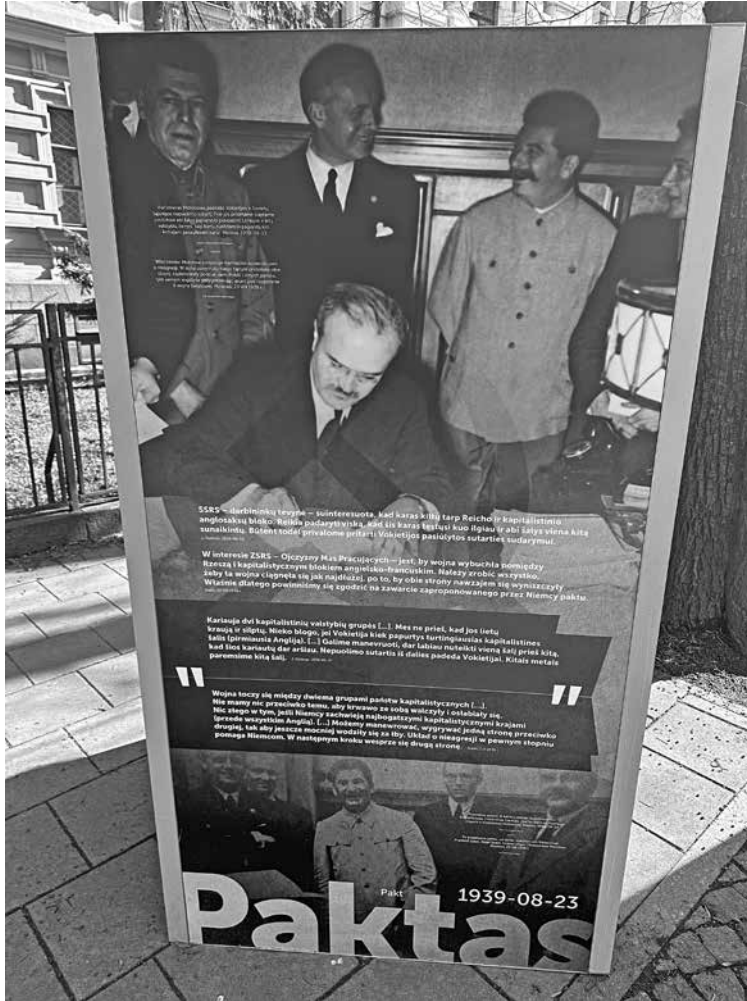
Lenkų stendinėje parodoje vyrauja nuotraukos su trumpais užrašais. Stenduose, beje, net neminima 1939 m. rugsėjo 28 d. „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutartis“, tačiau trys nuotraukos paimtos būtent iš pastarosios sutarties pasirašymo ceremonijos, klaidingai atitinkamais užrašais priskiriant jas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo fotografijoms (1 pav., 2 pav.).

Savo ruožtu 2023 m. rugpjūčio 23 d. LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejus toje pačioje vietoje Aukų g. atidarė kartu su partneriais iš užsienio parengtą originalią stendinę parodą „Nuo 1939 m. rugpjūčio iki 1941 m. birželio. Teroras ir masinės represijos Estijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Lietuvoje, Moldovoje ir Ukrainoje.“ Viename iš stendų iliustruojant Molotovo-Ribbentropo paktą vėlgi matome analogišką klaidą, kai įdedama nuotrauka iš 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos, o užrašas prie jos skelbia: „Vokie-

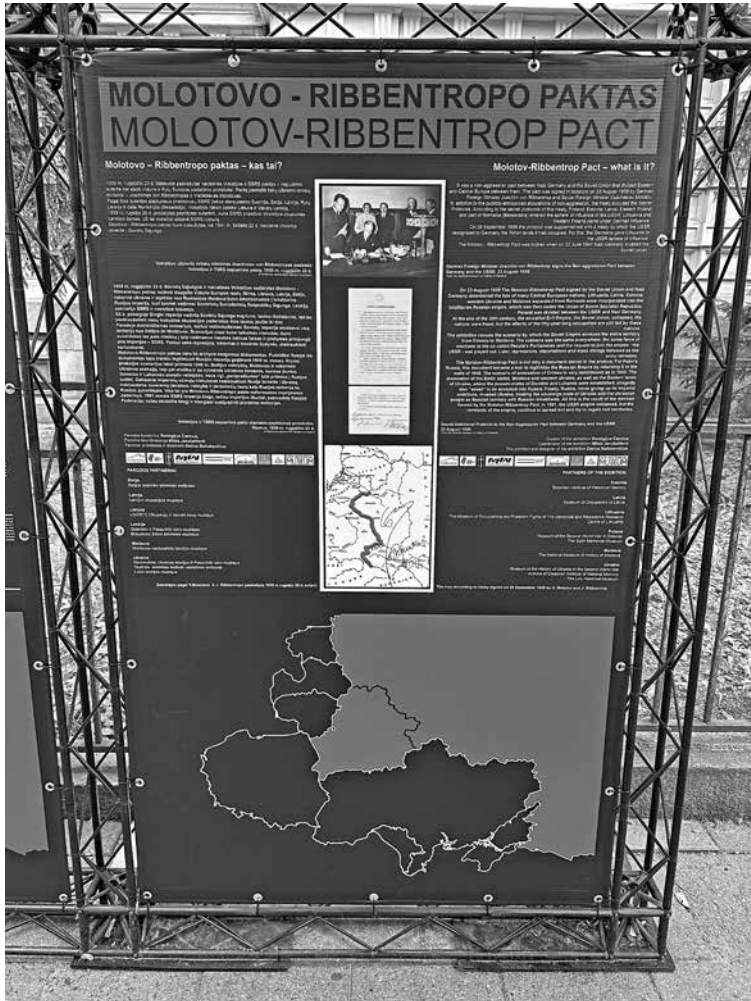
³ Fotoarchiv Heinrich Hoffmann, N.149, in: Bildarchiv Bayerische Staatsbibliothek, [online], in: <https://bildarchiv.bsb-muenchen.de/search?id=hoff-271246&View=bildarchiv>.

1 pav. Šiame lenkų parodos stende abi nuotraukos (viršutinė ir apatinė) Kremliuje yra darytos 1939 m. rugsėjo 28–29 d., bet užrašai klaidingai jas susieja su 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo ceremonija
A. Vyšniausko nuotr.

2 pav. Šiame lenkų parodos stende patalpinta viršutinė nuotrauka iš tikrųjų daryta 1939 m. rugsėjo 28–29 d., tačiau klaidingai susiejama su Nepuolimo sutarties pasirašymu 1939 m. rugpjūčio 23 d. Apatinė stendo nuotrauka su Nepuolimo sutartimi siejama pagrįstai A. Vyšniausko nuotr.

3 pav. LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus kartu su užsienio partneriais surengtos parodos stendas, kuriame teksta apie 1939 m. rugpjūčio 23 d. sudarytą Vokietijos ir SSRS nepuolimo paktą iliustruojamas nuotrauka iš 1939 m. rugsėjo 28 d. sudarytos kitos sutarties pasirašymo ceremonijos

A. Vyšniausko nuotr.

tijos užsienio reikalų ministras Joachim von Ribbentropas pasirašo Vokietijos ir TSRS ne puolimo paktą. 1939 m. rugpjūčio 23 d.“ (3 pav.).

2024 m. kovo mėnesį Vašingtone Komunizmo aukų muziejuje atidarius LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus parengtą parodą „50 metų kovos už laisvę – nuo sovietų raudonos vėliavos iki lietuviškos trispalvės“ iš socialiniuose tinkluose paskelbtų stendų nuotraukų matosi, kad vienas stendas yra skirtas Vokietijos-Sovietų Sąjungos 1939 m. rugpjūčio 23 d. sudarytam paktui. Stendo titulinis užrašas anglų kalba taikliai nusako to pakto esmę: „August 23, 1939 – German-Soviet Pact – A Covert Plan To Occupy The Neighbouring Territories And Enslave Their People“. Pasižiūrėję to stendo iliustravimą ir vėl matome, kad įdėta nuotrauka, kurioje Ribbentropas pasirašo 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį, už jo nugaros stovint Molotovui ir Stalinui. Taigi ta pati nuotrauka vėl klaidingai panaudota kaip ir minėtoje 2023 m. stendinėje parodoje, skirtoje sovietų terorui ir masinėms represijoms Estijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Lietuvoje, Moldovoje ir Ukrainoje 1939–1941 m.

Panašaus iliustracinio pobūdžio klaidų neišvengta ir LGGRTC leidiniuose, pavyzdžiui, knygos „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“ abiejuose lietuviškuose leidimuose. Iliustruojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutartį knygoje matome tris nuotraukas⁴. Vienoje jų pateiktas „iškirptas“ iš didesnės nuotraukos atvaizdas, kurio pirmame plane – sutarties dokumentą pasirašantis SSRS Liaudies komisarų tarybos pirmininkas, kartu ejęs ir Užsienio reikalų liaudies komisaro pareigas – Molotovas. Ši knygos iliustracija (5 pav.) lyginant su originalia nuotrauka (4 pav.) yra nurėžtais kraštais, dalies fotografo užfiksuotų asmenų antrame plane nesimato, tačiau vis dėlto trys stovintys asmenys už sėdinčio ir pasirašančio Molotovo nugaros išliko aiškiai matomi. Stovi iš kairės į dešinę: generolas Borisas Šapošnikovas, Vokietijos užsienio reikalų ministras Ribbentropas, Sovietų Sąjungos faktinis vadovas J. Stalinas. Šią nuotrauką apibūdina užrašas knygoje: „Molotovo-Ribbentropo pakto pasirašymas. Maskva, 1939 m. rugpjūčio 23 d.“⁵ Štai čia ir yra datavimo klaida! Tokių klaidingai datuojamų „nuotraukų“ publikacijose atsiranda tik dėl to, kad rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukomis iliustruojama rugpjūčio 23 d. sutarties sudarymo ceremonija.

Generolas Šapošnikovas figūruoja ne vienoje nuotraukoje, užfiksavusioje jo dalyvavimą 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje. Minėtu atveju yra būtent vienas iš tų kadru. Be to, ta fotografija į knygą įdėta taip nurėžtais kraštais, kad joje nebeliko šalia Stalino už stalinės lempos stovėjusio Sovietų Sąjungos pasiuntinybės Berlyne 1-ojo sekretoriaus ir vertėjo Vladimiro Pavlovo veido, o Ribbentropo adjutanto aukštaūgio Richardo Schulzės galva, kyšojusi už generolo Šapošnikovo galvos, buvo ištrinta.

⁴ *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 42; *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* [antrasis leidimas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 44.

⁵ *Ibid.*

4 pav. Molotovas pasirašo „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutartį“ 1939 m. rugsėjo 29 d. paryčiui. Nenustatyto fotografo autentiškos nuotraukos fragmentas. Už generolo Šapošnikovo galvos kyšo aukštaūgio Schulzės galva

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

5 pav. „Apkarpytą“ nuotrauką LGGRTC išleista knyga pateikė kaip 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo momentą, o Schulzės galva buvo retušuota

Iš tikrųjų, nėra iki šiol paskelbta patikimų nuotraukų, liudijančių minėto sovietų generolo dalyvavimą rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo ceremonijoje. Be to, pasirašinėjant Molotovui sutartį naktį iš rugpjūčio 23-iosios į 24-ąją Ribbentropas su Stalinu tiesiai už pasirašančiojo nugaros nestovėjo, o laikėsi šone prie durų. Molotovo pasirašinėjimo metu ten Stalinas rūkė papirosą. Tiesa, kažkuriuo momentu, kaip matyti iš vienos nuotraukos, Stalinas prie dedančio parašą Molotovo buvo priėjęs arčiau, tačiau tik iš šono (12 pav.), o Molotovui už nugaros tuo metu stovėjo Vokietijos pasiuntinys Maskvoje Friedrichas-Werneris grafas von der Schulenburgas ir vokiečių diplomatas Gustavas Hilgeris. Tarp Stalino ir Hilgerio toje nuotraukoje dar matosi stovintis vokiečių diplomatas Andoras Hencke.

Leidžiant knygos „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“ adaptuotą variantą užsienio skaitytojams anglų kalba⁶ minėta iliustracinė klaida dėl nuotraukos atribucijos, matyt, jau buvo pastebėta, jos atsisakyta, tačiau naujai iliustruojant vėl įvelta klaida. Buvo įdėta didesnė nuotrauka, kurioje matosi tik trys asmenys: Ribbentropas, Stalinas, Pavlovas (6 pav.).

⁶ Lithuania in 1940–1991: the history of occupied Lithuania, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015, p. 35.

Pati nuotrauka autentiška, tačiau ji irgi daryta daugiau kaip mėnesiu vėliau nei skelbia užrašas knygoje anglų kalba: „*Signing of the Molotov–Ribbentrop Pact. Moscow, 23 August 1939. LCVA.*“ Čia LCVA reiškia Lietuvos centrinį valstybės archyvą, o kokiais požymiais remiantis ši nuotrauka turi būti datuojama vėliau nei nurodoma minėtoje knygoje, bus atskleista toliau.

6 pav. Ribbentropas, Stalinas ir Pavlovas „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ pasirašymo ceremonijoje 1939 m. rugsėjo 28–29 d. Ribbentropo „fantazija“ išorinėje švarko kišenėje, Stalino kitelio sagų išdėstymas ir Pavlovo kaklaraiščio ornamentika yra svarbūs požymiai, leidžiantys identifikuoti šios nuotraukos datavimą

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Šiuo atveju, kaip ir nemažai kitų, archyvų ar muziejų informacija visiškai pasitikėti negalima. Anksčiau ar vėliau senos nuotraukos pakliūva į archyvus, muziejus, bibliotekas ar kitas istorinės atminties saugojimo vietas. Dažnai tai įvyksta jau praėjus nemažai metų, o archyvarai negauna pakankamai informacijos ar neturi pakankamai laiko nustatyti ir pažymėti, kas yra tų nuotraukų autorius, kada tiksliai fotografuota, kokie konkretūs asmenys pakliuvo į vieną ar kitą kadrą ir pan.

Antai, JAV Huverio archyve (angl. *Hoover Institution Archives*) yra vieno amerikiečių žvalgybos karininko okupuotoje Vokietijoje surinktų unikalių dokumentų, žemėlapių ir nuotraukų kolekcija (angl. *William Russel Philp collection*). Ten yra ir nuotraukų, sudėtų 1-oje dėžėje (angl. *Box 1*) į archyvinį saugojimo vienetą, kurio pavadinime figūruoja tik Ribbentropo vizitas į Maskvą 1939 m. rugpjūtį: „*Item 5a. Two photograph albums of Joachim von Ribbentrop's trip to Moscow, 1939 August*“⁷. Šią kolekciją žiūrėjęs vokiečių istorikas Jörn Hoppelis teigia, kad ten yra sudėtos nuotraukos iš abiejų Ribbentropo vizitų į Maskvą 1939 m.⁸

⁷ „Inventory of the William Russell Philp collection“, [online] in: *Hoover Institution Archives*. <<http://pdf.oac.cdlib.org/pdf/hoover/philp.pdf>>.

⁸ Jörn Hoppel, *Der Ost-Experte: Gustav Hilger – Diplomat im Zeitalter der Extreme*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018, p. 453–454.

Vokietijos federalinio archyvo (vok. *Bundesarchiv*) internete paskelbtų Ribbentropo vadovautos delegacijos vizitų į Maskvą nuotraukų užrašai yra gana korektiški. To, deja, nepasakysi apie Rusijoje oficialiai internete paskelbtas archyvines nuotraukas. Antai nuotrauką, kurioje matosi Ribbentropas, pasirašantis 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo pakta, lydi užrašas: „Vokietijos užsienio reikalų ministras J. von Ribbentropas pasirašo vokiečių-sovietų sutartį dėl draugystės ir sienos.“⁹ O nuotrauka, kurioje Ribbentropas užfiksuotas pasirašant 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį, klaidingai priskirta rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo ceremonijai¹⁰.

Kad ir kokie yra ar būtų plačiai suprantamo dviejų totalitarinių diktatoriškų režimų (Hitlerio ir Stalino) dvišalių sutarčių komentarai, interpretacijos ir istoriniai politiniai vertinimai, jų pagrindą turi sudaryti išlikusi šaltinių faktografinė medžiaga. Pasitaikančios faktinės klaidos menkina istorijos mokslo ir tyrimų rezultatų sklaidos publikacijų kokybę. Dažnai tų klaidų pasitaiko ir istorijos vadovėliuose. Dėl to faktinių klaidų išaiškinimas ir faktografiniu požiūriu patikimos informacijos pateikimas – svarbus istorikų uždavinys. Jį ir sprendžiame šiame straipsnyje, aptardami pasitaikančias iliustracines klaidas, susijusias su istorinių 1939 m. nuotraukų atribucija ir pateikimu.

Teminės istoriografijos tokia nagrinėjama problematika beveik nėra, išskyrus atskirus užsienio istorikų pastebėjimus bendresniuose veikaluose, kurių apie 1939 m. Vokietijos-SSRS dvišales sutartis, Antrojo pasaulinio karo pradžią ir pan. prirašyta tikrai labai daug. Tose publikacijose daugiausiai dėmesio skiriama rašytiniams šaltiniams, o dėl nuotraukų, užfiksavusių Molotovo ir Ribbentropo pasirašytų sutarčių ceremonijas, tai jos paprastai nelabai dėmesingai tiriamos, dėl to ir atsiranda iliustracinių klaidų. Daugelyje knygų ir straipsnių tų nuotraukų apskritai nėra. Jų trūksta ir Lietuvoje išleistoje originalioje monografijoje „Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva“¹¹.

Iliustruojant monografijas klaidų neišvengia ir tokie garsūs užsienio istorikai kaip, pavyzdžiui, britas Rogeris Moorhouse, kurio monografija apie Hitlerio ir Stalino „velnišką sąjungą“ yra stambiausias lietuviškai publikuotas šios tematikos leidinys. Ši jo 2014 m. pasirodžiusi knyga anglų kalba¹² parašyta geru literatūrišku stiliumi, dėl to pamėgta į pla-

⁹ „Министр иностранных дел Германии И. фон Риббентроп подписывает герmano-советский договор о дружбе и границе 28 сентября 1939 г.“, in: 1939 год. От «умиротворения» к войне (*rusarchives.ru*), [online], in : <https://nakanune.rusarchives.ru/ru/ministr-inostrannyh-del-germanii-i-fon-ribbentrop-podpisyvaet-germano-sovetskij-dogovor-o-druzhbe-i>. [Ministr Inostrannyh del I. fon Ribentrop podpisal germano-sovetskij dogovor o druzhbe i granice 28 sentebria 1939 g.], in: 1939 god. Ot „umirotvorenija“ k voine

¹⁰ „Министр иностранных дел Германии И. фон Риббентроп подписывает советско-германский договор о ненападении“, in: 1939 год. От «умиротворения» к войне (*rusarchives.ru*), [online], in : <https://1939.rusarchives.ru/dokumenty/ministr-inostrannyh-del-germanii-i-fon-ribbentrop-podpisyvaet-sovetsko-germanskiy-dogovor-o->. [Ministr Inostrannyh del I. Fon Ribentrop podpisal germano-sovetskij dogovor o druzhbe i granice 28 sentebria 1939 g.], in: 1939 god. Ot „umirotvorenija“ k voine.

¹¹ Nerijus Šepetys, *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2006.

¹² Roger Moorhouse, *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941*, London: The Bodley Head, 2014.

tesnį skaitytojų ratą besiorientuojančių leidėjų, operatyviai buvo verčiama į kitas kalbas. Gana greitai pasirodžius lenkiškam vertimui¹³ buvo atkreiptas dėmesys, kad nuotraukos klaidingai aprašytos, kai įdedama 1939 m. rugsėjo pabaigos nuotrauka iliustruojant tų metų rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymą. Nors šio britų istoriko knygos lietuviškame leidime, nuotraukų storesniuose lapuose tarp 224-ojo ir 225-ojo puslapių jau buvo įdėta korektiška 1939 m. rugpjūčio 24 d. datuojama nuotrauka, užfiksavusi momentą, kai Molotovas pasirašo Nepuolimo paktą, tačiau šios ceremonijos aprašymas pagrindiniame knygos tekste liko nepakeistas. Tad britų istoriko monografija toliau klaidina skaitytojus. Parašyta, jog Molotovui ir Ribbentropui pasirašinėjant Nepuolimo paktą, nuotraukose kaip vienas iš ceremonijos dalyvių buvo įamžintas „Generalinio štabo viršininkas Borisas Šapošnikovas, atrodantis lyg nebyliojo kino žvaigždė atgal sušukuotais ir sklaidymu perskirtais plaukais“¹⁴. Jis esą kaip ir Stalinas stovėjo už Molotovo ir Ribbentropo kiekvienam iš jų pasirašant. Tokių nuotraukų su Šapošnikovu iš tikrųjų būta, viena iš jų ir panaudota minėtoje LGGRTC išleistoje knygoje „Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“, tačiau ta nuotrauka, kaip minėta, daryta Kremliuje pasirašant Sienų ir draugystės sutartį, t. y. penkiomis savaitėmis vėliau nei buvo pasirašyta Nepuolimo sutartis.

Tematikos požiūriu pavyko rasti tik vieną svarbią publikaciją, tiriant atitinkamų 1939 m. nuotraukas. Tai nedidelis lenkų istoriko Paweło Rokickio straipsnis, kurį dar minėsime toliau¹⁵. Akivaizdu, kad Molotovo-Ribbentropo pakto ikonografinių šaltinių tyrimui iki šiol skirta nepakankamai dėmesio. Užpildant tokią istoriografinę spragą šio straipsnio autorius parengė didesnės apimties straipsnį ir panaudodamas žinomas nuotraukas kompiuterinės grafikos programa pažymėjo tam tikras jų vietas, taip vizualiai atkreipdamas dėmesį į kai kurias detales, padedančias atskleisti ir palyginti ikonografinės medžiagos niuansus. Šios apdorotos nuotraukos iš straipsnio autoriaus sukaupto skaitmeninio archyvo daugiausiai pateikiamos straipsnio pabaigoje – fotografinės medžiagos priede. Tyrimo eigoje buvo padaryti apibendrinimai, ateityje padėsiantys išvengti nuotraukų atribucijos klaidų, kurios dažnai pasitaiko istorinėje literatūroje ir žiniasklaidoje.

Atlikto tyrimo rezultatus autorius jau publikavo vokiečių kalba Vokietijoje leidžiamame akademiniam žurnale *Annaberger Annalen*¹⁶. Čia skelbiama kiek išplėsta lietuviška mokslinio straipsnio versija, – su kai kuriais patikslinimais ir papildymais. Straipsnis neapima vadinamojo Molotovo-Ribbentropo pakto absoliučiai visų fotografinių aspektų, o

¹³ Roger Moorhouse, *Pakt diablów: Sojusz Hitlera i Stalina*, Kraków: Znak Horyzont, 2015.

¹⁴ Roger Moorhouse, *Velniška sąjunga: Molotovo-Ribbentropo paktas 1939–1941*, Vilnius: Alma littera, 2015, p. 65. Britų istoriko knygos originaliame pavadinime yra žodžių derinys „Hitlerio paktas su Stalinu“, tačiau verčiant į lietuvių kalbą šis derinys jau virto „Molotovo-Ribentropo paktu“, taip prisitaikant prie lietuviškoje istorinėje literatūroje įsigalėjusio termino.

¹⁵ Paweł Rokicki, „Dwie umowy, dwa zdjecia“, in: *Biuletyn IPN „Pamięć.pl“*. 2016, Nr. 7–8 (52–53), p. 67–69.

¹⁶ Arūnas Vyšniauskas, „Fotografische Aspekte des Hitler-Stalin-Pakts“, in: *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*, Nr. 30, 2022, p. 48–75.

koncentruojamasi į dviejų dvišalių sutarčių sudarymo ceremonijų nuotraukų skirtumus. Daugiausiai remtasi vokiečių fotografų Kremliuje darytomis nuotraukomis, nors ne visada aišku, kurią konkrečiai nuotrauką darė asmeninis Hitlerio fotografas Heinrichas Hoffmannas, o kurią – su Ribbentropu labiau susijęs fotografas Helmutas Lauxas.

Iš tikrųjų, abu buvo profesionalūs vokiečių fotografai, kurių kiekvienas turėjo savo fotostudiją ir iš savo amato gerai uždirbdavo, nes jų darytos licencijuotos nuotraukos už nemenkas sumas buvo parduodamos publikuoti ne tik Vokietijoje, bet ir užsienio leidiniams, kurie dažnai vengė nurodyti konkrečių fotografijų autorius. Hoffmanno fotoateljė asistente vienu metu dirbo Eva Braun, kuri 1945 m. vienai dienai po santuokos tapo Eva Hitler, prieš nusižudydama kartu su vyru. Su ja Hitleris, pas Hoffmanną fotografavęsis nuo 1923 m., susipažino 1929 m. būtent per fotografą, kurio bičiuliški santykiai su fiureriu dėl to tik dar labiau sustiprėjo. Hoffmannas uždarose patalpose fotografuodavo Hitlerį jam repetuojant būsimas kalbas ir gestikuliuojant, o Hitleris, viešose savo prakalbose siekdamas būsimų efektų prieš minią, tas nuotraukas studijuodavo, nagrinėdamas savo gestų ir veido išraiškos pokyčius. Taigi vokiečių fotografai, įleisti į Kremlį, nebuvo vien tik tarnautojai – žiniasklaidos pagalbiniai darbuotojai, o artimi Vokietijos nacionalsocialistų viršūnėms žmonės, gana savarankiški savo darbo profesionalai. Jų darytos nuotraukos įvairiais pavidalais, net atvirutėmis, plačiai pasklido po pasaulį, buvo naudojamos ne tik vokiečių nacionalsocialistinėje propagandoje, bet ir daugelio šalių spaudoje.

Hoffmanno fotografijų autorystę nustatyti lengviau, kadangi jo fotoarchyvo dalis, saugoma Bavarijos valstybinėje bibliotekoje Miunchene, yra suskaitmeninta, žemesnės rezoliucijos nuotraukų skaitmeniniai vaizdai prieinami net internetu. Vis dėlto didžiausia Hoffmanno fotoarchyvo dalis saugoma JAV Nacionaliniame archyve, ten taip pat skaitmeninta, tačiau viešai internetu kol kas neprieinama.

Kitas minėtas vokiečių fotografas Lauxas mirė 1987 m. Nėra viešinama, kur saugoma jo fotoarchyvo medžiaga. Vienoje vėliau išgarsėjusioje jo autorystės 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. naktinėje nuotraukoje jis užfiksavo pobūvio metu minėtą Hoffmanną ir Molotovą, keliančius tostui šampano pripildytas taures su Stalinu, kuris gėrė iš savo stiklinaitės.

Šią nuotrauką, beje, kartais irgi lydi klaidingi užrašai. Viename estų autorių istorijos vadovėlyje gimnazijoms minėta nuotrauka (7 pav.) buvo įdėta su klaidingu užrašu, esą Ribbentropas ir Stalinas kelia bokalus už ką tik Kremliuje pasirašytą sovietų–vokiečių pakta, o už Stalino nugaros – Molotovas, kuris taip pat kelia šampano bokalą¹⁷. Šis užrašas – tai tik viena iš daugelio faktinių klaidų, kurių galima rasti įvairių šalių vadovėliuose, taip pat ir Lietuvoje. Pavyzdžiui, leidyklos „Briedis“ 10 klasės vadovėlio nuotraukos (7 pav.) apraše

¹⁷ Адрес Адамсон, Сулев Валдмаа, *История Эстонии / учебник для гимназии*, Таллинн: Коолибри, 1999, с. 201. [Andres Adamson, Sulev Valdima, *Istorija Estonii. uchebnik dlia gimnazii*].

7 pav. Pobūvio metu po Nepuolimo sutarties pasirašymo
Helmuto Lauxo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Hoffmannas klaidingai laikomas Ribbentropu¹⁸. Ši nuotrauka vis dėlto svarbi ir kitu tyrimo aspektu, mat užfiksavo Molotovą vilkintį tuo pačiu šviesiu kostiumu, kurį jis vilkėjo ir Nepuolimo sutarties pasirašymo metu, ir tai padeda tos nakties nuotraukų atribucijai.

1978 m. Molotovas, kalbėdamas su rusų rašytoju Feliksu Čiujevu, beje, paminėjo, kad pobūvyje po Nepuolimo sutarties pasirašymo šampanas buvo rusų, o ne atsivežtas iš Vokietijos Ribbentropo, kurio pagrindinis verslas iki įsidarbinimo Vokietijos užsienio reikalų žinyboje buvo prekyba vynu¹⁹. Kai kurios išlikusios pobūvio nuotraukos tai patvirtina, nes ant stalo matyti buteliai, ant kurių etikečių aplink butelį žemiau sidabrine folija apgaubto kaktiuko parašyta „Sovietskoje“, o žodis „šampanskoje“ turėjo būti kitoje butelio kaktiuko pusėje. Putojantis vynas „Sovietskoje šampanskoje“ buvo gaminamas nuo 1937 m. O kodėl Stalinas, kaip matosi nuotraukoje (7 pav.), gerė ne iš bokalo, o iš stiklinaitės, paaiškinti nesunku. Hoffmanno nuomone, taip raudonasis tironas siekė užsitikrinti, kad niekas negalėtų pakeisti jo gėrimo²⁰. Iš nuotraukos matyti, kad Stalino stiklinėje buvo šviesus permatomas gėrimas. Gal ten kaip ir kitiems buvo įpiltas šampanas, tačiau neatmestina, kad ten galėjo būti jo mėgstamas baltas vynas iš gimtosios Gruzijos (Sakartvelo). Jo mėgstamų vyno rūšių buvo ne viena²¹, o baltas vynas paprastai geriamas atšaldytas. Be to, yra žinoma, kad Stalinui jo neviešu prašymu neretai buvo pilamas šaltu vandeniu atskiestas vynas, kuris mažindavo alkoholio poveikį. Kitiems girtėjant Stalinui taip pavykdavo išlaikyti blaivesnę galvą.

¹⁸ *Laikas*. Istorijos vadovėlis 10 klasei. I dalis, Vilnius: Briedis, 2016, p. 101.

¹⁹ „Воспоминания Молотова о пакте 23 августа 1939 года. Из интервью Молотова 24 июля 1978 года“, in: *filaretuos.livejournal*, [online], in: <<https://filaretuos.livejournal.com/331751.html>>.

²⁰ Генрих Гофман, *Гитлер был моим другом: Воспоминания личного фотографа фюрера*, Пер. Т. М. Шуликовой, Москва: ЗАО Центрполиграф, 2007, с. 106. [Henrik Hofman, *Gitler byl moi drugom. Vospominanija lichonogo oficera*].

²¹ Stephen Kotkin. *Stalin – Waiting for Hitler, 1929–1941*, New York: Penguin Books, 2017, p. 2.

Vokietijos-SSRS dvišalių 1939 m. sutarčių Kremliuje sudarymo ceremonijų akimirkas fiksavo ir sovietų pusės fotografai. Jie, kaip ir vokiečių fotografai, į pačias derybas dėl sutarčių įleisti nebuvo, jiems leido įeiti fotografuoti sutarčių pasirašymo ceremoniją. Iš sovietinėje spaudoje skelbtų nuotraukų žinoma, kad tai buvo Michailas Kalašnikovas (jo daryta nuotrauka skelbta laikraštyje *Pravda* 1939 m. rugpjūčio 24 d. numeryje) ir G. Petrovas (jo darytą nuotrauką *Pravda* paskelbė 1939 m. rugsėjo 29 d. numeryje). Hoffmannas savo atsiminimuose užsimena, kad sovietų pusės fotografo, kurį jis matė Molotovo kabinete, fotoaparatas buvo vokiškos gamybos, tačiau senesnis, ankstesnės kartos ir savo savybėmis neprilygo vokiečių atsivežtiems modernesniems fotoaparatais. Sovietų fotografas blykstės efektui išgauti naudojo specialius sprogstančius miltelius, taigi po jų sprogdimo dūmų dar padaugėjo ir taip jau prirūkytame Molotovo kabinete. Dūmus ir kitas detales dar aptarsime tolesniame šio kritinio mokslinio naratyvo dėstyje, tačiau čia pateikiamas tekstas nėra grynai naratyvinis, dėl to jame tiek daug nuotraukų.

Šis analitinis tekstas savo pobūdžiu yra dabar moksle populiarėjančios vizualinės istorijos (angl. *visual history*) tyrimas, kuris suteikė progų detalizuoti ir kai kuriuos stalininės SSRS, ir hitlerinės Vokietijos 1939 m. geopolitinio suartėjimo aspektus, įtraukiant egodokumentiniuose šaltiniuose užfiksuotų detalių. Tokia prieiga leido nagrinėjamiems aspektams kurti labiau intriguojančią vaizdų istoriją, rasti tam tikrų korelacijų tarp senųjų nuotraukų ir įvykių liudininkų raštu paliktų pasakojimų. Jie, žinoma, subjektyvūs, tačiau dažniausiai pateikia tokių smulkmenų, kurių nerasi kituose šaltiniuose. Straipsnio tikslas yra atskleisti ne tik iliustracines klaidas, pateikiant korektišką informaciją, remiantis tiek ikonografinėmis, tiek rašytinių šaltinių medžiaga, bet ir išaiškinti tuos požymius, padedančius senosioms abiejų Ribbentropo vizitų Maskvoje 1939 m. nuotraukoms suteikti chronologiškai tinkamą atribuciją ir vizualinį nuoseklumą. Taip būtų sudaromos geresnės prielaidos išvengti stereotipinių iliustracinių klaidų kartojimo Molotovo-Ribbentropo pakto istorijos ateities vizualizacijose. Prie to turėtų prisidėti ir straipsnio pabaigoje pateikiamos kai kurių lietuviškų istorijos vadovėlių klaidos, atsiradusios iliustruojant nuotraukomis Molotovo-Ribbentropo paktą.

1939 m. rugpjūčio 23–24 d. ir rugsėjo 28–29 d. naktinių nuotraukų, darytų Molotovo kabinete, skirtumų nustatymas

Yra toks pastabumo lavinimo žaidimas „Rask 10 skirtumų“. Užduoties esmė – greta duodami du panašūs iš pirmo žvilgsnio paveiksliukai, kuriuose skiriasi tik smulkios detalės. Žiūrovo (skaitytojo) uždavinys – jas pastebėti, identifikuoti skirtumus. Minėtu atveju – dešimt, bet taip pat būna variantų ir su mažiau ar daugiau skirtumų. Kremliuje 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių sudarymo ceremonijose darytos nuotraukos, žinoma, skiriasi. Tačiau tie skirtumai nėra tokie akivaizdūs, kad juos iš karto būtų galima rasti. Bū-

tent dėl to dažnai ir apsirinkama, atsiranda klaidų istorinėje literatūroje. Juo labiau kad abi sutartis tame pačiame Molotovo kabinete Kremliuje ant to pačio rašomojo stalo pasirašė tie patys asmenys: Molotovas (SSRS) ir Ribbentropas (Vokietijos Reichas).

Kai kurie istorikai jau yra atkreipę dėmesį į klaidingą nuotraukų pateikimą istorinėje literatūroje, nurodydami keletą nuotraukų skirtumų, pagal kuriuos yra nesunku identifikuoti fotografijų datavimą. Minėtas lenkų istorikas Rokickis nurodė kelis esminius dalykus²². Rugsėjo 23 d. Molotovas buvo su šviesiu kostiumu ir be liemenės, o rugsėjo 28 d. – su tamsiu kostiumu, be to, po švarku vilkėjo kostiuminę liemenę. Ribbentropas savo apranga abiejų ceremonijų metu nesiskyrė, bet buvo viena svarbi detalė. Rugsėjo 23 d. jo dekoratyvinė nosinaitė iš išorinės viršutinės švarko kišenės buvo išsikišusi siauru ruoželiu, o rugsėjo 28 d. išsikišusi gana daug ir išsidraikiusi. Be to, rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose matome rusų generolą Šapošnikovą ir rusų diplomata Škvarceva, taip pat Ribbentropo adjutantą Schulzę, o rugsėjo 23 d. ceremonijoje jie fotografiškai, lenkų istoriko pastebėjimu, Molotovo kabinete neužfiksuoti²³.

Tų skirtumų nuotraukose galima rasti dar daugiau. Net ne 10, o daugiau kaip 20. Šio straipsnio autorius, išnagrinėjęs daugelį nuotraukų, tyrimo rezultatus apibendrino žemiau pateikiamoje lentelėje, kurioje nurodyta 20 esminių skirtumų. Buvo žiūrima ne tik tai, kaip kas buvo apsirengęs, bet ir kur stovėjo Stalinas, Ribbentropas ir rusų diplomatas bei vertėjas Pavlovas. Jie visi pasirašymo ceremonijose pakliuvo į kadrus, tačiau abiem atvejais (rugsėjo 23–24 d. ir rugsėjo 28–29 d.) stovėjo pasirašančiojo Molotovo atžvilgiu skirtingose pozicijose. Taip pat nuotraukose matyti, kad Stalinas ir Molotovas, pasirašinėjant sutartį su Ribbentropu rugsėjį, stovėjo kitur nei po to, penkiomis savaitėmis vėliau – rugsėjo pabaigoje. Rugsėjį jie laikėsi šone, o rugsėję – stovėjo pasirašinėjančiam Ribbentropui už nugaros. Be to, atkreiptas dėmesys į vokiečių diplomata Friedrichą Gausą, kuris rugsėjo 23–24 d. užfiksuotas laikantis sutarties dokumentus rankose prie rašomojo stalo, jis net padavinėjo juos pasirašyti. O rugsėjo 28–29 d. nuotraukose to nesimato, nors patyrusį vokiečių diplomata pastebime ne vienoje tos rugsėjo nakties nuotraukų.

Žiūrėta, kurie asmenys kada buvo pakliuvę į fotografų kadrus, o kurie pakliuvo į kadrus prie rašomojo stalo tik vienos kurios nors ceremonijos metu. Nustatant skirtumus daugiausiai dėmesio skirta fotografiniams pačių sutarčių pasirašinėjimo momentams. Taip pat atkreiptas dėmesys, kokios detalės ant rašomojo stalo skiriasi abiejų ceremonijų pasirašymo metu. Todėl sudaryta lentelė, kurioje nustatyti skirtumai susisteminti, lentelės kairėje grafoje lakoniškai įrašant rugsėjo 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijos detales, o dešinėje – rugsėjo 28 d.

²² Paweł Rokicki, *op. cit.*, p. 67–69.

²³ *Ibid.*

1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių sudarymo Kremliuje ceremonijų nuotraukų palyginimas nustatant skirtumus

Eil. Nr.	Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartis (1939-08-23)	Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutartis (1939-09-28)
1.	Molotovas be liemenės, šviesiu kostiumu, pasiūtu iš medžiagos su išilginėmis juostelėmis.	Molotovas su tamsiu vienspalvės medžiagos kostiumu ir liemene.
2.	Molotovas pasirašo nusiėmęs pensnė.	Molotovas pasirašo užsidėjęs pensnė.
3.	Pavlovo kaklaraištis dryžuotas smulkiomis juostelėmis.	Pavlovo kaklaraištis – kitas, raštuotas stambesniais dryžiais tamsiame fone.
4.	Stalinas buvo su itin šviesiu kiteliu.	Stalino kotelis buvo tamsesnis, skiriasi ir sagų geometrinis išdėstymas lyginant su rugpjūčio 23 d. dėvėtu kiteliu.
5.	Ribbentropo švarko viršutinėje išorinėje kišenėlėje šviesios spalvos dekoratyvinė nosinaitė („fantazija“), įdėta tvarkingai sulankstyta, mažai išsikišusi.	Ribbentropo švarko viršutinėje išorinėje kišenėlėje šviesios spalvos dekoratyvinė nosinaitė („fantazija“), labai išsikišusi, išsidraikusi puokštės forma.
6.	Schulenburgas po kaklu pasirišęs kaklaraištį.	Schulenburgas po kaklu užsidėjęs „peteliškę“ (vadinamąją „varlytę“).
7.	Schulenburgas tamsiomis dryžuotomis kelnėmis ir vienspalviu tamsiu švarku.	Schulenburgas tamsiu smokingu, kelnių ir švarko medžiaga sutampa.
8.	Nėra Ribbentropo adjutanto Schulzės.	Schulze yra.
9.	Nėra sovietų generolo Šapošnikovo.	Generolas Šapošnikovas yra.
10.	Nėra sovietų diplomato Škvarcevo.	Škvarcevas yra.
11.	Pasirašinėjant Ribbentropui prie stalo nesimato vokiečių diplomato Gustavo Adolfo fon Halemo.	Yra žinoma nuotrauka, kurioje Halemą stovi prie stalo šalia Schulzės pasirašinėjant Ribbentropui.
12.	Ribbentropas ir Stalinas stovi kairiame šone nuo pasirašančio Molotovo žvelgiant iš fotografo pozicijų.	Ribbentropas ir Stalinas stovi už nugaros pasirašinėjant Molotovui, Stalinas yra dešiniau Molotovo žvelgiant iš fotografo pozicijų.
13.	Gausas, stovėdamas prie stalo iš dešinės signatarų atžvilgiu, laiko rankose sutarties dokumentus.	Gausas figūruoja, bet nuotraukose neužfiksuotas laikantis sutarties dokumentus.
14.	Pasirašinėjant Ribbentropui Stalinas ir Molotovas stovėjo kairėje, atokiau kampe prie durų, dėl to jie net nepakliuvo į kai kuriuos fotokadrus.	Stalinas ir Molotovas stovėjo už sėdinčio Ribbentropo pastarajam pasirašinėjant, dėl to jie pakliuvo į daugelį sutarties pasirašymo kadru.
15.	Pasirašinėjant Molotovui Pavlovas stovėjo kairėje žvelgiant iš fotografo pozicijų.	Pasirašinėjant Molotovui Pavlovas stovėjo dešinėje žvelgiant iš fotografo pozicijų.
16.	Pieštukinėje ant Molotovo darbo stalo buvo 6 pieštukai, gana nevienodo ilgio: 3 trumpesni, 3 – ilgesni.	Pieštukinėje ant Molotovo darbo stalo buvo 4 panašaus ilgio pieštukai.
17.	Pasirašinėjant Ribbentropui prieš jį ant stalo krašto tarp dviejų rašalinių buvo padėta tamsi atversta dėžutė.	Pasirašinėjant Ribbentropui prieš jį tarp rašalinių buvo tuščia, dėžutės nebuvo.
18.	Pasirašinėjant Molotovui stoviniame laikiklyje buvo du rašikliai.	Pasirašinėjant Molotovui stoviniame laikiklyje buvo likęs vienas rašiklis.
19.	Ant stalo krašto, matosi keliose nuotraukose, buvo padėtas pagrindinio sovietų laikraščio <i>Pravda</i> numeris ar net keli numeriai.	Nė vienoje nuotraukoje nesimato laikraščio <i>Pravda</i> , padėto ant stalo.
20.	Peleninėje su stoveliu ant rašomojo stalo buvo papirosų, cigarečių nuorūkos.	Peleninė su stoveliu stovėjo tuščia.

Toliau pateikiamos komentuosios išvalgos, gimusios nagrinėjant ir lyginant Molotovo darbo kabinete darytas nuotraukas, kurias skyrė penkių savaičių intervalas. Pastebint ir išryškinant atskiras fotografines detales stengtasi neapsiriboti vien jų mechanišku išvardijimu kaip „Rask skirtumų“ rūšies galvosūkiuose. Straipsnio apimtis neleido išsiplėsti,

bet tai būtų galima padaryti ateityje, remiantis jau nustatytais faktais, atsispiriant nuo ankstesnių tyrimų rezultatų.

1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių pasirašymo nuotraukų skirtumų įžvalgos ir komentarai

Sovietų pusės narių išvaizdos detalės

Molotovo kostiumas

Tai, kad Molotovas rugpjūčio 23 d. buvo šviesiu kostiumu ir be liemenės, o rugsėjo 28 d. – tamsiu kostiumu ir su liemene, jau pastebėjo minėtas Rokickis ir kai kurie kiti užsienio istorikai. Iš nuotraukų matosi, kad rugpjūčio 23–24 d. Molotovas vilkėjo šviesų kostiumą, pasiūtą iš medžiagos su nežymiai kontrastuojančiomis juostelėmis (išilginiais vertikaliais dryžiais). Nespaltotose fotografijose kostiumas atrodo kaip pilkas (matyt, toks ir buvo). Molotovo biografas, rusų rašytojas Feliksas Čiujevas, aprašinėdamas, kaip mėgo rengtis jo pašnekovas, su kuriuo pokalbiuose praleido daug valandų, yra pažymėjęs, kad Molotovas švenčių proga užsidėdavo pilką kostiumą su tamsiu kaklaraiščiu²⁴. Pilka yra elegantiška spalva. Kitas klausimas – ar ji tinka diplomatinuose renginiuose, kur diplomatai paprastai vilki tamsių spalvų eilutėmis. Sovietinių liaudies komisarų apranga, kaip matyti iš išlikusių nuotraukų, tuo metu buvo daugiausiai kariško sukirpimo, o Molotovas, Liaudies komisarų tarybos pirmininkas, tiems komisarams vadovavo. Viešumoje komisarai stengėsi nesipuikuoti prieš liaudį išskirtiniais prabangiais kostiumais. Bendraujant su užsienio diplomatais, žinoma, negalėjo pasirodyti prasčiokiškai. Reikia vis dėlto nepamiršti, kad Molotovas Užsienio reikalų liaudies komisariatui vadovauti pradėjo tik 1939 m. gegužės pradžioje, vadinasi, nuo tada iki derybų su Vokietijos delegacija Kremliuje buvo praėję palyginti nedaug laiko – nepilni keturi mėnesiai. Nusipirkti ar užsakyti pasisiūti naują prabangesnės medžiagos tamsią eilutę vasarai gal ir nebuvo taip būtina?

Kad ir kaip ten būtų, iš kai kurių 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. nuotraukų matyti, kad po švarku Molotovas nevilkėjo kostiuminės liemenės. Tai nestebina, juk buvo šiltas metų laikas. Rugpjūčio 23 d. – vasaros pabaiga, kai būna net karšta. Tokiomis sąlygomis prie šviesaus kostiumo liemenė nėra būtina, Molotovas jos ir nedėvėjo, neaišku, ar ji apskritai buvo tos eilutės komplekte. O rugsėjo 28 d., kai jau ir dienos bei naktys vėsesnės, Molotovas po tamsaus kostiumo švarku jau vilkėjo liemenę. Ji buvo tokia pat tamsi kaip ir švarkas, panašu, kad sudarė visos solidžiai atrodančios eilutės integralią dalį. Kokios spalvos buvo Molotovo kaklaraištis – iš nespaltotų nuotraukų sunku spręsti, bet galima

²⁴ Елена Рычкова, „Молотов – лучший дипломат Второй мировой войны“, in: *Нakanуне.RU*, 2015-10-08, [online], in: <https://www.nakanune.ru/articles/110982/>. [Elena Rychkova, „Molotov – lichnij diplomat Vtoroj mirovoj voiny“].

konstatuoti, jog tiek rugpjūčio 23–24 d., tiek rugsėjo 28–29 d. jo kaklaraištis buvo tamsus.

Belieka nurodyti keletą iliustruojančių nuotraukų ar jų fragmentų. Molotovą su šviesiu kostiumu matome šio straipsnio sunumeruotose nuotraukose 1939 m. rugpjūčio 23–24 d.: 7 pav., 12 pav., 13 pav., 14 pav., 15 pav., 18 pav., 19 pav. Tamsiu kostiumu vilkintis Molotovas matomas 1939 m. rugsėjo 28–29 d.: 4 pav., 25 pav., 26 pav., 27 pav., 28 pav., 29 pav.

Molotovo pensnė

Imkime plačiai žinomas nuotraukas, kuriose Molotovas pasirašo 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutarties dokumentus. Čia dėmesio vertas ne tik jo šviesus kostiumas, bet ir dar kelios detalės. Viena jų ta, kad Molotovas pasirašinėjo nusiėmęs pensnė (12 pav., 14 pav., 15 pav.). Nuotraukose netgi galima įžiūrėti, kad tą pensnė jis pasidėjo netoli savęs prie kairės rankos (14 pav., 15 pav.). Vis dėlto tas pensnė nusiėmimas buvo trumpalaikis, tik pasirašant Nepuolimo sutartį. Kitose rugpjūčio 23–24 d. nuotraukose stovintis Molotovas matomas su pensnė, kurią sudarė įrėminti ovalo formos optiniai stiklai. Be to, ir nuotraukoje, kuri buvo paskelbta laikraštyje *Pravda* bei kituose sovietiniuose laikraščiuose 1939 m. rugpjūčio 24 d., Molotovas, stovintis prie rašomojo stalo su Stalinu, Ribbentropu ir Gausu, kuris laiko Nepuolimo sutarties dokumentus, taip pat yra užsidėjęs pensnė (22 pav.). O 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties sudarymo ceremonijos nuotraukose matome Molotovą pasirašinęjantį užsidėjęs pensnė (4 pav., 25 pav., 26 pav., 29 pav.). Nė vienoje tų nuotraukų nesimato, kad Molotovas bent laikinai būtų nusiėmęs pensnė.

Stalino kitelis

Kadangi Stalinas buvo su šviesiu kitelium (kariško sukirpimo uniformos tipo švarku), o Molotovas – irgi su gana šviesiu kostiumu, tai nuotraukose matosi tam tikras jų susiglamžymas, ypač rankovių srityje. Kitų asmenų, buvusių tamsiais švarkais, medžiaga krito glotniau, bent jau taip išrodo juodai baltose nuotraukose.

Stalinas į derybas atėjo su auliniais batais, į kuriuos buvo sukištos kariško sukirpimo kelnės, blauzdų srityje gana plačios ir susiglamžiusios prie kelių (20 pav.). Tai gal ir neaitiko diplomatinio protokolo nuostatų. Tačiau Stalinas, būdamas valdžios viršūnėje, tokiu stiliumi rengėsi beveik visada, o su užsienio diplomatais jis iki 1939 m. rugpjūčio 23-iosios tiesiogiai nebendravo. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys, pirmą kartą pamatęs Kremliuje Staliną 1939 m. spalio 3 d., vėliau savo atsiminimuose rašė: „Pasižiūrėjus arčiau galėjai matyti, kad tie kaip kokiam eiliniam žmogui sukirpti drabužiai ir batai buvo puikių meistrų iš plonos, švelnios, aukštos kokybės medžiagos ir tokios pat odos pasiūti.“²⁵

²⁵ Juozas Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais: Atsiminimai*, Vilnius: Briedis, 2021, p. 104.

Dabar jau žinoma, kodėl Stalinas taip mėgo specialiai jam pasiūtus aulinius. Mat jie buvo taip sukonstruoti, kad paslėpdavo aukštesnį kulną, todėl Stalinas atrodė kiek aukštesnis nei iš tikrųjų buvo. Net ir dirbtinai „paaukštintas“ jis vis tiek ūgiu buvo mažesnis ne tik už pakankamai aukštą Ribbentropą, bet ir už vidutinio ūgio Molotovą, tai liudija ir greta vienas kito stovinčių šių veikėjų nuotraukos.

Iš juodai baltų nuotraukų pagal aprangą sunku atskirti, kada Stalinas buvo fotografuotas – ar rugpjūčio 23–24 d., ar rugsėjo 28–29 d. Abiejų sutarčių sudarymo ceremonijose Stalinas vilkėjo savo stiliaus aprangą: avėjo auliniais batais, į kuriuos sukištos kariško sukirpimo kelnės, su kiteliu, kariško sukirpimo švarku, be jokių papildomų atributų. Atrodytų, skirtumų nuotraukose nėra, tačiau iš tikrųjų galima įžiūrėti tam tikrų nesutapimų lyginant kitelio išvaizdą. Taigi – apie tuos Stalino kitelius.

Iš vieno vokiečių diplomato atsiminimų žinome, kad rugsėjo 28 d. sutarties sudarymo derybose Stalino kitelis buvo rusvas: „jo energingas veidas kyšojo iš po ties kaklu užsegto šviesiai rudo švarko.“²⁶ Urbšys panašiai apibūdina jo kitelį, pamatytą 1939 m. spalio 3 d. vakare: „smėlio spalvos viena eile ligi pat kaklo susegiota striukė atlenkta apykakle, iš kurios kyši siaurutis baltas ruoželis.“²⁷ Ar tą „striukę“ (kitelį) Stalinas derybose su Lietuvos delegacija spalio 3 d. užsidėjo taip pat kaip ir rugsėjo 28–29 d. derybose su vokiečiais, tiksliai nežinoma, tačiau tokia tikimybė yra, mat smėlio spalva paprastai ir yra šviesiai ruda. Juodai baltose nuotraukose tokio spalvotumo nesimato, tačiau rugpjūčio 23–24 d. Stalino kitelio spalva yra akivaizdžiai šviesesnė nei rugsėjo 28–29 d. Skeptikai gali sakyti, jog tai nepakankamas argumentas dėl ne itin geros senųjų nuotraukų kokybės. Vis dėlto galima įžiūrėti ryškesnį abiejų Stalino kitelių, dėvėtų derybose su vokiečiais rugpjūtį ir rugsėjį, skirtumą pagal sagų geometrinį išdėstymą.

Abiejų sutarčių pasirašymo ceremonijų metu Stalinas buvo kitelį visiškai užsisėgęs ir abiem atvejais matome vertikaliai išdėstytas penkias užsegimo sagas. Skirtumą galima įžiūrėti lyginant papildomų sagų išdėstymą, mat po sagą krūtinės lygyje turėjo ir viršutinės išorinės kitelio kišenės. Taigi sujungdami menamomis linijomis rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje dėvėto kitelio vertikalios eilės antrąją ir trečiąją sagas nuo viršaus su šoninėmis viršutinių išorinių kišenių sagomis gauname keturkampį, panašų į rombą (4 pav., 6 pav., 25 pav., 26 pav., 29 pav.). O rugpjūčio 23 d. Stalino kitelio tų pozicijų išdėstymo keturias sagas sujungę linijomis į keturkampį gauname kiek kitokią geometrinę figūrą, labiau panašią į delta, nes viršutinis kampas yra pastebimai bukesnis nei apatinis (12 pav., 13 pav., 20 pav., 22 pav.). Atsižvelgdami į skirtingą keturių kitelio sagų pozicionavimą galime identifikuoti Stalino fotografavimo momentą. Jei keturios minėtos kitelio sagos sujungus jas linijomis sudaro geometriškai delta primenančią figūrą, tai fotografuota

²⁶ Franz von Sonnleithner, *Als Diplomat im „Führer-Hauptquartier“: Aus dem Nachlass*, München: Langen Müller, 1989, S. 98.

²⁷ Juozas Urbšys, *op. cit.*, p. 104.

8 pav. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys Molotovo Kremliaus kabinete pasirašo 1939 m. spalio 10 d. „Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį“²⁸ Sovietinės spaudos dienraščiuose paskelbta Michailo Kalašnikovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

rugpjūčio 23–24 d. Jei sąjungus keturias sagas gauname beveik taisyklingą rombą, tai yra kitas kitelis, kurį Stalinas vilkėjo rugsėjo 28/29 d.

Stalino garderobe neapsiribota vien dviem kiteliais. Dar vieną jo kitelį su kitokiu keturių sagų išdėstymu matome Michailo Kalašnikovo nuotraukoje, paskelbtoje sovietinėje spaudoje iliustruojant „Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties“ pasirašymą 1939 m. spalio 10 d. (8 pav.)²⁸. Sąjungus nuotraukoje menamomis linijomis Stalino kitelio priekinių išorinių kišenių sagas su vertikaliomis linijomis antrąja ir ketvirtąja sagomis nuo viršaus gauname keturkampį, kurio viršutinis kampas yra pastebimai smailesnis nei apatinis.

Pavlovo kitoks kaklaraištis rugsėjį

Ukrainoje gimęs Vladimiras Pavlovas, save laikęs rusu, jaunas sovietų diplomatas, 1939 m. padaręs svaigančią karjerą dėl savo labai gerų užsienio kalbos žinių. Jis, jau nuo jaunų dienų savarankiškai mokinęs vokiečių ir anglų kalbų, buvo ką tik, 1939 m. pavasarį, baigęs Maskvos energetikos institutą, preliminariai kviestas į aspirantūrą ir svajojo apie mokslinę karjerą šiluminės technikos srityje. Likimas lėmė kitaip. Jam įstojus į partiją (iš pradžių kandidatu) ir patikrinus jo gerą užsienio kalbų mokėjimą 24-erių metų amžiaus jaunuoliu susidomėjo aukščiausia Kremliaus valdžia. Nuo 1939 m. birželio 22 d. jis buvo

²⁸ Комсомольская правда, октябрь 11, 1939 г., с. 1. [Komsomolskaja pravda].

įdarbintas Molotovo padėjėju Užsienio reikalų liaudies komisariate, o nuo tų metų rugsėjo paskirtas SSRS pasiuntinybės Berlyne pirmuoju sekretoriumi²⁹. Tuometinėmis sąlygomis ši pozicija faktiškai reiškė įgaliojotojo pasiuntinio pavaduotojo funkcijas. Pavlovas aktyviai dalyvavo sudarant abi svarbiausias 1939 m. SSRS-Vokietijos politines sutartis. Jis derybose vertėjavo. Be to, Stalinas buvo jį įpareigojęs sutikrinti Nepuolimo sutarties, įskaitant jos slaptąjį protokolą, vokišką versiją su rusiškąja, jas abi suderinant kalbiniu požiūriu. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. Stalinas buvo jo dar paprašęs kontroliuoti, ar vokiečių diplomatas ir vertėjas Hilgeris teisingai verčia Ribbentropui Stalino žodžius³⁰.

Lyginant Pavlovo aprangą abejose sutarčių ceremonijose iš pirmo žvilgsnio, atrodo, skirtumo nėra, tačiau yra vienas svarbus vyriškos aprangos aksesuaras – tai jo kaklaraištis. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. jis buvo su vienokiu, o rugsėjo 28–29 d. – su kitokiu kaklaraiščiu. Čia galima būtų pateikti ir platesnį kontekstą, mat yra išlikusi įdomi Pavlovo atsiminimų vieta dėl naujai paskirtųjų į SSRS pasiuntinybę Berlyne diplomatų aprangos.

Kadangi 1939 m. rugsėjo 1 d. jau buvo prasidėjęs Vokietijos-Lenkijos karas, tai naujieji sovietų diplomatai – tarp jų įgaliojasis pasiuntinys Škvarcevas ir pirmasis sekretorius Pavlovas, rugsėjo 2 d. ryte iš Maskvos išskrido keleiviniu lėktuvu į Stokholmą su tarpiniu nusileidimu Rygoje. Iš Stokholmo į Berlyną tą pačią dieną juos nuskraidino specialiai sovietų diplomatų reisui paskirtas vokiečių lėktuvas³¹. Nuvykus į SSRS pasiuntinybę Berlyne, jos darbuotojas N. V. Ivanovas, pamatęs Škvarcevo ir Pavlovo nepakankamai solidžią diplomatams aprangą (lakuoti pusbačiai, keistokos kepurės ir palta) patarė normaliau apsirengti ir nusipirkti viską, ko reikia, įskaitant kojines. Todėl jie tos pačios dienos vakare apsilankė netoli Sovietų Sąjungos pasiuntinybės Berlyno *Unter den Linden* gatvėje įsikūrusioje prašmatnioje aprangos parduotuvėje „Steinhardt“, kuri iš tikrųjų buvo mados namai (vok. *Modehaus*), atitinkantys aukštosios mados kriterijus. Po maždaug 30–40 min. naujai atvykę diplomatai išėjo jau su pirkiniais ir Vokietijos sostinėje neatrodė kaip „baltos varnos“³².

²⁹ „Между Молотовым и Сталиным. Личный переводчик «вождя народов» Владимир Павлов «заговорил» лишь через десятилетие после своей смерти“, in: *Воинское братство*, 2005, № 3, с. 43. [„Mezhdū Molotovym i Stalinym. Lichnij perevodchik „vozhdia narodov“ Vladimir Pavlov „zagovoril“ lish cherez desiatiletija posle svojei smerti“].

³⁰ Иванна Корягина, „Молотов ревновал его к Сталину“, in: *Независимая газета (ng.ru)*, 05-03-2003, [online], in: https://www.ng.ru/style/2003-03-05/8_stalin.html. [Ivana Koriagina, „Molotov revnoval ego k Stalinu“].

³¹ Письмо полпреда СССР в Германии А. А. Шкварцева наркому иностранных дел СССР В. М. Молотову о подробностях своего приезда в Берлин для работы в качестве советского полномочного представителя, in: *1939 год. От «умиротворения» к войне. (rusarchives.ru)*, [online], in: <<https://1939.rusarchives.ru/dokumenty/pismo-polpreda-sssr-v-germanii-aa-shkvarceva-narkomu-inostrannyh-del-sssr-vm-molotovu-o->>. [Pismo polpreda SSSR v Germanii A. A. Shkvarceva narkomu inostrannyh del SSSR V.M. Molotovu o podrobnostiach svojego prijezda v Berlin dlia raboty v kachestve sovetskogo polnomochennogo predstavitelja], in: [1939 god. Ot „umirotvorenija“ k vojne].

³² „Автобиографические заметки“ В. Н. Павлова – переводчика И. В. Сталина“, Предисловие В. В. Соколова, in: *Новая и новейшая история*, 2000, №3, с. 102. [„Avtobiograficheskie zametki“ V. N. Pavlova – perevodchika I. V. Stalina“. Predislovije V. V. Sokolova, in: *Novaja i novejšaja istorija*].

Matyt tada Pavlovas ir nusipirko kaklaraištį, su kuriuo kitą dieną nuvyko pas Hitlerį (23 pav.). Nes jeigu jau ir kojines Berlyne turėjo nupirkti, tai madingą „šlipsą“ prie naujojo kostiumo juo labiau turėjo įsigyti. O kojines, mados namuose parinktos naujiesiems pusbačiams, veikiausiai buvo prabangios, šilkinės, kokių Sovietų Sąjungoje net negamino, panašios kokybės turėjo būti ir vokiškas ar kitos vakarietiškos gamybos Berlyne pirktas kaklaraištis. Sovietų planinio ūkio ekonomika buvo orientuota ne į plataus vartojimo prekių gamybą ir jų kokybę, ne į aukštosios mados produkciją, o į karinę pramonę ir ginkluotųjų pajėgų stiprinimą.

Yra taip pat išlikusių įdomių 1939 m. rugsėjo 27 d. nuotraukų, darytų Berlyne *Tempelhof* aerodrome prieš įlipant į lėktuvą skrydžiui į Maskvą (24 pav.). Sovietų pasiuntinys ir pirmasis sekretorius skrido į Maskvą kartu su Vokietijos delegacija. Tarp Ribbentropo tamsiu odiniu paltu ir Škvarcevo tamsiu paltu bei šaliku matome Pavlovą šviesesniu paltu, veikiausiai, tai buvo lietpaltis. Kadangi sovietų diplomatas buvo be šaliko, tai gana gerai matosi jo kaklaraištis ant baltų marškinių. Pavlovo kaklaraištis savo ornamentika skyrėsi nuo to, kurį jis buvo užsidėjęs rugpjūčio 23–24 d. Tai svarbi detalė nuotraukų atribucijai. Mat su tuo pačiu kaklaraiščiu, su kuriuo rugsėjo 3 d. buvo pas Hitlerį, o rugsėjo 27 d. įlipo į lėktuvą Berlyne, Pavlovas, sprendžiant iš kaklaraiščio dizaino, rugsėjo 28–29 d. buvo nufotografuotas „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ pasirašymo Kremliuje ceremonijos metu.

Pavlovo kaklaraištis rugsėjo 28–29 d. (6 pav., 26 pav., 29 pav.) buvo mažiau dryžuotas nei dėvėtas rugpjūčio 23–24 d. (14 pav.), o kaklaraiščio ornamentikoje ženkliai skyrėsi juostelių plotis ir įstrižinė orientacija. Galimas dalykas, Pavlovas rugsėjo 28–29 d. Kremliuje vilkėjo ir savo naująjį kostiumą, pirktą Berlyne, tačiau nustatyti iš nuotraukų, lyginant jas su rugpjūčio 23–24 d. nuotraukomis, gana sunku. Juo labiau kad jis abiem atvejais po švarku vilkėjo liemenę. Nuotraukų atribucijai nustatyti, kaip minėta, padeda jo kaklaraiščio ornamentika, kuri akivaizdžiai skyrėsi.

Vokiečių diplomatų aprangos kodas

Visi vokiečiai užfiksuotose nuotraukose matomi tamsiais švarkais, kurie, žinoma, atrodė solidžiai ir iškilmingai. Tiesa, kai kurių vokiečių eilutę sudarė dryžuotos tamsios kelnės prie vienspalvio tamsaus švarko, veikiausiai juodo. XX a. 4-ajame dešimtmetyje toks daugelio šalių diplomatų aprangos komplektas buvo įprastas oficialiuose renginiuose. Pats Ribbentropas buvo taip apsirėdęs. Lyginant tiek Ribbentropo, tiek Schulenburgo aprangą Kremliuje abiejų sutarčių ceremonijų metu, galima įžiūrėti skirtumų. Juos aptarsime žemiau, o dabar svarbu pažymėti, jog delegacijos vadovas, Vokietijos užsienio reikalų ministras, asmeniškai žiūrėjo, kad visi vokiečių diplomatai derybose būtų tamsiomis eilutėmis. Jų būtinumą vokiečių diplomatams Maskvoje liudija viena iškalbinga atsiminimų detalė. Ją paliko Vokietijos užsienio reikalų žinybos (ministerijos) sekretoriato vadovas, stenografistas-chronografas ir vertėjas Paulas Schmidtas.

Nors rusiškai jis ir nemokėjo, bet buvo įtrauktas į didelės Ribbentropo delegacijos sudėtį ir turėjo parengti atskaitą apie derybas, jose dalyvaudamas iš esmės dėl protokolaavimo, o reikalui esant turbūt ir dėl vertėjavimo, jei prisireiktų anglų ar prancūzų kalbos. Rugsėjo 23 d. į Maskvą dviem lėktuvais atvykusi gausi vokiečių delegacija apsistojo buvusios Austrijos pasiuntinybės pastate, kurį po 1938 m. įvykdyto Austrijos anšliuso perėmė Vokietijos Reichas. Visi atvykę vokiečiai ten netilpo ir dalį gausios delegacijos narių teko išskirstyti po Vokietijos pasiuntinybės darbuotojų butus, tarp jų taip apsistoti teko ir Schmidtui. Buvo labai skubama, dėl to vos trumpai užkandęs Ribbentropas išskubėjo į derybas, o Schmidtas į jas Vokietijos užsienio reikalų ministro sprendimu nebuvo paimtas, nes pakeliui iš aerouosto iki diplomato apsistojimo Maskvoje vietos užsilaike asmeninis багаžas, kuriame buvo tamsus diplomato kostiumas³³.

Ribbentropo „fantazija“ švarko kišenėje

Nors Ribbentropas tiek rugsėjo 23–24 d., tiek rugsėjo 28–29 d. buvo apsirengęs ta pačia tamsia eilute, o į švarko atlapą abiem atvejais įsisegęs auksinį Nacionalsocialistų vokiečių darbininkų partijos (NSDAP³⁴) ženkluką su svastika, jo aprangoje yra viena ryški detalė, leidžianti atskirti nuotraukas, tarp kurių – daugiau kaip mėnesio skirtumas. Mat į švarko išorinę viršutinę kišenėlę jis buvo įsikišęs dekoratyvinę nosinaitę, lietuviškai vadinamą „fantazija“. Taip buvo abiejų vizitų Maskvoje metu, tačiau rugsėjo 23–24 d. naktį ji buvo tvarkingai sulankstyta ir mažai išlindusi iš kišenės, – nuotraukose iš toliau ji matosi kaip šviesus ruožas tamsaus švarko fone (10 pav., 11 pav., 14 pav., 15 pav., 16 pav., 17 pav., 18 pav., 19 pav., 20 pav., 22 pav.). O rugsėjo 28–29 d. „fantazija“ buvo labai asimetriška ir gana daug išsikišusi (4 pav., 6 pav., 25 pav., 26 pav., 29 pav.). Abiem atvejais „fantazijos“ buvo šviesios, tačiau, atrodo, jos buvo skirtingos, dėl to turbūt skyrėsi jų įdėjimo stilius. Šilkinės nosinaitės būna plonesnės, tinkamesnės lankstyti puokštės forma ir mažiau tinka geometrinėms figūroms lyginant su standesnėmis medvilninėmis ar lininėmis. Atrodo, kad Ribbentropas rugsėjo 23–24 d. pasipuošė dekoratyvine „fantazija“ iš standesnio audinio – medvilnės ar lino, o rugsėjo 28–29 d. – iš plono šilko ar satino. Taip būtų galima paaiškinti skirtingą jų įdėjimo į išorinę kišenę stilių ir bendrą vaizdą.

Schulenburgo kaklaraištis ir „peteliškė“

Kitos pastebimos detalės – tai Vokietijos pasiuntinio Maskvoje Schulenburgo aprangos aksesuarai. Rugsėjo 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje jis buvo pasirišęs kaklaraištį (12 pav., 15 pav., 17 pav., 18 pav.), o rugsėjo 28 d. atvyko į pasirašymo ceremoniją prie

³³ Пауль Шмидт, *Переводчик Гитлера*, пер. с англ. Шестопал Т. В., Смоленск: Русич, 2001, с. 186. [Paul Shmit, *Perevodchik Gitera*].

³⁴ NSDAP – vokiška partijos pavadinimo santrumpa iš *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*.

apykaklės prisegęs „peteliškę“, dar vadinamą „varlyte“ (25 pav., 27 pav.). Dėl ko jis pakeitė aksesuarą po kaklu? Atsakymą nesunku rasti, jei palygintume jo kelnių ir švarko derinius abiejų ceremonijų metu. Apie tai – kitoje pastraipoje.

Schulenburgo smokingas vietoj dryžuotų kelnių ir tamsaus švarko derinio

Sutarčių pasirašymo ceremonijose Vokietijos pasiuntinys Maskvoje dalyvavo skirtingai apsirengęs. Rugspjūčio 23–24 d. naktį Kremliuje jis buvo tamsiu vienspalviu švarku ir tamsiomis dryžuotomis kelnėmis, pasiūtomis iš kitos medžiagos nei švarkas; tai geriau matosi kai kuriose nuotraukose (17 pav., 18 pav.). Rugsėjo 28–29 d. į naktinę pasirašymo ceremoniją jis atvyko apsirengęs elegantišku kostiumu, kurio kelnės ir švarkas pasiūti iš tos pačios tamsios vienspalvės medžiagos, tai aiškiai matosi geresnės kokybės nuotraukoje (27 pav.). Atrodo, kad grafas Schulenburgas sutarties rugsėjo pabaigoje pasirašymo metu užsidėjo smokingą. Prie smokingo iškilmingomis progomis tradiciškai yra nešiojama juoda peteliškė, ir vokiečių grafas nebuvo išimtis. Dar ir dabar mados patarimuose vyrams rašoma: „Kaklaraištis prie smokingo yra absoliutus *No-Go*, peteliškė yra būtumas!“.

Nauji dalyviai 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose

Abiejų sutarčių pasirašymo ceremonijose dalyvavo palyginti nemažai vokiečių diplomatų. Ne visi jie, tiesa, stovėjo prie pat rašomojo stalo ir pakliuvo į kadražą būtent tuo metu, kai pasirašinėjo Molotovas ar Ribbentropas. Vis dėlto buvo du vokiečių diplomatai, kurie 1939 m. rugsėjo 28–29 d. sutarties pasirašymo metu prie rašomojo stalo pateko į kadrus, tačiau jų nematome prie to pačio stalo rugspjūčio 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje. Tai Ribbentropo adjutantas Richardas Schulze, po II pasaulinio karo pasikeitęs pavardę į Schulze-Kossens (4 pav., 25 pav., 26 pav.). Kitas atvejis – tai Gustavas Adolphas von Halemąs, Vokietijos užsienio reikalų žinybos protokolo šefo pavaduotojas. Apie tai, kad pastarasis buvo atsistojęs prie pasirašinėjančio Ribbentropo 1939 m. rugsėjo 28–29 d. ir pakliuvo į fotografo kadražą sužinota palyginti neseniai, kai J. von Ribbentropo sūnus Rudolfas publikavo savo memuarus, įdėdamas kai kurių iki tol neskelbtų nuotraukų iš Ribbentropų šeimos fotoalbumų³⁵. Vienoje iš nuotraukų, kurias paskelbė ir britų žiniasklaidos portalas *daily-mail.co.uk*, kaip tik ir matome antrame plane Halemą, stovintį šalia Schulzės tuo metu, kai Ribbentropas pasirašinėjo, o sovietų diplomatas Škvarcevas buvo pasilenkęs ir pasiruošęs nusausinti Ribbentropo parašą. Tiesa, toje Daily Mail internetinio portalo publikacijoje nuotrauką vėl lydi klaidingas užrašas: „*Signature of the German-Soviet Pact of Non-Aggres-*

³⁵ George Martin, „Growing up Von Ribbentrop: Nazi monster's son shares unseen photos of jolly family gatherings with Hitler and describes watching his unrepentant father hang at Nuremberg“, in: *MailOnline*, 28 May 2019, [online], in : <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7077471/Joachim-Von-Ribbentrops-son-shares-unseen-photos-family-gatherings-Hitler.html>.

tion on 23 August 1939 in Moscow by Ribbentrop.”³⁶ Halemo dalyvavimą sudarant 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį liudija ir nuotrauka, prieinama Alamy vaizdų agentūros internetinėje duomenų bazėje, nors ta nuotrauka ir daryta ne prie Molotovo rašomojo stalo³⁷.

Iš rusų pusės taip pat buvo du asmenys, nufotografuoti rugsėjo 28–29 d. stovintys prie stalo pasirašymo metu, tačiau jų nesimato rugpjūčio 23–24 d. ceremonijoje. Tai minėtas Raudonosios armijos Generalinio štabo viršininkas generolas Šapošnikovas karine uniforma (4 pav., 26 pav., 27 pav., 28 pav.) ir minėtas sovietų diplomatas Škvarcevas (23 pav., 25 pav., 27 pav., 28 pav.). Pastarasis iki įtraukimo į Užsienio reikalų liaudies komisariato (URLK) rezervą 1939 m. rugpjūtį³⁸ buvo Maskvos tekstilės instituto docentas, partinės organizacijos sekretorius, šiek tiek kalbėjęs vokiškai. Valdžiai jį paimti į URLK sistemą rekomendavo Maskvos miesto rajoninis partijos komitetas. Škvarceva iš pradžių buvo numatyta siųsti į SSRS pasiuntinybę Berlyne tik kaip patarėją.

Rugpjūčio 25 d. Molotovas priėmė pokalbiui Vokietijos pasiuntinį Maskvoje Schulenburgą ir prašė paskubinti „agremanų“³⁹ suteikimą naujiems numatytiems darbuotojams sovietų pasiuntinybėje Berlyne, suteikdamas žinių ir apie Škvarceva, kuris tame pokalbyje dar įvardintas tik kaip būsimas patarėjas⁴⁰. Schulenburgas savo ruožtu tame pokalbyje Molotovui pranešė gavęs Ribbentropo telegramą su prašymu, kad sovietų vyriausybė kuo skubiau paskirtų į Berlyną sovietų įgaliotąjį pasiuntinį, taip pat, be karinio atašė, dar ir specialų patyrusį įgaliotą kariškį, kuris galėtų būti pavaldus kariniam atašė ir per jį būtų galima operatyviai spręsti karinius klausimus, liečiančius SSRS interesus.

Tokiomis sąlygomis, artėjant Vokietijos ir Lenkijos kariniam susidūrimui, nebuvo laiko ilgai galvoti. Karštligiškai ieškant naujo žmogaus į sovietų pasiuntinio postą Berlyne, rinktis nebuvo labai iš ko, nes ankstesnis (Aleksejus Merekalovas) nors formaliai dar užė-

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Concerning the German–Soviet Treaty of Friendship, Cooperation and Demarcation the Demarcation line gets determined. Fl.: assistant chief of protocol von Halem, adjutant Schulze of the Foreign Minister and disclaiming legation councilor Hende [Hencke], [online], in: <https://www.alamy.com/concerning-the-germansoviet-treaty-of-friendship-cooperation-and-demarcation-the-demarcation-line-gets-determined-fl-assistant-chief-of-protocol-von-halem-adjutant-schulze-of-the-foreign-minister-and-disclaiming-legation-councilor-hende-image345686501.html>.

³⁸ Шкварцев Алексей Алексеевич [Биографическая справка], in: 1939 год. От «умиротворения» к войне. (*rusarchives.ru*), [online], in: <https://1939.rusarchives.ru/personalii/shkvarcev-aleksey-alekseevich>.

³⁹ Prancūzų kalbos terminas *agrément* tarptautinėje diplomatijoje reiškia teisinį priimančiosios valstybės sutikimą priimti kitos (siunčiančiosios) valstybės siūlomą diplomatinį atstovą diplomatinei ar kitokiai misijai priimančiojoje valstybėje.

⁴⁰ Tai rodo neseniai išslaptinta Molotovo pokalbio su Schulenburgu ataskaita, saugoma Rusijos valstybiniame naujausios istorijos archyve ir faksimiline forma paskelbta internete. Žr.: «Из дневника наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова–запись беседы с послом Германии в СССР Ф. фон дер Шуленбургом о кадровых изменениях в полпредстве СССР в Германии и необходимости уточнения секретного дополнительного протокола в части границ. 1939», in: 1939 год. От «умиротворения» к войне. (*rusarchives.ru*), [online], in: <https://1939.rusarchives.ru/dokumenty/iz-dnevnika-narkoma-inostrannyh-del-sssr-vm-molotova-zapis-besedy-s-poslom-germanii-v-sssr-f-fon-der-2>. [Iz dnevnika Narkoma inostrannyh del SSSR V. M. Molotova–zapis besedy s poslom Germaniji v SSSR F. Fon der Shulenburgom o kadrovych izmenenijach v polpredstve SSSR v Germaniji], in: 1939 god. Ot „umirotvorenija“ k vojne].

mė šį postą, tačiau realiai 1939 m. balandžio mėnesį buvo atšauktas į Maskvą, o jo grąžinti Kremlius nepanoro. Dėl to staigiai apsispręsta Škvarcevą siųsti jau ne patarėju, o įgalio-tuoju pasiuntiniu. Juo labiau kad jo dokumentai „agremanui“ gauti jau buvo pateikti vokie-čiams ir tereikėjo pakeisti „naujai iškepto“ diplomato statusą. Jei Pavlovo iškilimą sovietų diplomatinėje tarnyboje nesunku paaiškinti jo geromis užsienio kalbos žiniomis, tai kyla klausimas, kodėl taip staigiai iškilo Škvarcevas, neturėjęs jokio diplomatinio patyrimo?

Reikėtų atsižvelgti į tai, kad Molotovas, 1939 m. gegužės mėnesį vos perėmęs URLK vadovo postą iš Maksimo Litvinovo, ėmėsi personalinių „valymų“ ir greitai apsupo save tikrais rusais (didžiarusiais) iš naujai kylančios sovietų tarnautojų aplinkos⁴¹. Jie daž-niausiai buvo jaunesni nei senieji komisariato kadrai, tačiau neturėjo jokios diplomati-nio darbo patirties kaip kad Pavlovas ir Škvarcevas. Iš tikrųjų, URLK kadru sudėtis buvo nukentėjusi jau 1937–1938 m. represijų metu. Atėjus vadovauti Molotovui jo pavaduotoju buvo paskirtas iš Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD⁴²) atsiųstas Vladimiras Deka-nozovas, vidaus reikalų „narkomo“⁴³ Lavrentijaus Berijos statytinis, vykdęs antrąją URLK „valymų“ bangą, atsikratant senaisiais kadrais.

Parenkant naujus kadrus į URLK sistemą, – o tų naujųjų buvo priimta šimtai, – veikė speciali Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (CK) komisija, vadovaujama Molotovo ir CK sekretoriaus bei kadru valdybos viršininko Georgijaus Ma-lenkovo. Kaip ir daugelyje kitų sričių, kadru klausimus sprendė partinės struktūros, o ne „enkavėdistai“, ir tai užtikrino komunistų partijos sisteminių vadovavimą. Perėmęs URLK vadovavimą Molotovas pasirašinėjo įsakymus dėl priėmimo į darbą, o parenkant perso-nalą į atsakingesnius postus neretai lemdavo ir Stalino žodis. Buvo tiriama žmogaus soci-alinė kilmė, svarbu, kad būtų kilęs iš valstiečių ar darbininkų, pageidautina – komunistų partijos narys ir kad bent kiek žinotų užsienio kalbą. Žinoma, reikėjo turėti aukštojo moks-lo diplomą, o dalyvavimas mokslinės institucijos veikloje turėjo liudyti asmens aukštesnį intelektualinį lygį ir tam tikrą solidumą.

Škvarcevas, apsigynęs technikos mokslų kandidato disertaciją ir vadovavęs instituto partinei organizacijai, atitiko šiuos kriterijus. Kai iš CK paprašė ką nors rekomenduoti į URLK, tai Maskvos partinės organizacijos funkcionieriai ir pasiūlė šį politiškai patikimą žmogų, su kuriuo jiems teko bendrauti partine linija. Kremliuje buvo norima įdarbinti pa-lyginti jaunus ar vidutinio amžiaus vyrus, dar nedirbusius diplomatinėje tarnyboje, ir tai suprantama. Mat Stalinas nepageidavo per daug savarankiškai mąstančių diplomatų, jis norėjo paklusnių vykdytojų⁴⁴.

⁴¹ Gustav Hilger, „Der Weg zum Hitler-Stalin-Pakt“, in: *Osteuropa*, Vol. 4, No. 2 (April 1954), p. 89–93.

⁴² NKVD – santrumpa nuo rusiško komisariato pavadinimo *Narodnyj kommissariat vnutrennich del* (rus. НКВД – Народный комиссариат внутренних дел).

⁴³ „Narkom“ – taip tuometinėje sovietinėje leksikoje sutrumpintai vadintas *narodnyj komissar* (liet. liaudies komisaras).

⁴⁴ Jörn Happel, „Stalins Stimme: Der Dolmetscher Vladimir Pavlov“, in: *Osteuropa*, Vol. 62, No. 4 (April 2012), p. 72.

Ilgamečio Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministro pavaduotojo Vladimiro Semionovo surinktais duomenimis, Stalinas, jau pasirašius Nepuolimo sutartį su vokiečiais, norėdamas galutinai išsiaiškinti, ką skirti pasiuntiniu į Berlyną, iš dviejų kandidatų priėmęs Škvarcevą uždavė jam klausimą: „Koks dabar pats neuralgiškiausias punktas politikoje?“. Škvarcevas daug negalvodamas pasakė vieną žodį: „Litva“ (Lietuva). Tai padarė įspūdį ir Stalinas nusprendė skirti SSRS įgaliotuoju pasiuntiniu Berlyne būtent Škvarcevą⁴⁵. Stalinui, matyt, jau tada ėmė sukintis mintys, kaip iš Vokietijos įtakos sferos paveržti Lietuvą, su kuria SSRS bendros sienos tuomet neturėjo ir kuri jau buvo prižadėta vokiečiams, – tai buvo įrašyta ir pasirašyta rugpjūčio 23 d. sutarties slaptajame papildomame protokole. Dėl to Škvarcevas su savo atsakymu apie „neuralgiškiausią punktą“ pataikė tiesiai į dešimtuką.

Tačiau vėliau išryškėjo, kad tas Škvarcevas, nors ir atrodė gana solidus, tačiau Kremliaus požiūriu nelabai tiko atsakingam postui, jo diplomatinė karjera susiklostė nesėkmingai, pasibaigdama 1940 m. pabaigoje. Vis dėlto iš 1939 m. rugsėjo pabaigos nuotraukų Kremliuje matome, kad tada dar jam teko reprezentatyviai sudalyvauti „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ pasirašymo ceremonijoje teikiant dokumentus pasirašyti ir nusauginant parašus. Štai dėl ko Škvarcevas kaip oficialus asmuo figūruoja ne vienoje rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo Kremliuje nuotraukų, tačiau jo nematome rugpjūčio 23 d. sutarties ceremonijos nuotraukose.

Reziumuosime: jei mes matome vieną ar kitą iš šių keturių asmenų (vokiečius: Schulzę, Halemą; rusus: Šapošnikovą, Škvarcevą) ar net kelis juos toje pačioje nuotraukoje sutarties pasirašinėjimo Kremliuje metu prie Molotovo rašomojo stalo, tai yra svarbus požymis, kad nuotraukoje yra užfiksuota būtent 1939 m. rugsėjo 28 d. „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ sudarymo ceremonija.

Kas ir kur stovėjo 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. naktį Molotovo kabinete prie rašomojo stalo?

Rugpjūčio 23 d. sutarties ceremonijos metu pasirašant Molotovui Stalinas stovėjo greta Ribbentropo, tačiau ne tiesiai už Molotovo nugaros, o šiek tiek šone, nuotraukoje užfiksuotas kairėje pusėje žvelgiant iš fotografo pozicijų. Kodėl visose nuotraukose daugiau žmonių stovi kairėje stalo pusėje, o ne dešinėje, paaiškinti nesunku, atsižvelgus į rašomojo stalo padėtį. Derybos vyko ir pasirašinėjama buvo Molotovo kabinete, kuris, Ribben-

⁴⁵ „В. С. Семенов о Сталине“, Предисловие и комментарии Елены Семеново и Бориса Хавкина, in: *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание*, № 1, 2006, [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/8SemenovChavkin.pdf>. [V. S. Semionov o Staline“, Predislovije i komentariji Eleny Semionovoj i Borisa Chavkina, in: *Forum noveishoj vostochnoevropskoj istorii i kultury–Ryskie izdaniji*].

tropo žodžiais tariant, buvo pailgas⁴⁶. Vėlesniu Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio liudijimu, tai buvo „erdvi salė“. Į šį kabinetą-salę Urbšys pakliuvo 1939 m. spalio 3 d. vakare. Kartu su Lietuvos pasiuntiniu Ladu Natkevičiumi jie įėjo pro duris sienoje, kitame kabineto gale priešais rašomąjį stalą. Urbšys atsiminimuose rašo: „Erdvi salė. Dešiniajame kampe (žiūrint nuo durų) – didelis, telefonais gausiai apstatytas rašomasis stalas, kairiajame – atdaros durys dar į tolimesnę patalpą. Vienu galu žiūrįs į tas atdaras duris, kone per visą salę tįsi posėdžių stalas.“⁴⁷ Prie jo Molotovo kabinete ir vykdavo derybos, o sutartys būdavo pasirašinėjamos ant rašomojo stalo. Fotografuojant sutarčių pasirašymo ceremonijas durys „į tolimesnę patalpą“ už rašomojo stalo neretai pakliūdavo ir į nuotraukų kairiąją pusę, jei būdavo paimamas platesnis vaizdas.

Vadinasi, rašomasis stalas stovėjo kabineto gale prie trumpesnės sienos, palikus nuo to galo durų daugiau vietos. Dėl to durų pusėje laisvai galėjo tilpti keli stovintys žmonės. Juo labiau kad buvo galima atsistoti ir prie masyvių durų, kurios susidėjo iš dviejų dalių ir buvo gana plačios. Kitoje rašomojo stalo pusėje iki šoninės sienos, kurioje buvo didelis langas, vietos palikta nedaug – maždaug tiek, kad laisvai galėtų praeiti vienas žmogus. Tarpas paliktas, matyt, dėl to, kad būtų patogų priėti užtraukti ar atitraukti masyvią artimiausio lango užuolaidą. Prie lango ant stalo krašto stovėjo didelė stalinė lempa, jos šviesa turėjo skleistis taip, kad pasirašant dešine ranka krentantis šešėlis nuo rankos galėtų mažiau užtemdyti dokumento lapą, kurį skaitė ir/ar pasirašinėjo kabineto šeimininkas.

Pasirašinėjant Molotovui 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutartį jį supo keletas vokiečių diplomatų prie pat stalo, Ribbentropas stovėjo toliau, o vienu metu prie stalo buvo priėjęs sovietų diplomatas ir vertėjas Pavlovas. Asmenų išsidėstymas prie stalo visos pasirašymo procedūros metu galėjo keistis. Mat pasirašymo procedūra turėjo užtrukti, kadangi pasirašinėta ne tik pagrindinė sutartis, bet ir slaptasis papildomas protokolas, o Molotovui ir Ribbentropui reikėjo pasirašyti tiek po vokišku, tiek po rusišku egzemplioriumi. Be to, kiekvienas parašas buvo nusauginamas specialiu kanceliariniu prietaisu, tad visa ši procedūra truko ne vieną ir ne kelias minutes. Pasirašinėjant Ribbentropui Nepuolimo sutartį vienoje nuotraukoje matome jo parašą nusauginantį sovietų diplomatą Pavlovą, o kitose – vokiečių diplomatą Andorą Henckę arba minėtą Hilgerį. Matyt, jie nusausino parašus ant sutarties dokumentų, kurių vienas egzempliorius buvo skirtas Vokietijai, o kitas – SSRS. Dėl to signatarui pasirašymo metu ir asistavo skirtingi asmenys, nes Vokietijai skirtus egzempliorius turėjo paimiti vokiečiai, o Sovietų Sąjungai skirtuosius – rusai.

Jei žiūrėtume nuotraukose užfiksuotą momentą, kaip rugpjūčio 23 d. sutartį pasirašinėjo Ribbentropas, tai išlikusiose nuotraukose, kurios yra skelbtos, daugeliu atvejų nesimato Stalino ir Molotovo. Prie rašomojo stalo vėl dominuoja vokiečių diplomatai. Vienu

⁴⁶ Иоахим фон Риббентроп. Мемуары нацистского дипломата, пер. с нем. Г. Я. Рудого, Смоленск: «Русич», М.: «Мысль», 1998, с. 187, 189. [Joachim fon Ribbentrop, *Memuary nacistkogo diplomata*].

⁴⁷ Juozas Urbšys, *op. cit.*, p. 103.

metu prie pasirašinėjančio Ribbentropo buvo priėjęs ir Pavlovas, dešinėje rankoje laikydamas kanceliarinį prietaisą ką tik padėto parašo nusausinimui. Kadangi jis turėjo tai daryti stovėdamas iš dešinės pasirašančiajam, tai nuotraukose pasirašymo momentais Pavlovas pakliuvo į kadrus stovintis ar pasilenkęs prie stalo kairėje pusėje, žvelgiant iš fotografuojančio pozicijų⁴⁸. Kadangi rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje parašų sausinimo funkciją buvo perėmęs Škvarcevas, tai Pavlovas pasirašinėjant Molotovui atsistojo į kitą pusę ir rugsėjo 28–29 d. nuotraukoje užfiksuotas stovintis dešinėje žvelgiant iš fotografuojančio pozicijų (4 pav., 6 pav., 26 pav., 29 pav.).

Į kai kuriuos nuotraukų kadrus, pasirašinėjant Molotovui rugpjūčio 23 d. sutartį, pakliuvo atokiau stovintis Stalinas ir už jo šone atsistojęs Ribbentropas, sukryžiaavęs ant krūtinės rankas ir įdėmiai stebintis. Taip pat yra žinoma išlikusi nuotrauka, kurioje matosi, kad vienu momentu prie pasirašinėjančio Molotovo iš šono toje pačioje stalo pusėje buvo priėjęs ir Stalinas, už nugaros sovietų pusės signatarui stovint Vokietijos pasiuntinybės darbuotojams (12 pav.). Vis dėlto išlikusiose nuotraukose nesimato, kad Stalinas ar Ribbentropas stovėtų tiesiai Molotovui už nugaros, kai šis pasirašinėjo rugpjūčio 23 d. sutartį.

Jau ne vienas yra pastebėjęs, kad Molotovo ir Ribbentropo 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose Stalinas stengėsi per daug nelįsti į pirmą planą. Nors Stalinas ir buvo pagrindinis sovietų pusės derybininkas, tai pripažino atsiminimuose ir Ribbentropas, tačiau pageidavo parašą po sutarties dokumentais užleisti Molotovui. O šiam pasirašinėjant Stalinas į kadrus pakliuvo, tačiau irgi tik iš šono, už nugaros nestovėjo.

Tuo metu buvo neaišku, kuo viskas pasibaigs, jautėsi artėjančio pasaulinio karo alsavimas su neprognozuojamomis pasekmėmis. Susiklosčius nepalankioms tarptautinėms aplinkybėms nesėkmės atveju sovietiniai propagandistai būtų galėję už sutarties pasirašymą kaltę suversti Molotovui. Būtent jis taptų atpirkimo ožiu, o ne Stalinas, kuris „nepasirašė“, kukliai „stovėjo nuošalyje“ prie sienos ar „tyliai sau kamputyje rūkė“.

Sudarinėjant rugsėjo 28 d. sutartį tarptautinė padėtis Maskvai buvo daug aiškesnė ir netgi atrodė Kremliaus požiūriu labai sėkminga, pasistūmėjus „Darbininkų-valstiečių Raudonajai armijai“ šimtais kilometrų į vakarus ir formaliai neišvėlus į karą, kuris iš tikrųjų virto pasauliniu. Stalinas su generolu Šapošnikovu tada demonstratyviai stojo prieš fotografų objektyvus taip, kad pakliūtų į objektyvo centrą, priekinėje stalo užleisdami tik kiekvieną sutarties signatarą (Molotovą ar Ribbentropą). Maža to, nors iš sovietų pusės

⁴⁸ Atitinkamų nuotraukų galima rasti kai kurių fotoagentūrų nuotraukų duomenų bazėse. Pavyzdžiui: *Getty Images: Signing of the Germano-Soviet Non-Agression Pact in Moscow. Ribbentrop signs. (Also seen: Stalin and Molotov), August 23, 1939, USSR – World War II, Washington, National Archives. (Photo by: Photo12/Universal Images Group via Getty Images)*, [online], in: <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/signing-of-the-germano-soviet-non-aggression-pact-in-moscow-news-photo/535820041>.

sutarties tekstinius dokumentus pasirašinėjo Molotovas, pats Stalinas pasirašė žemėlapiuose su vokiečiais suderėtas sienų linijas. Viename žemėlapių buvo padalinta Lenkija, o kitame – Lietuva, „nurėžiant“ nuo jos pietvakarinę dalį vokiečių naudai. Tokių nuotraukų, kuriose būtų užfiksuotas Ribbentropo ir Stalino pasirašinėjimas ant žemėlapių, vis dėlto iki šiol nėra paskelbta. Neaišku, ar šis momentas buvo fotografuojamas.

Molotovui pasirašinėjant rugsėjo 28 d. sutartį, Ribbentropas ir Stalinas stovėjo už sovietų signataro nugaros. Tai atrodo kur kas efektyviau nei rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose. Tokia viena iš priežasčių, dėl kurių dažnai Nepuolimo paktas klaidingai iliustruojamas istorijos vadovėliuose, parodų stenduose, laikraščiuose ir žurnaluose, naujienų portaluose ir kitur. Ypač mėgstama nuotrauka, kurioje šalia Ribbentropo ir Stalino dar stovi sovietų generolas Šapošnikovas. Vis dėlto su tokia nuotrauka, padaryta 1939 m. rugsėjo pabaigoje, nėra korektiška iliustruoti vokiečių-sovietų Nepuolimo paktą, pasirašytą naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24-ąją.

Rugpjūčio 23–24 d. Gausas laikė dokumentus Molotovui ir Ribbentropui pasirašyti, o rugsėjo 28–29 d. nuotraukose to nesimato

Laikraščio *Pravda* 1939 m. rugpjūčio 24 d. numeryje paskelbtoje nuotraukoje (22 pav.) Stalinas ir Ribbentropas stovi centre, o Molotovą matome stovintį šviesiu kostiumu. Iš vokiečių diplomatų nuotraukoje matosi dar Gausas, – Reicho užsienio reikalų ministerijos juridinio skyriaus ilgametis vadovas. Ši iškilminga nuotrauka daryta prieš ar jau po sutarties pasirašymo. Užrašė po nuotrauka stovintys asmenys vardijami iš dešinės į kairę, matyt, dėl to, kad pirmuoju užrašytas būtų vienas iš aukščiausio rango asmenų (Molotovas). Vardijant iš kairės pirmuoju būtų reikėję įvardinti vokiečių Gausą, padavinėjusį sutarties dokumentų lapus pasirašyti abiem sutarties signatarams. Jo, kaip patyrusio tarptautinių sutarčių tekstų rengėjo, vaidmuo, iš tikrųjų buvo svarbesnis nei atspausdintų popieriaus lapų padavimas pasirašinėjusiems. Gausas į ministeriją atėjo dirbti dar 1907 m., jau turėdamas teisės mokslų daktaro (dr. jur.) titulą. Jis rengė ne vienos tarptautinės sutarties tekstą, tarp jų – 1934 m. sudarytą Vokietijos-Lenkijos nepuolimo paktą. Ruošiant Vokietijos-Sovietų Sąjungos 1939 m. sutarčių tekstus jis irgi aktyviai dalyvavo kaip tarptautinės teisės specialistas.

Rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo metu Gausas užfiksuotas ne vienoje nuotraukoje prie rašomojo stalo su sutarties dokumentais, kuriuos jis laikė rankose ar net padavinėjo signatarams pasirašyti. O žvelgiant išlikusiose nuotraukose į rugsėjo 28 d. sutarties dokumentų pasirašymo momentus niekur nesimato, kad jis būtų laikęs ir padavinėjęs pasirašyti sutarties dokumentus. Juos pasirašyti rugsėjo 28–29 d. daugiausiai paduodavo Škvarcevas. Vadinasi, jei Gauso rankose prie Molotovo rašomojo stalo matome šviesius dokumentų lapus, tai yra fotografuota rugpjūčio 23–24 d. (13 pav., 14 pav., 15 pav. 16 pav., 22 pav.).

Daiktų ant Molotovo rašomojo stalo skirtumai

Laikraštis „Pravda“ ant stalo

Rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo nuotraukose pastebima, kad net keliose iš jų matosi ant stalo tarsi demonstratyviai padėtas ir pagrindinio sovietinio laikraščio *Pravda* numeris (13 pav., 15 pav., 17 pav., 22 pav.). Kam reikėjo? Atsakymas gali būti paprastas. Stalino smulkios biografijos autorius, amerikiečių istorikas Stephenas Kotkinas rašo, kad yra žinoma, jog Stalinas mėgo einamuosius dokumentus laikyti įdėtus į laikraštį, kuris atlikdavo aplanko funkciją⁴⁹. Panašu, kad taip buvo ir 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. Juo labiau kad keliose nuotraukose aiškiau matosi, jog ant stalo esančioje popierių krūvelėje buvo daugiau *Pravdos* numerių, sudėtų vienas ant kito. Rugsėjo 28–29 d. pasirašomų dokumentų buvo daugiau, tačiau *Pravdos* ant stalo akivaizdžiai nematome.

Pieštukai ir jų skaičius pieštukinėje

Rugpjūčio 23–24 d. pieštukinėje ant Molotovo darbo stalo buvo įdėti 6 gana nevienodo ilgio pieštukai: 3 trumpesni, 3 – ilgesni (12 pav., 13 pav., 14 pav., 15 pav., 16 pav., 17 pav., 22 pav.). Pasirašinėjant Molotovui ir Ribbentropui ant stalo matosi dar vienas pieštukas. O rugsėjo 28–29 d. toje pieštukinėje ant rašomojo stalo buvo 4 panašaus ilgio pieštukai (25 pav., 27 pav. 28 pav., 29 pav.). Gulinčio ant stalo pieštuko nesimato. Bent taip užfiksuota žinomose nuotraukose. Pieštukai veikiausiai buvo skirtingų spalvų ir skirti pastaboms bei žymėjimams skaitant Molotovui įvairius dokumentus kasdieniniame darbe.

2019 m. Rusijos fondas „*Istoričeskaja pamiat*“ paskelbė internete Rusijos Federacijos prezidento archyve saugomo juodraštinio Nepuolimo sutarties dokumento su Stalino taisymais skenuotą atvaizdą⁵⁰. Tai rašomąja mašinėle atspausdintas tekstas rusų kalba su ranka rašytais taisymais daugiausiai žalios, ir mažiau – mėlynos spalvos pieštukais. Dokumentas be datos, tačiau istoriografijoje jau yra nuomonė, kad Stalino korektūros buvo daromos naktį iš rugpjūčio 23-iosios į 24-ąją⁵¹. Matyt, žaliu pieštuku taisyimus darė Stalinas, o mėlynu – Molotovas.

Tokią pieštukinių taisyimų spalvos atribuciją būtų galima paremti įrašais dėl sutarties galiojimo laiko. Mašinėle atspausdintame tekste parašyta, kad sutartis sudaroma penkiems metams (rus. *на пять лет*). Žaliu pieštuku tai nubraukta ir viršuje parašyta *de-*

⁴⁹ Stephen Kotkin, *op. cit.*, p. 2.

⁵⁰ Starinov, Черновой вариант Договора о ненападении между СССР и Германией, in: Фонд «Историческая память», 04 июня 2019 г., [online], in : <https://web.archive.org/web/20230322063012/http://historyfoundation.ru/2019/06/04/chem/>>. [Starinov, Chernovoj variant Dogovora o nenapadeniji mezhdū SSSR i Germaniji, in: *Fond „Istoričeskaja pamiat“*].

⁵¹ Lev Besymenski, *Die sowjetisch-deutschen Verträge von 1939: neue Dokumente*. [Die russische Fassung dieses Aufsatzes wurde in der Zeitschrift *Novaja i novejšaja istorija*, Moskau 1998, Heft 3, veröffentlicht], [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/besyme.htm>>.

siat' (rus. на *десять лет*), t. y. „dešimčiai metų“. Iš rašytinių šaltinių žinoma, kad būtent Stalinas pasiūlė derybose sutartį sudarinėti dešimčiai metų. Sutarties projekto juodraščio viršuje mėlynu pieštuku įrašyta „15 лет“ (liet. 15 metų), matyt, tai ketino siūlyti Molotovas. Bet iki to nebuvo prieita, nes lėmė Stalino nuomonė.

Yra žinoma ir daugiau Stalino būtent žaliu pieštuku darytų užrašų ant įvairių dokumentų, kurių faksimiliniai atvaizdai skelbti internete. Stalinas nemėgo rašyti rašalu, o mėgo pieštukus, – ne tik grafitinius, bet ir spalvotus: raudoną, mėlyną ir žalią. Paprastai jis naudojo pieštukus, gaminamus Maskvoje, kur veikė rašymo priemonių gamykla (rus. *Московский завод пишущих принадлежностей имени Сакко и Ванцетти*)⁵².

Rašikliai laikiklyje

Ant atspausdintų mašinėle sutarties tekstų buvo pasirašinėjama mėlynos spalvos rašalu ar tušu. Tai žinome iš 2019 m. Rusijoje internete paskelbtų faksimilinių Nepuolimo sutarties spalvotų atvaizdų⁵³. Rusiškas tekstas buvo atspausdintas ant herbino popieriaus lapo, vokiškas – ant paprasto lapo. Ant rašomojo stalo stovėjo dvi stiklinės rašalinės. Kodėl dvi? Matyt, todėl, kad jose buvo laikomas skirtingų spalvų rašalas, o jos gamintos iš skaidraus stiklo, kad matytųsi, kokios spalvos rašalas yra įpiltas. Rašalinės buvo uždaromos metaliniu bumbulo formos dangteliu ant šarnyro. Tokios rašalinės tuo metu buvo įprastos Europos šalyse, jų galima pamatyti ir Lietuvos muziejuose.

Atidarytas rašalinės bumbulas nuotraukose Molotovui iš dešinės rodo, kad būtent ta rašalinė ir buvo naudojama, į ją merktas rašiklis. Yra pagrindo manyti, kad joje buvo mėlynas rašalas. Ta rašalinė visose nuotraukose matoma atidaryta – pakeltu (atlenktu) metaliniu bumbulu. Rašalinė prispaustu (užlenktu) bumbulu, matyt, buvo skirta juodam rašalui ar tušui. Tai, kad plunksna buvo merkiama į dešinę rašalinę su mėlynu rašalu, suprantama. Abu signatarai buvo dešiniarankiai, taigi patogiau dažniau naudojamą rašalinę padėti iš dešinės.

Skiriasi rašiklių, įstatytų į stovėlį (laikiklį), skaičius. Ten galėjo būti įstatyti daugiausia trys rašikliai, kaip ir matome *Pravdoje* paskelbtoje nuotraukoje (22 pav.). Rugsėjo 23–24 d. pasirašant Molotovui sutartį, laikiklyje stovėjo du rašikliai (14 pav., 15 pav.), su trečiuoju jis pasirašinėjo. O pasirašinėjant rugsėjo 28–29 d. laikiklyje buvo likęs vienas rašiklis (4

⁵² Stephen Kotkin, *op. cit.*, p. 2; Семен Экштут, „Как Сталин не позволил использовать СССР в качестве «пушечного мяса»“, in: *Российская газета (rg.ru)*, 27 апреля 2020 г. [online], in: [https://web.archive.org/web/20220423154238/https://rg.ru/2020/04/27/\[Kak-stalin-ne-pozvolil-ispolzovat-sssr-v-kachestve-pushechnogo-miasa.html\]>](https://web.archive.org/web/20220423154238/https://rg.ru/2020/04/27/[Kak-stalin-ne-pozvolil-ispolzovat-sssr-v-kachestve-pushechnogo-miasa.html]>). [Семен Экштут, „Как Сталин не позволил использовать СССР в качестве «пушечного мяса»“].

⁵³ Starinov, „Опубликованы советские оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“, in: *Фонд «Историческая память» (historyfoundation.ru)*, 31 мая 2019 г., [online], in: <https://web.archive.org/web/20190601102803/http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/>>. [„Опубликованы оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“], in: „Фонд «Историческая память»“.

9 pav. Stiklinė permatoma rašalinė su atidarytu bumbulo formos metaliniu dangteliu „Art Deco“ muziejuje Kaune
A. Vyšniausko nuotr.

pav., 25 pav., 29 pav.). Antrasis buvo Molotovo dešinėje rankoje. Šis skirtumas pastebimas tik Molotovo pasirašinėjimo metu. Pasirašinėjant Ribbentropui tiek rugpjūčio 23–24 d., tiek rugsėjo 28–29 d. laikiklyje stovėjo du rašikliai, trečiuoju jis pasirašinėjo. Kažkokia techninė rašymo problema galėjo tapti priežastimi, dėl kurios Molotovą rugsėjo 28–29 d. matome su rašikliu rankoje ir tik su vienu likusiu rašikliu laikiklyje ant stalo.

Analizuojant 2021 m. rusų internete paskelbtus „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ originalus, įskaitant slaptuosius priedus, tiksliau – jų faksimilines spalvotas kopijas, matyti, kad nors rugsėjo pabaigoje buvo naudojamas mėlynas rašalas, tačiau Ribbentropo ir Molotovo parašų spalvos ne visais atvejais yra identiškos⁵⁴. Atrodo, kad rugsėjo 29 d. paryčiui, pasirašinėjant kai kuriuose sutarties dokumentų originaluose, irgi buvo panaudotas juodas rašalas ar tušas. Po vokiška sutarties versija jie abu pasirašė mėlynai, o po rusiškąja sutarties versija parašai yra daug tamsesni. Susidaro įspūdis, kad mėlynas rašalas buvo sumaišytas su juodu. Taip galėjo atsitikti, jei tas pats rašiklis, kuris buvo merktas į mėlyną rašalą, po to buvo pamerktas į juodą. Dėl to ir parašai rusiškoje sutarties versijoje išliko tamsesni – tokia galėtų būti interpretacija paaiškinant, kodėl spalviniu požiūriu parašai rugsėjo 28 d. sutarties vokiškajame ir rusiškajame originale skiriasi.

⁵⁴ Германно-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией 28 сентября 1939 г., in: *Накануне Великой Отечественной 1 сентября 1939–22 июня 1941.*, [online], in: <https://nakanune.rusarchives.ru/ru/germano-sovetskiy-dogovor-o-druzhe-i-granice-mezhdu-sssr-i-germaniei>>. [Germano-soveskij dogovor o družbe i granice mezhdū SSSR i Germaniĵei 28 sentiabria 1939 g., in: *Nakanune Velikoj otechestvenoj 1 sentiabria 1939–22 iĵiunia 1941.*

Atversta dėžutė ant rašomojo stalo priešais Ribbentropą

Tą dėžutę atverstu dangteliu matome Ribbentropui pasirašinėjant ruggpjūčio 23 d. sutartį (16 pav., 17 pav.), tačiau kai jis pasirašinėjo rugsėjo 28 d. sutartį, tos dėžutės nesimatė. To užtenka nuotraukų atribucijai. Kitaip tariant, jei nuotraukoje matome Ribbentropą, pasirašinėjantį sutartį Molotovo kabinete, o priešais užsienio reikalų ministrą ant stalo tarp rašalinių guli atversta dėžutė, tai yra ruggpjūčio 23–24 d. nakties nuotrauka. Pasirašinėjant Molotovui tiek ruggpjūčio 23 d., tiek rugsėjo 28 d., tos dėžutės būtent su beveik statmenai atverstu dangteliu tarp rašalinių nesimato. Tiesa, vienoje iš ruggpjūčio 23–24 d. nuotraukų (14 pav.) galima įžiūrėti, kad Molotovui pasirašant tarp rašalinių guli kažkoks daiktas, pridengtas tamsia skepetaitė. Tai galėjo būti ta pati dėžutė, atgręžta į fotografų pusę kiek pravertu dangteliu, o pridengta skepetaitė neleidžia įžiūrėti jos vidaus. Tarp rašalinių ant Molotovo darbo stalo paprastai gulėdavo parašams nusausinti skirtas kanceliarinis prietaisas, vokiškai vadinamas *Löschwiege*, o rusiškai – *пещ-бювар*. Jis ten buvo užfiksuotas ir nuotraukoje, paskelbtoje sovietinėje spaudoje, iliustruojant Nepuolimo sutarties sudarymą (22 pav.).

Vis dėlto – kokia tai dėžutė, kokia jos paskirtis? Tai nelengva suprasti, kadangi nuotraukose su pasirašinėjančiu Ribbentropu dėžutės viršutinis dangtelis atverstas, todėl iš fotografuojančiojo pusės nesimato dėžutės vidaus. Vis dėlto tyrinėtoji savo spėjimą pareikšti galima. Dėžutė galėjo būti susijusi su kanceliarinių rašymo priemonių laikymu, tačiau kodėl jos nematome kitose nuotraukose? Nereikėtų atmesti, kad toji dėžutė galėjo būti skirta tabako gaminiams laikyti. Juk ant stalo stovėjo peleninė, tai ten derybų dalyviams galėjo būti padėta ir dėžutė su cigaretėmis, papirosais ar dar kitos rūšies rūkalais. Tabako gaminiai pakeliuose, dėžutėse, portsigaruose ir kt. ilgesniam laikui yra laikomi uždaryti tam, kad smulkintas tabakas neperdžiūtų ir būtų tinkamas rūkyti.

Tabako rūkymas Molotovo kabinete ir nuorūkos peleninėje

Tai, kad derybose Maskvoje buvo daug rūkoma, žinoma iš vokiečių delegacijos dalyvių atsiminimų, tarp jų – fotografo Hoffmanno. Jo liudijimu, Kremliaus kabinetas, kuriame vyko derybos, buvo prirūkytas⁵⁵, o Stalinas esą rūkė „kaip garvežys“ – taip Hoffmannas juokaudamas sakė Hitleriui⁵⁶, kuris savo „rūmų fotografą“ konfidencialiai buvo įpareigojęs nufotografuoti Staliną iš arti, kad gerai matytųsi Kremliaus valdovo ausys. Hoffmannui pavyko gerai išgauti atitinkamą Stalino profilio kadrą, ir Hitleris pagal ausies kaušelio anatominę formą nustatė, kad Stalinas buvo ne žydas⁵⁷. Fiureriui tai buvo svarbu.

Hoffmannas mini, kad Hitleris, pamatęs Nepuolimo sutarties pasirašymo proga darytas nuotraukas, kuriose Stalinas visą laiką buvo „su papirosu“, liepė šią detalę prieš

⁵⁵ Генрих Гофман, *op. cit.*, p. 104.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 109.

⁵⁷ „Ein Photo von Stalins Ohrläppchen: Auszüge aus dem Buch von Sefton Delmer“, in: *Der Spiegel*, 44/1962, S. 46.

skelbiant retušuoti, taip fotografas ir padarė, nors ir ne visais atvejais. Hitlerio supratimu, būtų buvęs įžeidimas vokiečių tautai rodyti Stalino lengvabūdišką požiūrį – su papirosu dantyse ar rankoje pasirašantį tokį svarbų paketą⁵⁸. Tačiau nuotraukų originalai išliko. Antai, žinoma nuotrauka, užfiksavusi tą momentą, kai Nepuolimo sutartį pasirašinėja Ribbentropas, jo parašą pasilenkęs ruošiasi nusausti Pavlovas, o tuo metu Stalinas kabineto kampe rūko, prie durų stovėdamas šalia Molotovo, jiems abiems bendraujant su vokiečių diplomatu Hencke, mokėjusiu rusiškai⁵⁹.

Verta paminėti Stalino kairėje rankoje laikomą papirosą. Tai užfiksuota vienoje rugpjūčio 23–24 d. nuotraukoje (10 pav.), kurioje Stalinas spaudžia dešinę Ribbentropui. Skelbiant tą nuotrauką papirosas 1939 m. spaudoje buvo ištrintas, tai, pavyzdžiui, matome savaitraščio *Berliner Illustrierte Zeitung* 1939 m. rugpjūčio 31 d. numerio viršelyje (11 pav.). Taigi Hitlerio nurodymo retušuoti Stalino papirosą šiuo atveju buvo prisilaikyta. Be to, toje vokiečių skelbtoje rankų paspaudimo nuotraukoje buvo retušuota ir dekoratyvinė sienos apdaila, kurią sudarė ąžuolinės panelės su Karelijos beržo intarpais⁶⁰. Po nuotrauka ant *Berliner Illustrierte Zeitung* viršelio buvo užrašyta: „Po vokiečių-rusų nepuolimo pakto Maskvos Kremliuje Stalinas ir Reicho užsienio ministras von Ribbentropas spaudžia vienas kitam rankas.“ O eilute žemiau smulkesniu šriftu: „*Presse-Illustrationen Hoffmann – Helmut Laux*“. Tokį autoriaus užrašą galima suprasti taip: nuotraukos autorius buvo Helmutas Lauxas, o spaudai parengė ir išplatino Hoffmanno fotoagentūra „*Presse-Illustrationen Hoffmann*“, nes Hoffmannas buvo ne tik fotografas, bet ir leidėjas. Veikiausiai jo agentūroje ir buvo atliktas retušavimas, dėl to ir atsirado toks dvigubas nuotraukos autorystės pateikimas.

Rūkymo pėdsakus išduoda ir kai kurios rugpjūčio 23–24 d. nuotraukos, kuriose pasirašinėjant Molotovui prieš jį šone stovinčioje peleninėje matosi pailgos papirosų nuorūkos. Rugsėjo 28–29 d. nuotraukose peleninė ant stalo matosi, tačiau tuščia – be nuorūkų. Matyt, prieš pakviečiant fotografus į oficialią pasirašymo ceremoniją ji buvo ištuštinta. O tai, kad kabinete, kuriame vyko derybos, buvo rūkoma ir rugsėjo 28/29 d. liudija vokiečių diplomatas Franzas von Sonnleithneris. Stalinas „rūkė pastoviai – aš manau cigarilę“ – rašė jis savo atsiminimuose⁶¹. Ar iš tikrųjų Stalinas rūkė cigarilę ar papirosą, kurio pavadinimo vokiečių diplomatas galėjo nežinoti, neaišku. Čia reikia atsižvelgti, kad vokiečių kalboje žodis „papirosas“ nėra įprastas. Šiam žodžiui (*Papirossa*) apibūdinti *Duden online* žodyne pateiktas toks aiškinimas: „cigaretė su ilgu tuščiaviduriu kartoniniu kandikiu.“⁶²

⁵⁸ *Ibid.*, p. 110.

⁵⁹ Signing of the Germano-Soviet Non-Agression Pact in Moscow. Ribbentrop signs. (Also seen: Stalin and Molotov), in: *Gettyimages.com*, [online], in: <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/signing-of-the-germano-soviet-non-aggression-pact-in-moscow-news-photo/535820041>.

⁶⁰ „Кабинеты Кремля: как работали прежние хозяева?“, in: *Blog.unitex.ru*, 27.01.2011, [online], in: <http://blog.unitex.ru/2011/01/kabinety-kremlya-kak-rabotali-prezhnie-xozyajeva/>. [„Kabinety Kremlija: kak rabotali prezhnije choziajeva?“].

⁶¹ Franz von Sonnleithner, *op. cit.*, p. 98.

⁶² „Papirossa, die“, in: *Duden.de*, [online], in: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Papirossa>.

10 pav. Stalinas spaudžia dešinę ranką Ribbentropui, kairėje rankoje laikydamas smilkstantį papirosą
Helmuto Lauxo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

11 pav. Savaitraščio „Berliner Illustrierte Zeitung“, 1939 m. rugpjūčio 31 d. viršelis. Jame panaudota retušuota Helmuto Lauxo nuotr.
H. Lauxo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Papirosus rūkė sovietų pusės dalyviai, įskaitant Staliną ir Molotovą, o vokiečiai, kaip matome nuotraukose, rūkė cigaretes. Išlikusiose nuotraukose matosi, kad buvo rūkomas smulkintas tabakas popierinėse gilzėse, t. y. cigaretės ir papirosai, mat tie tabako gaminiai yra šviesūs lyginant su cigarais ir cigarilėmis, kurie būna tamsūs. Kadangi Sovietų Sąjungoje tuo metu cigaretės dar nebuvo gaminamos, tik papirosai, o vokiečiai rūkė cigaretes, be to, aiškiai ne prasčiausios kokybės, tai, ko gera, jie patys ir cigarečių buvo atsivežę. Sovietinių papirosų kartoninio kandiklio dalis buvo labai šviesi, o gilzė iš plono rūkomojo popieriaus su smulkintu tabaku buvo pastebimai tamsesnė. Tai leidžia identifikuoti Molotovo ir Stalino rūkalus nuotraukose, kuriose matosi tamsesnioji papirosos dalis, pratešianti baltą kandiklį.

Pasižiūrėkime į 20 pav. matomą papirosą Stalino rankoje arba į 19 pav. matomą papirosą Molotovo kairėje rankoje, šiam spaudžiant dešinę Ribbentropui. Vaizdas atitinka papirosos apibrėžimą, pagal kurį papirosą sudaro smulkinto tabako prikimšta popierinė gilzė, sujungta su storesnio tankesnio popieriaus (plono kartono) tuščia tūtele – mundštuku. Tvirtesnio popieriaus vamzdelis leidžia tvirčiau laikyti rankoje papirosą, neleidžia pakliūti smulkinto tabako dalelėms į burną, o tabako pripildyta gilzė užima maždaug trečdalį viso papirosos ilgio. Nors išoriškai ji šviesi, kiek permatoma, užpildyta smulkintu tamsoku tabaku, kuris per papirosinį popierių persišviečia, bet yra tamsesnė už tankesnio popieriaus

tūtelę, kuri dažniausiai būna balta. Panašų vaizdą matome Stalino rankoje smilkstant papirosui, kurio dar nedaug surūkyta, o tvirtesnio popieriaus balta tūtelė pastebimai ilgesnė už šviesiai pilkos spalvos gilžę juodai baltoje nuotraukoje (20 pav.).

O vokiečių rūkalai, kaip matyti iš fotografijų, buvo ištisai balti. Minėtas Sonnleithneris, pastebėjęs Staliną rūkant suprato, kad sovietų lyderis rūkė ne įprastas vokiečiams cigaretes, o kažką, kas jam priminė cigariles, bet žodis „papirosas“ tuo metu vokiečiams nebuvo įprastas. O jei tabakas į papirosos gilžę yra stipriau sugrūstas, tai rūkant gilzės plonam popieriui sudegus pelenai nenukrenta iš karto, o gali sudaryti natūraliai tamsią „pelenų tūbelę“, kuri iš toliau gali atrodyti panaši į cigarilę (21 pav.).

Rašytiniai šaltiniai liudija, kad Stalino mėgstami papirosai buvo „*Hercegovina Flor*“. Kai Stalinas turėdavo laiko, jis iš papirosų gilzių iškratydavo tabaką ir prisikimšdavo pypkę. Tam užtekdavo dviejų papirosų⁶³. Stalinas naudodavo ir specialų *pypkoriams* skirtą tabaką, bet pypkės prikimšimo ritualui bendraujant su Ribbentropu ir vokiečių diplomatais laiko nebuvo. Paprasčiau buvo užsidegti jau gatavą papirosą iš popierinės ar kitokios dėžutės, o gal ir papirosams laikyti skirto portsigaro.

Diplomatiniuose priėmimuose ir kituose diplomatams skirtuose renginiuose tais laikais buvo įprasta padėti rūkalus matomose vietose ant stalo, specialiose dėžutėse. Tai, pavyzdžiui, matome nuotraukoje, užfiksavusioje akimirka, kai Hitleris 1939 m. pradžioje priėmė Lenkijos užsienio reikalų ministrą Józefą Becką. Nors Vokietijos fiureris ir reichskancleris nerūkė, bet dėžutė su cigaretėmis buvo padėta ir paslaugiai atidaryta atsižvelgiant į tai, kad prie arbatos ar kavos puodelio aukštas svečias iš Lenkijos galėtų užtraukti dūmą (30 pav.).

Vietoj epilogo

Sudarant Nepuolimo sutartį naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24-ąją, ją pasirašinėjant Molotovui ar Ribbentropui, arčiausiai prie stalo kiekvienu pasirašančiojo atveju stovėjo vokiečių diplomatai, kurių pavardės neįgijo pasaulinės istorinės reikšmės kaip Stalino, Molotovo ar Ribbentropo. Pasirašinėjant abiem signatarams kai kuriose nuotraukose dar matome prie stalo priėjusį rusų diplomatą ir vertėją Pavlovą. Vertėjai ir diplomatai, nors ir svarbūs didžiųjų politikų pokalbiuose, vis dėlto savarankiškai nesprenžia didžiosios politikos reikalų. Nagrinėjamu atveju net ir Molotovas buvo Stalino politinės valios vykdytojas, o Ribbentropas – Hitlerio.

Stovintys kartu aukščiausio rango politikai – Stalinas, Ribbentropas ir Molotovas – naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24-ąją spaudai nusifotografavo ne paties pasirašymo procedūros momentu. Kitaip ir būti negalėjo, nes vienas iš jų (Molotovas arba Ribbentropas)

⁶³ Stephen Kotkin, *op. cit.*, p. 2.

turėjo pasirašyti sėdėdamas, o kiti du tuo metu stovėjo nuošaliau. O rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukos – daug efektingesnės. Mat visa vadovaujančių asmenų trijulė (Stalinas, Ribbentropas, Molotovas) yra nuotraukos centre net ir paties pasirašymo momentu. Be to, ceremonijoje dalyvavusio aukščiausio rango rusų kariškio, vieno iš centrinių figūrų (Šapošnikovo), patekimas į nuotrauką sustiprina momento svarbą, užfiksuotą nuotraukoje. Juk tuo metu Europoje jau vyko karas, o rusų generolas tarp politikų sutarties pasirašymo ceremonijoje tarsi demonstravo sovietų karinę galią. Sovietų generalinio štabo viršininko dalyvavimas su genštabo kartografais buvo svarbus Kremliuje vykusiose derybose, nes tada, rugsėjo pabaigoje, buvo brėžiama nauja siena tarp SSRS ir Vokietijos bei jų okupuotų teritorijų, keičiant Nepuolimo pakto papildomame slaptajame protokole suderėtą įtakos sferų bendrąją liniją tarp Berlyno ir Maskvos. Rugsėjo 23 d. kartografų pagalbos nelabai reikėjo, nes skubant buvo sutarta dalintis įtakos sferomis pagal upių linijas Lenkijoje ir Lietuvos šiaurinę sieną (su Latvija), o kartografiniu požiūriu tos linijos buvo žinomos iš anksto, pažymėtos jau anksčiau atspausdintuose žemėlapiuose.

Dėl to, jog Nepuolimo sutarčiai pasauliniu istoriniu mastu skiriama daugiau reikšmės nei tų pačių šalių sienų ir draugystės sutarčiai, iliustruojant 1939 m. rugsėjo 23 d. sutartį dažnai pasirenkamos vizualiai išraiškingesnės nuotraukos, kurios iš tikrųjų yra darytos penkiomis savaitėmis vėliau. Klaidų tikimybę leidžiant istorijos vadovėlius neretai skatina pats leidybos pobūdis: tekstus rašo patyrę istorikai ir mokymo metodikos žinovai, o iliustracijas, įskaitant nuotraukas, neretai parenka dailininkai, maketuotojai ar kiti leidybininkai, neturintys nei laiko, nei kompetencijos dirbti su autentiškais istorijos šaltiniais. O vienam ar kitam vadovėliui pateikus klaidingas ar nepakankamai korektiškas iliustracijas, jos toliau plinta, perimamos kaip stereotipinis vizualus „vadovėlinis“ vaizdavimas.

Verta paminėti keletą atvejų, kuriuos pavyko aptikti lietuviškuose mokykliniuose istorijos vadovėliuose, kai nekorektiškai 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties sudarymo nuotraukomis iliustruojama 1939 m. rugsėjo 23 d. Nepuolimo sutarties ceremonija. Tai matyti leidyklų „Kronta“⁶⁴, „Šviesa“⁶⁵, „Baltos lankos“⁶⁶, „Ugda“⁶⁷ mokykliniuose istorijos vadovėliuose. Taip pat ir „paaugusiems žmonėms“ skirtame A. ir M. Bumblauskų istorijos vadovėlyje aptinkama analogiška klaida⁶⁸. Pastaruoju atveju, beje, matome Nepuolimo paktą iliustruojant dvejomis nuotraukomis. Pirmoji, kurioje matome Molotovą

⁶⁴ Algis Kasperavičius, Rimantas Jokimaitis, [et al.]. *Naujausiųjų laikų istorija 10 klasei*, Vilnius: Kronta, 1998, p. 126.

⁶⁵ Evaldas Bakonis, *Lietuva pasaulyje. Istorijos vadovėlis X klasei*, Kaunas: Šviesa, 2004, p. 61; Evaldas Bakonis, *Tėvynėje ir pasaulyje. Istorijos vadovėlis 10 klasei*, Kaunas: Šviesa, 2009, p. 63.

⁶⁶ Gintaras Kaselis, Ramojus Kraujelis, [et al.]. *Istorijos vadovėlis 12 klasei, II dalis*, Vilnius: Baltos lankos, 2010, p. 53.

⁶⁷ Virginijus Navickas, Artūras Svarauskas, *Istorija. Vadovėlis 12 (IV gimnazijos) klasei*, Vilnius: Ugda, 2015, p. 81.

⁶⁸ Alfredas Bumblauskas, Mangirdas Bumblauskas, *Lietuvos istorija: paaugusių žmonių knyga*, 3 dalis, Vilnius: „Baltų lankų“ vadovėliai, 2021, p. 180.

pasirašinėjantį su tamsiu kostiumu, pateikta su klaidinga atribucija⁶⁹, o antroji, kurioje Molotovas, vilkintis šviesiu kostiumu, spaudžia ranką Ribbentropui, su Nepuolimo pakto sudarymo ceremonija susiejama korektiškai⁷⁰. Panašių atvejų, kai vienoje publikacijoje sudedamos dviejų skirtingų sutarčių ceremonijų nuotraukos paaiškinant, esą tai 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutarties sudarymo akimirkos, galima rasti ir žiniasklaidoje.

Kadangi šiais laikais internetinė prieiga prie ikonografinių šaltinių suteikia galimybes tikrinti faktus, susijusius su vizualiniu informacijos pateikimu, publikacijose reikėtų vengti istorinių nuotraukų pateikimo iliustraciniais tikslais, prieš tai nepatikrinus jų patikimumo ir fotodokumentinio tikslumo, įskaitant užfiksuoto momento datavimą. Čia, tiesa, negalima akiai pasitikėti ir archyvarų informacija, kuri ne visada yra tiksli. Dėl to užrašams prie iliustruojančių nuotraukų vertėtų skirti daugiau dėmesio, tiksliau tuos užrašus apgalvojant.

Reikia tikėtis, kad ši publikacija, sutelkusi dėmesį į 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. ir rugsėjo 28–29 d. naktines nuotraukas Kremliuje, padės ateityje išvengti faktinių jų publikacijos klaidų. Tokios krypties tyrimas, klaidų ieškojimas ir radimas galėtų būti pratęsiamas, įtraukiant daugiau su nagrinėjama problematika susijusių ikonografinių ir rašytinių šaltinių, vadovėlių ir kitos mokomosios bei mokslinės literatūros.

Fotografiniai priedai

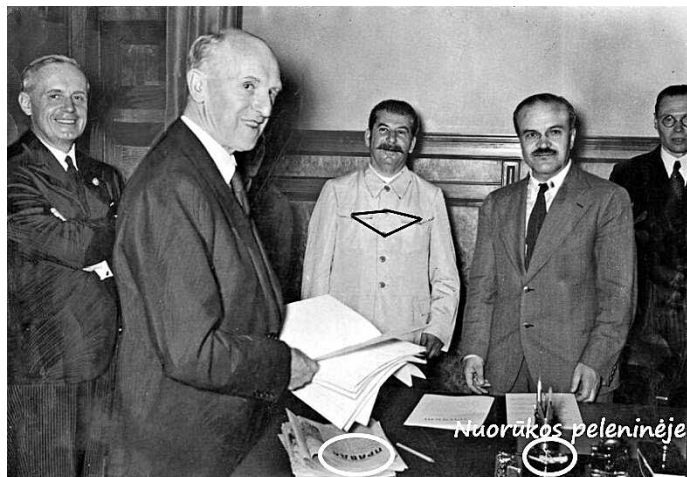

12 pav. Molotovas pasirašo Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d., prie jo iš šono prisiartinus Stalinui

Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*, p. 181.

13 pav. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. nuotrauka. F. Gausas laiko Nepuolimo sutarties dokumentus

Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

14 pav. Molotovui pasirašant Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. prie jo stovi Pavlovas, atsirėmęs rankomis į stalą. Molotovo pensnė padėta ant stalo, tarp rašalinių – kažkokis daiktas, pridengtas tamsia skepetaite

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

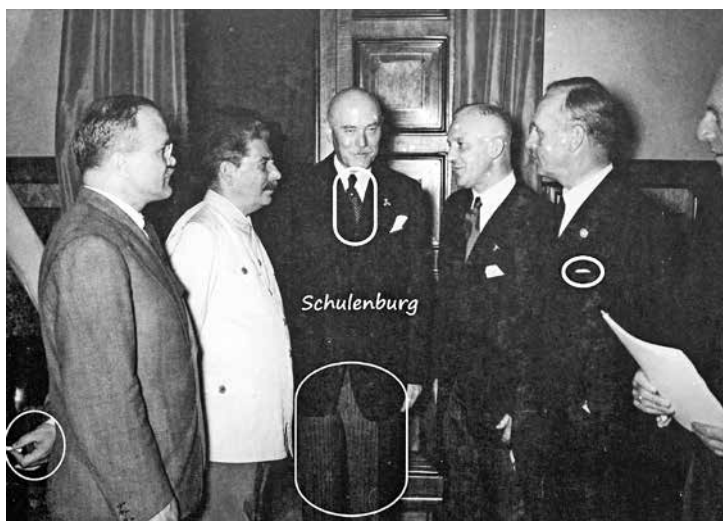
15 pav. Molotovui pasirašant Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d., jo parašą ruošiasi nusausti vokiečių diplomatas Hilgeris. Erdvė tarp rašalinių tuščia. Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

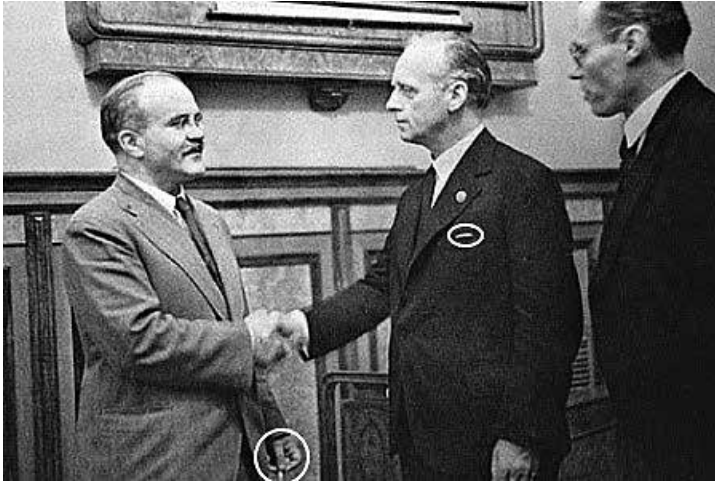
16 pav. Pasirašinėjant Ribbentropui Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. jo parašą ruošiasi nusausti Hilgeris. Tarp rašalinių matosi atversta dėžutė. Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

17 pav. Pasirašinėjant Ribbentropui Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d., jo parašą ruošiasi nusausti Hencke. Tarp rašalinių – atversta dėžutė
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

18 pav. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. Stalinas ir Molotovas bendrauja su Ribbentropu ir vokiečių diplomatais, vertėjaujant Hencke, kuris mokėjo rusų kalbą
Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

19 pav. Ribbentropas spaudžia ranką Molotovui 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. šalia stovint vokiečių diplomatui ir vertėjui Hilgeriui Michailo Kalašnikovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

20 pav. Stalinas kartu su Ribbentropu 1939 m. rugpjūčio 23–24 d.

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

21 pav. Molotovs prie ilgojo derybų stalo savo kabinete kelia tostą pobūvyje po 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

22 pav. Nuotrauka, paskelbta laikraštyje *Pravda* 1939 m. rugpjūčio 24 d. Tarp rašalinių guli parašams nusausinti skirtas prietaisas. Nuotraukoje užfiksuoti asmenys išvardijami iš kairės į dešinę, kad pirmiau būtų paminėti svarbiausi asmenys, o ne Gausas

Michailo Kalašnikovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

23 pav. Rugsėjo 3 d. Adolfas Hitleris priėmė naujai paskirtąjį SSRS įgaliotąjį pasiuntinį Berlyne Škvarceva. Audiencijoje jis, kaip ir 1-asis sekretorius Pavlovas, buvo apsirekęs išvakarėse Berlyne nusipirktais kostiumais, batais, kojineis ir t. t. Sovietų karinis atstovas Purkajevs atėjo su karine uniforma. Atkreipkite dėmesį į Pavlovo kaklaraištį (apibraukta). Jis tikrai ne toks, su kuriuo Pavlovas buvo Kremliuje rugpjūčio 23–24 d. Heinricho Hoffmanno (?)* nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

24 pav. Ribbentropo delegacijos išvykimo į Maskvą 1939 m. rugsėjo 27 d. momentas Berlyne, *Tempelhof* aerodrome
Nenustatyto fotografo nuotr. fragmentas su A. Vyšniausko žymėjimais

* Nuotrauka publikuota 1940 m. išleistame fotoalbume, kuriam nuotraukas pateikė H. Hoffmannas, tačiau kaip atsakingas už fotografinę albumo dalį jis galėjo naudoti ir kitų fotografų nuotraukas, nepažymint jų autorystės. Žr.: *Grossdeutschland im Weltgeschehen. Tagesbildberichte 1939* / Herausgeber: Ernst Braeckow. Das Bildmaterial stellte bereit: Prof. Heinrich Hoffmann, Berlin: Verlag Joh. Kasper & Co, [1940].

25 pav. Molotovas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 28–29 d.
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

26 pav. Molotovas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

27 pav. Ribbentropas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį
Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

28 pav. Ribbentropas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 29 d. Gausas laiko rankoje
cigaretę
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

29 pav. Nuotrauka paskelbta laikraštyje Pravda 1939 m. rugsėjo 29 d. Molotovas pasirašo 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį. Į kadra pakliuvę asmenys apačioje išvardijami iš kairės į dešinę, kad pirmiausia būtų paminėti svarbiausi asmenys, o Pavlovas ir Gausas šioje eilėje įrašyti paskutiniai G. Petrovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

30 pav. Adolfas Hitleris ir Lenkijos užsienio reikalų ministras Józefas Beckas 1939 m. sausio 5 d. „Fiurerio ir reichskanclerio“ kalnų rezidencijoje Berghofe (šalia Berdechsgadeno Bavarijoje). Cigaretės specialioje atidarytoje dėžutėje padėtos ant stalo kaip tuomet buvo įprasta diplomatinuose priėmimuose. Peleninė guli prie Becko, nes Hitleris buvo nerūkantis

Heinricho Hoffmanno (?) nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Šaltiniai ir literatūra

Archyvai

1. Inventory of the William Russell Philp collection, in: *Hoover Institution Archives*. URL: <<http://pdf.oac.cdlib.org/pdf/hoover/philp.pdf>>.
2. Arūno Vyšniausko asmeninis skaitmeninių nuotraukų archyvas.

Periodinė spauda

1. *Berliner Illustrirte Zeitung*, 31. August 1939.
2. *Комсомольская правда*, октябрь 11, 1939 г. [*Komsomolskaja pravda*].
3. *Правда*, 24 августа 1939 г.; 29 сентября 1939 г. [*Pravda*].

Publikuoti šaltiniai

1. *Alamy Stock Photos*, [online], in: <https://www.alamy.com/>>.
2. Fotoarchiv Heinrich Hoffmann, in: *Bayerische Staatsbibliothek München/Bildarchiv*, [online], in: <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/bilder/fotoarchive/fotoarchiv-heinrich-hoffmann/>>.
3. *Getty Images*, [online], in: <https://www.gettyimages.com>>.
4. *Grossdeutschland im Weltgeschehen. Tagesbildberichte 1939* / Herausgeber: Ernst Braeckow. Das Bildmaterial stellte bereit: Prof. Heinrich Hoffmann. Berlin: Verlag Joh. Kasper & Co, [1940].
5. von Sonnleithner Franz, *Als Diplomat im „Führer-Hauptquartier“: Aus dem Nachlass*, München: Langen Müller, 1989.
6. Starinov, „Опубликованы советские оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“, in: Фонд «Историческая память» (historyfoundation.ru), 31 мая 2019 г., [online], in: <<https://web.archive.org/web/20190601102803/http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/>>.
7. Starinov, Черновой вариант Договора о ненападении между СССР и Германией, in: Фонд «Историческая память», 04 июня 2019 г. [online], in: <<https://web.archive.org/web/20230322063012/http://historyfoundation.ru/2019/06/04/chern/>>.
8. Urbšys Juozas, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais: Atsiminimai*, Vilnius: Briedis, 2021.
9. 1939 год. От «умиротворения» к войне. (rusarchives.ru), [online], in : <<https://nakanune.rusarchives.ru>>.
10. „Автобиографические заметки» В. Н. Павлова – переводчика И. В. Сталина“, Предисловие В. В. Соколова, in: *Новая и новейшая история*, 2000, №3, с. 94–111.
11. „В. С. Семенов о Сталине“, Предисловие и комментарии Елены Семеновой и Бориса Хавкина, in: *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание*, № 1, 2006, [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/8SemenovChavkin.pdf>>.
12. Воспоминания Молотова о пакте 23 августа 1939 года. Из интервью Молотова 24 июля 1978 г. In:

- filaretuos.livejournal*, 2016-08-23, [online], in : <https://filaretuos.livejournal.com/331751.html>>.
13. Германно-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией 28 сентября 1939 г., in: *Накануне Великой Отечественной 1 сентября 1939–22 июня 1941*, [online], in: <https://nakanune.rusarchives.ru/ru/germano-sovetskiy-dogovor-o-druzhe-i-granice-mezhdu-sssr-i-germaniey>>.
 14. Гофман Генрих, *Гитлер был моим другом: Воспоминания личного фотографа фюрера*, пер. Т. М. Шуликовой, Москва: ЗАО Центрполиграф, 2007.
 15. „Опубликованы советские оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“, in: Фонд «Историческая память» (*historyfoundation.ru*), 31 мая 2019 г. [online], in: <http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/>>.
 16. фон Риббентроп Иоахим, *Мемуары нацистского дипломата*, Пер. с нем. Г. Я. Рудого. Смоленск: «Русич», М.: «Мысль», 1998.
 17. Шмидт Пауль, *Переводчик Гитлера*, пер. с англ. Шестопад Т. В., Смоленск: Русич, 2001.

Knygos ir straipsniai

1. Bakonis Evaldas, *Lietuva pasaulyje. Istorijos vadovėlis X klasei*, Kaunas: Šviesa, 2004.
2. Bakonis Evaldas, *Tėvynėje ir pasaulyje. Istorijos vadovėlis 10 klasei*, Kaunas: Šviesa, 2009.
3. Bumblauskas Alfredas, Bumblauskas Mangirdas, *Lietuvos istorija: paaugusių žmonių knyga*. 3 dalis, Vilnius: „Baltų lankų“ vadovėliai, 2021.
4. Besymenski Lev, *Die sowjetisch-deutschen Verträge von 1939: neue Dokumente*. [Die russische Fassung dieses Aufsatzes wurde in der Zeitschrift *Novaja i novejšaja istorija*, Moskau, 1998, Heft 3, veröffentlicht], [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/besyme.htm>>.
5. „Ein Photo von Stalins Ohrläppchen: Auszüge aus dem Buch von Sefton Delmer“, in: *Der Spiegel*, 44/1962, p. 46.
6. Happel Jörn, *Der Ost-Experte: Gustav Hilger – Diplomat im Zeitalter der Extreme*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018.
7. Hilger Gustav, „Der Weg zum Hitler-Stalin-Pakt“, in: *Osteuropa*, Vol. 4, No. 2, (April 1954), p. 89–93.
8. Kaselis Gintaras, Kraujelis Ramojus [et al.], *Istorijos vadovėlis 12 klasei*. II dalis, Vilnius: Baltos lankos, 2010.
9. Kotkin Stephen, *Stalin – Waiting for Hitler, 1929–1941*, New York: Penguin Books, 2017.
10. *Laikas. Istorijos vadovėlis 10 klasei*. I dalis, Vilnius: Briedis, 2016.
11. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
12. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* [antrasis leidimas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

13. *Lithuania in 1940–1991: the history of occupied Lithuania*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015.
14. Navickas Virginijus, Svarauskas Artūras, *Istorija. Vadovėlis 12 (IV gimnazijos) klasei*, Vilnius: Ugdą, 2015.
15. Martin George, „Growing up Von Ribbentrop: Nazi monster’s son shares unseen photos of jolly family gatherings with Hitler and describes watching his unrepentant father hang at Nuremberg“, in: *MailOnline*, 28 May 2019, [online], in: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7077471/Joachim-Von-Ribbentrops-son-shares-unseen-photos-family-gatherings-Hitler.html>.
16. Moorhouse Roger, *The Devils’ Alliance: Hitler’s Pact with Stalin, 1939–1941*, London: The Bodley Head, 2014.
17. Moorhouse Roger, *Pakt diablów: Sojusz Hitlera i Stalina*, Kraków: Znak Horyzont, 2015.
18. Moorhouse Roger, *Vėlniška sąjunga: Molotovo-Ribbentropo paktas 1939–1941*, Vilnius: Alma littera, 2015.
19. „Papirossa, die“, in: *Duden.de*, [online], in: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Papirossa>.
20. Rokicki Paweł, „Dwie umowy, dwa zdjęcia“, in: *Biuletyn IPN „Pamięć.pl”*. 2016, Nr. 7–8 (52–53), p. 67–69.
21. Šepetyš Nerijus, *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2006.
22. Vyšniauskas Arūnas, „Fotografische Aspekte des Hitler-Stalin-Pakts“, in: *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*, Nr. 30, 2022, S. 48–75.
23. Адамсон Андрес, Сулев Валдмаа, *История Эстонии, учебник для гимназии*, Таллинн: Кооплибри, 1999.
24. „Между Молотовым и Сталиным. Личный переводчик «вождя народов» Владимир Павлов «заговорил» лишь через десятилетие после своей смерти“, in: *Воинское братство*, 2005, № 3, с. 42–46.
25. Adamson Andre, Sulev Valdmaa, *Istorija Estonii. Uchebnik dlia gimnazii*.
26. Корягина Иванна, „Молотов ревновал его к Сталину“, in: *Независимая газета (ng.ru)*, 05.03.2003, [online], in: https://www.ng.ru/style/2003-03-05/8_stalin.html. [Koriagina Ivanna, „Mototov revnoval ego k Stalinu“, in: *Nezavisimaja gazeta*].
27. Рычкова Елена, „Молотов – лучший дипломат Второй мировой войны“, in: *Накануне.RU*, 08.10.2015, [online], in: <https://www.nakanune.ru/articles/110982/>.
28. [Rychkova Elena, „Molotov – luchij diplomat Vtoroj mirovoj voiny“], in: *Nakanune.ru*
29. Шкварцев Алексей Алексеевич [Биографическая справка], in: *1939 год. От «умиротворения» к войне. (rusarchives.ru)*, [online], in: <https://1939.rusarchives.ru/personalii/shkvarcev-aleksey-alekseevich>.
30. [Shkvarcev Aleksej Aleksejevich, [biograficheskaja spravka], in: *1939 god. Ot „umirotvorenija“ k voine*].

31. Экштут Семен, „Как Сталин не позволил использовать СССР в качестве «пушечного мяса»“, in: *Российская газета (rg.ru)*, 27 апреля 2020 г. [online], in: <https://web.archive.org/web/20220423154238/https://rg.ru/2020/04/27/kak-stalin-ne-razvolil-ispolzovat-sssr-v-kachestve-pushechnogo-miasa.html>>.
32. [Ekshtut Semion, „Kak Stalin ne razvolil ispolzovat SSSR v kachestve „pushechnogo miasa“].
33. „Кабинеты Кремля: как работали прежние хозяева?“, in: *Blog.unitex.ru*, 27.01.2011, [online], in: <<http://blog.unitex.ru/2011/01/kabinety-kremlya-kak-rabotali-prezhnie-kozyaeva/>>.[„Kabinety Kremlia: kak rabotali prezhnije choziajeva?“].

Dr. Arūnas Vyšniauskas

Iconographic Aspects of the Molotov–Ribbentrop Pact: A Comparative Analysis of Documentary Photographs

Summary

Based on the surviving 1939 photographs and their comparative analysis, the article reveals the main visual differences that emerged when photographing two different German-USSR bilateral treaty signing ceremonies. This is important and relevant because in scientific literature, history textbooks and other educational materials, as well as in exhibitions and media articles devoted to history, photographs from the signing of the German–Soviet Boundary and Friendship Treaty on 28 September 1939 are often mistakenly used to illustrate the signing of the non-aggression pact concluded between Germany and the USSR in Moscow on 23 August 1939, five weeks earlier. Since these two treaties were signed by the same two people – Vyacheslav Molotov and Joachim von Ribbentrop – at the same desk in the same office of the Chairman of the Council of People’s Commissars of the USSR in the Moscow Kremlin, it is not that easy to distinguish at first glance which treaty is being signed in one photograph or another. The photographs are often confused, arbitrarily choosing the ones that look more expressive for the sake of illustration. The article presents visual material, its analysis, insights and generalisations that will help to avoid the photograph attribution errors that are so common in using old photographs to illustrate the signing of the 23 August 1939 Treaty of Non-Aggression between Germany and the Union of Soviet Socialist Republics.

Keywords: Molotov-Ribbentrop Pact; Hitler-Stalin Pact; German-Soviet Boundary and Friendship Treaty; historical photography; visual history; National Socialist Germany; German Reich; USSR; Soviet Union.

Partijos politiniai kariai: KGB kadrinio darbuotojo politinis ir socialinis portretas

Dr. Kristina Burinskaitė

Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorė

✉ kristina.burinskaite@genocid.lt

ORCID:0000-0003-1083-6998

KGB kadriniai darbuotojai nepelnytai yra agentų šešėlyje, nors būtent jie įgyvendino represinę politiką, persekiojo, tardė asmenis, verbavo ir formavo agentams užduotis. Sovietinio saugumo darbuotojas iki ir po 1953 m. skiriasi, nes nauji iššūkiai reikalavo ne stalinistiniame laikotarpiui būdingo brutalumo, o didesnių intelektualinių pajėgumų, tad daugėjo lietuvių ir aukštąjį išsilavinimą turinčių žmonių. Tačiau čekisto socialiniam, politiniam portretui ne mažesnės įtakos turėjo pats šios struktūros statusas, nes darbas KGB buvo prestižinis, privilegijuotas, formavo tam tikrą uždarumo, išskirtinumo statusą.

Reikšminiai žodžiai: KGB, kadrai, komunistinė ideologija, komunistų partija, socialinis portretas.

Įvadas

Aktualumas ir temos naujumas. Visuomenei KGB – tai nusikalstama organizacija kaip ir joje dirbę arba slapta su ja bendradarbiavę asmenys. Apie tai sklando tiek gandų, mitų, kad visuomenei sunku realiai suvokti visą šios struktūros vietą sovietinėje sistemoje, jos santykį su komunistų partija, perprasti, kokie šios struktūros politiniai, ideologiniai pagrindai, veiksmai, kokie žmonės joje dirbo. KGB priklausymas aukščiausiai nomenklatūrai – taip buvo ne visada – vienos iš svarbiausių okupacinio režimo atramų statusas okupuotoje Lietuvoje suteikė šiai institucijai išskirtinumo. Jai buvo suteiktos išskirtinės galios, pakeliančios ją aukščiau įstatymų. Tačiau ir KGB turėjo paklusti nomenklatūrinėmis, biurokratinėmis taisyklėmis bei tradicijoms. Išskirtinumas ir ypatingos partinės užduotys (ne veltui čekistai buvo traktuojami kaip politiniai partijos nariai)¹ formavo tam tikrą čekistinę tapatybę, kuriai būdinga savita vertybių sistema, tradicijos bei elgesys, įtakojęs operatyvinę veiklą, santykį su išoriniu pasauliu.

KGB dirbančių asmenų politinio ir socialinio portreto analizė – puikus pagrindas tiriant, kaip sovietinis saugumas keitėsi (ar nesikeitė), būdas pažvelgti į šia organizaciją ne kaip į represijų vykdytoją, o kaip į biurokratinę instituciją su savo taisyklėmis.

Tyrimo **objektas:** 6–9 dešimtmečiais LSSR KGB operatyviais darbuotojais dirbę asmenys, jų etninė sudėtis, išsilavinimas, profesinis pasirengimas.

Šios publikacijos **tikslas:** atskleisti KGB kadrinių darbuotojų politinį ir socialinį portretą.

Šis tikslas įgyvendinamas keliant šiuos **uždavinius:**

- apibūdinti KGB kadrų sistemos kokybinę ir kiekybinę raidą 6–9 dešimtmečiu;
- apibūdinti čekistinės tapatybės formavimo svarbiausius bruožus;
- apibūdinti kadrinio darbuotojų socialinį portretą per išsilavinimo, tautybės, įgytos profesijos ar darbo iki tarnybos KGB prizmę.

Metodai. Siekiant atskleisti čekistinės tapatybės formavimo svarbiausias gaires per kadrų rengimo politiką naudojamas analitinis, aprašomasis metodai. Jais remiantis vertinami KGB partinės organizacijos, kadrų skyriaus kadrų rengimo dokumentai. Statistinis metodas taikomas analizuojant KGB kadrų išsilavinimo, tautybės, įgytos profesijos tendencijas. Tai leidžia daryti išvadas apie KGB kadrinio darbuotojo socialinį portretą.

Chronologinės ribos. Sovietinis saugumas 1940–1991 m. laikotarpiu patyrė tam tikrus pokyčius. Saugumo veiklos pobūdis 1940–1953 m. ir 1954–1991 m. skiriasi, nors svarbiausi tikslai, veikimo principai nesikeitė. Vienas iš besikeičiančių elementų – tai kadrų sudėtis bei jų socialinis portretas. 1954–1991 m. laikotarpiu šios institucijos struktūroje vyko dideli pokyčiai. Taip pat keitėsi reikalavimai ten dirbantiems asmenims.

¹ KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus politinio auklėjimo darbo su kadrėmis planas 1982 m., 1982-03-05, in: *Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA)*, f. K-42, ap. 1, b. 50, l. 27.

1953–1956 m. laikotarpis buvo pereinamasis sovietinio saugumo istorijoje. Tuo metu kardinaliai sumažėjo skaičius asmenų, dalyvavusių kovose prieš partizanus. Tai greičiausiai irgi turėjo įtakos KGB veiklos bruožams. Šiuo laikotarpiu KGB pastebimas kadrų atletuvinimo siekis, tai atspindi ir bendras daugelio institucijų kadrų atletuvinimo tendencijas. Vėliau irgi būta intensyvių pastangų, siekiant į KGB įtraukti daugiau vietinių darbuotojų. Po XXV TSKP suvažiavimo 1975 m. siekta padidinti vietinės kilmės darbuotojų skaičių Lietuvoje. Pertvarkos laikotarpiu norėta pademonstruoti, kad ši institucija irgi keičiasi, kad visuomenei ji nėra svetima, tad stengtasi, kad KGB dirbtų kuo daugiau vietinių darbuotojų.

Stalininiu ir postalininiu laikotarpiu KGB susidūrė su skirtingais iššūkiais, kurie reikalavo ir skirtingų įgūdžių. Po 1954 m. pastebimas siekis turėti darbuotojų su aukštesniu išsilavinimu (aukštuoju, profesiniu ir partiniu); tai nebuvo labai aktualu iki 1953 m. Kadangi darbo rodikliai kilo ne taip sparčiai kaip norėta, imtasi ryžtingesnių veiksmų. 1973 m. pradėtas viso KGB operatyvinio personalo partinis mokymas, kuris buvo prilygintas aukštajam išsilavinimui². Iš partinių struktūrų vis daugiau žmonių ateidavo dirbti į KGB ir tai bylojo apie glaudesnius šių struktūrų ryšius ir stiprėjančią partijos įtaką. 1979 m. SSRS KGB aukštojoje mokykloje įsteigti vadovaujančių asmenų kvalifikacijos kėlimo kursai³. Tai rodo bendro išsilavinimo trūkumą bei svarbą ir būtinumą imtis papildomų priemonių.

Sąvokos. Siekiant atskleisti KGB kadrinių darbuotojų socialinio portreto aspektus, būtina apibūdinti tam tikras sąvokas. Nomenklatūrinės sistemos išskirtinumas, uždarumas, kadrų politika, tikslingas vertybių, pasaulėžiūros diegimas, ideologinis angažavimas formavo tam tikrą šios institucijos darbuotojų *tapatybę*. Ši sąvoka susijusi su paties žmogaus samprata apie save bei apima požymius, kuriuos individui priskiria kiti. Dažnai šie požymiai apibrėžiami atsižvelgiant į visuomenines grupes, kurioms, kaip manoma, priklauso konkretus žmogus. Tai susiję su tam tikrų vertybių, ritualų formavimu. Tekste vartojami terminai *čekistas*, *čekistinis* – tai bendrinis saugumo darbuotojo ir jo veiksmų pavadinimas, vartojamas ne tik istoriografijoje, bet ir KGB dokumentuose, pavyzdžiui, kad ir pavadinime „Jaunojo čekisto priesaika“. Įvardijimas „čekistas“ kilęs iš santrumpos VČK (rus. *vserosijskaja črezvyčajnaja komisija*) ir buvo taikytas visą sovietinio saugumo istoriją nuo 1917 m., taip pabrėžiant šios struktūros ir jos vertybių, pasaulėžiūros tęstinumą. Buvo kuriamas KGB „vado“ Felikso Dzeržinskio ir čekistų – kaip nesavanaudžių, nesusitepusių asmenų – įvaizdis. Šis kultas buvo palaikomas ir Michailo Gorbačiovo bei Boriso Jelcino⁴ vadovavimo laikotarpiu. *Čekistinės vertybės* – tai idėjiškumas, ištikimybė partijai, antikarietiškas, sąžiningumas, teisingumas, tikslus partinių organų užduočių vykdymas⁵.

² Lina Okuličiūtė, LSSR KGB Kadrų skyrius: 1954–1991 m., in: *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 1, p. 122.

³ Arvydas Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, Vilnius: Versus aureus, 2015, p. 115.

⁴ Michael Waller, *Secret empire: The KGB in Russia today*, Boulder, Colorado: Westview/HarperCollins, 1994, p. 29.

⁵ Raštas apie kai kurias partinės organizacijos užduotis įsikūrus LSSR KGB, in: *LJA*, f. 17377, ap. 1, b. 19, l. 22.

1 pav. Jaunojo čekisto priesaika
Okupacijų ir laisvės muziejaus fondai

SSRS KGB pirmininkas kalbėjo ir apie čekistinį charakterį, kuriam turi būti būdingas idėjini-
nis tvirtumas, ištikimybė bendram tikslui, pasiaukojimas, jei prireiktų – ir gyvybės kaina⁶.

Instituciniai ir veiklos krypčių pokyčiai KGB po 1953 m. lėmė ir tam tikrus KGB dir-
bančių asmenų pokyčius. To meto kadrinių darbuotojų *socialinį portretą*, t. y., tam tikros
socialinės grupės (socialinės kategorijos) socialines charakteristikas, veiklą, motyvijas,
gyvenimo būdą⁷ atskleisime per labiausiai besikeičiančius rodiklius, kurių buvo siekta
ir kurie atspindėjo vidinius KGB pokyčius. Dėl šaltinių trūkumo socialinis kadrinio dar-
buotojo portretas formuojamas remiantis tik informacija, pateikta kadrinio darbuotojo
kortelėje. Pirmiausia tai kilmės (lietuviškumo) aspektas. Etninės sudėties lietuviškumo ir
rusiškumo tendencijoms išryškinti svarbus ir vietinės kilmės *kadrų terminas* – jo samprata
apima lietuvius, taip pat Lietuvoje gyvenusius tautinių mažumų (rusai, žydai, lenkai, bal-
tarusiai) atstovus. Šiuo terminu norima sudaryti įspūdį, kad minėtoje įstaigoje vis daugiau

⁶ И. Ладанов, „Проблемы воспитания чекистского характера“, *Труды высшей школы КГБ*, 1981, No. 23, с. 101,
[I. Ladanov, „Problemy vospitanija chekistkogo charaktera“, *Trudy vyshei shkoly KGB*].

⁷ Arvydas Virgilijus Matulionis, „Lietuva: 1945–1947 m. gimusios kartos elito socialinis portretas“, in: *Lituanistika*,
2017, t. 63, Nr. 3 (109), p. 199.

darbuotojų, kilusių iš Lietuvos, o ne atvykėlių. Kitas aspektas, kuris atspindi kokybinius pokyčius KGB veikoje – išsilavinimo tendencijos bei įgyta profesija ar darbas iki tarnybos KGB. Apie šios institucijos ideologizavimą ir politizavimą liudija *partinio išsilavinimo akcentavimas* – tai išsilavinimas, gaunamas Vilniaus aukštojoje partinėje mokykloje⁸, LKP CK marksizmo-leninizmo universitetuose⁹. Aukštojoje partinėje mokykloje¹⁰ buvo mokoma ne tik komunizmo teorijos, bet ir istorijos, kalbų, teisės, ekonomikos, tarptautinių santykių, politinės ekonomijos ir t. t.¹¹

Analizei ir palyginimui pasirinkti pagrindinių centrinių padalinių ir miestų ar rajonų padalinių vadovų duomenys. KGB centrinių ir periferinių padalinių ataskaitos nevienodai atspindi šiuos aspektus, tad būtų sudėtinga pateikti išsamią visų padalinių duomenų statistinę analizę. Kadangi rajonų ar miestų padalinių būta daug, tad palyginti visų darbuotojų duomenis nėra lengva ar tikslinga. Todėl buvo pasirinkti 1-ojo žvalgybos, 5-ojo ideologinės kontržvalgybos, tardymo bei 6-ojo, kuravusio ekonomikos sektorių, padalinių duomenys, kurie atspindi skirtingus KGB veiklos aspektus, taip pat stambesni, specifiški rajonų padaliniai.

Istoriografijos apžvalga

KGB kadrims istoriografijoje skiriama palyginti nedaug dėmesio dėl šaltinių trūkumo ir komplikuoto priėjimo prie jų. Vakarų ir Rusijos istoriografijoje KGB kadrinių darbuotojų portretas atsiskleidžiamas per kadrinių darbuotojų, kurie daugeliu atveju vykdė žvalgybines užduotis Vakaruose, biografijas ir atsiminimus. Bendro pobūdžio veikaluose apie KGB šiam aspektui neskiriama daug dėmesio, nes sudėtinga remtis vien pabėgusių čekistų atsiminimais, esant ribotam priėjimui prie šaltinių, netgi ne pačioje Rusijoje, o, pvz., ir Baltijos šalyse.

Pavyzdžiui, vieno iš žymiausių slaptųjų tarnybų ekspertų Christopherio Andrewso veikalai paremti buvusių kadrinių darbuotojų Vasilijaus Mitrochino¹² sukauptais KGB

⁸ Pagal 1996 m. gruodžio 23 d. Lietuvos Respublikos Seimo priimtą įstatymą Nr. VIII-62 (įsigaliojo 1997-01-01) „Dėl aukštųjų partinių mokyklų diplomų nepripažinimo“ aukštųjų partinių mokyklų diplomai Lietuvoje nepripažįstami ir negali būti liudijančiais apie asmens aukštąjį išsilavinimą, [internetu], in: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.34162?fwid=-bgd9ayw3u>, [žiūrėta 2024-05-02].

⁹ KGB darbo su kadrėmis planas 1980 metams, 1980-01-10, in: *LVA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 2.

¹⁰ Vilniaus aukštoji partinė mokykla pradėjo veikti 1945 m. kaip respublikinė partinė mokykla prie LKP CK. 1945–1946 m. – kaip vienmetė, 1946–1954 m. kaip dviemetė partinė mokykla, o 1954–1956 m. – kaip trimetė mokykla. 1956 m. ji tapo aukštąja partine mokykla. 1990 m. mokykla buvo uždaryta, in: Vilniaus aukštosios partinės mokyklos prie LKP CK fondo aprašas, Komunistinių organizacijų fondų žinynas, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 1996, l. 75–76.

¹¹ Vladas Sirutavičius, *Politinė galia ir Lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, p. 270.

¹² Christofer Andrew, Vasilij Mitrochin, *The sword and the shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York: Basic Books, 1999.

dokumentais ir Olego Gordijevskio¹³ atsiminimais bei vertinimais. Po 1990 m. pasirodę Amy W. Knight¹⁴, Peterio Deriabino ir Tennento Bagley¹⁵ darbai paliečia įvairius KGB veiklos aspektus įskaitant ir kadrus. Šiuose darbuose akcentuojama jų privilegijuota padėtis, komunistinės ideologijos ir partijos įtaka kadru politikai. 2005 m. pasirodė kolektyvinė monografija apie Rytų ir Vidurio Europos spec. tarnybų veiklą po 1944 m.¹⁶ Šioje knygoje pateikiamos ne tik pirmininkų biografijos, bet ir statistiniai duomenys apie kadru išsilavinimą, partiškumą.

Rusijoje 1991 m. atsivėrus, kad ir trumpam, archyvams susidarė palankios sąlygos tirti represinių struktūrų veiklą. KGB vietą sovietinės nomenklatūros sistemoje, kuri irgi įtakoją išskirtinę KGB darbuotojų padėtį, nagrinėja Michailas Voslenskis¹⁷ ir Alikhanas Avtorchanovas¹⁸, Jurijus Stecovskis¹⁹, SSRS KGB pirmininkų biografijos atsiskleidžia rusų istorikų Nikitos Petrovo²⁰, Leonido Mlečino²¹ darbai.

Atspirties tašku analizuojant KGB kadrus galėtų būti monografijoje „Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais“ pateikti duomenys apie tuo laikotarpiu dirbusius kadrinius darbuotojus. Kai kurie iš jų tęsė karjerą ir po 1953 m. Šioje knygoje daugiau kalbama apie tautinę sudėtį, analizuojama kadru lietuviškumo, profesinio išsilavinimo rodiklių kaita minimumu laikotarpiu. Tačiau remiantis šiais duomenimis negalima daryti išvados apie politinį ir socialinį kadriinių asmenų portretą, nes monografijoje neanalizuojami išsilavinimo ir profesijos ar darbo iki tarnybos KGB klausimai.

Istorikas Arvydas Anušauskas savo KGB veiklos tyrimuose apibūdina įvairius kadriinių darbuotojų veiklos aspektus: jų atranką, apmokymus, kokiomis savybėmis turėjo pasižymėti, didesnę dėmesį skiria oficialioms KGB pirmininkų biografijoms, taip pat pateikia svar-

¹³ Кристофер Эндриу, Олег Гордиевский, *КГБ разведывательные операции от Ленина до Горбачева*. Москва, Центрполиграф, 1999; [Oleg Gordijevskij, Andrew Christopher, *KGB razvedivatelnyje operacijj ot Lenina do Gorbachiova*].

¹⁴ Amy W. Knight, *The KGB: Police and Politics in the Soviet Union*, New York: Unvin Hyman, 1990; Amy W. Knight, “The KGB, Perestroika and Collapse of the Soviet Union”, in: *Journal of Cold War Studies*, 2003, Vol. 5, No. 1, [internaktyvus], <http://web.ebscohost.com>, 2010-06-15.

¹⁵ Peter Deriabin, Tennet Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, London: Robson Books, 1990.

¹⁶ *A handbook of the communist security apparatus in the East Central Europe 1944–1989*, compiled by Krzysztof Persak, Łukasz Kamiński, Warsaw, Institute of National Remembrance, 2005.

¹⁷ Михаил Восленский, *Нomenclatura: господствующий класс Советского Союза*, Москва: Октябрь, 1991. [M. Voslenskij, *Nomenclatura: gospodstvjuščij klas Soveskogo Sojuza*].

¹⁸ Alikhan Avtorkhanov, *The Communist Party Aparatus*, Cleveland, New York: The World, 1968; Alikhan Avtorkhanov, *Технология власти*, Frankfurt am Main: Possev-Verlag, 1976. [Alikhan Avtorkhanov, *Tehnologija vlasti*].

¹⁹ Юрий Стецовский, *История советских репрессий*, т. 2, Москва: Общественный фонд «Гласность», 1997; [Jurij Stecovskij, *Istorija sovetskich represij*].

²⁰ Никита Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва: Материк, 2005. [Nikita Petrov, *Pervyj predsedael KGB Ivan Serov*].

²¹ Леонид Млечин, *Железный Шурик*, Москва: ЭКСМО, Яуза, 2004. [Leonid Mlechin, *Zheleznij Shurik*].

biausių valdybų, padalinių vadovų biografijas²². Lina Okuličiūtė irgi pristatė KGB pirmininkų trumpas biografijas²³ bei kadro skyriaus veiklą, kuri atskleidžia kadro politikos formavimo gaires, politizavimo ir ideologizavimo prielaidas²⁴. Nors šie darbai svarbūs šiam tyrimui, bet jie nekelia tikslo atskleisti KGB operatyvinių darbuotojų paveikslą, nes juose pateikiami tik atskirų padalinių tautybės, išsilavinimo duomenys, trūksta nuoseklumo, išsamumo.

KGB darbuotojų elgesiui, statusui atskleisti svarbūs ne tik išsilavinimo, tautybės rodikliai, bet ir tas faktas, kad buvimas privilegijuotos nomenklatūros dalimi formavo ir asmens elgesį, vertybes. Šios institucijos politizavimą, glaudžius ryšius su komunistų partija, kurie irgi paveikė kadro atrankos kriterijus, išskirtinę padėtį lėmė nomenklatūros sistema, kurią apibūdina Kastytis Antanaitis²⁵. Istorikas Vilius Ivanauskas teigė, kad nomenklatūros grupes jungė specifinis bendravimo stilius – tam tikri socialiniai ritualai, kaimynystė, laisvalaikio pomėgiai ir net šeimų bendravimas. Toks socialinių ryšių modelis pasikartodavo visoje nomenklatūros aplinkoje, kartu įtvirtindavo ir atskiras normas bei vertybes ar jų sklaidą²⁶. Tokias tendencijas matome ir KGB veikloje. Apie tai kalba ir Peteris Deriabinas, Tennetas Bagley, teigiantys, kad darbas KGB – tai privilegijos, geras išsilavinimas, tačiau kartu jis verčia pasirinkti, kokią pusę palaikyti, izoluoja nuo visuomenės, netgi skatina aroganciją²⁷.

Socialinių portretų tyrimai nėra nauja lietuviškosios istoriografijos sritis. Atskirų socialinių grupių portretai analizuojami Nijolės Maslauskienės²⁸ Viliaus Ivanausko²⁹, Mariaus Emužio³⁰ tyrimuose, kolektyvinėje monografijoje apie Lietuvos pokario kartą³¹. Šie tyrimai atskleidžia, kokias kriterijais remiantis formuojamas socialinis portretas ir padeda formuojant šio tyrimo metodologiją.

Atsiminimai yra vertingi, nors ir atsargiai vertintini istorijos šaltiniai. Po 1991 m. pasirodė buvusių represinių struktūrų darbuotojų (žvalgybininkų, kontržvalgybininkų, opera-

²² Arvydas Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, Vilnius: Versus aureus, 2015.

²³ Lina Okuličiūtė, „Lietuvos SSR KGB vadovybė 1954–1991 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2 (22).

²⁴ Lina Okuličiūtė, „LSSR KGB Kadro skyrius: 1954–1991 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 1 (29).

²⁵ Kastytis Antanaitis, *Lietuviška sovietinė nomenklatūra*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1998, p. 100.

²⁶ Vilius Ivanauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir išskirtinis vartojimas: nuo privilegijų iki Nelegalumo*, [internete], in: http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/Sovietines-privilegijos_str_2012Vasaris.pdf, 2024-03-14.

²⁷ Peter Deriabin, Tennet Bagley, *KGB Masters of the soviet Union*, 1990, p. 169.

²⁸ Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. rugsėjo mėn.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1999 Nr. 1 (5).

²⁹ Vilius Ivanauskas, „Sovietinis režimas ir kultūrinės nomenklatūros kaita vėlyvuosiu sovietmečiu Lietuvoje. Rašytojų aplinkos atvejais“, in: *Politologija*, 2010/4 (60).

³⁰ Marius Emužis, „Aktyviausių komunistų pagrindininkų ir jų rėmėjų Pirmojoje Lietuvos Respublikoje socialinis portretas“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2019, Vol. 43.

³¹ Laima Žilinskienė, Sigita Kranauskienė, Irena Šutinienė, *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016.

tyvinių darbuotojų) atsiminimai. Iš gausybės pasirodžiusių memuarų paminėtini buvusių KGB darbuotojų Filipo Bobkovo, Evgenijaus Grigo, Viačeslavo Šironino, žvalgybininko Aleksejaus Mjagovo atsiminimai³², Boriso Smirnov³³, Viktoro Cherkasino³⁴, Valentino Sidako³⁵, Vladimiro Kriuchkovo³⁶, Olego Kalugino³⁷ atsiminimai. Šie asmenys dirbo skirtingose pozicijoje, tad atskleidžia skirtingus KGB veiklos aspektus nutylint nepatogius klausimus, Jiems būdingas KGB veiklos pateisinimas ir KGB kaip tipiškos specialios tarnybos įvaizdžio kūrimas. Be to, atsiminimuose mažai kalbama apie vidinį KGB gyvenimą, kadru rūšimą, bet atskleidžiama kadrinių asmenų mąstysena, tam tikrų įvykių vertinimas.

Lietuvoje išleisti kol kas vieninteliai buvusio LSSR KGB darbuotojo žvalgybininko Ričardo Vaigausko³⁸ atsiminimai, atskleidžiantys žvalgybos padalinio veiklą, išėivijos vertinimą. Pastebėtina, kad atsiminimų autoriaus žodžiai ir išėivijos vertinimas atkartoja KGB dokumentų terminiją. Keistai skamba teiginys, kad išėivija nebuvo prioritetas KGB, kad ji buvo svarbesnė LKP, o ne Maskvai³⁹, – tai rodo norą nuvertinti išėivijos veiklą. Išėivija iki 8–9 dešimtmečio buvo labai svarbi žvalgybos dalis, vėliau ne mažiau reikšmingas tampa pramoninis šnipinėjimas. Tad svarbu atsižvelgti į konkretų laikotarpį. Šokiruoja tokios frazės, esą „tremtiniais dar pasisekė, kad važiavo gyvuliniais vagonais, kai jis važiavo ant atviros platformos.“⁴⁰ Tokios kad ir subjektyvios, daug ką nuslepiančios, nuvertinančios frazės irgi padeda atskleisti tiek socialinį, tiek psichologinį to meto čekisto portretą. A. Anušauskas savo tyrimuose atskleidžia, ką R. Vaigauskas nuspėpė apie savo darbą KGB⁴¹.

Prisiminimais apie savo darbą KGB, labai selektyviais ir primenančiais pasiteisinimus, spaudos publikacijose dalinasi Eduardas Baltinas,⁴² Stasys Paulauskas,⁴³ Vladas Vozbu-

³² Филипп Бобков, *КГБ и власть*. Москва, 1995; [Filip Bobkov, *KGB i vlast*]; Эдуард Григ, *Да, я там работал: записки офицера КГБ*, Москва, 2001; [Eduard Grig, *Da, ja tam rabotal. Zapiski oficera KGB*]; Широнин В., *Под колпаком контрразведки*. Москва, 1996; [Shironin V., *Pod kolpakom kontrrazvedki*]; A. Myagov, *Inside the KGB*. New York, 1978.

³³ Борис Смирнов, *КГБ, каким я знал его изнутри. Некоторые штрихи*, Книжкин дом, 2022. [Boris Smirnov, *KGB, kak ja znal jego iznutri. Nekotoryje shtrichi*].

³⁴ Victor Cherkasin, *Memoir of a KGB Officer: The True Story of the Man Who Recruited Robert Hanssen and Aldrich Ames*, Basic Books, 2005.

³⁵ Валентин Сидак, *Кукловоды и марионетки. Воспоминания помощника председателя КГБ Крючкова*, Москва, 2019, Родина, 432; [Valentin Sidak, *Kuklovody i marionetki. Vospominanija potoschnika predsedatelia KGB Kriuchkova*].

³⁶ Владимир Крючков, *Личное дело*, Москва: ЭКСМО, 2003, 117 с. [Vladimir Kriuchkov, *Lichnoje delo*].

³⁷ Калугин, Олег Данилович, *The first directorate*, New York: St. Martin's Press, 1994.

³⁸ Ričardas Vaigauskas, *Slaptajame protų kare: tarybinio žvalgo prisiminimai*, Vilnius: Gairės, 2005.

³⁹ *Ibid*, p. 56.

⁴⁰ *Ibid*, p. 31.

⁴¹ Arvydas Anušauskas, *KGB Lietuvoje*, p. 9.

⁴² Stasys Inčiūra, „KGB generolas E. Baltinas: neužverbuotieji į konspiracinius butus nebuvo kviečiami“, *Respublika*, 1997-10-03, p. 4.

⁴³ Stasys Banevičius, „Stasys Paulauskas: nieko neištrėmiau, nieko nenušoviau“, *Lietuvos aidas*, 2002-02-21.

tas⁴⁴, Danukas Arlauskas⁴⁵. Savo atsiminimus KGB tardymo skyriaus darbuotojai Vytautas Urbonas, Danukas Arlauskas pateikia filme „Aš už tave pakalbėsiu“.⁴⁶ Filme kadriniai darbuotojai prieš kamerą jaučiasi skirtingai. V. Urbonas yra įsitempęs, susijaudinęs, o D. Arlauskas – atsipalaidavęs, pasakoja apie KGB be nerimo ar apgailėstavimo, kad dirbo tokioje struktūroje. Jų situacija skirtinga – D. Arlauskas dirbo ekonomikos sektorių prižiūrinčiame skyriuje, kuris nebuvo toks ideologiškai angažuotas ir tiesiogiai neužsiėmė rezistentų persekiojimu. O Vytautas Urbonas dirbo tardymo skyriuje, filme jis bendravo su kadaise tardytu disidentu Vytautu Skuodžiu, tad nenuostabu, kad jautė įtampą ir diskomfortą.

Šios temos istoriografija ir ypač atsiminimai yra skirtingo informatyvumo. Atsiminimuose ne viskas pasakojama apie darbą KGB, bet akivaizdus ideologinis angažuotumas gali būti naudingas, atskleidžiant čekistų pasaulėžiūrą.

Šaltinių apžvalga

KGB kadrų politinį ir socialinį portretą padeda atskleisti įvairūs KGB dokumentai. Tai pirmiausiai KGB kadrinių darbuotojų kortelės (f. K-1, ap. 61, Nr. 41), kuriose pateikti biografiniai duomenys, jų veikla iki darbo KGB ir karjera sovietiniame saugume. Šios kortelės svarbios tyrimui, tačiau ne visos yra išsamiai užpildytos, nes kai kuriose (ypač atvykusių iš kitų SSRS respublikų) nepateikiami duomenys apie socialinę kilmę.

Įvairių KGB padalinių darbo su kadrais ar idėjinio-politinio auklėjimo darbo planai ir ataskaitos labai panašūs savo forma ir turiniu, atskleidžia to padalinio veiklos aktualijas, problemas. Kadrų skyriaus fonde (f. K-42) esantys planai, ataskaitos, pažymos apie darbą su kadrais rodo, koks yra darbo su kadrais turinys (mokymas, profesinis tobulėjimas, neformali veikla). KGB skyrių partinių organizacijų ataskaitos, susirinkimų protokolai parodo KGB kaip partinę struktūrą. Dokumentai apie darbuotojų atrankos darbą liudija, kokio tipo žmonių reikia (aprašomos jų profesinės, asmeninės savybės, tiriami ir šeimos nariai), kaip vyksta atrankos, įdarbinimo procesas ir kaip sekasi vykdyti šiuos uždavinius. Nors dokumentai atskleidžia vidinį KGB partinių organizacijų gyvenimą, tačiau kai kurie liudija, kad rūpinimasis idėjinų, moralinių vertybių puoselėjimu, netgi siekis paveikti asmeninį, šeimyninį gyvenimą yra paviršutiniškas, dirbtinis. Tai rodo kolektyvinių svarstymų protokolai, nuobaudos dėl alkoholio vartojimo, pasyvus elgesys partinių susirinkimų metu ir kt.

⁴⁴ Dalia Gudavičiūtė, „KGB savo sandėliuose vis dar randa šovinių“, *Lietuvos rytas*, 2000-12-02.

⁴⁵ Saugumo departamentą kūrė ir KGB, [internetė], in: <https://ve.lt/naujienos/lietuva/lietuvas-naujienos/saugumo-departamenta-kure-ir-kgb>, 2024-03-18.

⁴⁶ Buvęs politinis kalinys ir jį tardęs kagėbistas gyrė vienas kitą, [internetė], in: [https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2016/01/22/news/buves-politinis-kalinys-ir-ji-tardes-kagebistas-gyre-vienas-kita-545844](https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2016/01/22/news/buves-politinis-kalinys-ir-ji-tardes-kagebistas-gyre-vienas-kita), [žiūrėta 2024-03-18].

Kadrų sudėties kaitos tendencijos 6–9 dešimtmečiu

KGB kadrų sudėtis 6–9 dešimtmečiu išgyveno kokybinius ir kiekybinius pokyčius. Juos lėmė KGB struktūros, veiklos kaita, santykių su komunistų partija dinamika, vidaus ir tarptautinės politikos realijos. 1953–1956 m. laikotarpis buvo pereinamasis sovietinio saugumo istorijoje. 1953 m. MGB buvo įtraukta į VRM sudėtį, sovietinis saugumas neteko institucinio savarankiškumo, partija ėmėsi priemonių didinti šios institucijos kontrolę. Instituciniai pokyčiai, sumažėjęs kadrų, veikusių 1940–1953 m. ir dalyvavusių kovose prieš partizanus skaičius, manytina, irgi turėjo įtakos KGB veiklos ir kadrų socialinio portreto bruožams. Tačiau svarbiausi KGB ir atitinkamai jame dirbusių asmenų veiklos tikslai, principai nesikeitė visą sovietmetį. Didžiausios įtakos čekisto socialinio portreto kaitai turėjo etninių ir išsilavinimo rodiklių kitimas.

1940–1953 m. laikotarpiu lietuvių tarp čekistų būta nedaug dėl kandidatų trūkumo ir nepasitikėjimo šia institucija. 1953 m. LSSR Vidaus reikalų ministras Jonas Vildžiūnas, paskatintas SSRS VRM ir Ministrų tarybos pirmininko pavaduotojo ministro Lavrentijaus Berijos inspiruotos naujos nacionalinės politikos, LKP CK plenumo kalbėjo: „Valstybės saugumo ministerijos vadovybė daugelį metų vykdė neteisingą politiką nacionalinių kadrų atžvilgiu. Lietuvių skaičius MGB sistemoje buvo labai nedidelis, o vadovaujančiuose postuose dirbo vienetai.“⁴⁷ Ričardas Vaigauskas prisiminimuose rašo, kokie žmonės atėjo tuo laikotarpiu: „rusai atleisti, į pareigas pririnti jauni, ką tik mokslus baigę lietuviai, be operatyvinio darbo patirties, bendrojo išsilavinimo „vyrai nuo žagrės“.“⁴⁸

Toks drastiškas darbuotojų pakeitimas atsiliepė ir darbo kokybei. Postalininiu laikotarpiu pastebimas lietuvių tautybės asmenų tarp KGB darbuotojų skaičiaus didėjimas, sutampantis su bendru lietuvių tautybės ir vietinės kilmės darbuotojų skaičiaus augimu visose įstaigose. 1956 m. KGB padaliniuose pareigas ėjo 47,4 % vietinės kilmės kadrai (ne tik lietuviai, bet ir kitų tautybių atstovai, gyvenantys Lietuvoje)⁴⁹. Palyginkime: 1949 m. tarp 2427 operatyvinių MGB darbuotojų lietuvių buvo tik 20,5%⁵⁰. Vis dėlto, anot Linos Okuličiūtės, 1957 m. KGB darbuotojų lietuviškumas buvo fiktyvus, nes vos 53% jų mokėjo lietuviškai (veikiausiai – tik suprato),⁵¹ tad jie greičiausiai buvo vietiniai kitakalbiai asmenys. Po 1975 m. SSKP XXIV suvažiavimo didesnis dėmesys skirtas čekistų internacionaliniam auklėjimui⁵². Vadinas, ir toliau darbuotojų lietuvių skaičiaus nelinko drastiškai didinti, tai irgi atitinka bendras rusifikacijos ir internacionalizmo tendencijas. Pvz., 1976 m. centri-

⁴⁷ Arvydas Anušauskas, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius: Atvažiavo meška, 2009, p. 29.

⁴⁸ Ričardas Vaigauskas, *Slaptajame protų kare...*, p. 46.

⁴⁹ LSSR KGB ataskaita SSRS KGB apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1956 m., 1957-02-27, in: *LVA*, f. K-16, ap. 1, b. 85, l. 4–5.

⁵⁰ Arvydas Anušauskas, *KGB Lietuvoje*, p. 29.

⁵¹ Lina Okuličiūtė, „LSSR KGB kadrų skyrius 1954–1991 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 1 (29), p. 120.

⁵² KGB pažyma apie internacionalinį kadrų paruošimą, 1975-09-10, in: *LVA*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 4.

niame padalinyje buvo 389 vietiniai, gyventojai, 243 rusai, 63 kitų tautybių⁵³ darbuotojai. 1979–1980 m. periferiniuose padaliniuose buvo 61,7 % lietuvių, rusų – 29 %, kitų tautybių – 9,3 %. Tai, anot sovietinių ideologų, rodo, kad darbo kolektyvai įvairiataučiai,⁵⁴ o ne vien rusiški.

Pertvarkos laikotarpiu stengiamasi atnaujinti kadrų sudėtį ne tik naujomis personalijomis, bet ir siekiantiems, kad KGB dirbtų kuo daugiau vietinės kilmės darbuotojų. 1988–1989 m. SSRS KGB sistemoje vyko vadovujančių kadrų mažinimas ir buvo akcentuojama, kad nauji priimami kadrai turi atitikti šalies tautinę sudėtį⁵⁵. Taip norėta gerinti savo įvaizdį visuomenėje parodant, kad organizacijoje dirba vietiniai žmonės. Labiausiai tai atsispindėjo LSSR KGB 3-iajame, 4-ajame ir 6-ajame skyriuose, Klaipėdos miesto ir Lietuvos jūros baseino skyriuje, Akmenės, Jurbarko, Kėdainių, Tauragės ir Šilalės rajonų poskyriuose. Ten, kur daugumą gyventojų sudarė lenkai, stengtasi atitinkamus KGB skyrius papildyti šios tautybės asmenimis. Tokia politika pirmiausia vykdyta Šalčininkų ir Švenčionių rajonų KGB poskyriuose⁵⁶. 1988 m. KGB 45-iuose operatyviniuose padaliniuose dirbo 769 saugumiečiai, iš jų 400 buvo lietuviai, atitinkamai iš 151 vadovujančių asmenų 87 buvo lietuviai⁵⁷. Pagal tautinę sudėtį 1986–1988 m. centrinėje KGB būstinėje lietuvių buvo 45,6 %, rusų – 36,5 %, ukrainiečių – 6,4 %, o regioniniuose padaliniuose lietuvių buvo 58,8 %, rusų – 32,6%⁵⁸. Daugiausia lietuvių dirbo 5-ojoje tarnyboje, t. y. politinio persekiojimo struktūroje (iš 78 karininkų – 54 lietuviai), ir pirmajame žvalgybos skyriuje (iš 44 darbuotojų – 29 lietuviai). O 7-ajame, t. y. išorinio sekimo, skyriuje vyravo rusakalbiai: iš 98 asmenų lietuvių buvo tik 30. Kauno mieste veikusiame lietuviškiausiam KGB skyriuje iš 95 operatyvinių darbuotojų 58 buvo lietuviai⁵⁹. Tačiau net ir 1989 m. buvo kalbama apie internacionalizmą ir „tikrojo patriotizmo“ puoselėjimą, tad pertvarkos procesai realiai nelabai pakeitė požiūrį į tautinius dalykus⁶⁰. Galima daryti išvadą, kad nors ir vyko kadrų lietuvinimo procesas, bet jis labiau palietė padalinius periferijoje, o ne centrinčius padalinius, kuriuose buvo sutelkta galia.

Po masinių represijų laikotarpio 1954 m. KGB susiduria su naujais ir kur kas intelek-

⁵³ KGB pažyma apie SSKP XXV suvažiavimo ir SSRS KGB nuostatų įgyvendinimą, pateikta gegužės ir rugsėjo mėn. pasitarimuose dėl kadrų, 1976-10-04, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 166.

⁵⁴ Pažyma apie KGB darbuotojų kokybinę padėtį ir taikytas priemones jų idėjiniam-politiniam, tarnybiniam parengimui atsižvelgiant į SSRS KGB 1979 m. ir 1980 m. įsakymus, 1981-02-26, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 21.

⁵⁵ SSRS KGB sprendimas dėl vadovujančių pareigybių sumažinimo, 1990-02-13, in: *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 58, l. l. 47–48.

⁵⁶ Arvydas Anušauskas, *KGB. Viskiškai slaptai*, p. 35.

⁵⁷ LSSR KGB raštas SSRS KGB kadrų valdybai dėl kadrinių darbuotojų etninės sudėties, 1988-08-12, in: *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 56, l. 54–58.

⁵⁸ LSSR KGB pažyma apie darbą su kadrais ir priemones jas pagerinti pertvarkos sąlygomis, 1988-08-17, in: *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 160.

⁵⁹ Lina Okuličiūtė, „LSSR KGB kadrų skyrius 1954–1991 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 1 (29), p. 120–121.

⁶⁰ Pažyma apie priežastis, dėl kurių kadriniai darbuotojai palieka KGB, 1989-08-29, in: *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 115.

tualesniais iššūkiiais, tokiais kaip kova su įvairiomis pilietinio pasipriešinimo formomis, pramoninio šnipinėjimo organizavimas, kultūros, mokslo, pramonės, turizmo sektorių stebėseną, ideologinio ir psichologinio poveikio priemonių taikymas. Šioms užduotims įgyvendinti buvo reikalingas atitinkamas išsilavinimas, todėl stengtasi, kad kadriniai darbuotojai siektų arba jau būtų su aukštuoju išsilavinimu. Potencialių kadrų ieškota aukštesiose mokyklose, specialistų su aukštuoju išsilavinimu – įvairiuose strateginiuose Lietuvos objektuose⁶¹. Buvo netgi parengtas rekomendacinis institucijų sąrašas atskiriems padaliniams, pvz., pirmasis skyrius turėjo ieškoti darbuotojų iš Vilniaus universiteto, Mokslų akademijos, Kauno politechnikos instituto, 5-oji tarnyba – iš Vilniaus universiteto, pedagoginio instituto, partinių struktūrų, 6-asis skyrius – iš tokių įvairių pramonės ir mokslo objektų kaip „Sigma“, „Žalgiris“, „Vilma“⁶².

Lietuvoje 7–8 dešimtmečiais aukštasis išsilavinimas buvo pageidautinas, o 9-ajame – privalomas sėkmingai karjerai,⁶³ tad nenuostabu, kad išsilavinimo (tiek profesinio, tiek bendrojo aukštojo mokslo) kreivė tarp KGB darbuotojų kilo. 1955 m. 69% kadrų neturėjo vidurinio išsilavinimo, o 1973 m. jau 80% turėjo aukštąjį ir nebaigtą aukštąjį išsilavinimą ir net 90% – čekistinių parengimą [...]. 1975 m. 80% operatyvininkų turėjo aukštąjį ir nebaigtą aukštąjį išsilavinimą⁶⁴. 1976 m. SSRS KGB pirmininko nurodymu kelti kvalifikaciją privalėjo visi padalinių vadovai. 1976–1978 m. SSRS KGB aukštojoje mokykloje net buvo įkurti specialūs vadovų kursai⁶⁵. 1979–1980 m. periferiniuose padaliniuose buvo 80,1% darbuotojų su aukštuoju išsilavinimu, su viduriniu – 14,1%, o tarp vadovų 80% buvo su aukštuoju ir 20% – su viduriniu⁶⁶. Aukštojo išsilavinimo svarbą rodo faktas, kad 1976–1981 m. į KGB priimti 208 darbuotojai, iš kurių su aukštuoju išsilavinimu buvo 87,5% asmenys, o su KGB mokyklų išsilavinimu – 54,8%⁶⁷.

Išsilavinimo kreivę kėlė ne tik profesinis parengimas aukštojoje KGB mokykloje, kursose, bet ir asmenys, atėję iš partinės mokyklos ar keliantys kvalifikaciją partinėse mokymų struktūrose, ar tiesiog – partiniai, komjaunimo nariai. Ričardas Vaigauskas, pasakodamas apie savo mokymąsi ir kvalifikacijos kėlimą 1946 m. ir 1956 m., informuoja tik apie profesinį parengimą, apie politinį, ideologinį mokymą beveik nekalba⁶⁸. Reaguojant

⁶¹ KGB 2-osios valdybos kadrų atrankos planas 1982–1983 metams, 1986-06-10, in: *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 768, l. 4–5.

⁶² KGB kadrų skyriaus parengtas sąrašas institucijų, iš kurių turi būti atrenkami kadriniai darbuotojai į KGB, 1985-06-14, in: *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 774, l. 69–73.

⁶³ Kąstytis Antanaitis, *Lietuviška sovietinė nomenklatūra*, p. 57.

⁶⁴ KGB pažyma apie internacionalinį kadrų paruošimą, 1975-09-10, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 4.

⁶⁵ Rekomendacijų dėl darbo su kadrais įgyvendinimo 1976 m., 1977-11-03, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 21, l. 117.

⁶⁶ Pažyma apie KGB darbuotojų kokybinę padėtį ir taikytas priemones jų idėjiniam-politiniam, tarnybiniam parengimui atsižvelgiant į SSRS KGB 1979 m. ir 1980 m. įsakymus, 1981-02-26, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 20.

⁶⁷ Pažyma apie KGB darbą su kadrais ir jo tobulinimą atsižvelgiant į SSRS KGB, SSKP, SSRS AT sprendimus, susijusius su SSRS KGB, 1981-12-15, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 123.

⁶⁸ Ričardas Vaigauskas, *ibid.*, 43, 76.

į 1972 m. SSKP XXIV suvažiavimo ir SSRS KGB įsakymus 1973 m. pradėtas visų KGB darbuotojų partinis mokymas. Tais metais 81 darbuotojas neakivaizdiniu būdu mokėsi aukštojoje, 21 – vakarinėje vidurinėje mokykloje ir net 54 – vakariniame marksizmo-leninizmo universitete. 1973 m. 73,9% KGB darbuotojų buvo įgiję aukštąjį ir nebaigtą aukštąjį išsilavinimą, net 89,4% – čekistinių parengimą⁶⁹. Nuo 8-ojo dešimtmečio KGB gretas papildydavo daugiausiai partiniai, komjaunimo atstovai, nes ta linkme nukreipė KGB prie SSRS Ministrų Tarybos 1978 m. birželio 20 d. įsakymas Nr. 0330 „Instrukcija apie kandidatų tikrajai karinei tarnybai ir darbui SSRS Ministrų Tarybos valstybės saugumo komitete atranką ir patikrinimą“, kuriame nurodyta, kad pirmiausia kadrų reikia ieškoti partinėse, komjaunimo struktūrose⁷⁰. 1981 m. duomenimis, iš vadovaujančių asmenų 92,6% buvo su aukštuoju ir 23% – su partiniu politiniu išsilavinimu⁷¹. Pvz., 1980 m. LKP CK marksizmo-leninizmo universitetą baigė 25 KGB Antrosios valdybos darbuotojai, o 1981 m. mokėsi 46⁷². KGB 1-ojo skyriaus duomenimis, nuo 1979 m. 8 darbuotojai baigė šį universitetą⁷³. 1980 m. vadinamajame LKP CK marksizmo-leninizmo universitete kvalifikaciją kėlė 267 asmenys (37,5%)⁷⁴. 1989 m. ir toliau akcentuojama partinė linija atrenkant darbuotojus, taip pat juristus ir humanitarinį išsilavinimą turinčius arba strateginiuose objektuose dirbančius asmenis⁷⁵. Nors partiniam išsilavinimui buvo skiriamas didelis dėmesys, bet statistiniai duomenys rodo, kad tie skaičiai nebuvo tokie dideli kaip turėtų būti atsižvelgiant į partinės ir KGB vadovybės pastangas. O išsilavinimo rodikliai daugiausia buvo keliami čekistinio ir partinio išsilavinimo sąskaita.

KGB kadrų sudėtis išgyveno tam tikrus raidos etapus, kokybinius ir kiekybinius pokyčius, nes tai buvo būtina sąlyga norint adekvačiai reaguoti į pokyčius. Tačiau jiems būdingas butaforiškumas, nes kadrų lietuviškumas vis tik nebuvo siekiamybė, o daugiau fikcija kaip ir išsilavinimo kokybė, keliami ne tikru aukštuoju išsilavinimu, o profesiniais ir partiniais išsilavinimo rodikliais. Gana iškalbingas 1978 m. SSRS KGB įsakymas dėl kadrų atrankos, kurio skyriuje apie reikalavimus kandidatams išsilavinimas nėra išskirtas ar akcentuotas, pirmiausiai pabrėžiamas lojalumas komunistų partijai. Tai irgi iškalbingai liudija, kas iš tikrųjų buvo svarbu šiai struktūrai⁷⁶.

⁶⁹ KGB pažyma apie tarnybinės-karinės disciplinos padėtį ir priemones ją pagerinti, 1974-01-01, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 133–141.

⁷⁰ SSRS KGB įsakymas dėl kadrų atrankos, 1978-06-20, in: *LYA*, f. K-51, ap. 1, b. 16, p. 141.

⁷¹ Darbo su kadrais padėtis įgyvendinanti aukštesnės vadovybės užduotis ir partijos nurodymus, 1981-12-15, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 127.

⁷² KGB 2-os valdybos pažyma apie darbą su kadrais, 1981-04-14, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 168.

⁷³ KGB 1-ojo skyriaus pažyma apie darbą su kadrais, 1982-11-18, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 50, l. 69.

⁷⁴ Pažyma apie LSSR KGB darbą su kadrais, 1980-05-14, in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 160, 161.

⁷⁵ KGB priemonių planas dirbant su kadrais 1989 metams, 1989-01-03, in: *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 8.

⁷⁶ SSRS KGB įsakymas dėl kadrų atrankos, 1978-06-20, in: *LYA*, f. K-51, ap. 1, b. 16, l. 143 ap.

Feliksas Dzeržinskis: „Čekistas turi turėti šaltą galvą, karštą širdį ir švarias rankas“⁷⁷: čekistinės tapatybės formavimas

KGB buvo elitinė organizacija, kuri užtikrino įvairias privilegijas, tad nenuostabu, kad į ją patekdavo tik asmenys su atitinkama rekomendacija, motyvacija, pasaulėžiūra, vertybėmis, asmeninėmis ir profesinėmis savybėmis. Be to, buvo formuojamas tikros čekistinės tapatybės modelis, puoselėjant tam tikras vertybes, pasaulėžiūrą, bendras tradicijas. Tokios tapatybės formavimas prasideda įgyvendinant tam tikrą kadru politiką, kuri pradeda veikti nuo kadru atrankos. Priklausymas partinėms struktūroms ir ištikimybė komunistinės vertybėmis, idėjinis ir politinis angažuotumas kaip antstatai profesinei veiklai buvo svarbios vertybės, gal net svarbesnės nei profesiniai reikalavimai ir asmeninės savybės. Tad visa profesinė veikla turėjo remtis tam tikromis komunistinėmis idėjomis ir vertybėmis. Pvz., LSSR KGB 5-ojo skyriaus darbo su kadrais ataskaitoje teigiama, kad profesinis parengimas – sudėtinė politinio auklėjimo proceso dalis, kuri skirta padidinti tarnybinį aktyvumą ir rezultatyvumą⁷⁸. KGB mokomojoje literatūroje teigiama, kad KGB yra partiniai organai, tad partiškumas – svarbus operatyvinės veiklos aspektas, nes būtina įvykius, procesus, žmonių veiksmus vertinti iš partijos ir sovietinės valstybės, liaudies interesų pozicijų⁷⁹. Tad čekistas visų pirma – komunistas. Toks požiūris lėmė, kad darbuotojų pirmiausia ieškota tarp partinių, idant nereikėtų per daug tikrinti jų vertybių ir lojalumo. Ne vienas KGB pirmininkai savo karjerą pradėjo partiniuose organuose, o vieno iš svarbiausio 1-ojo skyriaus (žvalgybos) darbuotojais galėjo būti tik komunistai arba komjaunuoliai⁸⁰.

Kokiomis savybėmis turi pasižymėti kadrinis darbuotojas? Tai matyti iš reikalavimų anketose kandidatams į KGB mokyklas ar į KGB darbą. Pvz., KGB Druskininkų padalinio partinės organizacijos susirinkimuose buvo kalbama apie tokius būtinus darbo atributus kaip disciplina, sąžiningumas, drąsa ir t. t.⁸¹ Aišku, asmens reputacija turėjo būti nepriekaištinga pirmiausia politiniu ir profesiniu atžvilgiu. Kandidatų atrankai turi būti pateikti ir analizuojami tokie duomenys: bendri asmens duomenys, šeimos nariai ir jų biografijos, politinės savybės (ištikimybė komunizmui, požiūris į darbą, dalyvavimas politiniame

⁷⁷ Феликс Эдмундович Дзержинский: „У чекиста должна быть холодная голова, горячее сердце и чистые руки“, [Feliks Edmundovič Dezeržinskij: „U chekista dolzhna byt cholodnaja golova, goriacheje serdce i chistyje ruki“]; Н. И. Zubov, «Феликс Эдмундович Дзержинский: Краткая биография», Москва, Госполитиздат, 1941, [online], in: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingwords/2787/%D0%A3, 2023-08-28; [N. I. Zubov, *Feliks Edmundovič Dzeržinskij. Kratkaja biografija*, Moskva, 1941].

⁷⁸ KGB 5-ojo skyriaus darbo su kadrais 1977 metais ataskaita, 1977-12-23, in: *LJA*, f. K-42, ap. 1, b. 53, p. 171.

⁷⁹ „За боевитость и наступательную тактику в чекистской работе“, *КГБ сборник*, [„Za bojevitost i nastupatelnuju taktiku v čekistkoj rabote“, *KGB sbornik*], 1959, Nr. 3, p. 2-3.

⁸⁰ Arvydas Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, p. 113.

⁸¹ KGB Druskininkų r. padalinio auklėjamojo darbo su kadrais 1975 m. planas, 1975-01-08, in: *LJA*, f. K-42, ap. 1, b. 17, l. 30.

masiniame darbe, moralinis atsparumas), būtinos ir partinių struktūrų charakteristikos; dalykinės savybės (organizaciniai gebėjimai, darbštumas, atkaklumas, disciplina, aktyvumas, iniciatyvumas, išradingumas, naujovių siekis, analitiniai gebėjimai, geri dėstyimo minčių raštu ir žodžiu įgūdžiai), asmeninės savybės: drąsa, sąžiningumas, dėmesingumas, greita reakcija. Pvz., 2-osios valdybos kandidatų atrankos į darbą ar mokymąsi 1982–1983 m. plane rekomenduojama ieškoti darbuotojų su techniniu-inžineriniu išsilavinimu iš aptarnaujamų objektų, su darbo, gyvenimiška patirtimi. Kandidatas turi būti ištikimas komunizmo idealams, su tvirtais idėjiniais įsitikinimais, komunistiniu sąmoningumu, politine branda ir moraliniu tyrumu⁸². Taip pat analizuojami pomėgiai, tiriami kontaktai Vakaruose, analizuojama šeiminė padėtis, elgesys namuose, be abejo, ieškoma ir kompromituojančios informacijos, pvz., kokios asmens silpnybės, ligos, priklausomybės, praeitis⁸³. 1989 m. atmesti du kandidatai iš Vilniaus universiteto, nes vienas turėjo giminių užsienyje, o kito tėvas buvo partizanas⁸⁴.

KGB rūpinasi ne tik kandidatų politiniu angažuotumu ir vertybėmis, bet ir jau dirbančių darbuotojų tolesniu komunistinių, čekistinių vertybių, pasaulėžiūros įtvirtinimu, bendruomenės konsolidavimu. Tai turėjo užtikrinti ne tik už kadru politiką atsakingi darbuotojai, bet ir padalinių partinės organizacijos, kurios glaudžiai bendradarbiavo. Jų svarbiausias tikslas – užtikrinti, kad KGB įgyvendintų partijos ir vyriausybės užsibrėžtas užduotis, nes ji irgi atsakinga už padalinių ir organizacijų darbą, padėtį kiekviename skyriuje, turi tirti ir stebėti vykdomus darbus, fiksuoti trūkumus ir juos šalinti, nubrėžti konkrečias organizacinio ir auklėjamojo darbo užduotis⁸⁵. Partinių susirinkimų, kurie turėtų konsoliduoti kolektyvą, veikla apima platų spektrą: tai ir komunistinės ideologijos bei partijos dokumentų aptarimas, ir jų diegimas operatyvinėje veikloje, kultūriniai, sporto renginiai, kuriais skiriamas dėmesys kultūriniam, estetiniam ir moraliniam auklėjimui. Pvz., toks KGB partinio komiteto kultūrinės veiklos planas 1967 m. kovo–rugsėjo mėnesiams: lekcijų skaitymas apie pirmuosius čekistus, ekonominę reformą, Lenino nacionalinę politiką Lietuvoje, ekskursija į skaičiavimo mašinų gamyklą, Vilniaus istorines vietas su šeimomis, Kauno istorines vietas, Vilniaus dailės muziejų, į Pirčiupius, revoliucijos muziejų⁸⁶. 1975 m. 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus auklėjimo plane skiriamas dėmesys čekistų buities klausimams, jų elgesiui šeimos aplinkoje, kultūrinio lygio kėlimui, etikai, kolektyvo suartėjimui. Todėl organizuojamos išvykos, kultūrinė programa, planuojamos

⁸² KGB 2-osios valdybos atrenkant kadrus 1982–1983 m. planas, *ibid.*, 1986-06-10, in: *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 769, l. 101.

⁸³ Pavyzdinis sąrašas klausimų, tiriant potencialius kandidatus į KGB, kuris turi atsispindėti įdarbinimo dokumentuose, 1979-10-10, in: *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 754, l. 162–166.

⁸⁴ KGB tardymo sk. pažyma apie kandidatų darbą KGB ir VU teisės fakulteto atranką, 1989-02-28, in: *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 57, l. 94.

⁸⁵ Apie kai kurias partinės organizacijos užduotis, susijusias su LSSR KGB sukūrimu, 1954-05-14, in: *LYA*, f. 17377, ap. 1, b. 19, l. 21.

⁸⁶ KGB partinio komiteto kultūrinės veiklos planas, 1967-03-09, in: *LYA*, f. 17377, ap. 1, b. 47, l. 27–28.

2 pav. LSSR KGB Operatyvinio techninio skyriaus darbuotojai lankosi IX forte, Kaune, 1985 m. Okupacijų ir Laisvės kovų muziejaus archyvas

partinis susirinkimas „Čekisto vaidmuo auklėjant savo šeimos narius“⁸⁷. Švenčionių r. padalinio auklėjamoji veikla: bendras Vytauto Petkevičiaus knygos „Apie duoną, meilę ir šautuvą“ aptarimas, 66-mečio CK jubiliejui skirtas susitikimas su veteranais⁸⁸.

Partinio ir darbo su kadrais pavyzdžiai rodo, kad skiriamas didelis dėmesys politiniam, idėjiniam švietimui, kuris įgyvendinimas per partinių dokumentų analizę, ideologinę prasmę turinčių renginių, ekskursijų organizavimą. Šiomis vertybėms privalu vadovautis ne tik darbe, bet ir asmeniniame gyvenime.

Tačiau tai tebuvo tik planai ir teorija, nes realybė buvo kiek kitokia. Apie tai liudija ir tokios žinutės: 5-ojo skyriaus partinės organizacija konstatuoja, kad kai kurie nariai nepaėmė nė vienos knygos⁸⁹, kad KGB Utenos partinės organizacijos susirinkimai vyksta aktyviai, tačiau darbas su lekcijomis vyksta blogiau: 1970 m. buvo 26 nariai, 1971 m. – tik 15, o partinių dokumentų aptarimų metu pasisakė tik du nariai⁹⁰. Taip pat konstatuojama, kad vykdomas nepakankamas darbas su čekistų šeimomis, nes iširo 15 šeimų⁹¹. Be to, dokumentuose randama gausybė pastabų, faktų apie disciplinos pažeidimus. Pvz., kadrių skyrius fiksavo nesilaikančius drausmės darbuotojus ir skyrė bausmes. Pareigūnai buvo baudžiami taip kaip numatė sovietinis karinis statusas: pastaba, papeikimu, griežtu papeikimu, areštu, laipsnio atėmimu ir perkėlimu į žemesnes pareigas arba atleidimu⁹².

⁸⁷ KGB 2-os valdybos 4-ojo skyriaus politinio auklėjimo planas 1975 m., 1975-01-03, in: *LVA*, f. K-41, ap. 1, b. 722, l. 30.

⁸⁸ KGB Švenčionių r. agentūrinės operatyvinės ir darbo su kadrais 1983 m. ataskaita, 1983-12-09, in: *LVA*, f. K-11, ap. 1, b. 3553, l. 83.

⁸⁹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus darbo su kadrais 1977 metais ataskaita, 1977-12-23, in: *LVA*, f. K-42, ap. 1, b. 21, l. 173.

⁹⁰ Pažyma apie KGB Utenos m. padalinio partinio-politinio ir operatyvinio-tarnybinio darbo rezultatus 1971 m., 1971-11-22, in: *LVA*, f. 1771, ap. 246, b. 25, l. 46.

⁹¹ SSRS KGB kadrių valdybos raštas dėl LSSR KGB darbo su kadrais, 1981-04-14, in: *LVA*, f. K-42, ap. 1, b. 42, l. 169.

⁹² Lina Okuličiūtė, *op cit.*, p. 125.

1969 m. užfiksuoti 25 prasižengimai, 1970 m. – 22 prasižengimai, susiję su alkoholio vartojimu, moraliniu buitiniu apsilaidimu, nesąžiningumu⁹³. 1981–1984 m. duomenimis, pagal partinę liniją nubausti 135 asmenys, 72 – už svaigalų vartojimą (tai 51% iš 135 asmenų), iš centrinio aparato nubausti 68 asmenys, periferijoje – 67, 31 – centriniame aparate, 32 – periferijoje⁹⁴.

Į šią struktūrą priimami asmenys jau su tam tikra pasaulėžiūra, vertybinėmis nuostatomis ir požiūriu į šią instituciją. Vargu ar kas nežinojo šios struktūros praeities momentų, tad svarbus buvo ne tik profesinis, bet ir moralinis apsisprendimas. Ričardas Vaigauskas savo atsiminimuose prisimena, kad 1945 m. į MGB pateko atsitiktinai, nes norėjo tapti karininku, o karinės karjeros galimybės armijoje buvo miglotos⁹⁵. Žinoma, tai buvo stalinistinis laikotarpis su kitokiais darbuotojų atrankos kriterijais. Tačiau asmens teiginys, kad apie saugumo veiklą jis nelabai ką išmanė, abejotinas. Vargu ar galima patikėti, kad buvo tokių, kurie nežinojo apie 1941 m., 1944 m. represijas ir jų vykdytojus. Bet tvirtinimas, kad į KGB ėjo dėl karjeros, manytina, būdingas ir po 1954-ųjų. Tolimesnis ideologinis suaugusių asmenų indoktrinavimas kažin ar įmanomas. Manau, šios struktūros statusas, įvaizdis visuomenėje, karjeros galimybės, visagalybės įvaizdis neabejotinai turėjo įtaką joje dirbantiems, jų tapatybei, elgesiui, susitapatinimui su šia struktūra. Brutalaus teroro atsiskyrimas, subtilesnių poveikių priemonių taikymas rodo pokyčius, tačiau juk psichologinis teroras gali būti ne mažiau skausmingas nei fizinis kankinimas. Alikhanas Avtorchanovas taip apibūdino postalininio čekisto įvaizdį: tai veidmainis, kuris apsimeta atsiribojantis nuo stalinistinio čekisto įvaizdžio, tampa profilaktikos specialistu, žmogų įtraukiančiu į melo, apgaulės tinklą. Jis – jau nebe primityvus Stalino laikų budelis, o biurokratas su aukštojo išsilavinimo diplomu, perėjęs dvasinių kankinimų mokyklą, kurioje svarbiausia – ne fizinis kankinimas, o psichologinis, dvasinis teroras⁹⁶.

Socialinis portretas

Socialinis kadrinio darbuotojo portretas formuojamas per kelių parametrų prizmę: tai tautybė, išsilavinimas, profesija ar užsiėmimas iki darbo KGB. Šie aspektai atskleis, kokių kompetencijų, išsilavinimo, patirties reikėjo KGB ir kokie asmenys ateina dirbti į KGB.

Analizuodami centrinių padalinių vadovų tautybės duomenis matome, kad dauguma jų buvo lietuviai, tačiau nemažas ir atvykusių, laikinai komandiruočių iš kitų SSRS respublikų, kitų tautybių, daugiausia – rusų, skaičius. Kaip kurie buvo komandiruojami laikinai, pasibaigus tarnybos laikui jie išvykdavo iš Lietuvos. Ypač tai pastebima tarp pagalbinių

⁹³ Pažyma apie KGB partinės organizacijos darbo patikrinimą, 1971-12-14, in: *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 790, l. 96.

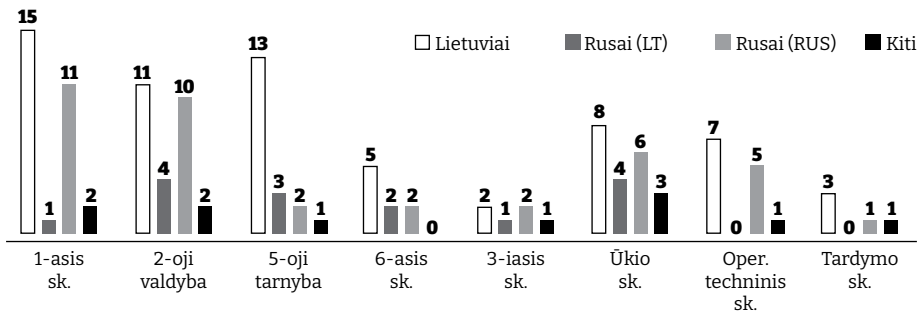
⁹⁴ Analitinė pažyma apie KGB discipliną ir jos pažeidimus (be datos), in: *LYA*, f. K-42, ap. 1, b. 56, l. 149.

⁹⁵ Ričardas Vaigauskas, *ibid.*, p. 43.

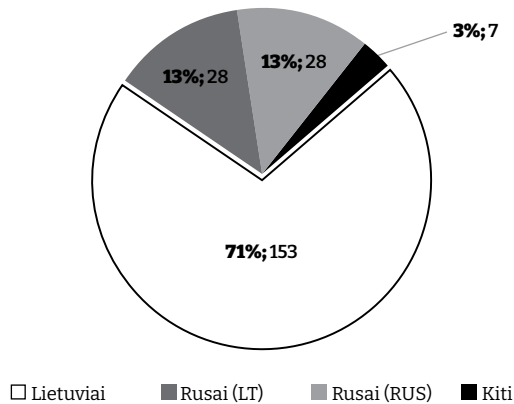
⁹⁶ Абдурахман Авторханов, *Технология власти*, Frankfurt: Посеб, 1976, p. 777–778.

valdybų darbuotojų (1, 2, 5 padaliniai laikomi pagrindiniais, o kiti – pagalbiniais). 2-osios valdybos vadovų lietuvių ir rusų skaičius beveik identiškas, o 1-ojo skyriuje ir 5-oje tarnyboje lietuvių skaičius daug didesnis nei kituose padaliniuose (3 pav.). Panaši proporcija – ir tarp centrinių padalinių darbuotojų tautinės sudėties rodiklių. Manytina, kad tai susiję su tuo, jog šie padaliniai stebėjo šalies viduje ir išorėje esančias rezistencines apraiškas ir su jomis kovojo, tad kitakalbiai ir kito krašto žmonės galėjo nelabai perprasti krašto specifiką, kad galėtų efektyviai dirbti. Sąlyginai didelis ne lietuvių tautybės (vietinės ir kilusių iš kitų sąjunginių respublikų) skaičius 1-oje ir 2-oje valdyboje rodo bendrą tendenciją (kaip ir kitose svarbiose institucijoje), kad rusakalbiai užima gana svarbią dalį tarp kitų darbuotojų. Todėl atlietuvinimo procesas centriniuose padaliniuose vyko gana lėtai ir netolygiai.

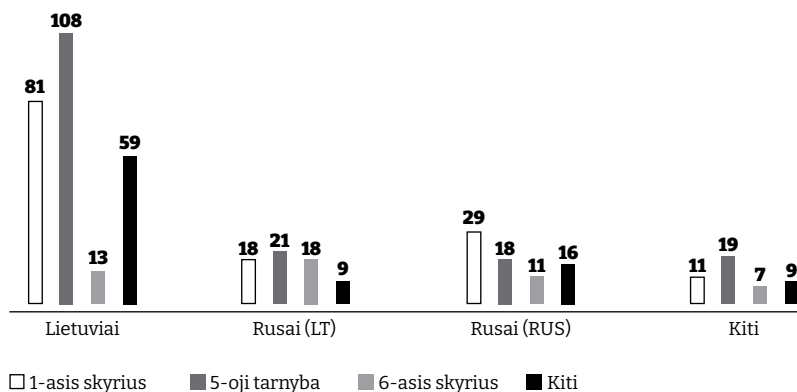
Pastebėtina, kad tarp periferijos vadovų būdingas ir didelis lietuvių skaičius, ir panašus vietinių ir ne vietinių rusų skaičius (žr. 5 pav.). Tai rodo, kad periferijoje norėta labiau įtraukti vietinius nelietuvius gyventojus, ypač tuose rajonuose, kur daug kitakalbių (4 pav.). Panaši situacija ir tarp periferijos padalinių darbuotojų, kur vietinių ir rusų santykis gana panašus (6 pav.). Analizuojant centrinių padalinių ir rajonų ar miestų etninės

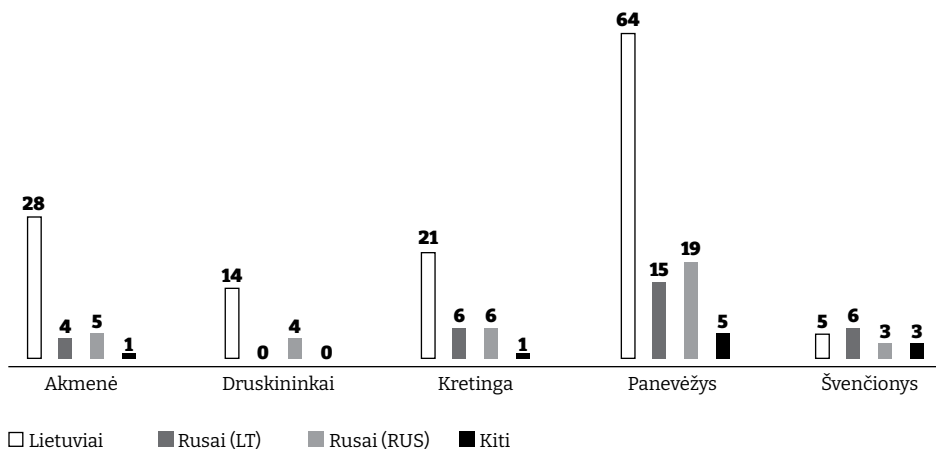
3 pav. KGB centrinių padalinių vadovų tautinė sudėtis 1954–1991 m.

4 pav. KGB miestų ir rajonų padalinių vadovų tautinė sudėtis

5 pav. KGB centrinių padalinių darbuotojų tautinė sudėtis 1954–1991 m.

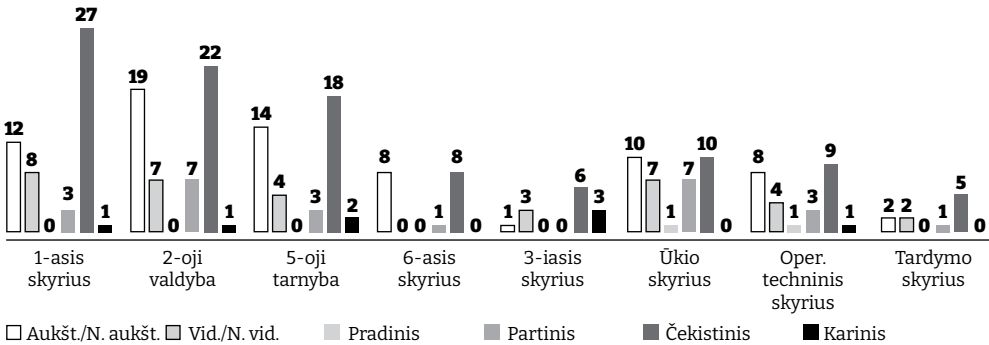

6 pav. KGB periferinių padalinių darbuotojų tautinė sudėtis 1954–1991 m.

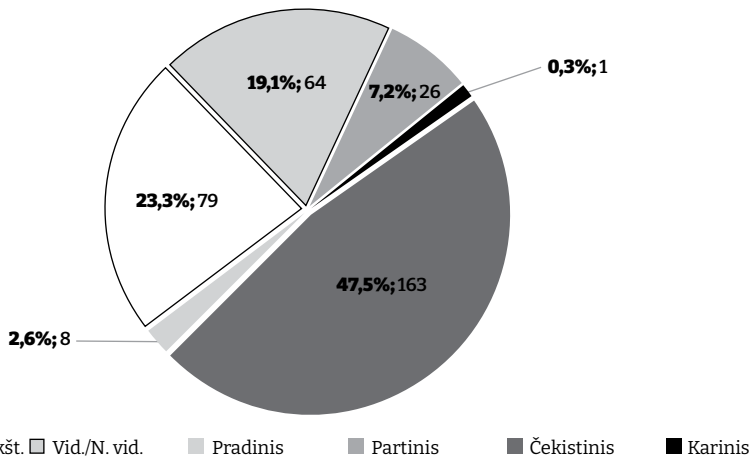
padėties pasiskirstymą periferijoje ryškiai išsiskiria lietuvių skaičius lyginant su kitomis etninėmis grupėmis, tai atspindi ir vadovybės tautinės sudėties tendencijas. Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad 7–9 dešimtmetyje pastebimas didesnis darbuotojų lietuvių skaičius nei 6-ajame dešimtmetyje. Tai liudija, kad nors ir sunkiai, bet lietuvių skaičius įvairiuose organizacijos lygmenyse didėjo.

Išsilavinimas. Į išsilavinimo terminą buvo įtraukti ne tik pradinis, vidurinis ir aukštasis mokslas, bet ir partinis, čekistinis, karinis. Taip norėta parodyti ne tik išsilavinimo tendencijas, bet ir santykį su čekistiniu išsilavinimu ir kokią vietą užėmė partinis išsilavinimas. Šie duomenys atspindi partinio ir profesinio išsilavinimo svarbą vykdant operatyvinę veiklą. Statistiniai duomenys liudija bendrą tendenciją – turėti kuo daugiau kadrinių darbuotojų su aukštesniu išsilavinimu. Natūralu, kad dauguma, bet ne visi, įgavo čekistinį

parengimą, kuris irgi turėjo tam tikras pakopas: tai įvairūs tobulinimo kursai, aukštoji KGB mokykla ir t. t. Centrinių padalinių vadovų su aukštuoju išsilavinimu būta santykinai daugiau nei su viduriniu, panašios ir periferijos vadovų aukštojo bei vidurinio išsilavinimo tendencijos. Periferijoje pastebėta daugiau vadovų su pradiniu išsilavinimu, bet, matyt, ten buvo užsilikę vadovai iš 6-ojo dešimtmečio. KGB vadovybė siekė, kad vadovai turėtų aukštesnį išsilavinimą ir pati vadovavimo kultūra būtų aukštesnė. Tai politikos gairių įgyvendinimo ir netgi tokio priverstinio mokymo – apie kurį byloja nuolatiniai raginimai kelti išsilavinimo lygmenį – pasekmė. Tarp centrinių padalinių darbuotojų išsilavinimo rodiklių didesnis atotrūkis negu tarp aukštąjį ir vidurinį išsilavinimą turinčių darbuotojų (7 pav., 8 pav.). Periferijos padalinių darbuotojų aukštojo ir vidurinio išsilavinimo tendencijos panašios. Manytina, todėl, kad centriniuose padaliniuose buvo sprendžiamos sudėtingesnės problemos bei užduotys, ten labiau reikėjo žmonių su aukštuoju išsilavinimu.

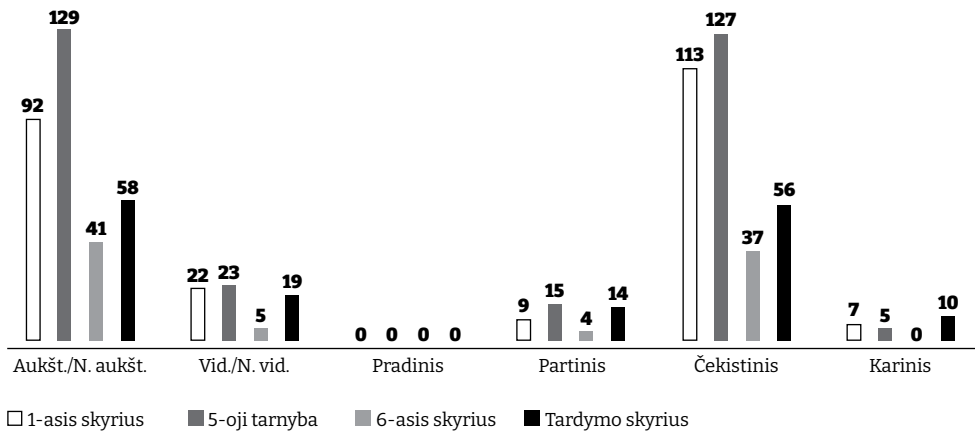

7 pav. KGB centrinių padalinių vadovų išsilavinimo tendencijos

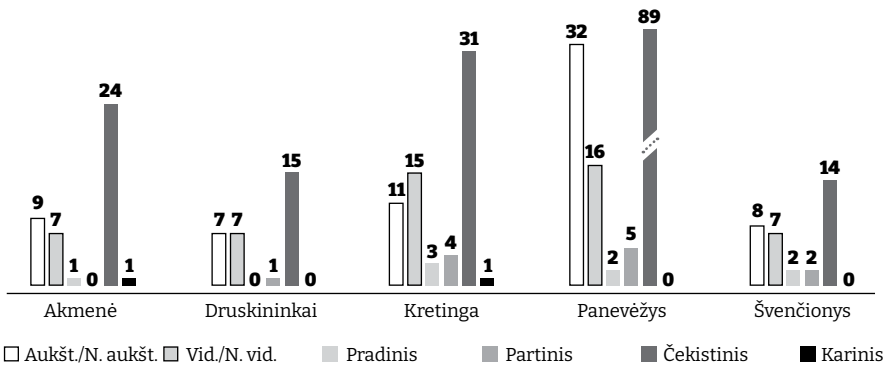

8 pav. KGB periferijos padalinių vadovų išsilavinimas

Atkreiptinas dėmesys į nedidelį partinio išsilavinimo procentą tiek tarp centrinių padalinių vadovų bei darbuotojų, tiek tarp periferijos darbuotojų. Tai kiek stebina ir neatitinka bendros partijos ir KGB vadovybės tikslų – kelti partinio išsilavinimo lygmenį. Paaiškinti šį faktą galima tuo, kad vadovybės raginimai siekti partinio išsilavinimo buvo labiau deklaratyvaus, o ne privalomojo pobūdžio, ypač padalinių vadovų atžvilgiu. Kaip ir tautinės sudėties raida, taip ir išsilavinimo rodikliai iki 7-ojo dešimtmečio buvo skirti daugiau viduriniam, čekistiniam išsilavinimui, tik vėliau jau pasireiškė aukštojo išsilavinimo būtinumo tendencijos.

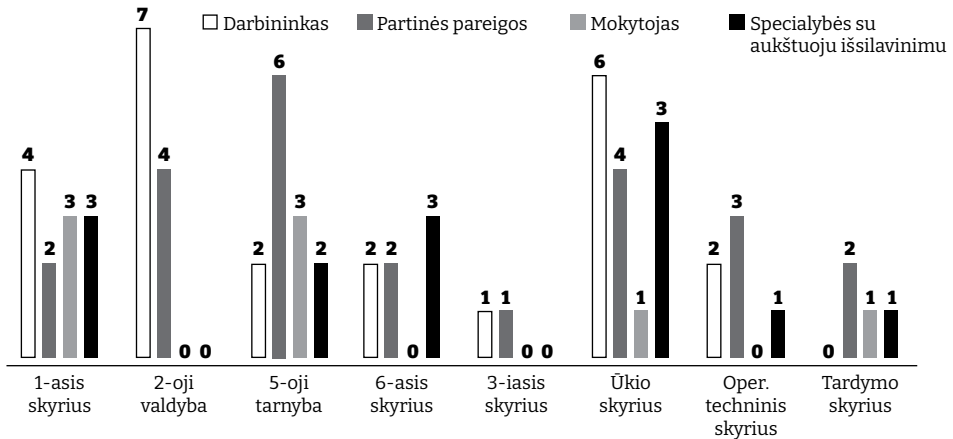
9 pav. KGB centrinių padalinių darbuotojų išsilavinimo tendencijos

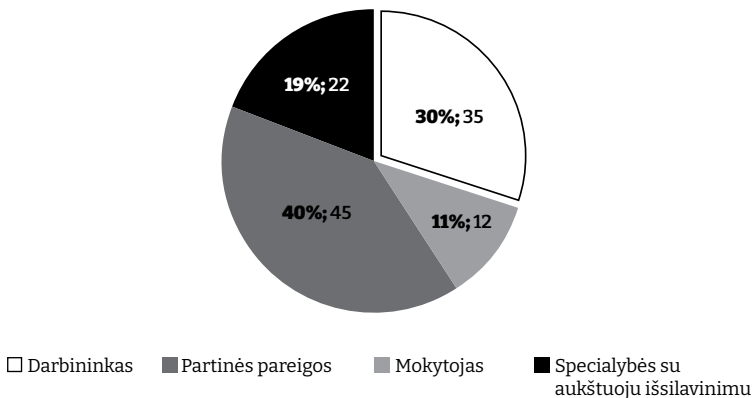
10 pav. KGB periferinių padalinių darbuotojų išsilavinimo tendencijos

Profesijos rodikliu norima parodyti, kokių profesijų asmenys ateidavo dirbti į KGB, Pvz., daugiausia pastebimi ideologinio-propagandinio darbo atstovai, mokytojai, inžinieriai, kurie priskirti prie aukštąjį išsilavinimą turinčiųjų ir kurie, manytina, pageidautini dėl savo kompetencijos ir žinių. Kai kuriuose padaliniuose – nemažas ir darbininkų atstovų

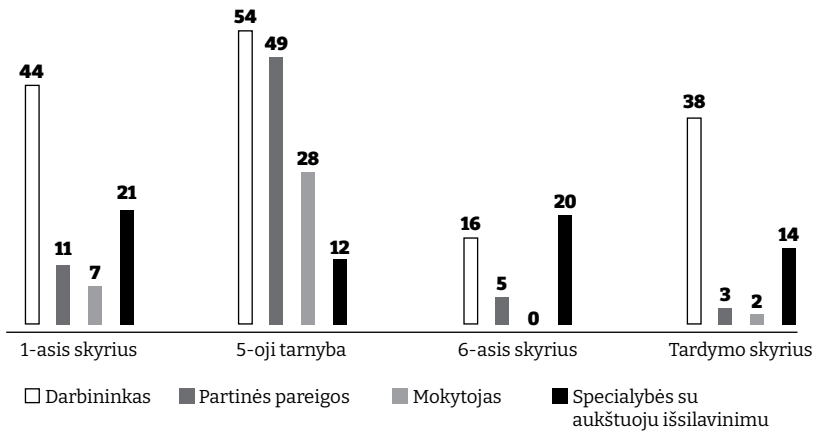
skaičius. Daug darbuotojų ateidavo tiesiai iš universitetų ar konkrečių pramonės objektų, taip pat turintys partinio, propagandinio darbo patirties – tai komjaunimo sekretoriai, propagandistai. Galima pastebėti, kad skyriaus veiklos specifika irgi lemia, kokių profesijų darbuotojai yra pageidaujami, pvz., 6-ajame skyriuje, kuris kuruoja pramonę, didesnis procentas inžinierių, o 5-ojoje tarnyboje – asmenys su partinio darbo patirtimi, nes šiam padaliniiui buvo svarbu ideologinis angažuotumas ir patirtis. Todėl tarp 5-osios tarnybos vadovų išskiria vadovai su partinės veiklos patirtimi. 1-ajame skyriuje beveik tolygiai pasiskirsto įvairių specialybių vadovai, tuo tarpu 5-ajame daugiau darbuotojų su partinio darbo patirtimi. Taip pat pastebėtina, kad tarp centrinių padalinių darbuotojų mažiau asmenų su žemesnio išsilavinimo profesijomis (pvz., darbininkai) nei periferijoje. Tai lemia centrinio padalinio, miestų ir rajonų padalinių darbo specifika.

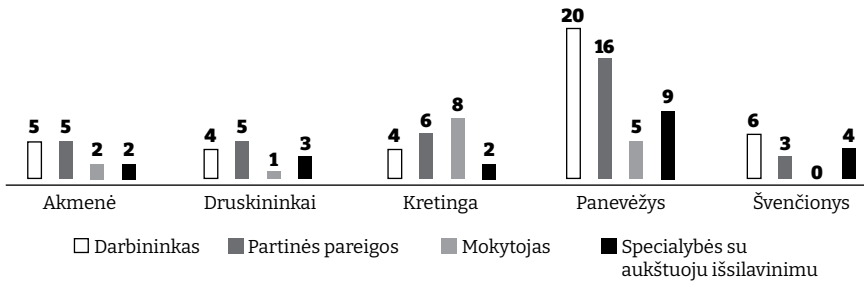
11 pav. KGB centrinių padalinių vadovų profesijos

12 pav. KGB centrinių padalinių vadovų profesijos

13 pav. KGB centrinių padalinių darbuotojų profesijos

14 pav. KGB periferinių padalinių darbuotojų profesijos

Atkreiptinas dėmesys, kad iki 6-ojo dešimtmečio pabaigos būta daugiau darbininkų klasės atstovų, o vėliau pastebimas akivaizdus partinio darbo ir aukštojo išsilavinimo reikalaujančių profesijų atstovų skaičiaus didėjimas. Kaip ir kitų rodiklių atveju tai rodo KGB kadru sudėties kokybės kitimą. Didesnis aukštesnio išsilavinimo žmonių skaičius atitinkamai kelia ir tam tikrų profesijų skaičių padaliniuose.

Išvados

Lietuvoje vykstantys politiniai, demografiniai procesai paveikė ne tik KGB struktūrą, jos veiklos sritis, prioritetus, bet ir darbuotojų kiekybinę bei kokybinę sudėtį. SSKP, LKP CK ir suvažiavimų nubrėžtos gairės buvo atspirties taškas keičiant kadru politiką ir paveikė kadru sudėtį. Šie procesai – ne vien vidiniai siekiant kokybės, bet ir dirbtinai „nuleidžiami iš viršaus“, todėl realus jų įgyvendinimas komplikuoatas ir iki galo neišpildomas. Tačiau ar kiekybė (pvz., daugiau aukštojo išsilavinimo turinčių darbuotojų) byloja apie realius šios

institucijos ir jos kadro struktūros kokybinius pokyčius? Ar kadro pokyčiai atspindi pačios KGB pokyčius?

Tautinės sudėties ir išsilavinimo rodiklių kismas rodytų, kad galime kalbėti apie ryškius kokybinius pokyčius, ypač 8–9 dešimtmečiu, tačiau KGB išsilavinimo kokybės rodikliai, kurie nėra tolygūs aukštajam išsilavinimui, buvo pakeliami čekistinio ir partinio išsilavinimo sąskaita – ir tai ne visuose lygmenyse. Be to, KGB dokumentuose lyg ir minima apie išsilavinimo svarbą, bet KGB atranką reglamentuojančiuose dokumentuose išsilavinimo nėra tarp prioritetų. Neaišku, ar saugumui išsilavinimas buvo tikrai reikalingas, ar buvo svarbesni praktiški operatyvinės veiklos įgūdžiai. Manytina, kad KGB kaip ir visai sovietinei sistemai buvo svarbu neatsilikti nuo bendrų tendencijų ir įgyvendinti partijos nubrėžtas gaires, o reali darbo kokybė liko antrame plane. Pvz., antisovietinio pasipriešinimo vertinimas paremtas ideologinėmis, politinėmis nuostatomis, o ne realiais faktais ir jų analize, ir tai rodo darbo bei išsilavinimo kokybę.

Lietuvių tautybės asmenų skaičiaus tarp darbuotojų didėjimas irgi kelia tam tikrų klausimų. Ar jų skaičius didinamas, nes jais pasitikima, ar todėl, kad taip liepė partija? Net ir pertvarkos laikotarpiu kalbėta apie internacionalizmą, be to, ir tada ne lietuvių skaičius (ar vietinių, ar iš Rusijos) vis dar sudarė nemažą dalį darbuotojų, o kai kur jų būta ir daugiau nei lietuvių. Didesnis lietuvių skaičius periferijoje, ne centriniuose padaliniuose, kuriuose sukoncentruota reali galia, liudija, kad lietuviais vis dėlto nepasitikėta. Reikia nepamiršti, kad KGB – sąjunginio respublikinio pavaldumo institucija, tad kitaip, ko gera, ir negalėjo būti.

Kadrinio darbuotojo profesija ar darbas iki tarnybos KGB, jo socialinio portreto rodiklis galėtų būti informatyviausias ir geriausiai atskleidžiantis kadro kokybės pokyčius, bet šie duomenys nėra nuoseklūs ir tyrimas šiuo klausimu nėra išsamus, nors tendencijos gana akivaizdžios. Šis rodiklis susijęs su išsilavinimo rodiklio kėlimu ir aiškiai rodo, kokios kvalifikacijos, kompetencijų asmenys ateidavo dirbti į KGB. Profesijų poreikį ir pasiskirstymą lemia ne tik valdžios nuleidžiami reikalavimai, bet ir padalinių užduotis ir jai reikalingos kompetencijos. Natūralu, kad centriniuose padaliniuose, kurių užduotys sudėtingesnės, dirbo aukštesnį išsilavinimą turintys asmenys nei periferijoje.

KGB kadro elgesiui, savimonei ir darbui daugiau įtakos turėjo išskirtinė KGB padėtis, nomenklatūros sistema, propaguojanti tam tikras vertybes, diegianti tam tikrus įpročius, tradicijas ir taip suformuojanti čekisto kaip „partijos kario“ politinį portretą.

Apibendrinant galima teigti, kad kadro kokybiniai rodikliai keitėsi į teigiamą pusę, tačiau juos daugiau veikė formalūs partiniai reikalavimai, o ne vidinis poreikis keisti ir kelti darbo kokybę. Ypatinga KGB padėtis sovietinės valdžios ir nomenklatūros sistemoje suteikia tam tikrų išskirtinių savybių tiek pačiai struktūrai, tiek darbuotojų elgesiui, savimonei, kurie daro ją išskirtinę lyginant su kitomis valdžios struktūromis.

Literatūra

1. Antanaitis Kąstytis, *Lietuviška sovietinė nomenklatūra*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1998, t. 7 (16), p. 161–258.
2. Anušauskas Arvydas, *KGB. Vysiškai slaptai*, Vilnius: Versus aureus, 2015, 464 p.
3. Anušauskas Arvydas, *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius: Vilniaus krašto kultūros verslo ir pilietinės iniciatyvos asociacija „Atvažiavo meška“, 2009, 252 p.
4. Anušauskas Arvydas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, 719 p.
5. Komunistinių organizacijų fondų žinynas, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 1996, 376 p.
6. Okuličiūtė Lina, „LSSR KGB kadrų skyrius: 1954–1991 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 1 (29), p. 117–131.
7. Matulionis Arvydas Virgilijus, „Lietuva: 1945–1947 m. gimusios kartos elito socialinis portretas“, in: *Lituanistika*, 2017, t. 63, Nr. 3 (109), p. 197–209.
8. Sirutavičius Vladas, *Politinė galia ir Lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, p. 270.
9. Waller Michael, *Secret empire: The KGB in Russia today*, Boulder, Colorado: Westview/HarperCollins, 1994, 400 p.
10. Авторханов Абдурахман, *Технология власти*, Frankfurt: Посеб, 1976, [Abdurachman Avtorchanov, *Technologie der Macht*], 624 c.
11. „За боевитость и наступательную тактику в чекистской работе“, in: *КГБ сборник* 1959, No. 3, c. 3–10 [„Za bojevitost i nastupatelnuju taktiu v čekistskoj rabote“, *KGB zbornik*].
12. Зубов Н. И., „Феликс Эдмундович Дзержинский: Краткая биография“, Москва, Госполитиздат, 1941, [online], in: (https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingwords/2787/%D0%A3), (2023-08-28). [N. I. N. I. Zubov, *Feliks Edmundovič Dzeržinskij: Kratkaja biografija*, Moskva, 1941].
13. Ладанов И., „Проблемы воспитания чекистского характера“, Труды высшей школы КГБ, 1981, No. 23, c. 101–120 [I. Ladanov, „Problemy vospitanija chekistskogo charaktera“, *Trudy vysshei shkoly KGB*].

Šaltiniai

1. Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA)
2. f. K-42, ap. 1 – LSSR KGB Kadrų skyrius, b. 17, 21, 32, 36, 42, 50, 53, 56, 160
3. f. K-1, ap. 46 – LTSR KGB centro skyrių bylų apyrašas Nr. 46, b. 56, 57, 59, 232
4. f. K-41, ap. 1 – LSSR KGB 2-oji valdyba, b. 722, 754, 768, 769, 774, 790
5. f. K-35, ap. 2 – LSSR KGB 1-asis skyrius, b. 648
6. f. K-11, ap. 1 – LSSR KGB rajonų (miestų) poskyriai, b. 3553
7. f. 17377, ap. 1 – LSSR KGB Lietuvos komunistų partijos (LKP) Vilniaus miesto Spalio rajono pirminės organizacijos komitetas (LYA), b. 19, F. 1771 LKP CK fondas, ap. 246, b. 25

Dr. Kristina Burinskaitė

Political Soldiers of the Party: A Political and Social Portrait of the KGB Cadre

Summary

The KGB cadres are undeservedly left in the shadow of the agents, even though they were the ones who implemented the repressive policy, persecuted and interrogated individuals, and recruited agents and formed assignments for them. The Soviet security worker before and after 1953 differed, because the new challenges did not require the brutality characteristic of the Stalinist period, but rather – greater intellectual capacities, so the number of Lithuanians and people with high educational attainment on the staff increased. However, the social and political portrait of a member of the Cheka was no less influenced by the status of this structure itself, because a job with the KGB was prestigious and privileged, and formed a certain status of secretiveness and exclusiveness.

Key words: KGB, cadres, communist ideology, Communist Party, social portrait.

ARTICLES

Memory of Soviet Repressions in the Kazakhstan Lithuanian Diaspora: Interpretations, Practices, Contexts

Irena Štutiniė

Genocide and resistance research department

Historical research programmes division

✉ irena.sutiniene@genocid.lt

ORCID 0000-0002-0405-7851

In this article, the focus is on the memory of repressions in the Kazakhstan Lithuanian diaspora, a large part of which consists of the descendants of Lithuanians who were subject to repression. Based on data from a survey of semi-structured interviews,¹ the interpretations, evaluations, and practices for the memorialisation and commemoration of the memory of the repressions among the representatives of the diaspora are analysed. The connections of this memory with Kazakhstan's dominant collective memory discourses and the Lithuanian narrative of the memory of repressions are discussed. The analysis reveals how discourses of the memory of the repressions in the country impact the memory of the descendant of the migrants.

Keywords: forced migration, memory of Soviet repressions, memory of migrant generations.

¹ The article is based on data collected by a group of researchers (Loreta Vilkienė, Jolanta Kuznecovienė, Vytis Čiubrinskas, Irena Štutiniė) as part of *Forced migrations from the Lithuanian diaspora in the East and their identity: The cases of Zvolzhsk and Kazakhstan* (LMT LIP-20-12), a project funded by the Research Council of Lithuania. This material is analysed in other aspects of memory studies in other publications by the author.

Introduction

Lithuanians foster the memory of the victims of the Stalinist repressions not only in Lithuania, but also in numerous places of exile and imprisonment throughout the territory of the former USSR (Russia, Kazakhstan, Tajikistan, Kyrgyzstan, and so on).² Descendants of Lithuanians who were subject to repression and for one reason or another never returned to their homeland still live in some of these places. Some of them still hold onto their Lithuanian identity and have founded diaspora organisations. Such a diaspora also exists in Kazakhstan, which was the centre of the Gulag system and a place of exile since the 1931-1932 famine and the expulsion of part of the local population. The Kazakhstan Lithuanian diaspora is not currently a large one – there were roughly 5,000 Lithuanians living there in 2009,³ and the number has since decreased. The majority of the Lithuanians live in the northern and central parts of the country (with 1,700 in the Karaganda Region and 667 in the North Kazakhstan Region in 2014).⁴

Former political prisoners and exiles and their descendants still make up a large part of Kazakhstan's society – in 2021, former victims of repression and their descendants accounted for 40 per cent of Kazakhstan's population⁵ – so the memory of repressions was and still is relevant here. The appearance of Lithuanians in Kazakhstan is also related to Stalin's repressions, and in terms of the number of Lithuanian exiles and political prisoners during the Soviet era, Kazakhstan was second after the Russian Federation.⁶ It is estimated that a total of about 81,000 Lithuanians were imprisoned or lived in exile in the Kazakh SSR at various times, or every fifth repressed person from Lithuania.⁷ Therefore, the memory of prisoners and exiles in Kazakhstan occupies an important place in the general context of the memory of Lithuanian repressions.

The memory of forced migrants and their descendants is studied at the intersection of two interdisciplinary research fields: migration and memory. Many studies have found that the memory of diasporas is by nature exceptionally specific and contextual, and this is determined by the processes that take place in the transmission of memory between

² For more, see: Algis Vyšniūnas, *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose: 1948–1955 m.* [Lithuanians in Kazakhstan's MVD Special Camps: 1948–1955], Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2022, pp. 360–382.

³ Этносы Казахстана, Internetė in : <https://assembly.kz/ethnos/kk/litovtsy/>

⁴ *Ibid.*

⁵ *І Сарыарқа – пен келісім мекені. Сарыарқа – қолыбель едіңствә и согласия* [The Kazakhstan Uplands are a place of peace. The Kazakhstan Uplands are a cradle of unity and harmony], Karaganda, 2021, p.64.

⁶ Algis Vyšniūnas, *Lietuviai Karlage I: 1990 metų ekspedicija į Kazachstaną* [Lithuanians in Karlag I: 1990 Expedition to Kazakhstan], Vilnius: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrija, 2016, p. 25.

⁷ Kazakhstan, Internetė in : <http://global.truelithuania.com/lt/kazakhstan-636>

generations, across national borders, and in specific socio-political contexts.⁸ The problem of intergenerational transmission of the memory of the traumas experienced by forced migrants has been identified as being both relevant and inadequately researched.⁹ It is noticeable that psychological research on the intergenerational transmission of trauma effects is predominant in this field. Although there has been an increase in such research recently, little is still known about the long-term consequences of forced migration experiences on diasporas.¹⁰ Research on the intergenerational transmission of memory shows that, contrary to the expectations of the assimilation of descendants, later migrant generations still associate themselves with the memory of their parents' country, but in a different way than the first generation.¹¹ For the next generations of descendants, the country of their parents or grandparents usually does not "remain" important, but rather – "becomes" important,¹² and knowledge about the past is not transmitted directly, but reconstructed from fragments that they receive from their families and their surroundings.¹³ The transmission of memory is even more complicated in the case of forced migrations, where young members of the forced migrant diasporas are usually faced with fragmented knowledge, conflicting discourses, and contradictory stories about identity, the past, and their parents' country of origin, and are also influenced by their country of residence as well as global contexts.¹⁴ Their memory is characterised by fragmentation and contradiction, and is formed under the influence of various and often competing generational, ideological and moral points of reference.¹⁵ How this memory is formed and what factors affect it in specific historical and socio-political contexts can usually only be identified by empirical research.

The issues addressed in this article contribute to research on the transmission of the memory of oppressive experiences across migrant generations in specific historical and socio-political contexts. It examines how the memory of the Soviet repressions experienced by the first generation is (re)created and what meaning it takes on in the Kazakh-

⁸ Thomas Lacroix, Elena Fiddian-Qasmiyeh, „Refugee and Diaspora Memories: The Politics of Remembering and Forgetting”, in: *Journal of Intercultural Studies*, 2013, No. 34 (6), p. 686; *Memory and Migration: Multidisciplinary approaches to memory studies*, edited by Julia Creet, Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011.

⁹ Dilyara Müller-Suleymanova, „Shadows of the past: violent conflict and its repercussions for second-generation Bosnians in the diaspora”, in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2021, No. 2, p. 2.

¹⁰ Alice Bloch, „Reflections and Directions for Research in Refugee Studies”, in: *Ethnic and Racial Studies*, 2020, No. 43 (3), pp. 436–459; Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, p. 2.

¹¹ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, p. 2; Marina Richter and Michael Nollert, „Transnational networks and transcultural belonging: a study of the Spanish second generation in Switzerland”, *Global Networks*, No. 14 (4), 2014, pp. 458–476.

¹² Peggy Levitt, „Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* No. 35 (7), 2009, p. 1227.

¹³ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, p. 2.

¹⁴ Dilyara Müller-Suleymanova, *ibid.*, p. 14.

¹⁵ Peggy Levitt, *op. cit.*, p. 1238.

stan Lithuanian diaspora, a large part of which consists of second- and third-generation forced migrants, as well as how it is influenced by Kazakhstan's dominant discourses of memory and the Lithuanian national narrative of the memory of the Soviet repressions.

Few studies have been conducted on the memory of the descendants of forced migrants. A review of research conducted in several countries on forced migrant diasporas identified factors favourable to the continuity of their memory and identity, such as conditions for economic adaptation, communication between migrants, and social and political recognition in the country of immigration.¹⁶ The impact of ties with the ethnic homeland and collective forms of memory in the diaspora on the memory of second-generation forced migrants has also been examined.¹⁷ Research has also been carried out that reveals the influence of the political contexts and discourses of the countries of origin¹⁸ as well as global discourses¹⁹ on the memory created by descendants of forced migrants. The influence of the experiences and memory of the military conflict on the memory and identity of the second-generation Bosnian diaspora in Switzerland is revealed in a study by Dilyara Müller-Suleimanova.²⁰ Research conducted in Kazakhstan analyses some aspects of the use of memory in the formation of ethnic identity among the German and Polish diasporas of Kazakhstan.²¹

In memory studies of people from Lithuania who were forcibly deported to the territories of the then USSR, the focus has been on the recollections of Gulag prisoners and exiles who returned to and live in Lithuania.²² Meanwhile, there has been relatively little research that examines the recollections and memory of the Lithuanian exiles and their descendants who stayed in the East. A study conducted by Vytytis Čiubrinskas analyses the identity of Lithuanians deported to Trans-Volga region in the 19th century and memory

¹⁶ Peter Loizos, "Ottoman half-lives: Long-term perspectives on particular forced migrations", *Journal of Refugee Studies*, 1999, No. 12 (3), pp. 237–263.

¹⁷ Julia Devlin, "In Search of the Missing Narrative: Children of Polish Deportees in Great Britain", *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion*, 2020, No. 4 (2), pp. 22–34.

¹⁸ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, pp. 1–17; Dominika Blachnicka-Ciacek, "Occupied from Within: Embodied Memories of Occupation, Resistance and Survival Among the Palestinian Diaspora", *Emotion, Space and Society*, 2020, No. 34, pp. 1915–1931.

¹⁹ Andreas, Kitzmann "Frames of Memory: WWII German Expellees in Canada", in: *Memory and Migration: Multi-disciplinary Approaches to Memory Studies*, comp. Creet J., Kitzmann, A. Toronto: University of Toronto Press, 2011, pp. 93–119.

²⁰ Dilyara Müller-Suleymanova, *op. cit.*, pp. 1–17.

²¹ Rita Sanders, *Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans*, Berghahn Books, Inc., 2016; Poujol Catherine, "Poles in Kazakhstan: Between integration and the imagined motherland", *Central Asian People*, 2004, No. 1, pp. 91–100.

²² See, for example, the articles by Dalia Leinartė, Violeta Davoliūtė, Tomas Balkelis and Dovilė Budrytė in: *Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, comp. Violeta Davoliūtė, Balkelis Tomas, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012.

as its resource.²³ Gintarė Venzlauskaitė also examines the features of collective memory and experiences among forced migrant diasporas in the East and West in her dissertation. Along with other aspects, she discusses the specifics of the collective memory of Lithuanian forced migrants living in the territory of the Russian Federation, taking into account the memory of diasporas in the West and the Lithuanian narrative, and reveals the great diversity of individual stories, experiences and memories of migrants and their descendants.²⁴

The transmission of memory between generations of forced migrants is disrupted not only by migration, but also by its traumatic nature.²⁵ A trauma or disaster disrupts the connections between various collective and individual memory structures, leading to “multiple ruptures and radical breaks” that “inflect intra-, inter- and trans-generational inheritance.”²⁶ The memory of traumas is characterised by interruptions, inconsistency and fragmentation, especially when the traumas are not overcome and are integrated into the identity.²⁷ Unexpressed – to use Aleida Assmann’s term – in a form of “victimhood” narratives and unacknowledged traumas can be passed down through generations. Assmann considers the formation of a collective narrative of the victims and the recognition that they were wronged at both the social and political level to be one of the most important factors in transmitting the memory of the victims of repression and overcoming trauma. According to her, for such an articulation and recognition of this memory, it is not enough to simply express it in private – it requires collective forms of memory that can only be created in organised groups. In the absence of such symbolic forms of memory, “the psychological wounds of trauma may be unconsciously transmitted to other generations.”²⁸ These collective discourses of memory explain and make sense of people’s traumatic experiences in historical, national and ethical contexts.²⁹ The nature of the

²³ Vytis Čiubrinskas, “Transnacionalizmas ir migracija: lietuvių migrantų ir jų ainių patirtys, strategijos ir identitetai Teksase, Užvolgyje ir Čikagoje” [*Transnationalism and Migration: The Experiences, Strategies and Identities of Lithuanian Migrants and Their Relatives in Texas, Zavolzhsk and Chicago*], in: *Migracija: sampratos ir patirtys [Migration: Concepts and Experiences]*, comp. Matulytė M., Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailes muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, pp. 20–59.

²⁴ Gintarė Venzlauskaitė, “From Post-War West to Post-soviet East: Manifestations of Displacement, Collective Memory, and Lithuanian Diasporic Experience Revisited”, 2020, Internetė: <https://www.ias.ed.ac.uk/event/gintare-venzlauskaite-university-glasgow%C2%A0-post-war-west-post-soviet-east-manifestations> [accessed: 28-Jun-2023].

²⁵ Julia Creet, “Introduction. The Migration of Memory and Memories of Migration”, in: *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, ed. Creet, J., Kitzmann, A., Toronto: University of Toronto Press, 2011, pp. 3–26; Devlin, J., pp. 22–35.

²⁶ Mariane Hirsch, “The Generation of Postmemory”, *Poetics Today*, 2008, No. 29 (1), p. 111.

²⁷ Aleida Assmann, *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*, New York: Fordham University Press, 2016.

²⁸ Aleida Assmann, *ibid.*, pp. 57–58.

²⁹ Aleida Assmann, „Europe’s divided memory”, in: *Memory and Theory in Eastern Europe*, edited by Uileam Blacker, Alexandr Etkind, Julie Fedor, New York: Palgrave Macmillan, 2013, p. 35.

narrative that expresses these experiences is also important for overcoming trauma and restoring a positive identity for the victims. Aleida Assmann differentiates between *active victimhood* and *passive victimhood*. *Active victimhood* can turn the trauma into a heroic sacrifice, making it easier to overcome and integrate into a positive identity. Meanwhile, passive victimhood is characterised by powerlessness, in which case overcoming trauma and restoring a positive identity is more difficult.³⁰

Since the classical studies of Maurice Halbwachs, there has been no question in memory studies that collective memory formats, especially official hegemonic narratives, affect both individual memory and various formats of collective memory, as well as how this memory is formed, expressed and transmitted. According to Aleida Assmann, in order for individual memory to be transmitted across generations, it must be expressed in inter-subjective representations. In this externalisation, memory inevitably changes, and at the level of communicative memory, it is already affected by collective representations, connections, obligations, and loyalty to the family, the nation, the state. When transferred to the public level, it is standardised and combined with the memory of others, and at the political level, it is coordinated with the norms of the official narrative.³¹ This effect is not direct, as individuals and groups do not instantaneously adopt the dominant narratives, but rather – select the elements that have meaning to them and combine them in their own way.³² In the case of diaspora memory, these connections are, as mentioned, even more complex due to the variety of narratives (the narratives of the country of residence and the country of origin, global narratives, etc.) that affect it.

Based on the assumptions discussed, this article examines the memory of repressions in the diaspora of the descendants of Lithuanian forced migrants as being related both to the political and sociocultural contexts and prevailing narratives of the country of residence, as well as to the narratives of the country of origin, and also as being influenced by the traumatic experiences of the first generation and the characteristics of the (non) transmission of this memory in the Soviet era.

The article analyses 27 interviews collected by the project implementation group during an expedition in Karaganda (Kazakhstan) in November 2021. The sample consists of descendants of people from Lithuania who were born into Lithuanian (or half-Lithuanian) families. A total of 16 women and 12 men were interviewed using semi-structured biographical interviews, including 13 second-generation representatives, 13 third-generation representatives, and one fourth-generation representative. Of these subjects, 16 of them were descendants of people who were subjected to repression, while the others

³⁰ Aleida Assmann, *Shadows*, p. 59.

³¹ Aleida Assmann, *Shadows*, p. 49.

³² Gabriele Rosenthal, "The social construction of individual and collective memory", in: *Theorizing Social Memories: Concepts, Temporality, Functions*, ed. Sebald, G., Wagle, J., London, Routledge, 2016, pp. 32–55.

were descendants of labour migrants. In the study, the first generation of migrants is considered to be the genealogical (family, kinship) generation that came to live in Kazakhstan; the second generation is their children, and the third generation is their grandchildren.³³

Contexts of the Formation of the Memory of Repressions in the Kazakhstan Lithuanian Diaspora: (Non-) Transmission During the Soviet Era and Features of the Country's Memory Policy

The memory of repressions in the Kazakhstan Lithuanian diaspora is characterised by the fact that during the Soviet era, its transmission was essentially interrupted at the second generation, so the current memory of the diaspora was restored after the Soviet era. Its restoration took place simultaneously with the formation of the official memory of repressions in the re-established state of Kazakhstan. Immediately after the Soviet era, the restoration of relations with Lithuania and interaction with the Lithuanian narrative began.

The interruption of the transmission of the memory of repressions during the Soviet era is related to circumstances such as geographical dispersion (unlike the Germans, Chechens, Poles and Tatars who were deported to Kazakhstan in communities, Lithuanians lived alone), the danger of the memory of repressions in the environment of Kazakhstan, the traumatic nature of this memory, the Sovietization of the second generation and part of the third, and the ideological gap between generations. According to informants, only the first generation still talked about these experiences in small circles of trusted people, but this memory was hidden from the children. In Kazakhstan, this memory was particularly dangerous due to the fact that the perpetrators of the repressions who followed ex-political prisoners and exiles often lived right alongside them. Plus, the majority of Lithuanians were political prisoners who had been convicted for participating in the anti-Soviet resistance and whose families were under close surveillance. So during the Soviet era, not only were collective memory narratives and practices not formed there (unlike, as the recollections testify, in some Siberian exile communities or in Trans-Volga region³⁴), but the memory of the first generation was basically not transmitted even in the families of the repressed.

The prevailing ideological contexts in Kazakhstan, which influenced the Sovietization of the second generation, was also not favourable for transmission of the memory of the repressions. Historian Nancy Adler observes that although the USSR's attitude towards the victims of repression changed over various periods, two narratives competed throughout

³³ Although not all of the informants were descendants of people who were subject to repression, it should be noted that in part, labour migration to Kazakhstan can also be considered forced, as this is how some of the interviewed informants described it, emphasising that their parents or grandparents were forced to go to Kazakhstan to work by difficult, often traumatic circumstances – they were fleeing from something or were simply sent to Kazakhstan from the orphanage.

³⁴ Vytis Čiubrinska., *op. cit.*, pp. 20–59.

the Soviet era – one emphasising the experiences of the victims, and the other supporting a totalitarian state, with efforts to undermine the memory and recognition of the victims. Under the latter narrative, despite the “thaw” of the Khrushchev era, the repressions were not clearly condemned, and political prisoners were not clearly exonerated or separated from criminal offenders.³⁵ In Soviet Kazakhstan, according to the testimony of informants, the latter narrative prevailed – many second-generation informants remember that former political prisoners were not substantially exonerated, were considered criminals and “enemies of the people”, and were discriminated against. Moreover, the crimes of Stalinism were not clearly spoken.

In Kazakhstan, which was home to many people who had experienced repression, the restoration of the silenced memory of repressions during the Soviet era began quite early, back during the years of perestroika. In the official memory policy, overcoming the traumatic Soviet past took place through various symbolic forms of memory culture – renaming public spaces, building monuments and memorials to the victims of repression or famine and other victims, exonerating the victims of the 1931–1933 famine and the 1937–1952 deportations and ethnic cleansing, declaring the Day of Remembrance of Victims of Political Repression (which was renamed the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine in 2010), and so on.³⁶

Kazakhstan’s policy of remembrance of the crimes of communism can be described as unique – different from the ethno-national and liberal political paradigms of this memory prevailing in the post-communist space. The latter emphasises the implementation of the values and ideologies of liberal democracy, which in remembrance policy means unconditional condemnation of the communist past and effective ideological decolonisation.³⁷ These values of transitional justice are also implemented in the ethno-national paradigm, where the memory of repressions is an important part of the national narratives of “fighting and suffering” that present nations as victims of Soviet occupation.³⁸ Kazakhstan’s strategy for the memory of communist repressions is treated as a “third way” between these paradigms, noting that in the global memory of repressions, the country acts as an intermediary providing various actors in this field with space and resources for initiatives concerning global policies for the memory of the victims of communism, from the repatriation of the remains of prisoners of war and other victims (which began as far back as in 1987 with the agreement with Japan) to the establishment of memorials and museums,

³⁵ Nancy Adler, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, NY: Transaction Publishers, 2001, p. 8.

³⁶ Сарыарқа – пен келісім мекені. Сарыарқа – колыбель единства и согласия [The Kazakhstan Uplands are a place of peace. The Kazakhstan Uplands are a cradle of unity and harmony], Karaganda, 2021, pp. 64–65.

³⁷ Maria Mälksoo, “The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe”, *European Journal of International Relations*, 2009, No. 15 (4), pp. 653–680.

³⁸ *Ibid.*, p. 656.

commemorations, scientific research, commemorative projects, and so on.³⁹ Yet in the memory of the repressions of the Soviet era, the responsibility, culprits and victims are rarely named, even though this is very important in the global and European discourse of memory of wars and repressions. Meanwhile, to avoid conflict in Kazakhstan, everyone is treated as victims of some abstract communist totalitarianism or Stalinism.⁴⁰ This avoidance of conflicts is also related to the “internationalisation” of the memory of the repressions in Kazakhstan, which corresponds to the official political paradigm of “ethnic and religious harmony” as well. Unlike in the narratives of most European and post-Soviet countries, the ethnicity of both the victims and those responsible is avoided here.⁴¹ The memory of repressions in the country’s official narrative of the memory of the Soviet era is important, but not the most important – the latter also includes and equally values the memory of all those who played an active role (that is often considered heroic) throughout this period: the victims of Stalin’s terror, participants in the “Great Patriotic War”,⁴² and heroes of the post-war reconstruction and Soviet-era modernisation projects.⁴³

Thus, Kazakhstan’s repression remembrance policy is focused on conflict avoidance and is little used in the implementation of transitional justice, but it is an important symbolic capital that strengthens the country’s prestige and influence internationally. The fact that this memory is officially recognised and commemorated in the country, and that it is dominated by the narrative of the victims, enables the victims and their descendants to overcome the traumas, and also allows, at least in part, the memory narratives of the “historic homelands” of ethnic groups to be transplanted into diasporas, and the memory of the victims of repression of these groups to be memorialised and commemorated.

The Significance of the Memory of Repressions in the Kazakhstan Lithuanian Diaspora’s Collective Memorialisation and Commemorative Practices

Not all Lithuanian descendants participate in the practices of memorialisation and commemoration the victims of repression, but in this diaspora, these practices are an important

³⁹ Nelly Bekus, “Symbolic Capital of the Memory of Communism. The Quest for International Recognition in Kazakhstan”, *Theory and Society*, 2021, No. 50, pp. 628–629.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 634.

⁴¹ *Ibid.*, p. 638.

⁴² The narrative of the “Great Patriotic War” has great power in the country. It is a heroic narrative that strives to express “pride in the past, a pragmatic appreciation of the present, and a positive outlook on the future.” The heroes are not just those who fought in the war, but also the “heroes of the rear” – all the people who worked and suffered deprivation at that time. In order to avoid conflict, it is often kept silent that a considerable part of the “heroes of the rear” consisted of exiles and people in prison camps. Альбина Жанбосинова, „Историческая память о Великой отечественной войне в пространстве Казахстана” [*Historical memory of the Great Patriotic War in the space of Kazakhstan*], *Исторический курьер*, Internet: <https://cyberleninka.ru/journal/n/istoricheskiy-kurier>, 2022 [2023-08-26].

⁴³ Nelly Bekus, *op. cit.*, p. 639.

collective form of the expression of Lithuanian identity and participation of the Lithuanian community in the life of the country. The activity of memorialising and commemorating Lithuanian repressed people in Kazakhstan began at the end of the Soviet era, in 1989, when the first group of Lithuanian political prisoners who had been incarcerated in Kazakhstan came to visit with their relatives.⁴⁴ The expedition moved the remains of their relatives to Lithuania and erected the first memorial at the Spassk prison camp cemetery.⁴⁵ This is when the Lithuanians who lived in Kazakhstan began to restore their ties with Lithuania and cooperate in memorialisation of the victims. Since 1990, these activities have been continued mainly through the efforts of Lithuanian state institutions and other organisations (the Ministry of Culture of the Republic of Lithuania, the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, the Council for the Protection of Cultural Values, the Lemtis Association, the Lithuanian Union of Political Prisoners and Deportees, etc.), in cooperation with the Lithuanians of Kazakhstan. The Lituanica community that was founded in Karaganda in 2002 became the mediator and implementer (and in some cases – the initiator) of Lithuanian memorialisation initiatives.⁴⁶ In this way, the Lithuanians of Kazakhstan joined the policy of the state of Kazakhstan as a mediator between countries, implementing initiatives to memorialise the victims of repressions. In 2004, through the efforts of Lithuanian institutions and the community, monuments to Lithuanian victims of repressions were erected in Zhezkazgan, Balkhash and Kengir, and other memorialisation projects were implemented in Zhezkazgan (2019), Rudny (2020) and Spassk (2022).⁴⁷ The Lithuanians of Karaganda also carry out projects to memorialise victims of Soviet repression from other countries. According to the chairman of the Karaganda Lithuanian community, the Lithuanian community of Karaganda has erected memorials for victims from 20 foreign countries. These activities allow the small Lithuanian community to play a significant role in Kazakhstan's political life. The chairman of the community tells the story of these activities as follows (at the end of the quote, one can also see the tendency to avoid conflicts typical of Kazakhstan's remembrance policy):

And after that, there was more and more talk that this is not just a mass grave, but also a sign of respect for those who are buried there, and the Poles called, then France, Italy, Finland, Latvia, Estonia, the Czech Republic, Slovenia... So we went and built memorials for all of them. Our community alone has built 20 memorials for other countries. ... It was supported first and foremost by the president himself... But it's a very fine line, so as not to annoy the locals. (M50 G3).⁴⁸

⁴⁴ Algis Vyšniūnas, *Lietuviai ypatinguose...*, p. 371.

⁴⁵ Feliksas Žemulis, „Kazachstano stepės glaudė lietuvių tremtinius“ [*The steppes of Kazakhstan sheltered Lithuanian exiles*], *Lietuvos žinios*, 2009-10-9.

⁴⁶ *Lituanica, the Lithuanian Community of Karaganda, was established in 2002 and brings together the largest group of Lithuanians in Kazakhstan – about 250 people. Lituanica is also the largest Lithuanian community operating in places of Lithuanian exile.*

⁴⁷ Algis Vyšniūnas, *Lietuviai ypatinguose...*, pp. 360–374.

⁴⁸ The abbreviation (letters and numbers) at the end of quoted interview excerpts indicate the sex, age and generation of the informant.

The Lithuanian community also participates in other areas of repression memory co-operation between Kazakhstan and Lithuania – for example, it helped to organise and implement the activities of three “Mission Siberia” expeditions. “Likimus siejanti gija” (“The Thread That Binds Fates”) was an expedition of journalists and people who had been political prisoners in Kazakhstan to the former prison camps that was organised together with the Embassy of Kazakhstan in 2009. After the expedition, an exhibition was put on display and a catalogue was published, which was presented by Kazakhstan representatives at the United Nations headquarters and elsewhere.⁴⁹

The majority of the active participants in the memorialisation and commemorative practices (most of whom are representatives of the third generation) are descendants of people who were subject to repression, but there are also descendants of labour migrants, for whom this memory is important because of the links with their Lithuanian identity and because of the opportunity to participate in the country’s political life. Representatives of the diaspora name the participation of the community at the national level in the Assembly of the People of Kazakhstan as an important aspect:

Even with regard to those memorials, which are, of course, important both for education and for the memory of those who live here and in Lithuania. But ... we care about more than just cultural heritage. We care about both ancestral memory and policy; this is obvious because the Assembly is written in the Constitution. (M50 G3)

Some informants, especially descendants of people who were subject to repression, say that they feel a strong personal moral obligation and motivation to participate in the activities of memorialising and commemorating the repressions, and that it is important for their personal, family and Lithuanian identity. According to the granddaughter of two people who were subject to repression, memorialisation activities in the community will be complete when every Lithuanian who died here has been recognised and commemorated: “When young people come here with Mission Siberia, and when we look for those crosses... I think we can finish looking when we can say – that’s it, there are no more Lithuanians here, neither unknown, nor buried – none, we have identified them all.” (F35 G3).

The Lithuanian community also participates in Kazhakstani commemorations of repression, first and foremost on May 31, the Day of Remembrance of Victims of Political Repression and Famine. On that day, representatives of the community take part in commemorations and discussions, visit the memorials at Spassk and ALZhIR. Lithuanians are also involved in proposing repression memory initiatives. One active third-generation Lithuanian organises youth programmes in the Assembly of the People of Kazakhstan. The Lithuanian community also contributes to the initiation and implementation of other projects in the country – for example, it submitted proposals for the Assembly’s “Karlag: Memory for the Sake of the Future” project and actively participated in it. According to the

⁴⁹ For more, see: *Likimus siejanti gija [The Thread That Binds Fates]*, comp. Algis Vyšniūnas, Vilnius: Atipija, 2009.

chairman of the community, these activities resulted in him becoming a member of the Assembly of the People of Kazakhstan.

Some Lithuanian commemorative practices are fostered in the Karaganda community as well. For example, to commemorate All Souls' Day (on 2 November), community members go to the Spassk Memorial, where they light candles and place flowers at the monuments to Lithuanian political prisoners and exiles.

Therefore, the Lithuanian diaspora successfully utilises the opportunities provided by Kazakhstan's remembrance policy in memorialising and commemorating the victims of repression. As a result of these activities, the small Lithuanian ethnic group participates and is visible in the public life of the country and thus underscores the Lithuanian identity in the country.

Features of the Restored Memory of Repressions in Generations of Descendants

It has already been mentioned that the "recovery" of the memory of repressions, both at the collective and individual level, only began at the end of the Soviet era. A part of the Lithuanian descendants learned about the repressions through cultural forms of collective memory – monuments, memorials, museums, commemoration rituals, texts and other media that mainly express the narratives of Kazakhstan, but sometimes of Lithuania as well. Meanwhile, the descendants of people who were subject to repression primarily restored this memory by reconstructing the memory of their own family's repressive experiences. Most descendants of labour migrants know the memory of repressions transmitted through forms of memory culture. In this group, it is mostly actualised and interpreted within the framework of the narratives prevailing in Kazakhstan. For some of them, this memory is not relevant in the context of either the Lithuanian or the "internationalised" narrative of Kazakhstan. However, there are also cases among descendants of labour migrants when this memory is actively nurtured and associated with Lithuanian identity.

It was not easy for the descendants to restore the memory of repressions. The obstacles to restoring the memory of the repressions experienced by the first generation include the interruption of its transmission in informal intergenerational communication during the Soviet era, its traumatic nature, the poor knowledge of Lithuanian history among young people, and the broken ties with the older generation both emotionally and often physically, when the older generation lived elsewhere or died when the informants were still children.

The narratives of recovered memory in the families of descendants about the repression experienced by their ancestors are usually short and fragmentary – they are stories that have already been retold and are partially imagined, and they contain many ambi-

guities and gaps that the descendants try to fill with the help of guesswork and imagination. In some families, children or grandchildren know quite a few details retold by their elders, but understanding, interpreting and integrating them into a more coherent story is hindered by their poor knowledge of Lithuanian history. When recreating the histories of their parents and grandparents from stories or archival documents, informants often confuse the chronology of events, the regimes that carried out the repressions, the fighting sides during and after the war, and so on. In part of the stories, the biographies of the ancestors are presented in the chronology of Soviet history. The most detailed stories of the experiences of the first generation are told by those Lithuanian descendants in Kazakhstan who know the contexts and history of Lithuania, have connections with Lithuania, and have personally interacted with their parents and grandparents.

For the descendants of people who were subject to repression, this memory is actualised by the need to restore a positive identity (family, personal, ethnic) and an emotional relationship with the ancestors, and it also contains features characteristic of the memory of a traumatic experience. For these descendants, “recovering” the family memory means learning about the coercion, trying to overcome the trauma associated with it, and coming to terms with the painful past. Both generations of descendants talk about their ancestors as victims, but they interpret these experiences somewhat differently. In the memory of the second generation, the passive victimhood discussed by Aleida Assmann prevails, where the descendants emphasise and sympathise with their parents’ suffering and identify with their traumatic experience. The emotional identification with the traumas of the parents’ generation is evidenced by the compassion, the tendency to highlight the wrongs and sufferings experienced by the parents, and the emotions expressed in telling the stories:

After all, it... [long pause] that was the kind of period it was. Complex and important. And it was practically deleted. As if none of it even happened. ... There’s this film, and you know, I just started watching it and I can’t [pause]. Because they took them there with dogs, with everything. It was not funny [emphasis on “not funny”]. (F64 G2).

We mentioned that based on the images of *passive victimhood*, it is harder to restore a positive identity for them and their descendants, so in second generation narratives, the positive qualities of the parents – craftsmanship, strength, perseverance, etc. – are highlighted alongside the suffering. The experiences of repression in both generations are partially interpreted in the context of the heroic narrative of Lithuania, but for the second generation, which remembers the Soviet-era attitude towards the repressed as criminals, it is often more important to recognise not the heroism of the parents, but their suffering, and to “exonerate” them in society:

I don’t consider them enemies by any means, they are patriots. ... No one holds it against us, and now our acquaintances look at it [favourably]... even Russians, you’d think... Kazakhs, it’s not like “oh, look at you, look at your parents” – on the contrary, everyone understands ... well done. (F69 G2).

Sometimes they deliberately refrain from adding heroic accents, emphasising suffering and compassion: "Well, I guess I'm proud, but he went through so much, you just feel sorry for those people. ... They suffered so much – so many people, so many died. Not guilty of anything, nothing at all." (F63 G2).

In the stories of the third generation, the emotional distance from the experiences of the grandparents is more pronounced, and some of the stories are schematic and superficial, but there are also detailed stories based on a knowledge of Lithuanian history. Overcoming trauma is no longer relevant for this generation, and in their stories, the victims are usually presented as heroic people who overcame hardships – *active victimhood*. In portraying them as heroes, the third-generation descendants often use the Lithuanian narrative of "fighting and suffering", which, above all, is used to emphasise heroic moral and personal qualities (patriotism, sacrifice, strength, etc.), avoiding the accents of the Lithuanian narrative that may be contradictory to the discourses of Kazakhstan (the resistance, Soviet occupation, repression, etc.).

In the following excerpt from the story of a third-generation informant, she talks about the hardships experienced by her grandparents, emphasising their ability to overcome them. The informant highlights her grandmother's strong patriotic motivation in becoming a resistance fighter and her grandfather's persistent protest against using the Russian language in exile, as well as their ability to create a happy life despite their suffering:

And my grandmother, when she got to Karlag... She was a partisan and ended up in Dolinka for it. And of course, when a person opposes the government... yes, my grandmother was very young ... well, and people didn't just go and join the partisans. You have to have internal motivation for that. You have to know what you want. ... When I think about my grandfather's life – the revolution, 1917, in 1939, tanks actually came to Lithuania – hello, you're in the Soviet Union, 1941 – the war. Deportation to Kazakhstan. It's just such a life in general... And he managed to create his own happiness in a life like that. ... And that internal protest of his – at least not to speak the language of the country that sentenced him. (F35 G3)

This generation is particularly proud of the heroic characteristics of their ancestors and identify with them. The tendency to portray ancestors as heroes is more universal and has also been found in family memory studies in other contexts: already in the memory of the third generation, ancestors are often portrayed as being heroic, and are role models and "moral heroes" for the descendants in these stories.⁵⁰ Similar trends have been identified in the memory of the younger generation of German descendants in Kazakhstan, which does not delve into the sufferings and feelings of their ancestors, but emphasises

⁵⁰ Radmila Švarickova-Slabakova, "Moral Heroes or Suffering Persons? Ancestors in Family Intergenerational Stories and the Intersection of Family and National Memories", *Journal of Family History*, 2019, Vol. 44 (4), pp. 431–448; Robyn Fivush, Natalie Merrill, "An ecological systems approach to family narratives", *Memory Studies*, 2016, No. 9 (3), pp. 305–314; Raili Nugin, "Rejecting, re-shaping, rearranging: Ways of negotiating the past in family narratives", *Memory Studies*, 2021, No. 14 (2), pp. 197–213.

German industriousness as the quality that helped them overcome hardships.⁵¹

The Influence of Kazakhstan's Official Discourses of Memory on Interpretations of Repressions Memory in the Lithuanian Diaspora

In addition to the aforementioned avoidance of aspects that contradict the national discourses, there are more signs of the influence of Kazakhstan's prevailing discourses of memory in both the collective and individual interpretations and practices of the memory of the repressions in the Lithuanian diaspora. This influence is clearly visible in the frequently emphasised attitudes of the informants to avoid conflicts. It is also reflected in the community's memorialisation activities and collective commemorative practices, where the "victimhood" narrative is expressed exclusively, without raising questions of guilt and responsibility. These leitmotifs are also repeated in individual interpretations:

We are paying tribute to the people who ended up here, let's say, against their will. It needs to be talked about. ... The people who live here, the members of our community, must not take this as hatred for a certain past – they must accept it as the history of what was. Just not through hatred. (M50 G3).

There is also talk about the efforts in the Lithuanian community to avoid possible conflicts between the descendants of people who were repressed and descendants of people who may have collaborated with the regime:

Some people came by themselves, they say ... we're not going anywhere. Others who suffered and were in the camps, these are their descendants. And here in the community they cannot be distinguished. In this regard, we have a policy that we Lithuanians have to help each other and remember the past, but not be angry with each other, because it was not us who decided, but some incompetent politicians or politicians who allowed it to happen. (M50 G3).

Without raising or considering questions of responsibility, abstract objects are named as the "culprits" – "Stalinism", "politicians", often noting that current generations are not responsible for the crimes of past generations:

...I understand that a lot of people experienced repression, and I understand that there was a lot of injustice in the past. ... But we cannot judge or blame one person or another now, first and foremost because it was the other people [of the past]. And, for example, the current generation is not to blame for this. (M30 G3).

The influence of Kazakhstan's discourses is also clearly visible in the interpretations of the Lithuanian heroic national narrative of "fighting and suffering", in which the memory of repressions is very important. As already mentioned, in the interpretations of family memory, this narrative is usually based on the portrayal of ancestors as heroes, but its application avoids aspects that contradict the official discourses of memory in Kazakh-

⁵¹ Rita Sanders, pp. 25–26.

stan. Also bypassed is the desire often characteristic of national narratives to emphasise injustice, which implies the distinction between passive victims and brutal criminals,⁵² as well as themes and aspects that contradict the narrative of the “Great Patriotic War”. Public interpretations are particularly coordinated with the contexts of the country’s remembrance policy. For example, the biography of a Lithuanian resistance fighter as told by his granddaughter and presented in a representative publication (possibly edited by the publishers) emphasises the role of the Red Army as a “liberator”, does not mention the grandfather’s participation in the anti-Soviet resistance, and glosses over the reason for his arrest, imprisonment and so on.⁵³

Another leitmotiv characteristic of Kazakhstan’s remembrance policy that can be seen in the informants’ interpretations is refraining from mentioning the ethnicity of the victims. The Lithuanian narrative of the victims is combined with Kazakhstan’s ideological narrative of “ethnic and religious harmony”, arguing against playing up the suffering of Lithuanians in relation to other nationalities and emphasising the commonality of suffering:

Yes, memory must nevertheless be in our heart. Whatever our nationality, we have to somehow respect history, that’s what I think. Because these were our ancestors. After all, they died there ... I don’t distinguish by nationality. (F59 G2).

The future-oriented attitude of not dwelling on the past that is characteristic of the ideology of the country’s civic identity is also visible:

You have to remember, but you don’t have to fixate on that suffering ... well, so to speak, there has to be something positive ... every culture has these incredible things ... and therefore... somehow we are more united, and... that’s the way it is (F62 G2).

Conclusions

In a large part of the diaspora, the restored family memory of the Stalinist repressions and knowledge of the Lithuanian repression narrative is fragmentary, often contradictory, and supplemented by imagination. Few tell comprehensive and coherent stories. Some features of the diaspora’s memory of repressions are connected to the interruption of its transmission, its traumatic nature, and the need to restore a positive (personal, family, ethnic) identity and the connection between family generations. Differences in the memories of different generations are also related to these factors. In the memory of the second generation on the experiences of the first generation, images of passive victimhood prevail and its emotional significance is stronger, while in the stories of the third generation, the grandparents are heroic active victims whom they identify with. The Lithuanian

⁵² Anna C. Bull, Hans L. Hansen, “On Agonistic Memory”, in: *Memory Studies* 2016. 9 (4), p. 392

⁵³ Сарыарқа, pp. 101–105.

heroic narrative of “fighting and suffering” is more often used in the stories of the second generation to “exonerate” the ancestors, while in the stories of the third generation, it is used to portray them as heroes.

Although Kazakhstan's official memory policy has its shortcomings in terms of establishing justice, the fact that this memory is officially recognised and commemorated in the country, that it is dominated by the narrative of the victims, and that it is given considerable importance in the country's political life, enables the expression and recognition of the memory of the victims and their descendants and the overcoming of traumas, and also allows, at least in part, the memory narratives of the “historic homelands” of ethnic groups to be transplanted into diasporas. At the level of collective practices, the Lithuanian diaspora is successfully using the opportunities provided by Kazakhstan's remembrance policy in order to achieve greater recognition of their ethnic group. Participation in the country's memorialisation and commemoration activities allows the small Lithuanian ethnic group to participate in the country's public life and thus emphasise their Lithuanian identity in the context of the country.

The results of the study show that in the authoritarian state of Kazakhstan, the restored memory of the repression experienced by the first generation of migrants is greatly influenced by the dominant discourses of this memory and the country's other ideological contexts. This influence is seen both in family memory and individual interpretations, as well as in the collective interpretations and practices of the community. The Lithuanian memory narrative of repressions is transferred to diaspora practices and interpretations by modifying and adapting it to Kazakhstan's prevailing memory narrative. Therefore, its impact on the memory expressed in the diaspora, especially on its public forms, is much smaller.

Reference List

1. Adler Nancy, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, NY: Transaction Publishers, 2001.
2. Assmann Aleida, *Shadows of Trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*, New York: Fordham University Press, 2016.
3. Assmann Aleida, “Europe's Divided Memory”, *Memory and Theory in Eastern Europe*, edited by Uilleam Blacker, Alexander Etkind and Julie Fedor, New York: Palgrave Macmillan, 2013, pp. 25–41.
4. Bull Anna C. and Hansen Hans L., “On Agonistic Memory”, *Memory Studies* 2016, No. 9 (4), pp. 390–404.
5. Bekus Nelly, “Symbolic Capital of the Memory of Communism. The Quest for International Recognition in Kazakhstan”, *Theory and Society*, 2021, No. 50, pp. 627–655.

6. Creet Julia, "Introduction. The Migration of Memory and Memories of Migration", in: *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, edited by Julia Creet and Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011, pp. 3–26.
7. Čiubrinskas Vytis, "Transnacionalizmas ir migracija: lietuvių migrantų ir jų ainių patirtys, strategijos ir identitetai Teksase, Užvolgyje ir Čikagoje" [*Transnationalism and Migration: The Experiences, Strategies and Identities of Lithuanian Migrants and Their Relatives in Texas, Zavolzhsk and Chicago*], in: *Migracija: sampratos ir patirtys [Migration: Concepts and Experiences]*, compiled by Margarita Matulytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailes muziejus, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2022, pp. 20–59.
8. Devlin Julia, "In Search of the Missing Narrative: Children of Polish Deportees in Great Britain", *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion*, 2020, No. 4 (2), pp. 22–35.
9. Fivush Robyn and Merrill Natallie, "An ecological systems approach to family narratives", *Memory Studies*, 2016, No. 9 (3), pp. 305–314.
10. Hirsch Marianne, "The Generation of Postmemory", *Poetics Today*, 2008, No. 29 (1), pp. 103–128.
11. Kitzmann A., "Frames of Memory: WWII German Expellees in Canada", *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, [comp. Creet, J., Kitzmann, A., Toronto: University of Toronto Press, 2011, pp. 93–119.
12. *Likimus siejanti gija [The Thread That Binds Fates]*, compiled by Algis Vyšniūnas, Vilnius: Atipija, 2009.
13. Lacroix Thomas and Fiddian-Qasmiyeh Elena, "Refugee and Diaspora Memories: The Politics of Remembering and Forgetting", *Journal of Intercultural Studies*, 2013, No. 34 (6), p. 686; *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, edited by Julia Creet and Andreas Kitzmann, Toronto: University of Toronto Press, 2011.
14. Levitt Peggy, "Roots and Routes: Understanding the Lives of the Second Generation Transnationally", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, No. 35 (7), 2009, pp. 1225–1242.
15. Loizos Peter, "Ottoman half-lives: Long-term perspectives on particular forced migrations", *Journal of Refugee Studies*, 1999, No. 12 (3), pp. 237–263.
16. *Maps of Memory. Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, compiled by Violeta Davoliūtė and Tomas Balkelis, Vilnius: Institute of Lithuanian Literature and Folklore, 2012.
17. Mälksoo Maria, "The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe", *European Journal of International Relations*, 2009, No. 15 (4), pp. 653–680.
18. Müller-Suleymanova Dilyara, "Shadows of the Past: Violent Conflict and its Repercussions for Second-Generation Bosnians in the Diaspora", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2021.
19. Nugin Raili, "Rejecting, re-shaping, rearranging: Ways of negotiating the past in family narratives", *Memory Studies*, 2021, No. 14 (2), pp. 197–213.

20. Rosenthal Gabriele, "The social construction of individual and collective memory", in: *Theorizing Social Memories: Concepts, Temporality, Functions*, edited by Gerd Sebald, and Jatin Wagle, London, Routledge, 2016, pp. 32–55.
21. Poujol Catherine, "Poles in Kazakhstan: Between integration and the imagined motherland", *Central Asian People*, 2004, No. 1, pp. 91–100.
22. Richter Marina and Nollert Michael, "Transnational networks and transcultural belonging: a study of the Spanish second generation in Switzerland", *Global Networks*, No. 14 (4), 2014, pp. 458–476.
23. Sanders Rita, *Staying at Home: Identities, Memories and Social Networks of Kazakhstani Germans*, Berghahn Books, Inc., 2016.
24. Švarickova-Slabakova Radmila, "Moral Heroes or Suffering Persons? Ancestors in Family Inter-generational Stories and the Intersection of Family and National Memories", *Journal of Family History*, 2019, Vol. 44 (4), pp. 431–448.
25. Venzlauskaitė Gintarė, "From Post-War West to Post-soviet east: Manifestations of Displacement, Collective Memory, and Lithuanian Diasporic Experience Revisited", 2020, online: <https://www.ias.ed.ac.uk/event/gintare-venzlauskaite-university-glasgow%C2%A0-post-war-west-post-soviet-east-manifestations> [accessed: 28-Jun-2023].
26. Vyšniūnas Algis, *Lietuviai ypatinguose Kazachstano lageriuose: 1948–1955 m. [Lithuanians in Kazakhstan's MVD Special Camps: 1948–1955]*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2022.
27. Сарыарқа – пен келісім мекені. Сарыарқа – колыбель единства и согласия [*The Kazakhstan Uplands are a place of peace. The Kazakhstan Uplands are a cradle of unity and harmony*], Karaganda, 2021.
28. Žemulis Feliksas, „Kazachstano stepės glaudė lietuvių tremtinius“ [*The steppes of Kazakhstan sheltered Lithuanian exiles*], *Lietuvos žinios*, 6 October 2009.

Irena Šutinienė

Sovietinių represijų atmintis Kazachstano lietuvių diasporoje: interpretacijos, praktikos, kontekstai

Santrauka

Šiame straipsnyje analizuojama represijų atmintis Kazachstano lietuvių diasporoje, kurios didelę dalį sudaro represuotų lietuvių palikuonys. Remiantis pusiau struktūruotų interviu metodu atliktos apklausos duomenimis⁵⁴, analizuojamos diasporos atstovų represijų atminties interpretacijos, vertinimai, įamžinimo ir minėjimo praktikos. Aptariamos šios atminties sąsajos su dominuojančiais kolektyviniais Kazachstano atminties diskursais ir lietuviškuoju represijų atminties pasakojimu. Analizė atskleidžia gyvenamosios šalies represijų atminties diskursų įtaką migrantų ainių atminčiai.

Reikšminiai žodžiai: prievartinė migracija, sovietinių represijų atmintis, migrantų kartų atmintis.

⁵⁴ Straipsnyje remiamasi duomenimis, tyrėjų grupės (Loreta Vilkienė, Jolanta Kuznecovienė, Vytis Čiubrinskas, Irena Šutinienė) surinktais vykdant LMT finansuojamą projektą *Prievartinės migracijos iš Lietuvos diasporos Rytuose ir jų tapatybė: Užvolgio ir Kazachstano atvejai* (LMT LIP-20-12). Ši medžiaga kitais atminties tyrimų aspektais yra analizuota kitose autorės publikacijose.

Release and Return of Repressed People in Lithuania in 1953–1957: Between Freedom and Constraints

Arvydas Gelžinis

Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania

✉ arvydas.gelzinis@genocid.lt

The topic of the article is the release and return of deportees and political prisoners to Lithuania. As the Soviet regime was modifying itself, it abandoned mass repressions as of 1953 and authorised a large part of the deportees to return home. According to the available information, in 1953–1958 over 40,000 people returned to Lithuania from exile and imprisonment. The specific period of deportation was not fixed, the Soviet perpetrators used the term '*na viečno*' (for eternity, forever). As a result, the communist authorities and repressive structures had to take various decisions to release the deportees: they had to adopt many orders and resolutions, and the fate of each family had to be decided by the commissions for the review of deportees' cases. Therefore, in light of these complex procedures, the article focuses more on the release of the deportees.

This paper examines the cooperation between the Lithuanian Communist Party and the repressive structures in their attempts to ensure a gradual return of deportees and political prisoners, as the return of the repressed was raising great concern for the Soviet authorities. Such concerns mainly resulted from the fact that some of the repressed were entitled to restitution of confiscated property (often no longer available), while there was a potential threat that a sudden or massive return of these people would incite the anti-Soviet sentiment in Lithuania. Research into the activities of the commissions for the review of deportees' cases was based on archival documents. Both statistical data and deliberations of the fate of individual families by the commissions are presented in this paper. At the same time, the returned deportees and political prisoners were 'under supervision' by strengthening the repressive apparatus of the LSSR's KGB, by preventing the returnees from registering, from getting a job, and by prohibiting them from returning to their hometowns. Therefore some of the returnees, unable to settle, went to Latvia, the Kaliningrad region, or even back to Siberia, where they had a guaranteed employment. In this way, the Lithuanian communist government tried to create a 'critical mass' of the Lithuanian population which it could lead towards a 'bright communist future'.

Key words: bureau of the LCP Central Committee, LSSR's Council of Ministers, Supreme Soviet of the LSSR, deportees, political prisoners, commission for the review of deportees' cases, release, return, constraints, and isolation of the formerly repressed population.

Introduction

Relevance and issues being addressed. Many people in countries surviving totalitarianism have experienced or been involved in some form of repression. Hannah Arend wrote that:

<...> “Terror can only have absolute power over people who are isolated from each other. One of the primary concerns of all tyrannical powers is, therefore, to achieve such isolation. Isolation can be a prelude to terror; it is certainly the most fertile soil; isolation is always the effect of tyranny. Isolation is characterised by powerlessness, because power always is derived from the people acting together, in harmony, while isolated people are essentially powerless”¹.

From its inception until 1953, the Soviet Union created an enormous gulag system consisting of 476 forced labour camps. Some 18 million innocent people were imprisoned in these camps². During its occupation from 1940 to 1990, Lithuania felt the devastating power of totalitarian regimes in their full force. During the German occupation, the Nazis wiped out almost the entire Jewish community of Lithuania – around 200,000 people. During the repression of the first Soviet occupation in 1941, 18,500 people were deported from Lithuania, about 12,500 of whom were sent into exile, and the rest ended up in labour camps and prisons. It was from this wave of deportations that only a third of the deportees returned to Lithuania; about a quarter perished in places of exile and imprisonment³. Between 1944 and 1953, 118,000 people – 32,230 families – were deported from Lithuania, and 186,000 people were arrested and imprisoned in labour camps⁴. The Soviet authorities needed considerable organisational arrangements for carrying out deportations from Lithuania, as well as substantial human and technical resources for repressive actions. As a result, deportations were executed virtually every year between 1945 and 1952, with the time in-between two deportations used in preparation for the following wave of deportations. Women and children accounted for around 70% of the total number of deportees in 1945–1952, with 32,000 children being deported. All the above figures are, unfortunately, not final. The number of political prisoners and deportees was so great that the repressive authorities were unable to keep an accurate record of them. Due to the negligence of the Soviet NKVD and security services, and poor literacy (the primary aim was to deport first, then to make a record), some of the families or individuals deported in 1941, 1945 and 1946 have not been properly recorded, leaving no entries about them in the Lithuanian archives. The Soviet punitive forces may rightly be said to have deported a total of about 130,000 of the Lithuanian population⁵.

¹ Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos [Origins or Totalitarianism]*, Vilnius: Tyto Alba, 2001, p. 447.

² Anne Applebaum, *Gulago istorija [The History of the Gulag]*, Vilnius: Baltos lankos, 2009.

³ Online: www.laptevieciai.lt

⁴ Data from the Genocide and Resistance Centre of Lithuania, online: www.genocid.lt/centras/lt/147/c/

⁵ Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais [Deportations of the People of Lithuania in 1940–1941, 1945–1953]*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996, p. 141.

There are many research papers on the repression of the Lithuanian population during the Soviet occupations, but not all aspects of their return to Lithuania have been thoroughly addressed. Until 1953, deportees and political prisoners were released only in very exceptional cases. It was only in 1953 that the process of release from captivity gained momentum. The process of release is the topic of this paper. The uniqueness of the subject is that it deals with less studied aspects such as the quasi-judicial process of the commissions (how, who and on what grounds were (not) to be released), the cooperation between the Communist Party and the repressive structures in the management of the process of return of political prisoners and deportees, and the important changes in the regulation of the return of the deportees in 1957.

There is a connection between exile and return. Return is often more dramatic. Only 7% of the 1,500 repressed who were interviewed said they were welcome upon their return to Lithuania. All the others had to undergo through various hardships. Many had their property confiscated and were not entitled to restitution. Homes were taken away, usually by strangers. It was incredibly difficult to register, to get a job. A lot depended on the local government⁶. As a result of these and other prohibitions by the Soviet authorities, it was difficult for deportees and political prisoners to return and settle in Lithuania, some of them stayed in Russia, others settled as close to Lithuania as possible – in Latvia or in the Kaliningrad region. Some of them managed to return and settle in Lithuania despite the restrictions. The evolvement of all these processes has not been explored in-depth. Most of the repressed persons were released from exile and imprisonment without the restitution of the confiscated property. Some of the returnees asked the local authorities to reexamine the grounds for deportation in hope of rehabilitation and claiming back their property and, above all, their homes. Such requests were rarely granted. As a result, former deportees and political prisoners used to move from one region of Lithuania to another several times until they found decent living conditions. It is important to study these issues in a comprehensive way because totalitarian regimes are not a thing of the past but re-emerge in many forms in different centuries. The study of totalitarianism raises public awareness thus making societies more resistant to propaganda. This is particularly important in the context of the authoritarian regimes of Russia and Belarus in Lithuania's neighbourhood.

The aim of the study is to reveal and describe the specificities of the release and return of repressed persons in 1953–1957, the procedure applied by the commissions for the review of deportees' cases, the cooperation between the Communist Party and repressive structures in the regulation of the return of the repressed persons, and the impact of these factors on the dynamics of the release of repressed persons.

⁶ Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu [What They Did to Us: Life in Lithuania from the Point of View of Trauma Psychology]*, Vilnius: Tyto alba, 2021, p. 94.

The object of the research is the process of release of repressed Lithuanian citizens from places of imprisonment and exile and their return to Lithuania.

Objectives for exploring the topic:

1. To study the decisions (resolutions, orders, directives) of the LSSR's authorities on the release and return of repressed persons, and to identify their substance.
2. To investigate and highlight the cooperation between the Communist Party and the repressive structures in controlling the return of political prisoners and deportees, as well as their efforts to isolate the returnees to the maximum extent possible.
3. To highlight the features of return of the repressed people between 1953 and 1956 and to show the changes in this process in 1957.

The methodology of the subject is analysis of historiography and sources, description and interpretation of the collected data, synthesis of conclusions.

Review of historiography and sources

Dr Arvydas Anušauskas wrote about the return of the repressed while researching the crimes of the Soviet occupation. His monographs note the changes in the number of deportees between 1953 and 1959, the persecution of former political prisoners, the dynamics of the release of deportees, and the obstacles to their return back home. His research was based on documents from the state archives of the Russian Federation which are currently not available⁷. Dr Kristina Burinskaitė wrote about the control of former political prisoners and deportees. In her monograph on the activities of the KGB in the LSSR, she mentions that former convictions and deportation were major obstacles to seeking higher education and pursuing academic careers. The Soviet authorities, with the help of the KGB and other institutions, did their utmost to ensure that the academic community was out of reach for former deportees and political prisoners⁸. The Soviet authorities paid particular attention to the Lithuanian intelligentsia – the former political and cultural elite of the Republic of Lithuania. In the article on the control of the formerly repressed people, KGB documents contain references to 1956, during the process of de-Stalinization, former prisoners (described in KGB documents as “persons convicted for very serious state crimes”) and deportees began to return from prison in large numbers. The Lithuanian authorities tried to prevent the return of prominent figures of independent Lithuania and partisans, believing that their return would strengthen the resistance movement

⁷ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais [Annihilation of the Lithuanian People by Soviets in 1940–1958]*, Vilnius: Mintis, 1996; *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012.

⁸ Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m. [Ideology, Policy and Activities of the LSSR's KGB in 1954–1990]*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, p. 63.

and the anti-Soviet sentiment amongst the population.⁹ Under the ideology of the ‘class struggle’, the former elite layers of society were often treated as a “destructive anti-state element threatening the dictatorship of the proletariat”. Such ideology was used to mask the repression against innocent people, with the genocide of the people being perceived as societal ‘defence’ from undesirable elements. Individuals regarded by the KGB as potential enemies of the Soviet system were the so-called ‘socially dangerous elements’ belonging to a ‘negative environment’. The ‘negative environment’ included former figures of independent Lithuania, deportees, political prisoners, partisans, members of their families, suspected collaborators with the Nazis during the German occupation, former leaders, and members of anti-Soviet organisations.¹⁰

The experience of people who have suffered repression is unique because totalitarianism and the repression against this group of people has lasted, to a smaller or larger degree, for very long, sometimes through entire lifetimes. Therefore, the study of various experiences of groups of deportees and political prisoners is very relevant. The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania (LGRRC) in cooperation with a group of researchers from the Department of Clinical and Organisational Psychology at Vilnius University (headed by Prof. Danutė Gailienė, researchers Evaldas Kazlauskas and Vėjūnė Domanskaitė Gota) conducted a study on the psychological effects of political repression on the families of victims. The results of a statistically representative psychological study of people who experienced repression showed that almost one third of the repressed have developed one or other post-traumatic symptoms, with long-lasting consequences for both psychological and somatic health.¹¹ Overcoming these consequences was and is, to a large extent, dependent on the political and social recognition of what these people had to go through, their past and present social standing. Many former political prisoners said that they had been persecuted upon their return to Lithuania: they were unable to find employment or to register as permanent residents. Thus, the traumatising did not end after leaving labour camp and returning to Lithuania.¹²

The adaptation of returned political prisoners and deportees in Soviet Lithuania was examined by sociologist Dr Irena Štutienė. Her research demonstrated that many po-

⁹ Kristina Burinskaitė, „Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose“ [“Control of Former Prisoners and Deportees in KGB Documents”], in: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1 (19), p. 123.

¹⁰ Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.* [Secret Archives of KGB in 1954–1991], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, p. 305.

¹¹ Danutė Gailienė, Evaldas Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“ [“Fifty Years on: Psychological Consequences of Soviet repression in Lithuania and Coping Strategies”], in: *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, compiled by D. Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, pp. 78–126.

¹² Evaldas Kazlauskas, „Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas“ [“Psychological Study of Former Political Prisoners”], in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12), p. 133.

litical prisoners and deportees found themselves in a lower social standing upon return, forced to take lower-skilled jobs and live in more difficult material circumstances. On the other hand, the cultural capital of the older generation of deportees encouraged the next generation of deportees' children to seek higher social standing.¹³ Jurgita Kuprytė has written about the social mobility of deportees and political prisoners upon their return to Lithuania. She mentions that the label of 'enemies of the people' accompanied the deportees and political prisoners and their children even after their return to Lithuania. Opportunities to regain their social standing in independent Lithuania and to get a job in line with their educational background were often limited precisely because a person belonged to the category of 'deportees'.¹⁴ Dr Monika Kareniauskaitė has written about the concept of deportee and deportations. She mentions that it was natural for deportees not to be integrated into society upon their return to Lithuania and feeling tarnished by exile. Because of the difficulties they had been going through, deportees were often forced to return to their places of exile and felt stigmatised.¹⁵ Dr Vitalija Stravinskienė has written about the return and adaptation of repressed Poles from eastern and south-eastern Lithuania. These repressed members of Lithuanian population were an exception to the rule, as the Polish government resumed the repatriation of Poles from the USSR to Poland in 1955. Since 1956, the territory of Lithuania has been included in the repatriation area, and over the years many Polish deportees and political prisoners left for Poland.¹⁶

For almost three decades, LGGRTC specialists have been collecting data on victims of the Soviet regime, deportees and political prisoners. The collection of questionnaire and epistolary data of repressed Lithuanian citizens and participants in the freedom struggles is the most important source of statistics on the repressed today. The collection, which consists of questionnaires and memoirs of approximately 140,000 people, was the basis for the publication of the multi-volume continuous publication *The Genocide of the Lithuanian Population*¹⁷ in 2023. It contains concise data on the return or fate of repressed persons, as well as their biographical information.

¹³ Irena Štutinienė, „Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptacija sovietinėje Lietuvoje: patirtys, strategijos, ištekliai“ [“Adaptation of Returnees from Prisons and Exile in the Soviet Lithuania: Experience, Strategy and Resources”], in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2022, Nr. 1 (51), p. 51.

¹⁴ Jurgita Kuprytė, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“ [“Possibilities of Studying Social Mobility of Deportees and Political Prisoners”], in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1999, Nr. 2 (6), p. 87.

¹⁵ Monika Kareniauskaitė, „Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai“ [“The Concept of Deportee and Deportations during the Years of Lithuania's Soviet Occupation: Legal, Ideological, Administrative and Social Aspects”], in: *Genocidas ir rezistencija*, 2018, Nr. 1(43), p. 38.

¹⁶ Vitalija Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.“ [“Repressed Poles from Eastern and South-Eastern Lithuania: Their Return and Adaptation”], in: *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 35.

¹⁷ Lietuvos gyventojų genocidas, [Genocide of the People of Lithuania] t. 1: (A–Ž), 1997, t. 2: (A–J), 1998, (K–S), 2002, (Š–Ž), 2005, t. 3: (A–M), 2007, ir (N–Ž), t. 4: t. 5 (A–M), 2019, t.5: (N–Ž), 2020, t. 6: (1954–1989, 1991), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

A significant contribution to the historiography of this topic is the work of French historians Emilia Koustova and Alain Blum. They examined the requests and complaints of Lithuanian deportees, revealing that both the central and local authorities feared a mass return of people who would try to recover confiscated property, especially houses taken over by strangers. The authorities also feared clashes between those who passively observed the conflicts, active participants and returnees. Their investigation revealed that the authorities were delegated broad powers in the process, including the power to release some of the deported population. This situation gave room for hope and negotiation, but did not eliminate all the arbitrary, unfair elements of the application process.¹⁸

The works of the US historian Amir Weiner are also important for the historiography of this topic. This historian has studied the realities of the return of the repressed throughout the western part of the Soviet Union: in Ukraine, Moldova, Belarus and the Baltic states. His research examines how the 1956 unrest in Poland (workers' protests in Poznan) and the Hungarian uprising reflected anti-Soviet sentiment in the Soviet Union, and how the Soviet authorities responded to it. The author raised the questions: did the phasing-out of mass terror end the era of social engineering, and if so, what it was substituted with? What were the limits of reform?¹⁹ The author concludes that the events of 1956 and their aftermath marked a difficult transition from opposition seeking to overthrow the Soviet government to dissent movement seeking to reform the system through non-violent means offered by the system itself.²⁰

This article will be based mainly on archival material deposited in the divisions on the Lithuanian Communist Party (LCP), KGB and Ministry of the Interior departments of the Lithuanian Special Archive (hereinafter – LYA), collection, systematisation and analysis of archival documents on the control of returnees from places of repression (resolutions of the LCP's Central Committee, decrees of the Presidium of the LSSR's Supreme Soviet, and directives of the LSSR's MVD (i.e. ministry of the interior), which established the control of settlement of the returnees from exile and imprisonment). One of the main sources is the documents of the LCP kept at the LYA. The Bureau of the Central Committee of LCP discussed strategies for the return of deportees, and the leaders of the LSSR's KGB reported to the Secretary of the LCP's Central Committee, A. Sniečkus, on the issues of the return of deportees and political prisoners. All these documents are very important for the study of the return of repressed persons. Another source of information is the reports of the LSSR's KGB city and district divisions in the LYA KGB funds, which also indicate the number of re-

¹⁸ Alain Blum, Emilia Koustova, „Negotiating Lives, Redefining Repressive Policies Managing the Legacies of Stalinist Deportations”, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 19, No. 3, Summer 2018, pp. 537–571.

¹⁹ Amir Weiner, “The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics”, *The Journal of Modern History*, 78 (2), 2006, p. 334.

²⁰ A. Weiner, *op. cit.*, p. 376.

turned deportees and political prisoners and try to correlate this with the intensification of anti-Soviet activity. The largest number of documents related to the topic of the article are kept in the LYA Ministry of Interior (MoI) department, where all the files on deportees and documents related to the organisation and execution of the deportations, as well as documents related to the return of the deportees are kept. Officials of the LSSR's MVD provided services to the commissions of the LSSR's MVD and the Supreme Soviet that dealt with the return of the deportees and provided the commission members with the data collected on each family of the deportees, which explains why all the documents containing decisions of the commissions of the LSSR's MVD and the Supreme Soviet are also stored in the LSSR's MVD funds. Moreover, one of the most abundant sources on the subject is memoirs of deportees and political prisoners published in particularly large numbers during the first decade of Lithuania's independence.

Restrictions Imposed on Deportees and Political Prisoners, Typical Features of Release and Return to Lithuania 1953–1956

The Lithuanian population had a slim chance of escape from the labour camps and exile after getting there. Resolution No. 35 of 8 January 1945 of the government of the Soviet Union on the Legal status of special deportees stated that deportees could not leave the places of exile and were obliged to report regularly to the special commandant's office. With the beginning of mass deportations of Lithuanians in 1948, the situation of deportees was subject to further restrictions and regulation by the USSR government's resolutions On exile, forced and special relocation and On forcibly resettled persons. Deportees were not allowed to leave the place of exile without the MVD's authorisation, they were deprived of their passports (reissued only in 1955), on which the militia made a note of the restriction to the place of exile (to the region of deportation), and at least once a month, adult deportees had to register at the special commandant's office.²¹

In 1941–1952, 28,000 of the 132,000 deportees of the Soviet regime died of disease, starvation, and unbearable labour. Another 50,000 were unable to return for a long time or did not return to Lithuania at all. The old and sickly deportees were unable to work and slowly died out. Large families could not feed all their children. People saved themselves as best they could, some fled back to Lithuania. Between 1945 and 1952 about 5,000 Lithuanian deportees fled²². Special squads were hunting down deportees attempting escape back to their homeland, and in Lithuania they were regularly persecuted by the MGB. Those who managed to escape and return to Lithuania, were caught, sentenced to three years

²¹ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...* [of the Lithuanian People], p. 383, 384.

²² Arvydas Anušauskas [et.al.] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija* [Lithuania in 1940–1990: the History of Occupied Lithuania], 2 pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: 2007, p. 309.

in a 'correctional labour' camp, and after serving their time in the camp they were sent back to exile. Only in the most favourable cases were the deportees immediately returned to their former places of exile without imprisonment.

Juozas Matas Truska (born in 1928) was deported with his parents to Krasnoyarsk region in May 1948. In the same year he escaped from exile and returned to Lithuania. In December 1948 he was arrested, imprisoned in Marijampolė prison awaiting trial, and in March 1949 was sentenced to 3 years. He served his sentence in the Gorky region labour camp, then was exiled again in March 1952.²³ Dalia Grinkevičiūtė, the author of the famous memoir *Lietuviai prie Laptevų jūros* (English: Lithuanians at the Laptev Sea), was exiled from Kaunas in 1941 with her mother Pranė Grinkevičienė and brother Juozas. In 1949 Dalia and her mother returned to Lithuania illegally. In 1950, her mother died, and Dalia was arrested and imprisoned in Kaunas and Vilnius. She was sentenced to three years by the USSR special soviet council, and was imprisoned in the Gorky region labour camp. In December 1953, she was deported to Yakutia, and returned to Lithuania only in 1957.²⁴ Even minors faced imprisonment for escaping from exile. Five-year-old Aušra Juškaitė was deported to Komi with her parents, brother, and sister in 1941. In 1947, she returned illegally to Lithuania and studied at the Šiluva Gymnasium. In the spring of 1949, she was arrested together with her cousin Laima Juškaitė, when Aušra was thirteen and Laima was fourteen. They were both imprisoned for two months in Raseiniai Prison, together with 15-year-old Marija Avižienytė, who had also illegally escaped from exile. The cousins Juškaitė were returned to their place of exile via Kaunas, Vilnius prisons, Leningrad Women's Prison and Vologda Transfer Prison.²⁵ It should also be noted that many political prisoners were tried under the formula: a prison sentence to be followed by another 5 years of exile, and after imprisonment they were sent to exile and released as deportees. A survey of 50 political prisoners showed that they could not return to Lithuania for an average of 10 years after the end of their imprisonment.²⁶

From 1948 to the beginning of 1953, the complaints of deportees received directly or through other institutions by the LSSR's Council of Ministers (CM) were examined by the LSSR's CM commission for the examination of complaints and requests. There are no available statistics on the number of complaints of deportees examined by this Commission prior to 1953. No trace has been found of any decision by the LSSR's CM to release from 'administrative exile' earlier than 1951, when nine families, 14 persons in total, were

²³ LGGRTC archive, case of a victim (deporte) No. LA2T0007.

²⁴ *Lietuvos gyventojų genocidas [Genocide of the People of Lithuania]*, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, p. 313.

²⁵ Aušra Juškaitė-Vilkienė „Prisiminimai“ [Memoirs], in: *Sibiro vaikai: Lietuvos vaikų tremtinių atsiminimai*, Kaunas, 2011, p. 19–35.

²⁶ Danutė Gailienė, Evaldas Kazlauskas, *Po penkiasdešimties metų... [Fifty Years on <...>]*, p. 80.

released at the LSSR MVD's motion. In 1952, four more families were released, a total of 14 persons deported in 1949 or 1951.²⁷

The release of political prisoners accelerated when a wave of uprisings swept through the Gulag camps between 1953 and 1954, mainly involving Ukrainian and Lithuanian political prisoners. It is beyond the scope of this publication, but I think it is important to note the reasons why, according to the historian A. Weiner: "A power as suspicious and sophisticated as the Soviet regime deliberately let in a mass of unreformed enemies?"²⁸. One of the main reasons for this was the uprisings in labour camps. This led to speeding up the release of political prisoners driven not by the goodwill of the Soviet authorities towards the repressed, but by the bloodshed in the camp uprisings. During the suppression of the Norilsk uprising from 26 May to 4 August 1953, some 250 political prisoners were killed in the Gorlag camp, which led to the liquidation of the Gorlag itself in 1954. On 1 August 1953, during the suppression of the Vorkuta uprising, 53–66 prisoners were killed and 123 wounded at Rechlag. On 26 June 1954, the Kengir uprising was brutally suppressed in the Steplag camp (Kazakhstan). 1,600 soldiers and 5 tanks were deployed to put down the uprising, the exact death toll is unknown, but approximately 200 political prisoners are believed to have been killed or died because of sustained injuries.²⁹ Although the uprising was suppressed, it precipitated the crisis and collapse of the Gulag labour camp system. Similarly, the release of deportees was accelerated, and a state system for the release of the repressed was set up, charged not with the task of whom to exile and imprison and when, but rather whom to release and when to do it.

Since the two mass deportations from Lithuania in 1949 and 1951 were carried out under the directives of the LSSR's CM, the first commission for reviewing the cases of the deportees was established in January 1953 under the same LSSR's CM. Its full title was the commission for the review of citizens' statements and requests to the relevant authorities for the revocation of administrative deportation of individual citizens expelled from the Lithuanian SSR (hereinafter – the Commission). The composition of the Commission was as follows: Kazys Preikšas (the Commission's chairman) who was also deputy chairman of the LSSR's CM), Kazimieras Liaudis (Chairman of the LSSR's KGB), Georgy Bacharov (deputy chief prosecutor of the LSSR), who had been sent from Russia's Tambov region and appointed chief prosecutor of the LSSR, Jonas Vildžiūnas (minister of internal affairs (MVD) of the LSSR), Karolis Didžiulis (until 1940 Karolis Grosmanas) (Chairman of the LSSR's supreme court), Stasys Naujalis (secretary of the presidium of the LSSR's supreme soviet).

²⁷ A. Blum, E. Koustova, *Negotiating Lives...*, p. 548.

²⁸ A. Weiner, *op. cit.*, p. 334.

²⁹ Uprising in Kengyr, online: www.vle.lt/straipsnis/kengyro-sukilimas/

Fig. 1. On board. Vida Elena Šliažaitė-Buchoveckienė and her children are travelling to Lithuania by ship. Zheday in Olyokminsky District of Yakutia in 1956

From the archives of the LGGRTC's "Exile and Places of Imprisonment" programme

Fig. 2. A group of political prisoners is standing at the railway station, ready to return to Lithuania. Vorkuta in Komi around 1954–1958

From the archives of the LGGRTC's "Exile and Places of Imprisonment" programme

The new Commission was clearly a response by the Lithuanian authorities to an unprecedented situation: almost immediately after Stalin's death, they faced a huge surge in applications. The number of complaints received peaked in 1956–1957. In the four years between 1954 and 1957, some 70,000 complaints were sent in respect of 35,000 exiled families, i.e. an average of two complaints per family.³⁰

Initially, the Commission was provided with material by a task force made up of officials from the LSSR KGB's 4th board and 5th Division. On 18 June 1953, the Commission held its inaugural meeting, and on 2 July 1953, the first meeting of the Commission took place, at which Soviet officials began to 'rectify their mistakes' in the deportation of the Lithuanian population, when in fact all deportations were crimes against humanity. The first cases to be re-examined were those of the families of large farmers (*kulaks* in Russian) who had been deported. The farmers had been deported under Resolution No. 176–cc of the LSSR's CM of 19 March 1949 and Resolution No. 865–cc of 29 September 1951. At its first meeting, Commission attached to the LSSR's CM reviewed 7 applications for abolishment of exile from the LSSR's MVD. The members of the Commission decided that Petras Kinta had been deported unjustifiably as he was not a *kulak*. The Commission members also decided that Julija Katilienė and her daughter Julija Katiliūtė were deported unjustifiably and should be released from exile. The Commission found that the soviets had misidentified the persons, believing that Julija Katilienė's two sons were partisans. In fact, the sons of another Katilienė from the same village were partisans. It was also decided to release the family of Povilas Palenis from exile, as it was found that they were not rich but rather average farmers. It was also decided to release from exile Barbora Armolytė and Veronika Masiulytė, who were farmhands in the families of the deported farmers and not members of their household. It was also decided to release another family from exile, who had been exiled as a family of *kulaks*, but apparently had helped the Soviet partisans during the German occupation.³¹

At a follow-up similar meeting of the Commission, 3 requests put forward by the LSSR's MVD, 5 motions by the LSSR's chief prosecutor, and one personal request for release from exile were examined. The Commission decided to release from exile O. Žadeikienė because her two small children remained in Lithuania, and J. Kručienė because she was elderly and her children had not been deported. The Commission members also decided to release S. Butkaitė–Kulikauskienė, J. Ičas, A. Paukštis and K. Šarnas from exile, as they had been deported unjustifiably. The applications for the release of A. Meiliūnas, I. Pelcius and O. Žilinskienė were rejected. The Commission's decisions were finally approved by the LSSR's CM.³²

³⁰ A. Blum, E. Koustova, *op. cit.*, p. 550.

³¹ LSSR MT Komisijos tremtinių bylų peržiūrėjimui protokolas [Minutes of the commission for the review of deportees' cases at LSSR's CM], 02-07-1953, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 370, l. 1, 2.

³² LSSR MT Komisijos tremtinių bylų peržiūrėjimui protokolas [Minutes of the commission for the review of deportees' cases at LSSR's CM], 06-10-1953, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 370, l. 3, 4.

Between 1954 and 1955, the release of deportees was slow. In 1954, 735 persons were released (510 by the decision of the LSSR's CM), in 1955 – 1,779 (1,147 by the decision of the LSSR's CM), and in 1956 – 15,879 people of Lithuanian nationality.³³ In May 1954, the review of the deportees' cases and the submission of conclusions to the Commission were entrusted to the special unit I of the LSSR's MVD, which took over the work from the LSSR's KGB operational task-force. It is very likely that the LSSR's KGB simply got rid of this highly labour-intensive function about one year into the job. By 20 May 1954, 8,340 complaints and statements from deportees had been forwarded to the above-mentioned LSSR's ministry of state security (MGB) unit, about half of which were filed by families of partisans, their associates and supporters, and the other half from the families of rich farmers (*kułaks*). On 9 July 1954, the deputy head of the LSSR's MVD special unit I, Col. Nosov noted that there were 9,650 complaints and statements of deportees received to date. All these requests from deportees were collected from various institutions, because when deportees felt the opportunity to liberate themselves, they contacted a wide range of addressees – in fact, nobody knew which authority was the best to turn to. Thus, requests from almost all authorities were transferred to a specially created subdivision of the LSSR's MVD. Many deportees contacted the USSR's authorities. Lithuanian deportees sent 45 requests to the USSR's Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), 834 applications to the USSR Council of Ministers (hereinafter referred to as the USSR's CM), 3,568 applications to the Supreme Soviet (hereinafter referred to as the USSR's Supreme Soviet), 1,207 applications – to the ministry of the interior (hereinafter referred to as the USSR's MVD), 167 – to the prosecutor general's office, 2 requests to the ministry of foreign affairs, and 5 requests – to the ministry of defence. A little less than half of the deportees' requests reached the highest institutions of the Lithuanian SSR. The majority (4,200) of the deportees' requests reached the USSR's Supreme Soviet and the LSSR's CM. The Central Committee (CC) of the LSSR's Communist Party (CP) (hereinafter referred to as the LSSR CP's CC) received 20 requests from deportees, the LSSR's MVD received 560 requests, the LSSR's prosecutor general's office received 18 requests, and the LSSR's ministry of justice received 6 requests. In addition, 29 requests of Lithuanian deportees were forwarded to Lithuania from local MVD units and subdivisions in places of exile.³⁴ All these applications were forwarded to the LSSR's MVD during the following periods: for the whole of 1953 – 3,461 requests (the majority of them sent in August–December 1953). In 1954, the number of requests grew further, with 6,189 of them being forwarded between January and June of that year.³⁵

³³ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...* [of the Lithuanian People], p. 393.

³⁴ LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojo Nosovo pažyma apie gaunamus tremtinių skundus ir pareiškimus [Note by Nosov, deputy chief of special unit I at LSSR's MVD, about complaints and statements received from deportees], 09-07-1954, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 107–110.

³⁵ *Ibid.*, l. 109.

During the whole period under study, 12 governmental acts on release from special exile were adopted in the USSR, but by 1958 only 4 such resolutions had been adopted, which meant that many deportees were still held in exile. On 5 June 1954 the decree of the USSR's SS provided for the release from exile of children up to the age of 16 who had been deported as part of a family (the decree affected 19,483 children from the 1945–1949 deportations and 5,186 children deported with their parents in 1951.³⁶ This was a conditional 'freedom' as the children continued to live with their parents in exile, but from then on neither children born in exile nor dying in exile were recorded). In his memoirs, Napalys Kitkauskas, a renowned architect and restoration artist, describes how a special commission of the supreme court of the Mordovian autonomous SSR visited the camp in early June 1954. The reason for their arrival was an order issued to release political prisoners who were minors at the time of their arrest and who had served one-third of their sentence. Kitkauskas, arrested in 1947 and sentenced to 10 years in the labour camp, was released on 8 July 1954, having already served two-thirds of his sentence. He noted that "I received money for all the time I worked in the Mordovia camps: it was as much as the price of a train ticket to Kaunas..."³⁷

On 24 November 1955 the decree of the USSR's CM provided for the release from exile of the following people: veterans of the Great Patriotic War, persons decorated with USSR orders and medals, teachers and lecturers, and women married to non-deportees, but without restitution of confiscated property and without the right of return to their former places of residence. The decree of 13 December 1955 by the Presidium of the USSR's SS provided for the release from exile of Germans and members of their families without restitution of confiscated property and without the right of return to their former places of residence.³⁸

The LSSR KGB's documents show that the review of deportees' cases was very problematic. According to the data of 10 July 1954, the special unit I of the LSSR's MVD had received 9,600 complaints and requests from deportees, which were broken down into 6,189 applications from the family members of exiled partisans and partisan supporters, and 3,460 from exiled large-scale farmers and their family members. Only 8 officers, seconded from various units of the LSSR's MVD, were handling such a huge number of requests. The documents of the LSSR's MVD mention that the work of dealing with the cases of deportees was extremely bad at that time because, instead of the expected 15 officers to be seconded, only 9–10 was seconded and working. This resulted in low responsibility of

³⁶ Arvydas Anušauskas, *Teroras: 1940–1958 m.* [Terror: 1940–1958], Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 269.

³⁷ Napalys Kitkauskas, „Mes – politiniai“ [“We are Political Prisoners”], in: *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius: Vyturys 1989, p. 185, 186.

³⁸ Vyriausybinių aktai dėl paleidimo iš tremties [Governmental decrees on release from exile], in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 3–5.

Fig. 3. The Liatukai family is returning to Lithuania. Tayshet in Irkutsk Oblast in 1957. (They are waiting for a train to Moscow at the railway station)

From the archives of the LGGRTC's "Exile and Places of Imprisonment" programme

Fig. 4. The return of the Ibianskai family to Lithuania. Igarka in Krasnoyarsk Krai in 1957

From the archives of the LGGRTC's "Exile and Places of Imprisonment" programme

the staff and a lax attitude to work. Some of them were incompetent to handle deportees' requests (ordinary firemen – Mockevičius, Muchina, etc. were given this task).³⁹ Another report from Col. Dmitry Nosov showed that the officers concerned found it difficult to cope with such an immense workload of deportees' statements. The deputy minister of the LSSR's MVD, Col. Alexander Gotsev was informed that 4 officers could not cope with such a flow, and therefore at least 15 officers from other LSSR's MVD departments were requested to be seconded for this task. It was mentioned that then there were only 6 seconded officers, of whom only 4 handled the processing of requests directly, whilst the other 2 dealt with the registration of requests and clerical work, which had been taken over from the LSSR's KGB in an extremely neglected state. It was also mentioned that between 20 May and 20 July 1954, some 2,000 statements were reviewed, meanwhile as many as 2,300 new statements were received during the same period.⁴⁰

When the first individual decisions to release unlawfully repressed persons were made, they had to be formalised under the Soviet law. By Resolution No. 446 of 26 May 1955, the LSSR's CM established the restoration of certain rights to political prisoners who had been found to have been repressed unjustifiably. This resolution stipulated that the time unlawfully spent in places of imprisonment was to be included in the length of service and obliged the executive committees of city and district councils of the councils of deputies of the working people (hereafter referred to as 'CDWP') to provide these citizens with housing on a priority basis. It was stipulated that this resolution had to apply retroactively to persons who had been fully rehabilitated prior to the adoption of this resolution.⁴¹

A resolution on people recognised as having been deported illegally was signed shortly afterwards. On 14 December 1953 the Chairman of the LSSR's CM, Mečislovas Gedvilas, signed a resolution On the restitution of confiscated property to persons whose administrative eviction has been abolished. The executive committees of cities and districts of the CDWP were obliged to process requests of these people and to take decisions in accordance with the established procedure. The procedure of property restitution was the following: if the property had not been sold, it was to be restored in kind; if the property had been sold, restitution of a similar property in kind was to be made, if possible, and if not, restitution in cash.⁴² However, it is important to note that the number of persons recognised as having been unlawfully repressed was very small.

³⁹ LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojo D. Nosovo raportas [Report from D. Nosov, deputy chief of special unit I of LSSR's MVD], 23-07-1954, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 105.

⁴⁰ *Ibid.*, pp. 103-106.

⁴¹ LSSR MT nutarimas dėl neteisėtai represuotųjų teisių [Resolution of the Council of Ministers of the Lithuanian SSR on illegally repressed rights], 26-05-1955, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 40, 41 ap.

⁴² LSSR MT nutarimas dėl konfiskuoto turto grąžinimo tvarkos piliečiams, kuriems atšauktas administracinis iškeldinimas [Resolution by LSSR's CM On the restitution of confiscated property to persons whose administrative eviction has been abolished], 14-12-1953, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 371, l. 2, 3.

In 1954, re-examination of files of political prisoners started. The first prisoners to be released were those who were incapacitated and whose sentences had expired, while others had their sentences shortened or replaced by exile. However, deportees who had been in captivity for many years rushed home in defiance of the prohibitions, longing for their homeland and their relatives. According to the LSSR authorities, by 15 October 1956, more than 2,000 families (about 8,000 people) had returned to Lithuania arbitrarily.⁴³ Political prisoners and deportees rushed to freedom as fast as they could, especially those who had gone through the hell of 1941. It is painful to read their pleas, both because of their tragic fates and because the Soviets have broken them down morally and made them beg for release.

P. A. (born in 1897) and his family were deported to Siberia in June 1941. In 1950, he wrote to Justas Paleckis, Chairman of the Presidium of the LSSR's SS:

Dear Leader of our people, I am appealing to you for the third time for your intercession. My wife and three of our children died in Siberia, and I was prosecuted on trumped-up charges in Kraslag on 9 November 1941, for the past 10 years this case has been under interrogation. Wherever I send my request, I always hit the wall, my requests are passed from one institution to another, like ping-pong, from Herod to Pilate, but it does not make it any easier for me, and my sufferings continue. I plead with you, the leader of the people, only that I be convicted if I am guilty, or that I be set free but not buried alive. In nine years I have not received a single reply from the USSR's Prosecutor General, although I have written to him at least ten times. I am not asking – I am rather begging you to take notice of an innocent victim and release me to my homeland as a freeman.⁴⁴

It is important to note here that P. A. was in fact sentenced to 10 years of forced labour in a labour camp by the decision of the special consultation of the USSR's NKGB (i.e. people's commissariat for state security) on 7 February 1942, but it seems that at the time the Soviets had more important things on their hands during the war, and this decision was not communicated to the prisoner in Kraslag. After his imprisonment in Krasnoyarsk region in Reshoty, and from 1944 onwards in Yeniseilag in the same region in 1952, P.A. was exiled, and returned to Lithuania only in 1957.⁴⁵ The hearing of cases of the June 1941 deportees was very slow. Although the cases of 1954–1955 deportees were already being re-examined, only about 100 people who had been exiled to the Altai region or Yakutia were allowed to return from exile each year. Due to the social status of June 1941 deportation victims, the examination their cases were even more delayed than those of the post-war deportees⁴⁶.

⁴³ Eugenijus Grunskis, „Lietuvos gyventojų trėmimai“ [“Deportations of the People of Lithuania”], in: *Lietuvos gyventojų trėmimai, Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose* [Deportations of the people of Lithuania, deportations of the people of Lithuania in 1940–1941, 1944–1953 in the documents of the Soviet authorities], Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995, p. 103.

⁴⁴ Prašymas iš baudžiamosios bylos [Request from a criminal case], in: *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 42880/3, t. 5, l. 58, 58 ap.

⁴⁵ *Lietuvos gyventojų genocidas* [Genocide of the People of Lithuania], vol. 1 (A–Ž), p.105, 106.

⁴⁶ *Didžiosios tremtys: Altajus ir Jakutija. 1941 m.* [The Largest Deportations: Altai and Yakutia], compiled by Benas Navauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, p. 70.

Cooperation Between the Communist Party and Repressive Structures in Decision-Making Regarding Returning Political Prisoners and Deportees

The hope that the release of the deportees would be accelerated was given by Khrushchev's report On overcoming the personality cult and its consequences, which was presented at the 20th CPSU congress in February 1956. In organisations and collective farms, unwanted questions were put to activists, e.g. why did the political bureau of the CPSU's CC warrant the mass murder of people, was Stalin responsible for the scale of the deportations from Lithuania, were the repressions from Lithuania in 1945–1950 legitimate?⁴⁷

On 30 June 1956, the CPSU's CC at its plenary adopted a resolution that opened the way to freedom for millions of prisoners and deportees from Stalin's gulags. However, the authorities in Soviet Lithuania did their utmost to make sure that the road home for the liberated Lithuanians was covered with thorns. From the outset, the CPSU's CC adopted a reserved standing regarding the Stalin's cult. For the left-wing leadership of the LCP, which matured before the Second World War, Stalin's political course was acceptable, as was the ideology of the class struggle, which had intensified under socialism, and the policy of forcibly breaking down the social fabric associated with repression.⁴⁸ The Lithuanian SSR leadership resisted the 'more lenient' tendencies for a long time, for example, by stopping the return of the repressed to Lithuania until 1957 (after the departure of people of other nationalities from the places of exile, the Lithuanians accounted for almost a third of the total number of deportees in the USSR; in contrast to Russia, the facts of repression, exile, and the victims of the repression in Lithuania did not find their way into either fiction or historical books.⁴⁹ For example, 1,173 Lithuanians were released from exile in the Altai region and Yakutia, and 892 in 1957.⁵⁰ When the mass release began, 618 Lithuanians in 1956 and 1,006 in 1957 were released from Buryatia. Release from exile often did not entail the authorisation to return to Lithuania. Many families did not have the means to travel and start a new life in Lithuania, thus remaining in Buryatia for several years. Therefore, out of 618 people released in 1956, only 223 returned to Lithuania, and in 1957 there were 664 returnees.⁵¹

As the return from imprisonment and exile was gaining momentum, the LCP authorities and its repressive structures were the first to express concern about this. Lithuania's

⁴⁷ Regina Laukaitytė, „Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–1961 m.)“ [“Adaptation and Dismantling of Stalin's Cult in the Lithuanian SSR”], in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.* [Stalin's Regime in Lithuania 1944–1953], compiled by R. Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 168.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 172.

⁴⁹ Vytautas Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje* [Sniečkus: 33 Years in Power], Vilnius: 2000, pp. 140–141.

⁵⁰ *Didžiosios tremtys: Altajus ir Jakutija...* [The Largest Deportations: Altai and Yakutia], p. 70.

⁵¹ *Didžiosios tremtys: Buriatija. 1948 m.* [The Largest Deportations: Buryatia], editor in chief: Dalė Rudienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2018, p. 32.

communists did not wait for the returnees; the deportees did not find the Lithuania of their dreams. Anušauskas points out that not only the deportations were never condemned (the cases of the deportees were reviewed by the same organisers of the genocide of the Lithuanian people, such as Kazys Preikšas, Alfonsas Gailevičius, etc.), but they were continued to be regarded as an important political action. The communists were more concerned about the colonists coming to build industrial giant facilities in Lithuania than about the fate of the Lithuanians who had suffered and were still suffering in Siberia.⁵² Other members of the Soviet repressions also took part in the decision-making by the Commission on the release of the deportees, these were: Karolis Didžiulis, the 1945 commissioner of the council of people's commissars of the LSSR and the LCP's CC in charge of confiscating the property of the deportees in the Trakai and Kretinga counties, Stasys Naujalis, an employee of the LSSR's NKVD in July 1940–June 1941, NKVD Col. Jonas Vildžiūnas, chief of the LSSR's NKVD Vilnius city board in September 1940–June 1941, member of the operational trio for the deportation of people of Lithuania in Vilnius city and county on 14 June 1941, Kazimieras Liaudis – Commissioner for deportations of the LSSR's CM and the LCP's CC in Zarasai, Rokiškis, Utena, Anykščiai, Ukmergė counties in 1948–1950, and in 1950–1953 in Klaipėda region, and Leonardas Martavičius – one of the main organisers of the Lithuanian genocide and perpetrator of the repressions. It is characteristic that virtually all the members of the Commissions in 1953–1957 were genocide organisers and perpetrators of repressions.

Correspondence between the communist authorities and the KGB shows that they were deeply concerned about the return of political prisoners and deportees. The LSSR's KGB representative in Kaunas, Capt. Bronius Baliulis, in his note of March 1955 to E. Kasnauskaitė, Secretary of the LCP Kaunas city committee, stated that from the beginning of 1954 to May 1955, 636 persons who had been convicted of anti-Soviet crimes returned to Kaunas city. The KGB official notes that according to their agency's data, the former President of Lithuania, Aleksandras Stulginskis, has gone to visit his family in the Altai region and was planning to bring them back to Kaunas. It is mentioned that the former Minister of Education, Juozas Tankūnas, had gone to his family in Kazakhstan and was trying to bring them back to Kaunas, that the leader of the Nationalists' Party, Zigmas Toliušis, would come to Kaunas, as would the active Social Democrat Valys Drazdauskas, the former nationalists Jankauskas, Viskanta, Butvydis and others. The Kaunas KGB had no doubt that the arrival of such prominent figures would activate the hostile element in the city and was asked to appeal to the LCP's CC and the LSSR's CM to prohibit people in this category from settling down in Kaunas.⁵³

⁵² *Ibid.*, p. 274.

⁵³ LSSR KGB Kauno m. įgaliotinio Baliulio pažyma apie atvykusius gyventi į Kauną buvusius politinius kalinius [Note from the LSSR's KGB Kaunas city commissioner Baliulis on former political prisoners who came to live in Kaunas], 28-02-1955, in: *LYA*, f. 1771, ap. 192, b. 51, l. 223–228.

In her report letter, E. Kasnauskaitė, secretary of the Kaunas city committee of LCP, informs the secretary of the LCP's CC, A. Sniečkus, about the anti-Soviet actions on 2 November 1955 in the Kaunas central cemetery, where a crowd of the faithful made their way to the monument to the fallen Lithuanian volunteers of 1918–1920, sang the Lithuanian national anthem and the song *Where the Šešupė River Runs*, with an anti-Soviet chorus. In her letter, Kasnauskaitė also complained that the KGB had failed to identify who hoisted the Lithuanian three-colour flag on 16 February 1955 at the Town Hall, who sprayed sulphuric acid on Soviet flags hoisted on several houses on 1 May 1955, and many other similar facts. In view of all this, the communist leader of the LCP Kaunas branch noted that 1,315 political prisoners had already returned to Kaunas and that not enough was being done to identify the deeply entrenched hostile element, the returning bourgeois party figures. It was mentioned that the following camp returnees were living in Kaunas: the former General Secretary of the Nationalists Party Simonas Janavičius, the former leader of the Christian Democrats Leonas Bistras (anti-Soviet), the former Ambassador to France Petras Klimas, the former leader of the Nationalists Z. Toliušis, and the active Social Democrat V. Drazdauskas. It was noted that the presence of these and similar persons in Kaunas escalates the hostile element, and it was requested to arrange, through the LSSR's CM, that prominent figures of bourgeois Lithuania, convicted of anti-Soviet activities, be forbidden to reside in Kaunas. A request was also made to mediate through the higher organs of the Soviet Union that Kaunas should have the status of a regime (passport control) city.⁵⁴

On 5 December 1956 Sniečkus signed a top-secret resolution of the LCP CC's bureau, asking the CPSU CC's Presidium to adopt an order forbidding former Lithuanian government representatives, party leaders, active members of nationalist organisations and armed groups, who had been convicted for treason of the homeland (the homeland in this case meant the Soviet Union – *author's note*), to return to Lithuania. Moscow did not adopt the requested decision but recommended that the fate of the returnees should be decided by a new commission under the Presidium of the LSSR's SS.⁵⁵ The CPSU CC's Bureau also asked the USSR CC to include Kaunas in the list of regime cities by the above-mentioned resolution on the grounds that many hostile elements were returning to Kaunas.⁵⁶ This request was granted, and on 17 December 1956, by a resolution of the USSR's CM, a passport regime came into force in Kaunas, prohibiting former political prisoners from getting settled in the city.⁵⁷

⁵⁴ LKP Kauno m. sekretorės E. Kasnauskaitės ataskaitinis raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui [Report from LCP Kaunas city secretary E. Kasnauskaitė to LCP CC secretary A. Sniečkus], 12-11-1955, in: *LYA*, f. 1771, ap. 192, b. 51, l. 74–76.

⁵⁵ *Ibid.* l. 106, 107.

⁵⁶ LKP CK biuro nutarimas [Resolution of LCP CC bureau], 05-11-1956, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 101–103.

⁵⁷ Kristina Burinskaitė, „Režimo priešinkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.“ [“Post-1954 Trends in Repression and Persecution of Dissidents of the Regime”], in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1(31), p. 113.

Against increasing numbers of returning deportees and political prisoners measures were taken to stop this. These measures were also influenced by the escalation of anti-Soviet activity in Lithuania after the Hungarian uprising in 1956, and the 1956 All Souls' Day actions in Kaunas and Vilnius. The 1956 events in Hungary caused concern for the Soviet authorities about the stability of the system and encouraged them to take actions to prevent a repetition.

On 25 December 1956 the 2nd Secretary of the LCP's CC, Boris Sharkov, wrote a top-secret note to the highest authority of the Soviet Union, the CPSU's CC. (The 2nd secretary was one of the most important and influential posts in Soviet Lithuania. Usually, it was a person sent from Moscow, who had no connection with Lithuania and did not speak Lithuanian, who had to supervise the processes inside the republic. In society, this position was called 'governor general').⁵⁸ In this note it was said that more than 15,000 persons who had been convicted of various counter-revolutionary crimes, including leaders of bourgeois parties, senior officials of the Lithuanian bourgeois government, members of armed groups and the national underground, their associates and supporters, and senior Catholic clergy and priests, returned to Lithuania from places of detention. It was noted also that according to the information available to the LCP's CC some of those returnees have not renounced their hostile views and were getting themselves organised for the national underground movement in Vilnius, Kaunas and other places in the republic. Prison returnees were also exerting a harmful influence on politically wavering youth.⁵⁹ The note also pointed out that the LSSR's KGB under LSSR's CM were unable to cope with an increasing workload and to suppress the nationalist element with the staff and structure it had at the time. The note stressed that, in terms of posts and funding, the then KGB apparatchiks (i.e. agents) in Kaunas and Klaipėda cities were regarded in the same way as KGB apparatuses in districts, which hindered recruitment of experienced chekist cadres to the apparatuses of these cities. Therefore, the LCP's CC was requesting from USSR's KGB: to regard the KGBs of Kaunas and Klaipėda in terms of posts and funding as operational departments of the LSSR, and to provide for additional posts in the LSSR's KGB: 50 officer posts, 21 sergeant posts, and 41 civil servant posts.⁶⁰ At the end of 1956, in response to a request from the leaders of the LCP, the USSR leadership authorised an increase in the number of staff at the LSSR's KGB.

The secretaries of the LCP district committees reported to the LCP secretary, A. Sniečkus, on the political situation in the districts related to the return of political prisoners and deportees. For example, on 5 March 1957, secretary of Pasvalys district committee of

⁵⁸ Vytautas Tininis, *op. cit.*, p. 135.

⁵⁹ LKP CK sekretoriaus B. Šarkovo raštas SSKP Centro komitetui [Note from LCP CC secretary B. Sharkov to CPSU central committee], 25-12-1956, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 130, 131.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 131.

the LCP, J. Novickas, sent a top-secret letter to A. Sniečkus titled Political information on the behaviour of returnees from exile and prisons. The letter noted that in 1956–1957, 85 persons convicted under Article 58 of the Penal Code (i.e. political prisoners) had returned to the Pasvalys district after serving their sentences, and 26 families had returned from exile. The note mentioned that:

[...] most of them keep a low profile, staying out of politics. However, 4 citizens have emerged who have started to promote anti-Soviet agitation, basically against the collective farms. There have been incidents when people who have served their sentences attempted to reclaim their former homes, which do not belong to them now, and have tried to evict honest collective farm workers, former *paupers*, who live in those homes by threatening them. For example, Juozas Karinauskas returned to the collective farm of March 8th after serving his 10-years' prison sentence. Karinauskas spread rumours among the collective farm workers that America would soon come and that he would get even with the chairman of the collective farm and the Soviet-oriented collective farm workers he did not like. To prevent Karinauskas' anti-Soviet actions, we exercised the right of expulsion for threats granted to the district prosecutor's office and the people's court. On 20 February 1957, the people's court of Pasvalys district ruled that Karinauskas should be exiled for 3 years to Irkutsk region with permanent accommodation.

The secretary of the Pasvalys district committee of the LCP notes that:

[...] The verdict made a very strong political impression in the district, especially among returnees from prison. All those who had recently been engaging in anti-Soviet speech immediately bit their tongues. But the communists in the countryside, the honest collective farm workers, and especially those who live in the houses nationalised from former kulaks or bandit families, are very positive about this verdict of the people's court and have increased their efficiency.⁶¹

Information of a similar nature On attacks by anti-Soviet hostile elements in the Raseiniai district was sent on 26 January 1957 by S. Malinauskas, Secretary of the LCP Raseiniai district committee, to the LCP's CC. The letter, marked "Top Secret", said that:

[...] recently, in connection with the events in Hungary and Egypt,⁶² national elements, in particular former bandits and their associates who are returnees from places of imprisonment and exile, have intensified their activities. In total there are 134 bandits and their associates who have returned to the district. A number of them are currently trying to demoralise and intimidate collective farm workers by threats and anti-Soviet rumours and are carrying out hostile anti-Soviet propaganda. For example, Pranas Liba, an associate of bandits, was sentenced to 25 years. He has now returned and lives on the *Tarybiniu keliu* collective farm. He has declared that when the time comes, just as it happened in Hungary, he will be the first to join the struggle for liberation.

Secretary Malinauskas notes that with the rise of nationalist elements in the district, there is a shortage of KGB officers (only 4) who could prevent hostile elements from spre-

⁶¹ LKP Pasvalio RK sekretoriaus J. Novicko raštas A. Sniečkui [Letter from J. Novickas, secretary of district committee of LCP Pasvalys district committee, to A. Sniečkus], 05-03-1957, in: *LYA*, f. 1771, ap. 193, b. 22, l. 31, 32.

⁶² After Egypt nationalised the Suez Canal in July 1956 and forbade Israel to use it, Israel invaded the Sinai Peninsula on 29 October 1956 and occupied most of it, including the Gaza Strip and the coasts of the Gulf of Aqaba (*author's note*).

Fig. 5. The deportees are returning to Lithuania in the same cattle wagons they were deported to exile. Tulun in Tulunsky District of Irkutsk Oblast in 1957
From the archives of the LGGRTC's "Exile and Places of Imprisonment" program

Fig. 6. A family that returned to Lithuania after 10 years of exile, sitting by their house, which another family had already moved into. Prienai District, 1958
From the collections of the Museum of Occupations and Freedom Fights

ading. The number of militia in the district is also too small – 10 people in total. Malinauskas also informs the LCP's CC that the situation with weapons in the district is unsatisfactory: "the KGB staff have only 2 machine guns, the militia are armed with pistols only, and they have no other combat weapons. Moreover, there is a shortage of pistols to arm the district activists."⁶³

The return of the repressed was influenced both negatively and positively by famous Lithuanian people, cultural figures, and writers. It is important to note that in order to justify repression, imprisonment and exile, the communist authorities sought the support of well-known Lithuanian cultural figures. Hatred towards deportees was incited deliberately. For example, on 26 May 1948 the 20th issue of the *Literatūra ir menas*, published four days after the mass deportation of 40,000 people, well-known writers unreservedly called for a crackdown on the 'enemy'. Juozas Baltušis wrote that Lithuania "can no longer endure despicable slugs". Julius Butėnas argued that the Lithuanian people "demand to be cleansed of all the disgusting parasites".⁶⁴ There were also cases to the contrary. Writer Antanas Vienuolis was involved in politics and was elected deputy to the Supreme Soviet of the Lithuanian SSR three times – in 1947, 1951 and 1955. It is known that he transferred money, medicines, food parcels and Lithuanian books to his compatriots in labour camps and in exile or to their relatives in Lithuania. He used his status to help some of them return to Lithuania. Some 50 people received some form of assistance from the writer. Juozas Keliuotis, publisher and editor of the cultural magazine *Naujoji Romuva*, Kazys Inčiūra, writer, Vladas Mongirdas, physician, and his relatives, among others, returned to Lithuania through Vienuolis' efforts. It is also known that Vienuolis had prepared a speech on the issue of the return of deportees to Lithuania for the session of the Lithuanian SSR held on 12–13 March 1957. In this speech, which has survived to this date, the writer stated that:

[...] the return of deportees would have a positive impact on the agricultural and industrial boom in our country. It goes without saying that if deportees are allowed to return, they should be provided with houses in the countryside and apartments in towns, and that they should be allowed to settle down and find work with the help of the government. On the basis of what has been said here, I would like to ask the Soviet Government to allocate some budgetary funds for the resettlement and employment of returnees and to ensure that their terrible situation of

⁶³ LKP Raseinių r. komiteto sekretoriaus S. Malinausko raštas Lietuvos KP Centro komitetui [Note from S. Malinauskas, secretary of LCP Raseiniai district committee to the Lithuanian CP central committee], 26-01-1957, in: *LVA*, f. 1771, ap. 193, b. 22, l. 68–70.

⁶⁴ Kęstutis Girmius, „Ar lietuviai buvo sovietų genocido auka?“ [“Were Lithuanians Victims of the Soviet Genocide?”], online: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/k-girmius-ar-lietuviai-buvo-sovietu-genocido-auka-75538979> (07-02-2024)

having no rights to claim even their own dilapidated huts is never to be repeated”.⁶⁵

Unfortunately, this speech was not delivered. Writer A. Vienuolis said:

“...at the fifth session of the Supreme Soviet I wanted to make a speech on the matter of the deportees, but on Sunday Antanas Venclova and Kostas Korsakas came to see me to advise against speaking, because my interventions would never go down well. I did not speak, but after the session I went to the Presidium (meaning the Presidium of the Supreme Soviet of the LSSR) and gave the speech I had written to my friend Justas Paleckis⁶⁶.

In this way Vienuolis was hushed, and the ideological communists took care that the writer did not wonder off ‘the straight and narrow’. As early as on 21 December 1956 Venclova, the chair of Lithuanian Soviet writers union, contacted Sniečkus, stressing that “Vienuolis is under ‘attack’ in Anykščiai by local clerical forces”, asking for an apartment in Vilnius be provided for our most senior writer, and stressing that “it is in our own interests to demand that writer Vienuolis lived in a healthier environment.”⁶⁷ According to some sources, in 1957 Vienuolis was given an apartment in Vilnius, but he lived in a ‘healthier environment’ for a very short period of time – he died on 17 August 1957.⁶⁸ There are more known cases of writers helping deportees. Writer Teofilis Tilvytis helped Šapokienė to retain her freedom after fleeing from exile (two Šapokienė’s daughters had already been secretly smuggled back to Lithuania by her husband). Writer Ieva Simonaitytė sought ways to convey to Paleckis a request for the return of the parents of Evangelical Lutheran priest Jurgis Gavėnas, who had been exiled to Tajikistan (they had been repressed as Germans in 1945 and died there soon after).⁶⁹ The multi-volume continuous publication *Lietuvos gyventojų genocidas* (in English: *the Genocide of the Lithuanian Population*) features Albina Šapokienė, a teacher who was deported in 1941, with her daughters Vida Marija and Skaidrė Gražina, who escaped from exile in 1947. It is likely that it was T. Tilvytis who helped them. Marijona Šapokienė, who had been deported with her children in 1945 and returned to Lithuania in 1947 after escaping from exile, is also mentioned in this LGGRTC publication. However, this family suffered further repression. On 29 December 1948, M. Šapokienė was arrested and imprisoned in Utena, Vilnius, and Šilutė. On 2 March 1949,

⁶⁵ Inga Liepaitė, Antanas Verbickas, „Kodėl A. Vienuolis 1957 m. LSSR Aukščiausioje Taryboje nepasakė kalbos, raginančios leisti tremtiniams grįžti į Lietuvą?“ [“Why didn’t A. Vienuolis make his speech at the LSSR’s Supreme Soviet calling for authorisation to deportees to return to Lithuania?”], online: <https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/ar-zinai/kodel-a-vienuolis-1957-m-ssr-auksciausiojoje-taryboje-nepasake-kalbos-raginancios-leisti-tremtiniams-grizti-i-lietuva-1634-1285206> (07/02/2024).

⁶⁶ Inga Liepaitė, Antanas Verbickas, *op. cit.*

⁶⁷ Lietuvos tarybinių rašytojų sąjungos valdybos pirmininko A. Venclovos raštas A. Sniečkui [Note from A. Venclova, chair of the board of the Lithuanian Soviet writers union to A. Sniečkus], 21-11-1957, in: *LYA*, f. 1771, ap. 193, b. 25, l. 167.

⁶⁸ The house No. 3 on A. Goštauto street in Vilnius has a memorial plaque indicating that in 1957 the folk writer Antanas Vienuolis-Žukauskas lived there (author’s note).

⁶⁹ Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo* [Post-War in Lithuania Awaiting Liberation], Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, p. 272.

she was sentenced to three years in a labour camp and released on 23 March 1951. Her daughter Palmyra, who had secretly returned with her mother from exile, was arrested on 13 September 1949, imprisoned in Utena, released on 24 February 1951, and son Mykolas was arrested on 29 December 1948, imprisoned in Utena, Vilnius. On 2 March 1949, he was sentenced to three years in a labour camp, released on 20 March 1951 (together with his mother, he was imprisoned in Šilutė labour camp).⁷⁰ Antanina Baltrušienė, June 1941 deportee, mentions that when she returned from exile in 1956, she met her great spiritual leaders, namely writers Sofija Kymantaitė–Čiurlionienė and Vincas Mykolaitis–Putinas, whom she had known from her gymnasium and university years. She notes that:

[...] they both wanted to help, to intercede, but in those years of general wrath it was not possible, because they were both "*persona non grata*" (unwanted persons). The years passed and I started to establish myself in my homeland, although with great obstacles; I could still not get myself registered, I did not get a more suitable job. I earned my living by giving private lessons.⁷¹

On 27 April 1957 Chairman of the LSSR's KGB, Maj. Gen. K. Liaudis sent a report to the LCP's CC on LSSR's KGB activities in 1956–1957 in which he emphasised an increasingly active anti-Soviet and nationalist activities triggered by more than 17,000 returnees from the camps and exile recently who had previously been convicted of counter-revolutionary crimes. Among the returnees there were former political figures and officials of bourgeois Lithuania, active members of anti-Soviet parties and organisations, former partisans, and members of underground organisations, as well as authoritative Catholic clergymen and priests, some of whom did not renounce their hostile attitude towards the Soviet government. The list included the former leader of the Nationalists' Party, Z. Toliušis, the former Ambassador to France, P. Klimas, the former diplomats Tadas Petkevičius and Vladas Nosevičius, the Commander of the Lithuanian Liberty Army (LLA), General Pečiulionis, the former Chairman of the Christian Democratic Party and Prime Minister, Leonas Bistras, the former Chairman of the Nationalists Party, Domas Cesevičius, as well as other participants in anti-Soviet parties and organisations. Also mentioned were former participants in armed groups and the national underground, their supporters and associates, authoritative Catholic clergy (Bishops Teofilus Matulionis, Pranciškus Ramanauskas, Canon Vincentas Vizgirda, Priest Petras Rauda). It was argued that some of the returnees have not renounced their hostility towards the Soviet government, and are having a harmful effect on a wavering section of society, especially the youth.⁷² Liaudis also noted that the KGB, for its part, has reviewed some cases of partisans and leaders of

⁷⁰ *Lietuvos gyventojų genocidas [Genocide of the People of Lithuania]*, t. 1 (A–Ž), 1997, p. 797, t. 2., (Š–Ž), p. 21, 22.

⁷¹ Antanina Baltrušienė, *Kelionė į niekur ir atgal: Atsiminimai [A Journey into Nowhere and Back: Memoirs]*, Kaunas: Naujasis lankas, 1993, p. 141.

⁷² LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ataskaita LKP CK sekretoriui A. Sniečkui [Report from K. Liaudis, Chair of the LSSR's KGB, to LCP CC secretary A. Sniečkus], 29-04-1957, in: *LVA*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 24–48.

anti-Soviet organisations who, in the KGB's view, were released after serving incomplete sentences and returned to Lithuania. It noted that it would be appropriate to expel these persons either to places of detention or from Lithuania. In 1956 and in early 1957, some 40 of such individuals were identified, 13 of whom were sent back to labour camps to serve their full sentences.⁷³

Based on the activity report of the LSSR's KGB in 1956 and the first half of 1957, on 10 July 1957 the Bureau of the LCP's CC adopted Resolution No. 79/8. It noted, among other things, the poorly organised work with ex-convicts for counter-revolutionary crimes and returnees from prisons and labour camps. It stressed that some of them remained hostile, re-established their criminal links, were gathering hostile elements around them, inciting politically wavering persons to anti-Soviet sentiments and calling upon them to fight against the Soviet authorities. Moreover, it pointed out that special attention should be paid to the returnees from imprisonment and exile who used to be prominent figures of bourgeois Lithuanian, members of bourgeois parties and anti-Soviet organisations, some of whom were currently active in the building of a highly-secret underground in Lithuania, primarily in Kaunas, Vilnius, Šiauliai, Klaipėda, and Panevėžys.⁷⁴ The Bureau of the LCP's CC concluded that the city and district committees of the LCP failed to gain sufficient insight into the KGB activities, do not regularly manage the KGB and do not provide the necessary assistance to the KGB service. The Bureau of the LCP's CC decided to propose to the city and district committees of the LCP to take care of finding employment for returnees from prisons, labour camps and exile pardoned and released by the Soviet government, and to improve the political-indoctrination work among them. The Bureau of LCP's CC also instructed the KGB city and district branches to monitor more closely the returned political prisoners and to prosecute them should they continue their hostile activities. It also ordered city and district committees of LCP to intensify their mass-political activities in society, to expose the essence of reactionary bourgeois ideology, to denounce them, with concrete facts, as agents of the imperialists waiting for the comeback of the capitalist order for the benefit of workers, and to strike decisively in response to all hostile excesses. This resolution of the Bureau of the LCP's CC was signed by the Chairman of this Bureau, Secretary of the LCP's CC, A. Sniečkus.⁷⁵

Most deportees (about 86% of all those released) were released without restitution of confiscated property.⁷⁶ They had to start their lives from scratch. Moreover, returnees were subject to discrimination: they were denied registration and employment, forbidden

⁷³ *Ibid.*, l. 41.

⁷⁴ LKP CK biuro nutarimas Nr. 49/8 [Resolution No. 49/8 of the LCP CC Bureau], 10-07-1957, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 4–6.

⁷⁵ *Ibid.*, l. 10, 20.

⁷⁶ Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų... [of the people of Lithuania]*, p. 607.

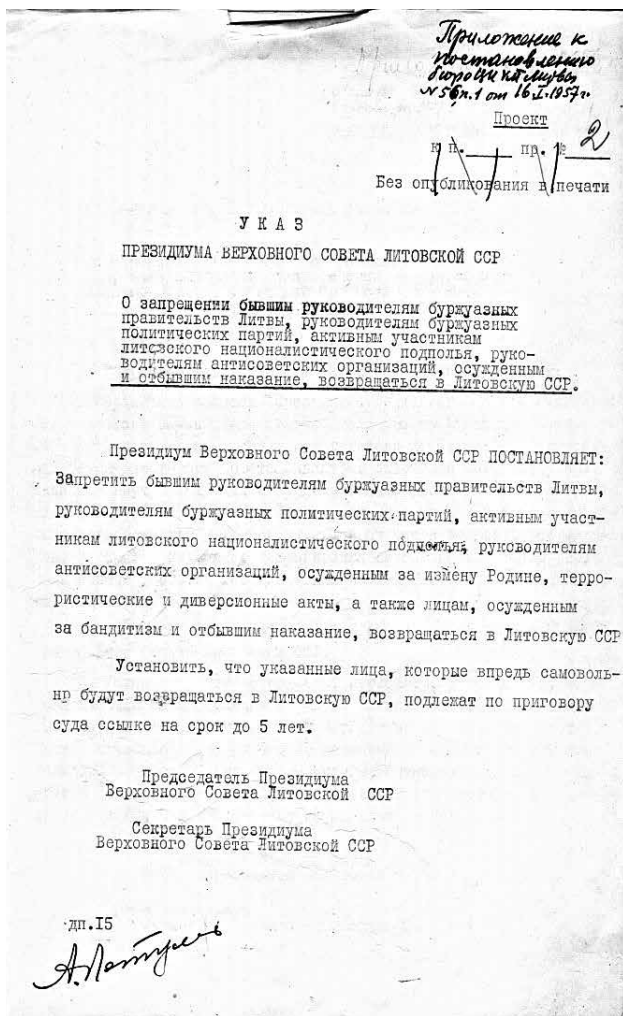

Fig. 7. A decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Lithuanian SSR banning political prisoners who had served their sentences from returning to the Lithuanian SSR, which was approved at a meeting of the Central Committee office of the Lithuanian Communist Party. 16 January 1957

From the Lithuanian Special Archives

to live in the same districts wherefrom they had been expelled, prevented from taking up managerial posts, and from travelling abroad. Some categories of civil servants in independent Lithuania were denied recognition of their length of service in Lithuania, so they did not receive pensions and were left without any source of livelihood.⁷⁷ Unable to survive in their homeland under such conditions, some returned to the former places of exile, others settled in Latvia, Belarus, and Kaliningrad region trying to be as close to their home as possible. The deportee V. Rimkus mentions that “those people who got tired of trying to get themselves registered headed to East Prussia, Latvia, some returned to Russia or even to Siberia.”⁷⁸ The following comparison came to mind during this research: the expulsion of a family is like uprooting of a tree with all its roots and the transfer to Siberia. There, the tree withered, suffered, and then, on its return to Lithuania, it was not allowed to re-establish its root in the customary soil of its homeland. It had to look for another place, another soil to save itself from death <...> In the saddest cases, there was no longer place in Lithuania for the former repressed.

Return of Deportees and Political Prisoners to Lithuania in 1957: New Opportunities and New Prohibitions

Since the Commission under the LSSR's CM was formally unable to make decisions on deportees in accordance with the orders of the USSR's Supreme Soviet (SS) and the directives of the repressive structures, the Commission for the review of the deportees' cases was established under the Presidium of Lithuanian SSR's SS in 1957. On 16 January 1957 the Presidium of the LSSR's SS adopted a decree On the establishment of a commission for the review of the cases of deportees who were deported in accordance with the decisions of the USSR NKVD–NKGB special meeting. The task of the Commission was to review the cases of deportees exiled in accordance with the decisions of the former USSR's MGB–NKVD special consultative meeting and in accordance with the individual directives of these bodies. On 21 January 1957 the Commission was established by order of the Presidium of the LSSR's SS with the following composition: the deputy chairman of the LSSR CM (chairman of the commission), the chairman of the LSSR's KGB, the chief prosecutor, the minister of the interior, and the chairman of the supreme court.⁷⁹ In principle, the new Commission consisted of the same members as the commissions under the LSSR's CM,

⁷⁷ *Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje: 3 knyga, 1940–1958: Kasdienybės vaizdai* [People from Lithuania in Labour Camps and Exile: Book 3, 1940–1958: Images from Every Day Life], compiled by Virginija Rudienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2018, pp. 388–389.

⁷⁸ V. Rimkus, *Tremtis – patirtis dabarčiai ir ateičiai: Sibiro Alma Mater* [Exile – Experience for the Present and the Future: the Siberian Alma Mater], Šiaulių universiteto leidykla, 2009, p. 18.

⁷⁹ LSSR AT prezidiumo įsakas „Dėl komisijos sudarymo...“ [Decree by the LSSR's SS Praesidium On the establishment of the commission], 16-01-1957, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 97–99.

with the only difference being that the newly established Commission under the Presidium of the LSSR's SS was of a higher rank in the Soviet governmental framework and could decide on the fate of deportees in accordance with the decisions of the Communist government and repressive structures of the USSR. This should have accelerated the release of deportees from exile. However, the Lithuanian communist authorities were frightened by the increasing number of returnees from repression, especially after the recent Hungarian uprising. This uprising lasted from 23 October to 10 November 1956. Around 3,000 Hungarian rebels were killed in its suppression. Incidentally, the Hungarian uprising was in turn linked to the crackdown on workers' protests in Poznan, Poland, in June 1956, in which around 100 protesters were killed. It was on 23 October 1956 that students from the Technical University of Budapest staged a demonstration in solidarity with the Polish workers' uprising in Poznan.

The protests in Poland and the Hungarian uprising mainly scared the Ukrainian communist government. By 10 October 1956 the MVD of the Ukrainian SSR had registered more than 45,000 returnees to the western provinces, including 39,000 convicted of counter-revolutionary crimes. In addition, there were around 50,000 Hungarians living in the Transcarpathian region of Ukraine, many of whom were anti-Soviet – a sentiment that was reinforced by the Hungarian uprising. Thus, while the Hungarian uprising was still ongoing, the Presidium of the Ukrainian SSR's SS adopted an order on 9 November 1956 “forbidding former leaders and active members of the Ukrainian nationalist underground, who had been convicted and had completed their sentences, to return to the western regions of Soviet Ukraine. Violation of the order was punishable by five years' imprisonment.”⁸⁰

The Lithuanian Soviet authorities were also afraid of a possible greater anti-Soviet escalation in Lithuania with the return of an increasing number of resistance fighters, and they were especially frightened by the protests in the old Vilnius Rasos and Kaunas cemeteries on 2 November 1956 held in solidarity with the Hungarian uprising. Without further ado, on 21 January 1957, the Presidium the LSSR's SS issued a similar decree, banning the return to Lithuania of former leaders of Lithuanian bourgeois governments, leaders of bourgeois political parties, active participants in the Lithuanian nationalist underground, leaders of anti-Soviet organisations, those convicted of treason, terrorist and subversive acts, and those convicted of banditry who had served their sentences. Moreover, the decree stipulated that the above-mentioned persons, if they would return in the future to the Lithuanian SSR arbitrarily, were to be imprisoned for up to 5 years by a court sentence. This decree was signed by the chairman of the Presidium LSSR's SC, J. Paleckis.⁸¹

⁸⁰ A. Weiner, *op. cit.*, p. 362.

⁸¹ LSSR AT prezidiumo įsakas „Dėl uždraudimo grįžti į Lietuvą...“ [Decree by the LSSR's SS Preasidium On prohibition to return to Lithuania], 21-07-1957, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 39.

The Latvian and Estonian authorities issued similar orders a little later, on 12 October 1957, which provided for the deportation of offenders for one to three years. The Latvian and Estonian authorities seem to have referred to the order by the Presidium of the LSSR's SS.

One of the organisers of the Lithuanian genocide, the minister of the interior A. Gailevičius (in 1940–1941 he was the head of the NKVD, later the head of the NKGB, and in 1948–1953 – deputy minister of the MGB), proposed to apply the order retroactively and to arrange a new deportation to be applied to all former deportees who returned before 21 January 1957 (he referred to this proposal as 'administrative removal'). However, the highest communist authorities of the LSSR were afraid of the resulting resistance of the population and refrained from such initiative.⁸² On 3 April 1957, prosecutor of the LSSR, G. Bacharov, and the minister of the interior, A. Gailevičius, sent an explanatory note to their subordinates, noting that the decree of the LSSR's SS of 21 January 1957 was not retroactive, and that, based on the corresponding orders of the USSR's SS in 1952 and 1956, Lithuanian nationalists who had served their sentences and whose families had been deported were being sent for family reunification.⁸³ If we did not have the information that the minister of the interior, A. Gailevičius, himself proposed the retroactive application of this decree, he might appear in this case as an innocent interpreter of the decree of the USSR's SS.

On 1 February 1957 the heads of the repressive structures of the LSSR published this decree of the Presidium of the LSSR's SS to the prosecutors of the cities and districts of the LSSR, the heads of the militia divisions attached to the councils of workers' deputies of the cities and districts, people's courts and district commissioners of the committee for state security attached to the LSSRs CM.⁸⁴ In February 1957, Nikolai Dudorov, Minister of the USSR's MVD, reacting to this order of the USSR's SS, ordered all the ministers of the interior of soviet and autonomous republics, chiefs of the internal affairs boards of provinces and regions, and chiefs of correctional labour camps, to inform the above-mentioned persons, upon their release from places of repressions, of prohibition to reside in Lithuania and of the criminal liability for their arbitrary return to Lithuania. The formerly repressed persons in the above categories were ordered to sign their acknowledgement which was attached to the personal files of the people to be released.⁸⁵

In addition, on 19 April 1957, a decree of the LSSR's SS On larger criminal liability for malicious violation of the passport regime was issued, stating that persons who had pas-

⁸² Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...* [of the People of Lithuania], p. 380, 381.

⁸³ Petras Liubartas. *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987 metais* [The Dark Heights: USSR's Militia in 1940–1987], Vilnius: Versus, 2019, p. 358.

⁸⁴ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas [Letter from LSSR KGB Chairman Kazimieras Liaudis], 01-02-1957, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 34, 34 ap.

⁸⁵ SSRS MVD ministro N. Dudorovo raštas [Letter from USSR Minister of Internal Affairs Nikolai Dudorov], 02-1957, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 35.

sports but who lived in areas where a special passport regime had been introduced and who had no registration, should be punishable by imprisonment for a period from six months up to two years if they have violated the passport regime after having been warned repeatedly in writing by the police authorities to leave.⁸⁶ This was how the right to reside in Lithuania upon return was being manipulated. The above-mentioned decrees slowed down the return of the repressed individuals, but most politicians who had survived imprisonment in the camps and exile had already returned by the beginning of 1957. The Lithuanian SSR authorities had to come to terms with this, and the KGB had to organise their surveillance and isolation from society.⁸⁷ On 27 March 1957 the LSSR's KGB certificate analyses the number of anti-Soviet actions (raising the three-colour flag, distributing anti-Soviet leaflets, etc.) carried out in the course of 3 months in Vilnius, Kaunas, Klaipėda and in each Lithuanian district, in correlation with the number of returnees from labour camps. The certificate indicates that in 1957 there were 316 former political prisoners in Vilnius, 1,600 in Kaunas, 520 in Klaipėda, 660 in Panevėžys, 662 in Šiauliai and 211 in Alytus.⁸⁸ According to the data of the LCP's CC, in 1956–1957 more than 17 thousand people who had been convicted of the so-called counter-revolutionary activities returned to Lithuania from forced labour camps and exile, including about a thousand leaders and activists of 'nationalist' organisations.⁸⁹

When the Presidium of the LSSR's SS announced the above-mentioned order of 21 January 1957, the KGB, the 'sword and shield' of the communist party, immediately joined in its implementation. As per the Party's instruction, the officials of the 4th Board of the LSSR's KGB drew a list of 60 persons present in labour camps and still in exile, who were prominent figures of Lithuanian political parties and organisations, partisan leaders and active participants in the underground, dated 12 September 1957.⁹⁰ The list included Andrius Raštikis, brother of General Stasys Raštikis, former minister of agriculture Juozas Skaisgiris, former minister of justice Stasys Šilingis, deputy commander of *Prisikėlimo* partisan district Jonas Jasinevičius, priest Pranas Račiūnas, Edvardas Burokas, convicted of anti-Soviet activity in 1953, and many others. Such lists were drawn up to prevent their return to Lithuania.

⁸⁶ Petras Liubartas. *Tamsios aukštumos...* [*The Dark Heights*], Vilnius: Versus, 2019, p. 358.

⁸⁷ Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje...* [*Post-War Lithuania <...>*], p. 195.

⁸⁸ LSSR KGB 4-os valdybos pažyma „Apie priešiškus veiksmus, įvykdytus 1957 m. ir iki 1957-03-20 grįžusių iš lagerių skaičius“ [Note from the LSSR's KGB board No. 4 On the hostilities committed in 1957 and the number of returnees from labour camps until 20 March 1957], 27-03-1957, in: *LYA*, f. K-1, ap. 1, b. 530, l. 53a, 53b, 53c.

⁸⁹ Bronius Puzinavičius, *Sovietinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais* [*The Soviet Regime in Lithuania in 1953–1965*], Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001. p. 71

⁹⁰ LSSR KGB 4-os valdybos parengtas lageriuose ir tremtyje esančių žymių Lietuvos valstybės veikėjų, partizanų vadų ir aktyvių pogrindžio dalyvių sąrašas [A list drawn by LSSR's KGB board No. 4 including state politicians, partisan leaders and active underground members], 12-09-1957, in: *LYA*, f. K-1, ap. 1, b. 529, l. 105–117.

On 5 February 1957, the Commission reviewed and took decisions on 29 deportee families. Some of these families were to be released from exile because they were declared not to be *kulaks*. Some of the families were released because their family members had already been released from labour camps or had been granted amnesty. With regard to some cases non-standard decisions were made. For example, the family of Jonas Balčikonis (born in 1887) was released from exile without property restitution, even though the family had been deported justifiably because they owned 70 hectares of land. The reason for their release was as follows: Balčikonis' brother was a professor working at the USSR's Research Academy. Another atypical decision of the Commission was the release of the family of Vladas Mongirdas (born in 1877), deported in 1941 (as socially dangerous elements – large landlords). One of the reasons for their release was that Mongirdas was a doctor, and his son Boleslov was an engineer, and there was a shortage of such specialists in the country. Another very interesting reason for the release is that during the tsarist era, Mongirdas had already been exiled to the Caucasus for his anti-state activities, and then to Siberia, i.e. the commission had recognised him a victim of the tsarist Russian authorities. It was also decided to release Bronė Skirienė (born 1904), who was deported from Kuršėnai in 1941 as a socially dangerous element – a servant – without the right of property restitution. The Commission decided that Skirienė had been expelled justifiably, as her husband was police *wachtmeister* (i.e., non-commissioned officer), was member of the Nationalist and Riflemen's Unions, had been arrested, and died in the labour camp in 1942 while awaiting trial. The Commission decided to release Skirienė from exile on the grounds that her daughter was living in Lithuania. However, of the 29 family cases reviewed by the Commission, only 12 families received favourable decisions. For the other 17 families, the Commission found no grounds for release from exile. The main reasons for refusal were that the family farm was large or that family members were former partisans. Thus, on 5 February 1957, it was decided not to release from exile the family of the famous partisan commander Juozas Vitkus–Kazimieraitis: his wife Genovaitė Vitkienė (b. 1904), sons Vytautas (b. 1930), Rimgaudas (b. 1937), Liudvikas (b. 1944), and daughter Jūratė (b. 1937). These decisions of the Commission were signed by the Chairman of the Commission, K. Preikšas, and by the members of the Commission: the LSSR chief prosecutor, G. Bacharov, LSSR KGB deputy chairman L. Martavičius, the LSSR minister of the interior A. Gailevičius, and vice-chairman of the LSSR supreme court Vladas Deksnys.⁹¹ A full text of 5 February 1957 Commission's decision on the 29 families of deportees was approved on 14 March 1957. The resolution of the Presidium of the LSSR's SS was signed by the chairman of the presidium J. Paleckis.⁹²

⁹¹ LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos sprendimai [Decisions by the commission for the review of deportees' cases of LSSR's SS Praesidium], 05-02-1957, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 387, l. 3–13.

⁹² LSSR AT prezidiumo nutarimas dėl tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos sprendimų patvirtinimo [Resolution by LSSR's SS Praesidium approving decisions by the commission for the review of deportees' cases], 14-03-1957, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 387, l. 2.

Deportee Henrika Dronseikaitė–Almonaitienė wrote in her memoirs:

[...] When the Polish leader, Władysław Gomułka, announced that he was reclaiming his countrymen from exile, the Poles left. A spark of hope shone for Lithuanians too. In the summer of 1956, I got my passport. I'm free! But my husband is not free. So we waited another year. Finally, in the spring of 1957, he got his passport too. We started preparing for our journey back home. We had no idea that not even the closest people would be waiting for us, that the label of deportees would stick with us for all our lives. The homeland we found was no longer the same and the Lithuanians were no longer the same. When my husband was looking for a job, the first question was 'do you have a registration?', and the militia would not register you if you were unemployed. This is how we were pushed from one institution to another. My husband despaired and decided to go back to Siberia, where there was guaranteed shelter and work. I begged him to wait, to try. The very thought of our children in a foreign country attending a Russian school, speaking a foreign language, shook me like an electric current.⁹³

These memoirs refer to an important geopolitical fact that the Polish deportees from Lithuania had the right to move to Poland for imprisonment or exile. This was convenient for the authorities of the Lithuanian SSR, as many anti-Soviet people left for Poland. At the end of 1955 and the beginning of 1956, around 3,000 persons repressed from Lithuania and western Ukraine during the first post-war years were handed over to Poland. At the same time, more than 400 Polish deportees from Lithuania left directly from their places of exile in Irkutsk. Polish deportees and political prisoners from Krasnoyarsk, Khabarovsk and other regions also left for Poland. Some of them also visited Lithuania on their way to Poland to visit their homeland.⁹⁴

And the government did not welcome the returning Lithuanians. Here is a typical example. The deportee Jonas Runas ended his exile in 1957.

Back at home there was a large house, new stables, a four-door barn, recently rebuilt with new logs. From our father's buildings, three Soviet collaborators built one solid house each, leaving only half a barn... We came back from Siberia together with my sisters and my brother Juozas and went to the Šakiai militia to register together. But the head of the militia said that they would not register us, and we had to leave Šakiai district within three days. If not, they would arrest us, because our family were bandits. Then I left for Kudirkos Naumištis.⁹⁵

On 1 of July 1957, almost 55,000 Lithuanians were still in exile, which at that time was almost one third of the total number of deportees in the Soviet Union. Compared to 1953, Lithuanians accounted for only 3.5% of all deportees.

The Commission of the Presidium of the LSSR's SS for the review of the cases of per-

⁹³ *Mes sugrįžom...* (Vilkaviškio rajono politinių kalinių ir tremtinių prisiminimai) [We've come back <...>]. (Memoirs of Political Prisoners and Deportees from Vilkaviškis Region), Kaunas, 2010, p. 28, 29.

⁹⁴ Vitalija Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.“ [“Repressed Poles from Eastern and South-Eastern Lithuania: Their Return and Adaptation”], in *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 35.

⁹⁵ *Mes sugrįžome...* [We've come back], p. 208, 209.

МВД РСФСР
УПРАВЛЕНИЕ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Исполнительного Комитета
Красноярского Краевого Совета
депутатов трудящихся

Видом на жительство не служит
при утере не возобновляется.

18 декабря 1957 г.

№ _____
г. Красноярск

СПРАВКА № 180

Выдана гражданину(ке) Вилунайтэ
Альфонсе д'Альфонсе
год рождения 1927 национальность литовка гр. СССР
уроженцу(ке) Жмергского уезда
ЛитССР

в том, что он(она)
содержался(ась) на спецпоселении с 10 мая 1949 г.
по 18 декабря 1957 г., откуда освобожден(а) на основании
Постановления Совета Министров
СССР и ЗУР-216 от 12 III 56г без
права возврата к прежнему
месту жительства в ЛитССР

Начальник отдела УВД
Начальник отделения

Fig. 8. Certificate on the release of Alfonsa Vilūnaitė from exile without the right to return to Lithuania. Solgon, Krasnoyarsk Krai, 1957

From the collections of the Museum of Occupations and Freedom Fights

sons sent to special exile in accordance with the resolutions of the Special Consultation of the former USSR MGB–MVD, and in accordance with the separate directives of these bodies, from the beginning of its work on 5 February 1957 to 25 December 1957, reviewed the cases of 11,027 families. Decisions were made to release 8,172 families from exile, a total of 25,886 persons. 576 families (2125 persons) were declared to have been deported unjustifiably. The remaining 7,587 families (23,708 persons) were released exceptionally without the right of property restitution. Of the 11,127 family cases reviewed, 2,896 families (9784 persons) were denied release from exile.⁹⁶ Therefore, among all decisions made by the Presidium Commission of LSSR's SS in 1957, out of the total of 11,127 families, it was decided to release about 73% of families from exile. It was found that of the 8,172 families released, as many as 7% had been deported unjustifiably (that is, they were released with the right of restitution of confiscated property). The remaining 93% of families were released from exile on an exceptional basis, without the right of restitution of confiscated property. Of the total number of deportee cases reviewed in 1957, as many as 26% of the families were denied release from exile, so that the process of return of the deportees was still on hold.

Conclusions

1. The Lithuanian communist authorities avoided the sudden return of large numbers of repressed people. The release from exile and labour camps was organised in stages, stretched over a period of about 10 years, virtually the same period as the deportations or imprisonment in labour camps. The gradual release was also due to the limited resources allocated by the Soviet authorities. The Commissions and the teams of officials who processed the deportees' requests were unable to cope with the volume of requests, and as a result, the families of the deportees had to wait for long stretches of time for the commissions' decisions, even when orders and decisions of the Soviet authorities were favourable towards them.
2. The (non)release of Lithuanian deportees and (non)restitution of property were decided by commissions under the LSSR's Council of Ministers (set up in 1953) and under the LSSR Presidium of the Supreme Soviet (1957). Almost all the members of these commissions were perpetrators of the recent repressions. The group of LSSR's MVD officials working on the cases of deportees and submitting material to the commissions worked slowly, as this was not a priority task for them.
3. The LSSR's LCP and the repressive structures actively cooperated on the return of political prisoners and deportees. The Soviet authorities sought to reduce the con-

⁹⁶ LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos pažyma [Note from the commission for the review of deportees' cases of LSSR's SS Praesidium], December 1958, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 63.

centration of former repressed people in the major cities and to prevent them from returning to their native towns and settlements, where they could have a greater political impact in their social environment. The city and district committees of the LCP regularly provided information to the LCP Central Committee on anti-Soviet sentiment in the context of returning political prisoners and deportees. The LCP's Central Committee assessed this and adopted new resolutions. As the number of returning political prisoners and deportees was increasing, measures to strengthen the ranks of KGB officers and militia in towns and districts were strategised and coordinated.

4. After the 1956 Hungarian uprising and the 1956 All Souls' Day events in Kaunas and Vilnius, the Lithuanian communist authorities feared that the increased return of political prisoners and deportees in 1956 could become a catalyst for broader anti-Soviet action. Sniečkus and his associates, fearing of falling out of grace with Moscow and being replaced, took drastic action against the returning political prisoners and deportees. On 21 January 1957 the Presidium of the Supreme Soviet of the LSSR issued an order prohibiting the return of certain groups of repressed people to Lithuania. In the activities of the new Commission for the review of the deportees' cases under the Presidium of the LSSR Supreme Soviet, established in January 1957, a large proportion (26%) of deportees were not released from exile that year, and only 7% of the families of those released could claim restitution of confiscated property. By leaving a significant number of deportees and political prisoners still in exile in 1957, the Soviet authorities avoided a major upsurge in anti-Soviet activity and, for the majority of those who returned without the right of property restitution, economic problems.

List of source and literature

Lithuanian special archive

1. f. V-135 – Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras
2. f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komitetas
3. f. K-1 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB)

Archive of Genocide and resistance research centre of Lithuania

1. Fond of repressed persons files

Published documents and their collections

1. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939-1941, Vilnius, 1999.
2. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 2: 1944-1947, Vilnius, 1998, 2002.
3. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 3: 1948, Vilnius, 2007, 2009.
4. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 4: 1949, Vilnius, 2012, 2014.
5. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 5: 1950-1953, Vilnius, 2019, 2020.
6. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro duomenys*, www.genocid.lt/centras/lt/147/c/

Diaries and memories

1. Baltrušienė Antanina, *Kelionė į niekur ir atgal: Atsiminimai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1993.
2. Juškaitė-Vilkienė Aušra „Prisiminimai“, in: *Sibiro vaikai: Lietuvos vaikų tremtinių atsiminimai*, Kaunas, 2011.
3. Kitkauskas Napalys, „Mes – politiniai“, in: *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius: Vyturys 1989.
4. Liepaitė Inga, Verbickas Antanas, „Kodėl A. Vienuolis 1957 m. LSSR Aukščiausioje Taryboje nepasakė kalbos, raginančios leisti tremtiniams grįžti į Lietuvą?“, [online], in: <https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/ar-zinai/kodel-a-vienuolis-1957-m-lssr-auksciausioje-taryboje-nepasake-kalbos-ragincios-leisti-tremtiniam-grizti-i-lietuva-1634-1285206>.
5. *Mes sugrįžom...*(Vilkaviškio rajono politinių kalinių ir tremtinių prisiminimai), Kaunas, 2010.
6. Rimkus Vytenis, *Tremtis – patirtis dabarčiai ir ateičiai: Sibiro Alma Mater*, Šiaulių universiteto leidykla, 2009.

Literature

1. Anušauskas Arvydas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996.
2. Anušauskas Arvydas [et.al.] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, 2-as pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: 2007.
3. Anušauskas Arvydas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012.
4. Applebaum Anne, *Gulago istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009.
5. Arendt Hannah, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto Alba, 2001.
6. Blum Alain, Koustova Emilia, „Negotiating Lives, Redefining Repressive Policies Managing the Legacies of Stalinist Deportations“, in. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 19, No. 3, Summer 2018.
7. Burinskaitė Kristina, „Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1(19), pp. 123–128.
8. Burinskaitė Kristina, „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.“, in. *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1(31), pp. 112–129.

9. Burinskaitė Kristina, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.
10. Burinskaitė Kristina, Okuličiūtė Lina, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
11. *Didžiosios tremtys: Buriatija. 1948 m.*, atsakingoji redaktorė Dalė Rudienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2018.
12. *Didžiosios tremtys: Altajus ir Jakutija. 1941 m.*, sudarė Benas Navakauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021.
13. Gailienė Danutė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu*, Vilnius: Tyto alba, 2021.
14. Gailienė Danutė, Kazlauskas Evaldas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, in: *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, sudarė D. Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, pp. 78–126.
15. Girmius Kęstutis, „Ar lietuviai buvo sovietų genocido auka?“, <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/k-girmius-ar-lietuviai-buvo-sovietu-genocido-auka-75538979>
16. Grunskis Eugenijus, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996.
17. Kazlauskas Evaldas, „Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12), pp. 131–134.
18. „Kengyro sukilimas“, www.vle.lt/straipsnis/kengyro-sukilimas
19. Kuprytė Jurgita, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1999, Nr. 2 (6), pp. 81–90.
20. Laukaitytė Regina, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022.
21. Laukaitytė Regina, „Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–1961 m.)“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sud. R. Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, pp. 153–176.
22. *Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje: 3 knyga, 1940–1958: Kasdienybės vaizdai*, parengė Virginija Rudienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2018.
23. Liubertas Petras, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987 metais*, Vilnius: Versus, 2019.
24. Puzinavičius Bronius, *Sovietinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001.
25. Stravinskienė Vitalija, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija 1953–1964 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), pp. 27–41.

26. Šutinienė Irena, „Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptacija sovietinėje Lietuvoje: patirtys, strategijos, ištekiai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2022, Nr. 1 (51), pp. 39–58.
27. Tininis Vytautas, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius: 2000.
28. Weiner Amir, „The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 78 (2), 2006.

Arvydas Gelžinis

**Lietuvos represuotų gyventojų paleidimas ir grįžimas 1953–1957 metais:
tarp laisvės ir suvaržymų**

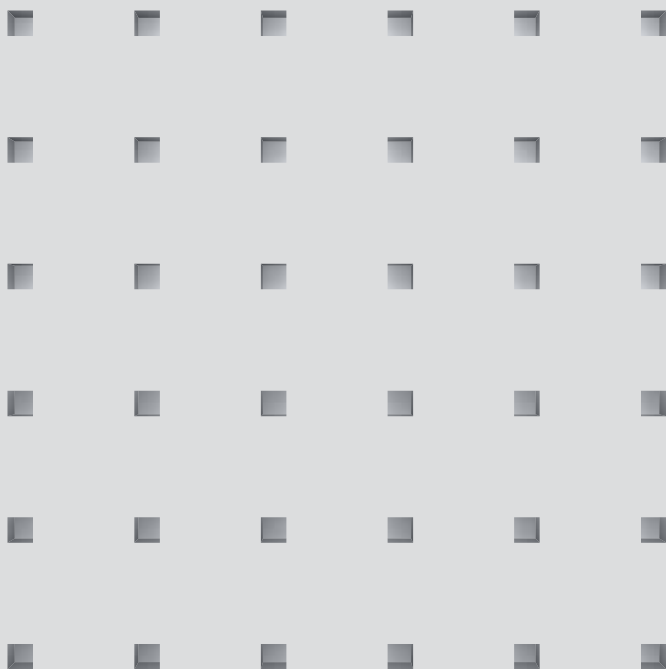
Santrauka

Straipsnyje aptariama tema – tremtinių ir politinių kalinių išlaisvinimas ir grįžimas į Lietuvą. Modifikuojant sovietinį režimą, nuo 1953 m. buvo ne tik atsisakyta masinių represijų, bet ir didelei daliai represuotųjų gyventojų leista grįžti. Žinoma, kad 1953 – 1958 m. iš tremties ir įkalinimo vietų į Lietuvą grįžo per 40 tūkst. žmonių. Politinių kalinių išlaisvinimas SSSR represijų fone yra aiškesnis. Politinis kalinys buvo paleidžiamas į laisvę trimis atvejais: atlikęs visą bausmės laiką, paleistas iš įkalinimo vietos anksčiau laiko, pvz., iškalėjęs 2/3 bausmės laiko arba trečiuoju atveju – po lagerio atbuvęs tremtyje fiksuotą laiką, kuris dažniausiai buvo 5-eri metai. Konkretus trėmimo laikas nebuvo įtvirtintas, sovietiniai baudėjai naudojo terminą, kad tremiama „na viečno“ (liet. amžiams, amžinai). Dėl to tremtiniams išlaisvinti komunistinė valdžia ir represinės struktūros turėjo imtis įvairių sprendimų: priimti daugelį įsakų, nutarimų, tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijose spręsti dėl kiekvienos šeimos likimo. Todėl straipsnyje, atsižvelgiant į tokias sudėtingas tremtinių išlaisvinimo procedūrų sąlygas, tremtinių išlaisvinimui skiriamas didesnis dėmesys.

Šiame darbe tiriamas Lietuvos komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimas siekiant, kad tremtiniai ir politiniai kaliniai grįžtų dozuotai, nes represuotųjų grįžimas kėlė sovietų valdžiai daug rūpesčių: pradedant tuo, kad daliai jų reikėjo grąžinti konfiskuotą turtą (kurio dažnai nebebuvo) ir baigiant galima grėsmė, kad staigus ar masiškas šių asmenų grįžimas sustiprins Lietuvoje antisovietines nuotaikas. Remiantis archyviniais dokumentais, tiriama Tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijų veikla. Pateikiami tiek statistiniai duomenys, tiek atskirų šeimų likimų svarstymas minėtose komisijose. Lygiagrečiai vyko grįžusių tremtinių ir politinių kalinių „priežiūra“ stiprinant LSSR KGB represinį aparatą, buvo daromos kliūtys grįžusiems įsiregistruoti, įsidarbinti, draudžiama grįžti į tėviškę. Todėl dalis grįžusių negalėdami įsikurti išvyko į Latviją, Kaliningrado sritį ar net atgal Sibirą, kur jiems buvo garantuotas darbas. Taip Lietuvos komunistų valdžia bandė sudaryti tokią Lietuvos gyventojų „kritinę masę“, su kuria galėtų žygiuoti į „šviesų komunistinį rytojų“.

Reikšminiai žodžiai: LSSR CK biuras, LSSR Ministrų taryba, LSSR Aukščiausioji taryba, sovietinės represijos, tremtiniai, politiniai kaliniai, Tremtinių bylų peržiūrėjimo komisija, buvusių represuotųjų paleidimas, grįžimas, suvaržymai, izoliacija.

KONFERENCIJA CONFERENCE

Tarptautinė mokslinė konferencija „Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto lietuvių veikėjai nacių ir sovietų represijų aukos“ (2023-10-16)

„Tėvynė – Rytų Prūsija, namai – Lietuva“: vilko vaikų atvejis¹

Rūta Matimaitytė

doktorantė

Lietuvos istorijos institutas, XX a. skyrius

✉ rmatimaityte@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4732-948X

Aš negaliu sakyti, kad tai yra mano tėvynė,
kadangi jos negaliu pačiupinėti ir paliesti.
Tėvynė – tai jausmas, kuris yra žmoguje².

Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir pokario laikas perbraižė Rytų Prūsijos sienas, išskyrė šeimas, keitė vaikų likimus. Mažamečiai, vieni ar su globėju, dėl bado buvo priversti traukiniais, pėsčiomis ar vežimais pasitraukti į sovietų Lietuvos teritoriją. Vėliau atminties kultūroje šių asmenų patirtis susiejama su sąvoka „vilko vaikai“. Remiantis autorės žodinės istorijos surinktais pasakojimais, analizuojamos vilko vaikų kelionės į Karaliaučių per tėvynės ir namų vaizdinius. Juos ištyrus paaiškėjo, kad namų, ypač tėvynės vaizdinus susijęs su trauminėmis vilko vaikų patirtimis.

Reikšminiai žodžiai: vilko vaikai, tėvynė, trauminė patirtis, Rytų Prūsija.

¹ Šis straipsnis parengtas remiantis Nordost instituto Liuneberge atliktu stažuotės projektu 2023 m. lapkričio 1–30 d.

² Interviu su bendrijos pirmininke Luise Kažukauskienė, 2021-08-25, in: asm. Rūtos Matimaitytės archyvas.

Ižanga

Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir prasidėjęs pokario laikas kruvinių žemių teritorijoms reiškė įvairialypius socialinius, kultūrinius, ekonominius ir teritorinius pokyčius. Vienas iš Antrojo pasaulinio karo rezultatų buvo Rytų Prūsijos vardo ištrynimasis iš Europos žemėlapiu. Rytų Prūsijos gyventojams nesėkme tapo gyventojų pavėluota gauleiterio Ericho Kocho uždelsta evakuacija Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, vėliau ir sudariusi prielaidas vilko vaikų reiškiniui³. Likusių gyventojų Šiaurės Rytprūsių teritorijoje ir nepasitraukusių į Vakarų dalies, tarp kurių daugiausia buvo moterų, vaikų ir vyresnės visuomenės dalies, laukė susidūrimas su itin neigiama traumine patirtimi – Raudonosios armijos smurtiniais veiksmais ir prievarta. Šią patirtį apsunokino ir pokario metais prasidėjęs 1946–1947 m. badas, šiltinės ir kitų užkrečiamų ligų protrūkiai. Andreas Korssetas akcentuoja, kad badas stipriai paveikė likusius rytprūsiečius, kad „jie jausdami artėjančią mirtį, patys ėjo į kapines ir gulėsi ant savo artimųjų kapų. [...] o kopūstų lauką turėjo saugoti ginkluoti rusų kareiviai“⁴.

Nematydami vilties išgyventi vaikai vieni ar su globėju stengėsi palikti Rytų Prūsijos teritoriją, kuri negalėjo garantuoti maisto ir saugumo. Traukiniais, pėsčiomis ir vežimais rytprūsiečiai ir jų vaikai pasiekė sovietų Lietuvos teritoriją, kuri tapo jų pastoviu arba laikinu prieglobsčiu. Nors oficialiame sovietiniame naratyve atmintis apie vilko vaikus negalėjo egzistuoti, remiantis interviu analize paaiškėjo, kad individų atmintis patyrė tik dalinę užmarštį, o sovietmečiu vilko vaikai jautė dvejoją grėsmę. Viena jų buvo sukelta įgytos neigiamos patirties, susijusios su Raudonosios Armijos veiksmais ir 1946–1948 m. badu bei vėlesne migracija į sovietų Lietuvą ir slaptu gyvenimu lietuvių šeimose. Vilko vaikai, gyvendami sovietų Lietuvoje, jautė priešiškamą vokiškumui sistemoje, kurį išgyveno ir Klaipėdos vietiniai gyventojai sovietmečiu, susidurdami su neigiamu psichologiniu krūviu ir patyčiomis, kai buvo įvardinti kaip „fašistai“ ir „fricai“⁵. Bet minėtos aplinkybės nesusistabdė vilko vaikų nuo kelionių į Karaliaučių sovietmečiu, kurių tikslas – aplankyti su vaikyste susijusias vietas.

Šio straipsnio tikslas per kelionių naratyvą atskleisti vilko vaikų suvokimą apie tėvynę ir namus. Tokia perspektyva vilko vaikų tyrimuose yra nauja ir atveria galimybę lyginamiesiems tyrimams su kitų represuotų atminties grupių tyrimais. Toks Nerijos Putinaitės tyrimas apie tremtinių vaizdinį, susijusį su tėvyne, ir Silvos Pocytės analizė, susijusi su „*Memeler Dampfboot*“, kuri aptaria, kaip iš Klaipėdos krašto pasitraukusiems asmenims buvo formuojamas vaizdinys apie tėvynę. Tyrimo metu buvo surinkti daugiau nei 55 vilko vaikų liudijimai. Tyrimo dalyviai buvo gimę nuo 1935 m. iki 1943 m., šiuo metu gyvenantys

³ Ruth Kibelka, *Vilko vaikai. Kelias per Nemuną*, Vilnius, 2000, p. 7.

⁴ Andreas Kossert, *Rytprūsiai. istorija ir mitai*, Vilnius, 2021, p. 376.

⁵ Sigita Kranauskienė, Silva Pocytė, Ruth Leiserowitz, Irena Šutinienė, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, Klaipėda, 2019, p. 321.

Lietuvoje ir Vokietijoje. Visų interviu dalyvių buvo prašoma nusakyti, ką jie įvardija kaip tėvynę ir koks jų santykis su dabartiniu Karaliaučiumi. Remiantis šia analize paaiškėjo, kad dalis sovietų Lietuvoje likusių vilko vaikų buvo nuvykę atgal į Karaliaučių, o kita jų dalis dėl patiriamų neigiamų emocijų nusprendė nevykti. Apsisprendimui sugrįžti į tėvynę įtakos turėjo vilko vaikų biologinis amžius ir socialinis statusas, kuris suteikė galimybę įvertinti biografiją ir trauminę patirtį. Neatsitiktinai vilko vaikų kelionių pradžią į Karaliaučių galima sieti su 1967–1968 m. ir 8-uju dešimtmečiu, kadangi šiuo laikotarpiu vilko vaikai buvo apie 35–45 metų amžiaus.

Vilko vaikų keliones į Karaliaučių galima suskirstyti į keletą etapų. Pirmasis etapas susijęs su šeimos sukūrimu ir noro sutuoktiniui parodyti tėvynės vietas, kurios siejasi su asmens, vilko vaiko biografija. Kitas etapas susijęs su vaikų atsiradimu šeimose ir jų kelionėmis į Karaliaučių. Papildomas interviu buvo atliktas su vilko vaikų ilgamečiu rėmėju Wolfgangu von Stettenu ir vilko vaiko sūnumi Donatu Wegneriu, siekiant praplėsti kelionių į Karaliaučių kontekstą.

Apsisprendimas vykti į tėvynę kaip trauminės patirties išraiška

Christopherio Spatzo tyrimas apie alkio vaikus⁶ parodė, kad 8-ajame dešimtmetyje esantieji kitapus geležinės uždangos, Vakarų Vokietijoje, nors ir fragmentiškai, tačiau bandė kalbėti apie bado patirtį ir elgetavimą. Vis dėlto ir Vakaruose alkio vaikų mnemoninis naratyvas nerado vietos dėl Willio Branto politikos, kai liudijimai, susiję su Rytų Prūsija, sulaukė įtarimų bei tam tikro visuomenės abejingumo⁷. Tuo tarpu kita vilko vaikų dalis, esanti už geležinės uždangos, sovietų okupuotoje Lietuvoje, vietoj fragmentiškų bandymų išreikšti trauminę patirtį per kalbėjimą rinkosi kelionę į buvusią tėvynę Rytų Prūsiją. Šios atminties apraiškos tiek Vakarų Vokietijoje, tiek ir sovietų Lietuvoje atskleidė bendrą vilko arba alkio vaikų istorijos alternatyvos pusę – 1968-uosius metus, kai atsirado galimybė įveikti traumą⁸. Toliau apžvelgsiu pirmąsias rytprūsiečių keliones į Karaliaučių.

Pirmosios vilko vaikų kelionės į Karaliaučių daliai vilko vaikų buvo susijusios, viena vertus, su pragmatiniu poreikiu rasti dokumentus, nustatančius tikrąją tapatybę pagal gimimo metus⁹, kitą vertus – noru išgyventi prisiminimus. Interviu ištrauka su vilko vaiku Ella Karen Macik-Matimaitiene atskleidžia, kad pirmosios vilko vaikų kelionės į Rytų Prū-

⁶ Kaip alternatyvią sąvoką vilko vaikams Christopheris Spatzas siūlo alkio vaikus. Ch. Spatzas alkio sąvoką pasiūlė siekdamas sumažinti stiprią atminties konkurenciją tarp Kionigsbergo vaikų, kurie liko šioje teritorijoje, ir tų, kurie nuvyko į Lietuvą dėl patirto alkio, žr. in: Christopher Spatz, *Nur der himmel blieb derselbe: Ostpreussens Hungerkinder erzählen vom Überleben*, Hamburg, 2016.

⁷ Ch. Spatz, *op. cit.*, p. 231–232.

⁸ 1968 m. taip pat tampa atskaitos tašku alternatyviai Lietuvos istorijai apmąstyti, žr. in: Norbertas Černiauskas, *Fado. Trumpa neįvykusi Lietuvos istorija*, Vilnius, 2024.

⁹ Interviu su vilko vaiku Dora Flack (2018-01-24), in: asm. Rūtos Matimaitytės archyvas.

1 pav. Iliustracija iš asmeninio Ellos Karin Macik-Matimaitienės archyvo, nuotrauka daryta apie 1970–1971 m.

siją vyko slapta, bijant naujųjų Karaliaučiaus gyventojų naujakurių reakcijos:

Kai aš pirmą kartą pamačiau savo namus, tai labai džiaugiausi, dar mano pačios dukra Inga buvo maža. Mūsų namas buvo šiaudiniu stogu, viename gale gyveno seneliai, o kitame gyvenome mes. [...] Vėliau, kai mes ieškojome, kur yra mūsų gimtieji namai, mano brolis Siegfried mūsų namų sode ieškojo užkštų indų, įrankių. Jis apsirengė elgeta, kadangi prie Kaliningrado mūsų name gyveno kariškiai, bet jam nepavyko rasti paslėptų daiktų¹⁰.

Interviu dalyvė Ella Karen Macik-Matimaitienė išsaugojo nuotrauką iš kelionės į Karaliaučių. Nuotraukoje yra matoma visa šeima su pačių vilko vaikų vaikais. Galima pastebėti, kad keliauti į Karaliaučių sukūrusiems šeimoms vilko vaikams su savo vaikais buvo svarbu. Tai patvirtina ir minima citata: „kai aš pirmą kartą pamačiau savo namus, tai labai džiaugiausi, dar mano pačios dukra Inga buvo maža“¹¹.

Keliavimas į buvusius Rytprūsius kartu su tėvais, kurie buvo vilko vaikai, turėjo įtakos jų palikuonių tarpgeneracinei atminčiai. Vilko vaiko sūnus Donatas Wegneris apie šeimos kelionę į Karaliaučių pasakoja itin smulkiai ir taip pat kaip vilko vaiko vaikas Ella Karen Macik-Matimaitienė atkreipia dėmesį į slaptumo faktą. Kartu vilko vaiko sūnus akcentuoja įspūdį, išlikusį jo atmintyje po kelionės į Karaliaučių:

1967 metų vasarą, kai atsirado tėčio brolis Horstas, visi važiuojome į Kaliningradą. Nors nebuvo galima išvažiuoti iš Biržų rajono, kadangi reikėjo registruotis milicijoje, tačiau visi tyliai ir paslaptėmis sėdome į tą pačią tėvo draugo „Volgą“ ir nuvažiuojome į Kaliningradą. Miestas atrodė taip, kaip ką tik būtų pasibaigęs karas. Aš eidamas įkritau į kanalizacijos šulinuką, užsigavau koją, tai įspūdis liko visam gyvenimui. Tėvo brolis Horstas parodė, kur gyveno mano seneliai,

¹⁰ Interviu su vilko vaiku Ella Karen Macik-Matimaitiene (2021.01.26), in: asm. Rūtos Matimaitytės archyvas.

¹¹ Interviu su Ella Karin Macik-Matimaitiene, *op. cit.*

kur buvo jų namas. Tėčio brolis pamenu pasakė: „mūsų čia jau nieko nebėra ir mums nebėra ko čia daugiau lankyti“¹².

Kaip parodo interviu ištrauka su vilko vaiko sūnumi Donatu Wegneriu, pasikeitę miesto urbanistiniai ir architektūriniai pokyčiai vilko vaikams sukėlė ir atstūmimo jausmą, kuri išreiškė frazė „nieko nebėra ir mums nebėra ko čia daugiau lankyti“. Panašias emocijas ir jausenas išreiškė ir vilko vaikas Giunteris Krellas savo eilėraštyje apie tėvynę:

Vieną kartą kažkada buvo puikus kraštas, mano Kionigsbergas, mano tėvynė. Ten mes gyvenome ne ilgai, nes atėjo rusai ir sugriovė jį. Tada skraidė Raudonos žvaigždės ir juodos bombos, degė, ir degė mano Kionigsbergas. Mes vaikai verkėm ir rėkėm, mūsų namas dega. Kur mama, kur tėtis, kur močiutė, kur senelis, aš to nežinau. Mes neturėjome nei duonos, nei vandens ir daug vaikų mirė badu. Tada mes vykome į Lietuvą į antrą gimtinę ir ten gyvenome daug, daug metų. Ir šiandien aš gyvenu po savo mėlynu dangum ir tai yra brangiausia mano tėvynė¹³.

Kaip atskirą ir pasikartojantį siužetą vilko vaikų naratyve apie tėvynę galima išskirti traukos jausmą ir norą aplankyti vaikystės vietas ar ieškoti buvusios gyvenamosios vietos. Kaip antai, vilko vaikas Siegfriedas Gronau, pasakodamas apie Karaliaučių, vis pamini pasizadėjęs sau daugiau nebevažiuoti, tačiau po kurio laiko laiko pajunta poreikį važiuoti atgal į Karaliaučių. Šį norą sugrįžti atgal galima susieti su neišspręstos traumos klausimu, kuris atsiskleidžia vilko vaikui, kalbant apie kelionę į Karaliaučių, kai sugrįžta prisiminti apie patirtus trauminius įvykius:

Pirmą kartą ieškodamas savo namo pasiklydau, o vėliau norėjau aplankyti tą vietą, kur aš vadavausi iš mirties. Antrą kartą nuvažiauvus, radau savo namą. Norėjau įeiti į savo laiptinę, ten, kur mes gyvenome. Iš to namo išėjo neįgalus vaikas ir man sugrįžo prisiminimai, kaip mes Kionigsberge vadavomės iš mirties. Paklausęs žmonos, nusprendžiau neužteiti į vidų. 2003 metais su vienu senu pažįstamu iš Lietuvos, vėl važiovome, bet neradome mano namo ir aš susijaudinau. Mano dukra dirbo architekto Kaune ir pasiūlė važiuoti kartu, padėti ieškoti mano namų. 2004 metais nuvažiovome ir jį radome kartu su dukra. 2005 metais nuvažiovau vienas pabūti su savo sudėtinga praeitimi, tam, kad nieko neapsunkinčiau. Vaikščiojau takais, kur su motina paskutinėmis jos dienomis, ieškojome šiukšlynuose maisto. Prisiminiau Luizės Bažnyčią, kur motina buvo girdėjosi, kad ten duoda valgyti, tačiau ten žmonės valgė lavonus. Mama mane patraukė toliau, kad to nematyčiau. nežinau, kur yra palaidotos mano seserys, mama, kadangi palikau ją mirštančią. Ji nenorėjo manęs paleisti, sakė, kad mes mirsime kartu, kadangi ji prarado tris savo vaikus, todėl aš turiu mirti su ja. Mama laikė mane mirties glėbyje. Iš jos buvo likęs tik skeletas. Aš gulėjau jos glėbyje, nežinau, iš kur turėjau jėgos, bet ištrūkiau. Ji pradėjo garsiai šaukti. Man teko matyti daug išprotėjusių žmonių, kurie ieškojo maisto. Mano mama taip garsiai šaukė, kaip sesutė, kurią išprievartavo. Aš bijojau grįžti į jos mirties guolį ir tada pabėgau į Lietuvą, kad parvežčiau duonos, nes girdėjau, kad daugelis važiuo į Lietuvą, parsivežti duonos, ar kito maisto dar gyviems, bet silpniems šeimos nariams. Kai sugrįžo šie prisiminimai, sau pasakiau, kad daugiau nebevažiuosiu. Savo misiją atlikau. 2010 metais vėl

¹² Interviu su vilko vaiko sūnumi Donatu Wegneriu (2020-07-23), in: asm. Rūtos Matimaitytės archyvas.

¹³ Interviu su vilko vaiku Giunteriu Krellu (2018-01-25), in: asm. Rūtos Matimaitytės archyvas. Eilėraščio vertimą lietuvių k. pateikė jo žmona Aušrinė Krell.

pajaučiau stiprią trauką, kurios negalėjau suvaldyti. Žmonai pasakiau, kad tu manęs neieškok, kadangi ten turbūt mirsiu. Negalėjau išlaikyti ir vis tiek nuvažiauvau. Kai pasirodė mano knyga¹⁴, vėl pradėjau jausti trauką. Planuoju vėl važiuoti¹⁵.

Bendrijos „Edelweiss-Wolfskinder“ atsiradimo reikšmė

1991 m. rugsėjo 14 d. susikūrė organizacija „Edelweiss“, kuri vėliau pati pridėjo terminą – *vilko vaikai*¹⁶ ir tapo vilko vaikus vienijančia organizacija pavadinimu „Edelweiss-Wolfskinder“. Pagrindiniai organizacijos tikslai buvo įvairialypiai: nuo socialinės pagalbos, giminių paieškų iki kultūrinės veiklos ir tapatybės patvirtinimo jaunesniems bendrijos nariams – vilko vaikams. Pokariu ir 1950–1951 m. per organizuotą „Kaliningrado vokiečių iškeldinimo akciją“¹⁷ neišvykusiems rytprūsiečiams atgal į Vokietiją ir užaugusiems sovietų Lietuvoje susikūrusi bendrija „Edelweiss-Wolfskinder“ leido viešai, atvirai ir dažnai pirmą kartą ne fragmentiškai pasidalinti traumine patirtimi su kitais to paties likimo žmonėmis. Atvykę į pirmuosius bendrijos susitikimus vilko vaikai dažnai nustebdavo, kad asmenų, norinčių identifikuoti save kaip vilko vaikai, yra daugiau. Tad iškilo poreikis apibrėžti kriterijus, pagal kuriuos nustatytas priėmimas į bendriją:

Vieni vilko vaikai turėjo dokumentus, kiti tėvų registraciją, kurioje parašyta registracijos vieta – Kaliningradas. Kai kurie vilko vaikai turėjo liudininkus, kurie patvirtino, kad jie gyveno ar dirbo lietuvių šeimose. Pavyzdžiui, jei vilko vaikai turėjo nuotraukų, kaip galima nepatikėti žiūrint į jo aprangą ir bruožus, kad čia vokietukas, o ne Lietuvos vaikas. Pasitaikė ir tokių atvejų, apie kuriuos pasakojo mėmelenderiai, kad žmonės surado ant senų antkapių užrašytus vokiškus vardus, pavardes ir gimimo datas, o vėliau apsimesdavo tokiu asmeniu. Taip jie elgėsi todėl, kadangi jei esi vokietis, gali išvažiuoti gyventi į Vokietiją. Išvažiuoti taip lengvai neišleisdavo.

Bendrijos pirmininkė Luisė Kažukauskienė pateiktoje ištraukoje nurodo, kad svarbiausias kriterijus, priimant į vilko vaikus vienijančią organizaciją, šalia trauminės patirties – jų kilmės t. y. tėvynės, geografinės vietos klausimas: būtina sąlyga turėjo būti Karaliaučius. Pirmaisiais bendrijos metais buvo užregistruoti 256 vilko vaikai¹⁸.

Vienas iš pirmųjų bendrijos atliktų darbų buvo atminties vietos sukūrimas Mikytuose, Pagėgių savivaldybėje. Simbolinėje sankryžoje tarp Lietuvos ir Karaliaučiaus 1992 m. buvo sukurta memorialinė atminties vieta, kurią įamžino medinis kryžius, skirtas vilko

¹⁴ Minima paties vilko vaiko Siegfriedo Gronau parašyta knyga „Klyksmas vaiduoklių mieste. Vilko vaikai“, 2017, Kaunas.

¹⁵ Interviu su vilko vaiku Siegfriedu Gronau (2020-08-27), in: asm. Rūtos Matimaitytės archyvas.

¹⁶ Pasiūlyta režisieriaus sąvoka greit išpopuliarėjo ir ją pradėjo vartoti tiek mokslininkai, tiek diplomatinės atstovybės, tiek ir patys rytprūsiečiai, savo organizaciją pavadindami „Edelweiss-Wolfskinder“. Pirmą kartą filmas parodytas per ZDF kanalą 1991 m. kovo mėn.

¹⁷ Arūnė Liucija Arbušauskaitė, „Kaliningrado vokiečių“ klausimo išsprendimas (?): Lietuva, 1951-ieji metai“, in: *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2009, t. 18.

¹⁸ Informaciją apie statistiką pateikė vilko vaikų bendrijos pirmininkė Luisė Kažukauskienė.

2 pav. Vilko vaikai su bendrijos rėmėju Wolfgangu von Stettenu, 2017 m., Karaliaučius
Wolfgango von Stettenu asmeninio archyvo nuotr.

vaikams. Šiuo laikotarpiu, padedant bendrijos rėmėjui, tuometiniam Baltijos parlamentinės grupės pirmininkui baronui Wolfgangui von Stettenui, imtasi veiksmų, siekiant vilko vaikams socialinio teisingumo pripažinimo Vokietijoje¹⁹. Kartu Wolfgangas von Stettenas ėmėsi veiksmų ir Lietuvoje, kreipėsi į tuometinį Lietuvos prezidentą Algirdą Brazauską, prašydamas vilko vaikams istorinės išimties tvarka turėti dvigubą pilietybę ir padėti Mikytuose įkurti atminties vietą. Ant vilko vaikams skirto kryžiaus metalinės plokštelės buvo iškalti šie žodžiai: „Didelis aciū Lietuvos žmonėms, nuo bado 1945 m.–1948 m. išgelbėjusiems gyvybes tūkstančiams „vilko vaikų“. Prof. Dr. Wolfgang Freiherr von Stetten, Lietuvos garbės konsulas“²⁰.

Susikūrus organizacijai kartu su jos rėmėju Wolfgangu von Stettenu bendrija organizavo išvykas į Karaliaučių, aplankant išlikusias Rytų Prūsijos architektūros vietas ir pagalbą vilko vaikams, bandantiems surasti gimtuosius namus ir vaikystės vietas. Bendrijos pirmininkė Luisė Kažukauskienė taip prisimena bendrijos išvykas:

Išvykų metu sužinojau, kad tie, kurie nemoka vokiečių kalbos, puikiai dainuoja vokiškai. Anksčiau vilko vaikai turėjo ansamblį ir jų dainavimas buvo iš širdies. Nuvažiavus į Vokietiją, buvo daug įspūdžių, tačiau nuvykus atgal į Rytų Prūsiją, labai liūdna visiems, ir dažniausiai sakai, daugiau niekada gyvenime ten nebevažiuosiu. Praėjus kiek laiko, ir vėl važiuoji²¹.

Sudėtinė išvykos į Karaliaučių dalis buvo ir Mikytų kryžiaus memorialo aplankymas,

¹⁹ Sonya Winterberg, *Mes – vilko vaikai. Palikti Rytų Prūsijoje*, Vilnius, 2019, p. 231.

²⁰ Užrašas ant vilko vaikams skirto kryžiaus Pagėgių savivaldybėje.

²¹ Interviu su vilko vaiku ir bendrijos pirmininke Luise Kažukauskiene, *op. cit.*

3 pav. Vilko vaikai prie Mikytų kryžiaus su Wolfgangu von Stettenu, 2017 m.

ten vykstančios ritualinės apeigos ir aukų pagerbimo ceremonija²². Tam tikro gedėjimo ir viešo atminimo poreikio reikšmę galima sieti su faktu, kad nors vilko vaikai ir aplanko Karaliaučių, bet ten neturi fizinių kapinių, o jas asocijuoja su Mikytų memorialo vieta. Netekę artimo šeimos nario vilko vaikai Rytų Prūsijoje patys pokario metu ieškojo alternatyvų kaip palaidoti kūną. Išsigandę mažamečiai dažnai artimųjų kūnus įversdavo į gyvulių gardus ar savo rankomis iškasdavo duobes, palaidodami šeimos narius. Todėl Mikytų kryžiaus atminties vieta įgavo simbolinę gedulo prasmę:

Vilko vaikų atminties vietoje vyksta susitikimai su kitais vilko vaikais. Kartu tai yra savotiškos kapinės vilko vaikų artimųjų, kurie mirė iš bado, ar buvo nužudyti. Kai atėjo Raudonosios armijos kariai, jie elgėsi kaip norėjo. Mirę artimieji ir šeimos nariai nebuvo palaiduoti kapinėse, daug kas buvo sumetami į duobę. Mes, vilko vaikai, neturime tokių kapinių, todėl ši vieta mums kaip kapinės. Aš kartais lankausi kapinėse kur palaidotas mano tėvas, bet tų vokiškų kapų nėra išlikę. Vokiečių kapinės yra paverstos ortodoksų kapinėmis. Vilko vaikų atminties vieta Mikytuose yra lankoma, ten dedamos gėlės, akmenukai, lankėsi ir Prancūzijos ambasadoriai²³.

„Savas tarp svetimų ir svetimas tarp savų“²⁴

gyvenimas sovietų Lietuvoje vilko vaikams reiškė ne tik tam tikrą praeities maskavimą ir nutylėjimą apie patirtį, tačiau ir prisitaikymą gyvenant tarsi susidvejintą gyvenimą, kurį

²² Ramunė Driaučiūnaitė, Lina Šlapelytė, „Vilko vaikų takais: pažintinė ekskursija po buvusią Rytų Prūsiją“, [internete] in: http://genocid.lt/centras/lt/2886/a/print_version/

²³ Interviu su vilko vaiku ir bendrijos pirmininke Luise Kažukauskiene, *op. cit.*

²⁴ Interviu su vilko vaiko sūnumi Donatu Wegneriu, *op. cit.*

vilko vaikai dažnai apibūdina kaip „dvigubų kaukių dvigubą gyvenimą“: „Aš atvažiavusi į Vokietiją pajutau laisvę, sakyk, ką nori. O čia Lietuvoje turėjai prisitaikyti, tai man buvo kančia. Man kaip maištininkei tai buvo sunku, kai teko prisitaikyti.“

Nepaisant egzistuojančių suvaržymų ir baimių sovietmečiu, Lietuva vilko vaikams buvo susijusi su namais. Daliai bendruomenės po 1990 m. išvykus gyventi į Vokietiją, neretas vilko vaikas sugrįždavo atgal į Lietuvą, ypač paskutiniaisiais gyvenimo metais: „Sudėtinga pasakyti, tėvas visad sakydavo: „aš esu savas tarp svetimų ir svetimas tarp savų.“ Paskutiniaisiais gyvenimo metais jam Lietuvoje ir žolė buvo žalesnė, ir dangus mėlynesnis. Lietuva jam buvo kaip antra tėvynė²⁵.

Ilgus dešimtmečius su vilko vaikais palaikantis kontaktą bendrijos rėmėjas Wolfgangas von Stettenas pastebi, kad tikro vilko vaiko identiteto pavyzdys yra tas individas, kuris nuolat migruoja tarp Lietuvos ir Vokietijos²⁶ arba, kitaip tariant, tas, kuris nuolat esti tarp tėvynės ir namų, iki galo nerasdamas savo vietos. Kalbėdami apie Lietuvą vilko vaikai išryškina ir pabrėžia teisingumo svarbą ir Lietuvos veiksmą, pripažįstant jiems nukentėjusių nuo okupacijos statusą. Taip šioje interviu ištraukoje mini jų statusą vilko vaikus vienijančios bendrijos pirmininkė Luisė Kažukauskienė:

Lietuva, bet ne Vokietija, pati pirmoji sureagavo. Ir netgi priėmė įstatymą, kuris skirtas tremtiniams ir asmenims, nukentėjusiems nuo abiejų okupacijų. Lietuva įvedė papildomą paragrafą, skirtą vokiečių vaikams, kurie pokariu vieni pateko į Lietuvą, be globėjų. Vilko vaikams buvo suteiktas beglobių vaikų statusas. Lietuva to neprivalėjo daryti, mes juk buvome priešė pusėje, bet Lietuva humaniškai priėmė tą įstatymą, o tai reiškia, kad kiekvienas gauna 62 eur, kaip nukentėjęs asmuo ir tai yra labai daug šiems žmonėms. Tai yra labai svarbu, kad Lietuva suprato ir įvertino²⁷.

Vietoj išvadų

2024 m. vilko vaikus vienijančioje organizacijoje „*Edelweiss- Wolfskinder*“ yra mažiau nei 22 asmenys. Jauniausiam vilko vaikui – 80 metų, sulig kiekvienais metais gyvų liudininčių lieka vis mažiau. Nepaisant amžiaus, dalis vilko vaikų iki šiol gyvena tarp Vokietijos ir Lietuvos, ieškodami savęs tarp tėvynės ir namų. Laiku nereflektuotos trauminės patirtys, kurios norėjo būti išgirstos, o vėliau neįvykęs socialinis teisingumas šios atminties grupės atveju nesudarė palankių aplinkybių įveikti ypač senatvėje kamavusių prisiminimų ir trauminės patirties. Traukiantis vilko vaikų kartai išskyla klausimas, kokie liudijimų fragmentai buvo perduoti vilko vaikų ainiams ir koks bus jų ateities santykis su tėvyne ir namais.

²⁵ Interviu su vilko vaiko sūnumi Donatu Wegneriu, *op. cit.*

²⁶ Interviu su Wolfgangu von Stettenu (2023-08-29), in: asmeninis Rūtos Matimaitytės archyvas.

²⁷ Interviu su vilko vaiku ir bendrijos pirmininke Luise Kažukauskiene, *op. cit.*

Literatūra

1. Arbušauskaitė Arūnė Liucija, „Kaliningrado vokiečių“ klausimo išsprendimas (?): Lietuva, 1951-ieji metai“, in: *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2009, t. 18.
2. Berger Stefan, “German Pasts in a Russian City–Kaliningrad between 1946 and 2006”, in: *Afterlife of Events Perspectives on Mnemohistory*, edit. Marek Tamm, New York, Palgrave Macmillan Memory studies, 2015.
3. Černiauskas Norbertas, *Fado. Trumpa neįvykusi Lietuvos istorija*, Vilnius: Aukso žuvis, 2024.
4. Driaučiūnaitė Ramunė, Šlapelytė Lina, „Vilko vaikų takais: pažintinė ekskursija po buvusią Rytų Prūsiją“, [internete] in: http://genocid.lt/centras/lt/2886/a/print_version/.
5. Kibelka Ruth, *Vilko vaikai. Kelias per Nemuną*, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
6. Kossert Andreas, *Rytprūsiai: istorija ir mitai*, Vilnius: Briedis, 2021.
7. Kraniauskienė Sigita, Pocyte Silva, Leiserowitz Ruth, Šutinienė Irena, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.
8. Matimaitytė Rūta, „Vilko vaikų naratyvo gimimas Lietuvos viešojoje erdvėje“, in: *Migracija: sampratos ir patirtys*, sudarė Matulytė Margarita, 2022, Vilnius: Lietuvos nacionalinis dailės muziejus.
9. Spatz Christopher, *Nur der himmel blieb derselbe: Ostpreussens Hungerkinder erzählen vom Überleben*, Hamburg: Ellert & Richter Verlag GmbH, 2016.

Rūtos Matimaitytės interviu su vilko vaikais archyvas

1. Interviu su Dora Flack (2018-01-24).
2. Interviu su Giunteriu Krellu (2018-01-25).
3. Interviu su vilko vaiko sūnumi Donatu Wegneriu (2020-07-23).
4. Interviu su Siegfriedu Gronau (2020-08-27).
5. Interviu su Ella Karen Macik-Matimaitiene (2021-01-26).
6. Interviu su bendrijos pirmininke Luise Kažukauskiene (2021-08-25).
7. Interviu su vilko vaikų rėmėju Wolfgangu von Stettenu (2023-08-29).

Privatus Wolfgango von Stettenu archyvas (Kiunzelsau, Vokietija)

1. Vilko vaikai su bendrijos rėmėju Wolfgangu von Stettenu, 2017 m., Karaliaučius.
2. Vilko vaikai prie Mikytų kryžiaus su Wolfgangu von Stettenu, 2017 m.

Rūta Matimaitytė

Homeland – East Prussia, Home – Lithuania: The Case of the Wolf Children

Summary

After Second World War, Soviet Lithuania experienced one of the largest waves of migration from the territory of what was previously East Prussia. By cart, on foot or by freight train, children from East Prussia – alone or with one of their guardians – tried to reach the neighbouring Lithuania. Sick and hungry, these children were forced to find ways to survive in the Soviet-occupied territory, which was plagued with mass deportations, partisan warfare and collectivisation. This is the case of the so-called wolf children who grew up in Soviet Lithuania with the hostile Soviet narrative of their traumatic experience, and tried to convey their traumatic experiences – revealed through the meanings of homeland and home – during trips to Kaliningrad.

Keywords: wolf children, homeland, traumatic experience, East Prussia.

Tarptautinė mokslinė konferencija „Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto lietuvių veikėjai nacių ir sovietų represijų aukos“ (2023-10-16)

Karo ir pokario patirtys Klaipėdos krašto gyventojų vaikystės prisiminimuose

Irena Štutinienė

Istorinių tyrimų programų skyriaus vyriausioji istorikė

Genocido ir rezistencijos tyrimų departamentas

✉ irena.sutiniene@genocid.lt

Straipsnyje, remiantis 2016–2017 m. biografiniuose interviu užrašytais šeimų istorijomis, nagrinėjami dviejų Klaipėdos krašto gyventojų grupių – tuo metu krašte gyvenusių senbuvų ir pokariu čia atvykusių iš kitų Lietuvos regionų vaikų – karo ir pokario vaikystės prisiminimuose atsispindintys atminties ir patirčių bruožai. Ieškoma tiek bendrų šio laiko biografinės atminties ir patirčių bruožų, tiek jų prisiminimų skirtumus paaiškinančių veiksnių. Didelė potencialiai traumuojančių epizodų reikšmė abiejų grupių prisiminimuose patvirtina teorinių ir empirinių tyrimų išvalgas apie vaikų pažeidžiamumą karo situacijose ir psichologinių jo pasekmių įveikos sudėtingumą. Prisiminimų skirtumams turi įtakos tokie veiksniai kaip objektyvūs biografinių patirčių skirtumai, kitokios abiejų grupių adaptacijos ir tapatybės atkūrimo sąlygos bei jų atminties visuomeninis pripažinimas.

Reikšminiai žodžiai: vaikai, karo prisiminimai, Antrasis pasaulinis karas, autobiografinė atmintis.

Įvadas

Vaikai ir jų likimai karų, okupacijų, prievartinių migracijų ir kitų radikaliai keičiančių visuomenes įvykių kontekstuose pastaraisiais dešimtmečiais vis dažniau tampa istorinių, sociologinių, psichologinių ir kitų tyrimų objektu. Istorikas Nickas Baronas pastebi, kad šiuose tyrimuose dėmesys sutelkiamas į vaikus kaip į savarankiškus subjektus, kurių gyvenimo patirtys, tikrovės supratimas ir istorijos skiriasi nuo suaugusiųjų, nors tam tikru laiku ir tam tikrose vietose yra su jomis susiję.¹ Tiriant vaikus ne tik kaip socialinių aplinkybių veikiamus objektus, bet ir kaip sąmoningus istorijos subjektus galima gauti vertingų įžvalgų apie jų gyvenimo aplinkybes ir paaiškinti tas teorijos, praktikos ar patirties dimensijas, kurių suaugusių tiriamųjų analizė gali taip aiškiai neatskleisti ar nepaaiškinti². Nors Antrasis pasaulinis karas vienaip ar kitaip paveikė daugumos Europos šalių visuomenių ir jų grupių likimus, tyrimuose pastebima ypač didelė vaikų karo patirčių įvairovė ir segmentacija, atskleidžianti įvairiausias – ir karo beveik nepalietų, ir represuotų, ir persekiojamų bei nužudytų vaikų patirtis.³ Analizuojant vaikų prisiminimų tyrimus pastebima, kad nepaisant jų ribotumų jie pateikia unikalių įžvalgų ne tik apie subjektyvias vaikų patirtis ir ilgalaikį smurtinių patirčių poveikį, bet ir apie žmonių atsparumą ir išradingumą baisiausiomis ir tragiškiausiomis aplinkybėmis ir po jų.

Vaikų patirčių ir prisiminimų tyrimai susiduria su nemaža metodologinių problemų. Tiriant sakytines istorijas, biografinius interviu ar rašytinius prisiminimus svarbiausia problema ta, kad žinios apie praeities patirtis gaunamos iš konkrečioje dabarties situacijoje papasakotos gyvenimo istorijos ar prisiminimų, kurie išreiškia dabartinę pasakotojo tapatybę ir jo savosioms praeities patirtims teikiamas reikšmes⁴. Be to, vaikystės tyrėjai atkreipia dėmesį į vaikų ir suaugusiųjų suvokimo skirtingumus, todėl labiau negu suaugusiųjų kvestionuojami ir negausūs jų praeityje sukurti egodokumentai⁵. Vis dėlto nepaisant šių tyrimų ribotumų „karo vaikų“ prisiminimų tyrėjai prieina išvadą, kad nors šių tyrimų rezultatai ne visada leidžia daryti toli siekiančias išvadas apie socialinius procesus, jie leidžia papildyti sudėtingos Europos kasdienybės po Antrojo pasaulinio karo supratimą, įjungiant skirtingų grupių patirtis⁶.

¹ Nick Baron, „Placing the Child in Twentieth-Century History: Contexts and Framework“, in.: *Displaced Children in Russia and Eastern Europe, 1915–1953: Ideologies, Identities, Experiences*, ed. by Nick Baron, Leiden, Boston: Brill, 2016, p. 12.

² *Ibid.*, p.3

³ Machteld Venken and Maren Röger, Growing up in the Shadow of the Second World War: European perspectives, *European Review of History*, 2015, Vol. 22, No. 2, p. 201.

⁴ Jerome Bruner, Life as Narrative, in.: *Narrative methods*, ed. by P. Atkinson and S. Delamont, Vol. 1, London, Sage, 2006, p. 99–116.

⁵ Machteld Venken, „Introduction“, in.: *Borderland studies meets child studies. A European Encounter*, ed. by M. Venken, Frankfurt am Mein, Peter Lang Edition, 2017, p. 19.

⁶ Machteld Venken and Maren Röger, *op. cit.*, p. 204.

Klaipėdos krašto gyventojų karo ir pokario patirčių ir atminties bruožai nemaža dalimi yra tirti istorikų ir sociologų, remiantis tiek archyvų medžiaga, tiek egodokumentais ir prisiminimais, kuriuose apimtos ir to meto vaikų patirtys⁷. Bet vaikų kaip atskiros gyventojų grupės tyrimų atlikta mažiau. Daugiausiai tirtos vienos karo ir pokario vaikų grupės – vadinamųjų „vilko vaikų“ (pokariu atkeliavusių į kraštą iš Rytprūsių „bado vaikų“) – istorija, patirtys ir atmintis, taip pat pradedamos tirti ir iš kitų SSRS respublikų tuo metu atkeliavusių į Lietuvos TSR beglobių vaikų istorija ir patirtys⁸.

Šiame straipsnyje, remiantis 2016–1917 m. biografiniuose interviu užrašytais šeimų istorijomis⁹, siekiama išsamiau panagrinėti kitų dviejų grupių karo vaikų – kelias kartas krašte gyvenusių senbuvų ir pokariu čia atvykusių iš kitų Lietuvos regionų vaikų – patirtis ir atmintį.¹⁰ Siekiama identifikuoti šios amžiaus kohortos (ji buvo paskutinė, tiesiogiai patyrusi karą ir pokarį) patirčių ir vaikystės prisiminimų specifinius bruožus bei atskleisti kai kuriuos šių patirčių atminties, kuri didele dalimi yra trauminė, perdavimo ir formavimosi veiksnius. Nors įvairiuose tyrimuose naudojamos skirtingos vaikystės amžiaus ribos, dažnai karo pasekmes patyrusiems vaikams priskiriama visa kare dalyvavusių ar okupuotų šalių vaikų amžiaus kohorta, suvokiant juos kaip karo aukas¹¹. Šiame straipsnyje naudojama pastaroji samprata – nagrinėjamos visos gimusių nuo 1933 m. iki 1944 m. Klaipėdos krašto vaikų istorijos¹² (18 vietinių ir 19 naujakurių biografiniuose interviu užrašytos šeimų istorijos). Naujakurių grupėje nenagrinėjama rusakalbių gyventojų atmin-

⁷ Sigita Kraniauskienė, Silva Pocyte; Ruth Margarete Christine Leiserovitz; Irena Šutinienė, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*: kolektyvinė monografija, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019; Jurga Jonutyte, Lina Būgienė, Aleksandras Krasnovas, *Lietuvos pasienio miestelių atmintis ir tapatybė: Valkininkai, Vilkyškai, Žemelis*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

⁸ Ruth Kibelka, *Vilko vaikai: Kelias per Nemuną*, iš vokiečių kalbos vertė Rūta Savickaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2000; Rūta Matimaitytė, „Lupant „vilko vaikų“ svogūną: Rytprūsių krašto vokiečių vaikų likimas ir atmintis Lietuvoje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2019, Nr. 7, p. 32–37; Rūta Matimaitytė, „Migration of German Children from East Prussia and of Russian-speaking Children to Post-War Lithuania“, *Lituanistica*, 2023, t. 69, Nr. 4.

⁹ Šeimų istorijos užrašytos biografiniuose interviu, atliktuose drauge su Klaipėdos universiteto mokslininkėmis Sigita Kraniauskiene ir Silva Pocyte vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jos atspindžiai šeimų istorijose“ (Nr. LIP-091/2016).

¹⁰ Kai kurie šio straipsnio fragmentai, daugiausia liečiantys krašto senbuvų patirtis ir atmintį, jau buvo publikuoti kolektyvinėje monografijoje: Sigita Kraniauskienė, Silva Pocyte, Ruth Margarete Christine Leiserovitz, Irena Šutinienė. *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*: kolektyvinė monografija, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.

¹¹ Monika Janfelt, „War in the Twentieth Century.“ In *Encyclopedia of Children and Childhood*, edited by Paula S. Fass, New York, Macmillan Reference USA, 2004, pp. 875–881.

¹² Nors karo vaikų vaikystės amžiaus riba ginčytina, pasirinkta 14 metų amžiaus 1947 m. riba pagal Jungtinių Tautų klasifikaciją (Tara Zahra, *The Lost Children, Reconstructing Europe's families after World War II*, Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press, 2011, pp. 8–9). Treji metai kaip jauniausias amžius naudojamas kituose tyrimuose (Anna Wylegala, „Child migrants and deportees from Poland and Ukraine after the Second World War: experience and memory“, *European Review of History*, 2015, 22,2, p. 294). 1947 m. pasirinkti kaip pagrindinių migracijos srautų pabaigos data.

tis; tyrimai parodė, kad ji labai skiriasi nuo atvykėlių iš Lietuvos atminties¹³, todėl nagrinėtina atskirai.

Krašto senbuviams priskiriami žmonės, kilę iš šeimų, kurių protėviai čia gyveno dar iki Klaipėdos krašto atskyrimo nuo Vokietijos 1918 m., t. y. atvyko ne vėliau kaip iki Pirmojo pasaulinio karo. Tai etniniai lietuviai ar vokiečiai, daugiausia evangelikai liuteronai, kalbėję vokiečių ir lietuvių kalbomis. Karo pabaigoje visi vietiniai buvo priversti pasitraukti iš Lietuvos kartu su besitraukiančia Vokietijos kariuomene. Liko arba grįžo tik nedidelė jų dalis: apie 1950 m. krašte buvo likę maždaug 15–20 tūkst. vietos gyventojų arba 13% lyginant su 1939 m., tarp kurių apie 8 tūkst. sudarė repatriantai, parvykę iš Vokietijos 1945 m.¹⁴. Bet jie grįžo į SSRS okupuotą kraštą, kur tvarka, gyvenamoji aplinka ir pati visuomenė jau buvo ryškiai pakitusios, ir jų sugrįžimas iš esmės prilygo imigracijai į „naują“ šalį. Jie prarado ne tik užgyventą turtą, bet dažnai ir namus bei buvusią socialinę padėtį. Be to, vietinių išvykimas ir sugrįžimas susijęs su dideliais moraliniais ir žmogiškųjų išteklių praradimais, šeimos dezintegracija, nes pasitraukimo metu nemaža dalis šeimų narių pasimetė arba žuvo. Tad daugumos jų adaptacija ir tolesnė socializacija buvusiam gimtajame krašte neišvengiamai susijusi su dideliais, dažnai dramatiškais biografinių patirčių ir tapatybės pokyčiais¹⁵.

Naujakurių grupei priskiriami gyventojai, atvykę į ištuštėjusį kraštą (karo pabaigoje kraštas neteko apie 80 proc. gyventojų) iš kitų Lietuvos SSR vietų. Šią grupę sudarė įvairių socialinių padėčių ir patirčių žmonės, migravę dėl skirtingų priežasčių. Tarp migracijos motyvų nemažą dalį sudarė „geresnio gyvenimo“ paieškos bei saugumo, bijant nukentėti nuo represijų bei slapstantis nuo NKVD persekiojimų, paieškos¹⁶.

Abi grupės jungia migracija ir „imigrantų“ padėtis, adaptacija ir tolesnė socializacija krašte, tad dalis jų patirčių panašios. Bet yra ir patirčių, ir socializacijos kontekstų skirtumų, kurie gali daryti įtaką atminčiai.

Teorinės ir metodologinės tyrimo prielaidos

Remiantis klasikinėmis Maurice Halbwachso ir jo pasekėjų (Jano ir Aleidos Assmann, Haroldo Welzerio, Astridos Erll ir kt.) išplėtotomis teorijomis, individuali autobiografinė atmintis čia suprantama kaip visuomet susijusi su kolektyvinėmis reikšmėmis, praeities ir dabarties visuomenės kultūriniais ir socialiniais kontekstais. Todėl karo ir pokario vaikų vaikystės prisiminimai šiuo atveju nagrinėjami kaip dabarties sociokultūrinėse situacijo-

¹³ Sigita Kraniauskienė, „Čia (ne)buvo Lietuva: Klaipėda po Antrojo pasaulinio karo – naujosios visuomenės prisiminimai“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, Nr.2 (41), p. 169–198.

¹⁴ Nastazija Kairiūkštytė, „Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m.“ *Lituanistika*, Nr. 2, p. 45.

¹⁵ Plačiau žr.: Sigita Kraniauskienė, Silva Pocytytė ir kt., *op. cit.*, p. 55–97.

¹⁶ *Ibid.*, p. 188–196.

se atkurta suaugusiojo atmintis, susijusi bei veikiami jų gyvento laiko praeities ir dabarties kolektyvinių atminties formų bei kitų sociokultūrinių kontekstų.

Kita vertus, gyvenimo bei šeimų istorijos čia traktuojamos ir „realistiškai“, kaip bent iš dalies atspindinčios pasakotojų patirtis. Neneigdami istorinių, socialinių, kultūrinių veiksmų įtakos, autobiografijų tyrėjai teigia, kad autobiografijas vis dėlto galima traktuoti ir kaip atspindinčias realias jų autorių gyvenimo patirtis ir įvykius, bet suvoktus ir perteiktus subjektyviai. Pasak suomių sociologo Jeja Pekka Roos, „autobiografija kaip tekstas nieko nereiškia, jei atmetame išorinę tikrovę, „kažką“, ką jos autorius stengiasi suprasti ir daugiau ar mažiau adekvačiai perteikti kitiems“ ir autobiografijų tyrimuose siūlo „autobiografijas traktuoti kaip orientuotus į realybę ir tiesą pasakojimus, kuriuose tiesa matoma iš unikalios, konkrečios autoriaus, kuris kartu yra ir pasakotojas, ir suvokia save kaip tokį, perspektyvos.“¹⁷

Jau minėta, kad nemaža Antrojo pasaulinio karo pasekmių tyrėjų mano, kad šis karas turėjo vienokį ar kitokį traumuojančią poveikį įvairioms gyventojų grupėms¹⁸. Pastarojo meto traumų ir trauminės atminties tyrimuose vis daugiau dėmesio skiriama ne tik psichologiniams, bet ir kultūriniais, socialiniams, istoriniams trauminių patirčių pasekmių ir atminties aspektams¹⁹. Kalbant apie Antrojo pasaulinio karo pasekmes pastebima, kad nors tai ne visada atsispindi dokumentuose, tačiau ir kaltininkų, ir aukų reakcijos rodo ryškias psichologines pasekmes, kurias iki šiol sunku efektyviai įvardinti, apibūdinti ar įveikti²⁰. Istorikas Peteris Leese šiuos sunkumus sieja su socialiniais, kultūriniais, istoriniais įvairių šalių kontekstais, kurie lemia simptomų ir atminties įvairovę. Pasak jo, „trauminių prisiminimų buvimas ir išlikimas priklauso nuo tolesnės prisimenančiojo gyvenimo istorijos, materialių ir politinių sąlygų, kuriomis sugrįžta trauminis prisiminimas. Dėl to trauminiai prisiminimai yra labai įvairūs, nuolat kintantys ir skirtingi įvairiose visuomenėse bei kartose ir tam tikrą sutarimo ir kanonizavimo laipsnį įgyja labai palaipsniui, per dešimtmečius ir kartas.“²¹. Todėl trauminių karo pasekmių tyrimai tęsiami iki šiol ir atskleidžia vis naujų aspektų. Pastebima, kad ypač nuo 2001 m. dėmesys traumoms stiprėja ir trauma tampa vis labiau pripažįstamu vektoriumi, padedančiu fiksuoti ir pripažinti anksčiau nepastebėtas, nepripažintas praeities kančias. Tarp labiausiai ir chroniškai nukentėjusių dėl

¹⁷ Jeja Pekka Roos, „The True Life“ Revisited. *Autobiography and Referentiality after the „Posts“*. *Auto/Biography*, Vol. 3 (1–2), 1994, p. 13.

¹⁸ Peter Leese, „The Limits of Trauma: Experience and Narrative in Europe c. 1945“, in.: Ville Kivimäki, Peter Leese (ed.) *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, New York, Palgrave Macmillan, 2022, p. 3–25.

¹⁹ Jeffrey C. Alexander, *Cultural trauma. A Social theory*. Cambridge, Polity Press, 2012; Ville Kivimäki, Peter Leese (ed.) *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, New York, Palgrave Macmillan, 2022, p.3–23. Peter Leese, *op. cit.*

²⁰ Peter Leese, *op. cit.*, p. 4.

²¹ *Ibid.*, p. 6.

karo ir gyvenimo po karo patirčių yra vaikai, pabėgėliai ir moterys.²² Pažymima, kad visose karą patyrusiose šalyse pokaris dar labiau sustiprino ar formavo naują trauminę atmintį dėl ekonominio ir politinio nestabilumo, atkūrimo sunkumų, skriaudos ir atsakomybės klausimų nutylėjimo viešuosiuose diskursuose²³. Lietuvoje nauju traumuojančiu veiksmu buvo sovietinė reokupacija ir su ja susijusi prievarta.

Vienu svarbiausių tiek kolektyvinių, tiek individualių traumų įveikos veiksmu laikomas aukų kančių ir skriaudų išsakymas ir pripažinimas ne tik savoje, bet ir kitose visuomenės grupėse bei valstybės institucijų lygmeniu, taip pat teisingumo įgyvendinimas, atlyginant nukentėjusiems ir nubaudžiant kaltuosius²⁴. Tuo tarpu nutylėjimas ir slėpimas – tai, kas būdinga sovietinio režimo laikotarpiui – trauminę prievartos poveikį gali padaryti dar sunkesni²⁵. Bet šių bendrų sąlygų ne visada pakanka įveikti individualioms šių įvykių sukeltoms traumoms – psichologų įvardijamos ir šiai įveikai reikalingos lokaliai socialinės, psichologinės ir kultūrinės sąlygos: pirma, saugumo užtikrinimas, antra, ryšiai su šeimomis, kitais socialiniais tinklais, ritualais; trečia, teisingumo įgyvendinimas, įskaitant tiesą, bausmę ir susitaikymą; ketvirta, pakankamas socialinių tapatybių atkūrimas; penkta, egzistencinės prasmės atkūrimo sąlygos, įskaitant moralę, tikėjimo sistemas ir kultūrinę raišką²⁶. Akivaizdu, kad daugelio šių sąlygų Lietuvoje nebuvo visą sovietmetį. Todėl neatitiktinai ir anksčiau atlikti tyrimai rodo, kad trauminės atminties apie karą ir pokarį apraiškų, rodančių jos aktualumą informantams, nemaža ir Klaipėdos krašto to meto vaikų prisiminimuose²⁷. Kiti Antrojo pasaulinio karo atminties posovietinėje erdvėje tyrėjai taip pat pastebi, kad karo emocijos šioje erdvėje iš esmės pradėtos reikšti tik 1990–1991 m.²⁸. Todėl straipsnyje nemaža dėmesio skiriama trauminės atminties raiškai ir bruožams tiriamose grupėse ir kai kurių jos formavimosi socialinių veiksmų nustatymui.

Trauminės atminties požymių identifikavimas autobiografiniuose pasakojimuose ne visada toks aiškus ir tikslus kaip, pavyzdžiui, psichologiniuose tyrimuose. Tarp būdingesnių pasakojimo bruožų tyrėjai įvardija detalų įvykio nupasakojimą ir apibūdinimą kaip labai skausmingo, giliai ir ilgam neigiamai paveikuso individo ar grupės gyvenimą, są-

²² *Ibid.*, p. 11

²³ *Ibid.*, p. 13.

²⁴ Aleida Assmann, *Shadows of trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*, New York: Fordham University Press, 2016, pp. 57–58; Jeffrey C. Alexander, *op. cit.*

²⁵ Ieva Vaskelienė, Evaldas Kazlauskas, Danutė Gailienė, Vėjūnė Domanskaitė-Gota, „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, in.: *International Journal of Psychology: A Biopsychosocial Approach*, 2011, 9, p. 101.

²⁶ Derrick Silove, „From Trauma to Survival and Adaptation: Towards a Framework for Guiding Mental Health Initiatives in Post-conflict Societies“, in: *Forced Migration and Mental Health: Rethinking the Care of Refugees and Displaced Persons*, ed. by David Ingleby, New York: Springer, 2005, p. 42.

²⁷ Sigita Kraniauskienė, Silva Pocytyė ir kt., *op. cit.*, p. 312–329;

²⁸ Anna Wylegala, *op. cit.*, p. 297.

monę, tapatybę; baimės, nusiminimo, sutrikimo ir kitų reakcijų įvardijimą, pasakojimus apie traumų įveikos būdus; tarp elgesio bruožų minimos ilgalaikės pauzės, nevaldomų emocijų protrūkiai, emocinis atsiribojimas nuo skausmingo įvykio pasakojimo metu ir kt. Be to, jos raiškos pasakojimuose bruožai skiriasi priklausomai nuo trauminių patirčių pobūdžio, traumų įveikos laipsnio ir kt.²⁹ Šiais bruožais ir remtasi informantų papasakotose istorijose identifikuojant trauminę atmintį.

Karo ir pokario atminties bruožai senbuvų ir naujakurių vaikystės prisiminimuose

Dabartinėje Klaipėdos visuomenėje dvi tiriamos grupės – krašto senbuviai ir naujakuriai – nedaug kuo skiriasi, bet jų atminties skirtumai tebėra nemaži³⁰. Dalis šių panašumų ir skirtumų sietini su „objektyviais“ patirčių panašumais ir skirtumais.

Viena vertus, šių abiejų grupių patirtys iš dalies panašios. Visą pokariu šiame regione susiformavusią visuomenę galima laikyti migrantų visuomene – ir naujakuriai, ir vietiniai šiuo laikotarpiu yra patyrę ilgesnės ar trumpesnės migracijos epizodus. Naujakuriai visiškai pakeitė savo gyvenamąją vietą, imigrudami į šį kraštą ir dėl įvairių priežasčių neretai jame klajodami iš vienos vietos į kitą, krašto senbuviai buvo priversti visai išsikraustyti ar bent laikinai palikti savo namus. Tad jų atmintys turėtų būti iš dalies panašios dėl migracijų ir dalies pokario įvykių patirčių, taip pat patirtų traumų.

Kita vertus, šios dvi grupės skyrėsi tiek karo patirtimis, tiek padėtimi pokario Klaipėdos krašto visuomenės socialinėje ir simbolinės galios struktūroje, tiek tapatybe ir atmintimi. Vietiniai pokario vaikai, iki dabar likę gyventi krašte, vaikystėje turėjo patirti radikalius etninės tapatybės pokyčius, o jų karo ir pokario trauminės patirtys dėl jų etninės kilmės visą sovietmetį buvo nutylimos, marginalizuojamos ir imtos viešai Lietuvoje artikuliuoti tik pastaraisiais metais. Dalis jų trauminių patirčių – visų pirma sovietinių represijų, sovietizacijos – sutapo su naujakurių, bet senbuvų trauminėse patirtyse jos sudarė tik nedidelę, nors pavieniais atvejais gana reikšmingą dalį. Dėl šių aplinkybių turėtų skirtis ne tik jų karo bei pokario adaptacijos ir socializacijos patirtys, bet – dėl skirtingų jos perdavimo sąlygų – ir jų trauminė atmintis.

Antrojo pasaulinio sukeltos psichologinės kančios tyrėjų apibūdinamos kaip „neturinčios precedento savo gyliu, aprėptimi ir trukme“, jų istorinį savitumą siejant su fašizmą lydėjusiomis emocijomis būsenomis, karo sugriovimų mastais, masiniais gyventojų per-

²⁹ Gabriele Rosenthal, „The Healing Effects of Storytelling“, *Qualitative Inquiry*, 2003, Nr.6 (9), pp. 915–933; Aili Aarelaid-Tart, *Cultural Trauma and Life Stories*, Helsinki: Kikimora Publications, 2006; Gadi BenEzer, „Trauma Signals in Life Stories“, in: *Trauma and Life Stories* (ed. by Rogers, K/L., Leydesdorf, S. and Dawson, G. London: Routledge, 1999, p. 29–45.

³⁰ Jurga Jonutytė ir kt., *op. cit.*; Sigita Kraniauskienė, Silva Pocyūtė ir kt., *op. cit.*, p. 311–379.

kėlimais ir emocinėmis kančiomis, kurias sukelia šeimų ir bendruomenių išsiskyrimas ir mirtys³¹. Beveik visos šios traumuojančios patirtys daugiau ar mažiau palietė ir Klaipėdos krašto vaikus. Abiejų grupių pasakojimuose apie karą ir pokarį nemažą dalį sudaro atmintis patirčių, kurias galima vadinti trauminėmis; krašto senbuvų pasakojimuose ši atmintis dažnai vyrauja. Pasak Jeffrey C. Alexanderio, „trauma patiriama, kai individas ar grupė jaučiasi paveikti siaubingo įvykio, palikusio neišdildomą pėdsaką jų sąmonėje, išliekančio atmintyje ir iš esmės bei negrįžtamai keičiančio jų ateities tapatybę.“³²

Patirčių panašumus ir skirtumus atspindi jau to meto prisiminimuose artikuluojamų temų sąrašas, be to, matoma ir didelė individuali įvairovė. Naujakurių pasakojimuose vyrauja tokios temos kaip stebėti karo epizodai, karo ir okupacijų nulemti šeimų persikėlimai, pokario represijos, pokario materialiniai sunkumai ir jų įveika, nauji kraštovaizdžiai, mokykla, laisvalaikis. Senbuvų pasakojimuose centrinę vietą dažnai užima trauminės patirtys: tai evakuacijos, vadinamos *flichtavimu*, patirtys, taip pat pokario sunkumų – namų praradimo, persekiojimų dėl tapatybės, adaptacijos naujoje visuomenėje sunkumų patirtys. Esama prisiminimų ir apie teigiamas vaikystės patirtis, bet dažniausiai jie siejami su vėlesniais laikotarpiais arba laikotarpiais iki karo, represijų ar evakuacijos. Abiejų grupių prisiminimuose vyraujančios temos ir jų pateikimas (abiejose grupėse prisimenami ir pasakojami patirti ar stebėti potencialiai traumuojančios įvykiai, kurie senbuvų pasakojimuose dominuoja) patvirtina tyrusios vaikų pokario atmintį sociologės Annos Wylegalos išvadą, kad vaikai yra labiau pažeidžiami ir patirtus ar stebėtus potencialiai traumuojančius įvykius jie įsimena labiau negu suaugę³³.

Vokietijoje Antrojo pasaulinio karo metu gyvenusių karo vaikų patirčių tyrėjas Nicholas Stargardt atkreipia dėmesį į vaikų suvokimų ir patirčių specifiką bei įvairovę pastebėdamas, kad „pasyvių aukų“ samprata per siaura joms apibūdinti, vaikai ir tokiose situacijose yra aktyvūs subjektai: „Vaikai nebuvo tik nebylūs ir traumuoti liudininkai [. . .] nei tik nekaltos karo aukos. Jie taip pat gyveno kare, žaidė ir mylėjo per karą; karas įsiveržė į jų vaizduotę ir siautė jų viduje.“³⁴ Ši citata nusako ir dalį abiejų grupių prisiminimų bruožų. Tuose prisiminimuose greta informantams labiausiai įsiminusių, juos vienaip ar kitaip žeidusių patirčių yra ir tokių karo ir pokario patirčių prisiminimų kaip žaidimai (pokariu – ir su ginklais bei šaudmenimis), mokykla, draugai, persikėlimai iš vietos į vietą, pagalba šeimai (gyvulių ganymas, „trofėjavimo“ nuotykių ir kt.).

Naujakurių grupės atmintyje nėra vienos jų karo pradžios datos. Karas jų pasakojimuo-

³¹ Peter Leese, *op. cit.*, p. 7.

³² Jeffrey C. Alexander, *op. cit.*, p. 6.

³³ Anna Wylegala, *op. cit.*, p. 295.

³⁴ Nicolas Stargardt, cituotas in: Michael Kaznelson, Nick Baron, "Memories of Displacement: Loss and Reclamation of Homeland in the Narratives of Soviet Child Deportees of the 1930s", in.: *Displaced Children in Russia and Eastern Europe, 1915–1953: Ideologies, Identities, Experiences*, ed. by Nick Baron, Leiden, Boston: Brill, 2016, p. 104.

se dažniausiai atsiranda anksčiau negu krašto senbuvių pasakojimuose: tai okupacinių kariuomenių atėjimo į jų vietas, bombardavimo ir kitų vaizdų, stebėtų vaiko akimis, pasakojimai. Kai kurie pradeda prisiminimus nuo 1940 m. sovietinės okupacijos. Pasakojant apie karo ir pokario epizodus dažnai aiškiai atskiriamos suaugusiojo ir vaiko perspektyvos, reflektuojant tokį istorikės Machteldos Venken įvardijamą vaikų patirtims ir atminčiai būdingą bruožą kaip politinių kategorijų ir vertinimų nesuvokimą: „Vaikai yra mažiau politiškai informuoti ir dėl to nesupranta ir nepripažįsta suaugusiųjų „priešo“ kategorijos³⁵. Šis perspektyvų atskyrimas ypač būdingas jaunesnių, tuo metu buvusių kelerių metų, vaikų prisiminimams. Bet stebėtus karo epizodus, net ir tuo metu nesuvokiant jų politinės ar emocinės reikšmės, vaikai įsiminė ir pasakoja detalai, keli pabrėždami paminėjo, kad galėtų juos nupiešti (tai daugiausia matyti fronto, tremčių, pokario represijų epizodai). Būdinga, kad karo vaizdai ir patirtys, besiskiriančios nuo ligtolinės kasdienybės, įsiminė net labai jauno amžiaus vaikams. Pavyzdžiui, tuo metu teturėjęs trejus metus Šiauliuose gyvenęs vaikas taip prisimena 1940 m. sovietinę okupaciją:

Aš išbėgau į kiemą ir žiūriu nu kaip tik nuo rytinės pusės eina kareiviai.[...] Man kaip vaikiukui buvo įdomu žiūrėt. Reiškia kareiviai su šautuvais.[...] Kojos bintuotos ir visi taip pavargę, veidai pilki. Įstrigo, galėčiau po šiai dienai, jei mokėčiau piešt, galėčiau nupiešt tą vaizdą. Nu paskui užėjo vokiečiai. (IS04_VLN_VL1937).

Buvo graži tokia diena, kaip šiandien, švietė, saulėta, sekmadienis. Tėveliai išvažiavo į bažnyčią. O lėktuvai... Daug lėktuvų pradėjo skraidyti. Ir tokie bumbuliukai pasirodė netoli lėktuvo. O ką mes žinom, kas ten yra. Va taip, pasirodo, pradėjo karas. Ir tą karą, antrą dieną, mums... Dvi karves turėjom. Tai vieną karvę užmušė, netoli karvės sprogo. (SK09_KLPK_VL1933ag).

Panašiai vaiko akimis pasakojami ir vokiečių okupacijos, ir antrosios sovietinės okupacijos 1944 m. epizodai, paaiškinant vaiko požiūrio „nepolitiškumą“:

Kaip vaikai mes ne troboj sėdėdavom, o po laukus todėl, kad nepaprastai graži gamta. Ir aš taip žiūriu susigūžę kareiviai su šautuvais, daug jų. susilenkę, susigūžę ir bėga. Į vakarų pusę, ir jiems kaip tik ant kelio mūsų sodyba. [...] Kai jau rusai po vokiečių užėjo. Ir savotiškai įdomu. Tuoj jau jie į trobą tenai, bet jie elgėsi labai korektiškai (dabartiniu mano žargonu apibūdinant). [...] Senelis rusiškai truputį mokėjo, jis tuoj kalbėtis prie stalo susėdė. Vienas iš jų mane ant kelių pasisodino ir man patiko. O kad čia rusai, o tada vokiečiai - man kaip vaikiui nieko [nereiškė]. (IS04_VLN_VL1937).

Panašus atsiribojimas nuo vaiko patirčių, traktuojant jas kaip senai likusias praeityje, matomas ir kai kuriuose senbuvių vaikų evakuacijos patirčių prisiminimuose, pavyzdžiui, net potencialiai traumuojančią epizodą (grėsmė gyvybei, matytos mirtys) informantas traktuoja iš dalies su ironija:

Nu, tai kai mes ėjom iš to barako į Aukštumalę taigi lėktuvai skraidė ir šaudė ir bombardavo ir savo akim mačiau kaip važiavo mašina su vokiečiais keliais, ir sušaudė tą mašiną, lavonai

³⁵ Machteld Venken, "Introduction", in: *Borderland studies meets child studies. A European Encounter*, ed. by M. Venken, Frankfurt am Mein: Peter Lang Edition, 2017, p. 19.

ant kraštų. Jau mačiau tuos lavonus. Tai jau čia baisu, o aš pats galvą į griovį įkišęs, o užpakalis plikas lauke (juokiasi). (IS10-KLPK_VV1936vt).

Pažymėtina, kad šis informantas nepatyrė tokių radikaliai ir negrįžtamai keičiančių vaikų gyvenimus traumų kaip artimųjų netektys, sužeidimai. Nepaisant pokario sunkumų jis turėjo tokį traumų įveikai palankios aplinkos elementą kaip ryšiai su artimaisiais. Tokios rūšies – atsieti nuo dabarties – prisiminimai vyrauja daugelio naujakurių pasakojimuose, bet jų esama ir senbuvių karo patirčių, prasidėjusių evakuacijos metu, prisiminimuose. Toks dabartinio „aš“ atsiribojimas nuo tuometinio vaiko požiūrio ir emociškai neutralus pasakojimas apie potencialiai traumuojančias situacijas net su nuotykių elementais gali reikšti, kad šios patirtys arba neturėjo gilesnio traumuojančio poveikio, arba traumas yra įveiktos – nėra neigiamų patirčių ar skriaudos apibūdinimo, aukos pozicijos ir kitų trauminei atminčiai būdingų požymių, kokių esama toliau nagrinėjamuose senbuvių prisiminimuose. Šie skirtumai gali rodyti, kad potencialiai traumuojančių įvykių atmintis priklauso nuo tolesnių pasakotojo biografinių patirčių (pasekmių tolesniam gyvenimui, traumų įveikos laipsnio ir kt.)³⁶. Kita vertus, „šviesūs“ ironijos, nuotykių elementai, prisimenant potencialiai traumuojančius epizodus, baimės, prievartos patirtis gali atspindėti gynybinius mechanizmus, kuriems padedant to meto vaikai (arba dabartiniai pasakotojai) stengėsi pabėgti nuo brutalios, jiems mažai suprantamos realybės³⁷.

Trauminių patirčių atmintis senbuvių karo ir pokario prisiminimuose

Vaikystės prisiminimuose esama ir kitaip, dažniausiai iš aukų pozicijos, pasakojamų, potencialiai traumuojančių prisiminimų. Dabar papasakotose atsiminimuose dalis jų pasakojama kaip individualios patirtys, dalis suformuluota kaip turbūt vėliau susiformavę kolektyvinės kultūrinės traumos diskurso pasakojimai, kuriuose trauminės patirtys suvokiamos ir pasakojamos kaip liečiančios visus senbuvius, nors ir ne visi išgyveno jas asmeniškai³⁸.

Klaipėdos krašto senbuvių vaikai su karu susidūrė maždaug nuo 1940 m., bet iki 1944 m. tik netiesiogiai, per šiek tiek pakitusią kasdienybę bei socialinius ryšius. Jų trauminių patirčių pradžia dažniausiai susijusi su karo pabaigos evakuacijomis 1944 m. liepos ir spalio mėnesį, kai besitraukianti Vokietijos kariuomenė evakavo beveik visus gyventojus. Po karo grįžo tik nedidelė jų dalis. Pasakojimai apie ligtolinius karo metus dažnai primena taikios vaikystės pasakojimus, nors į juos epizodiškai įsiterpia ir karo realybė – karo belaisviai, dirbantys tėvų ūkiuose, tėvai kariuomenėje ar išvežti darbams ir kt. Kai kurių tuometinių vaikų pasakojimuose karo metai iki fronto ir evakuacijos net apibūdinami kaip laikas „prieš karą“:

Aš kaip tai prieš karą ėjau du metus į mokyklą. Keturiasdešimt antrais, trečiais ir ketvirtais.

³⁶ Peter Leese, *op.cit.*, p. 4. Anna Wylegala, *op. cit.*, p. 299.

³⁷ Anna Wylegala, *op. cit.*, p. 301.

³⁸ Jeffrey C. Alexander, *op. cit.*, p. 8.

Ketvirtais aš jau nebegalėjau eit, kadangi karas buvo ir bombos krito ant Klaipėdos jau – bombardavo Klaipėdą. Eiti man netoli, aš dainuodamas vis pareidavau per laukus. (IS10_KLPK_VV1936vt).

Pirmosios sovietinės okupacijos krašto žmonės nepatyrė, bet keli vaikai prisiminė nacistinės Vokietijos įvykdytą krašto aneksiją 1938 m., kuri labiau įsiminė prieš karą čia atvykusių iš Didžiosios Lietuvos lietuvių vaikams, nes pakeitė jų šeimų statusą ir gyvenimus. Nedidelė karui teikiama reikšmė senbuvų prisiminimuose gali būti susijusi ir su nutylėjimu dėl vokiečių, kaip karo kaltininkų, vaizdinio (šio laiko nutylėjimas vilko vaikų prisiminimuose siejamas būtent su tuo³⁹). Kita vertus, karo metu šių vaikų gyvenimo rutina ir aplinka beveik nepasikeitė, jie ir toliau lankė mokyklą, gyveno savo namuose su artimaisiais ir pan.

Senbuvų vaikų istorijose karo trauminių patirčių pradžią dažniausiai žymi kaip tik evakuacijos ar pasitraukimo, vadinamojo flichtavimo, pradžia. Laikotarpis iki evakuacijos šiuose pasakojimuose sudaro ryškų kontrastą: tai normalaus gyvenimo, laimingos vaikystės pasakojimai, o evakuacija ir vėlesnės patirtys perteikiami kaip traumų ir netekčių virtinė. Dauguma prarado namus ir turtą, dalis neteko giminių, artimųjų, buvo priversti klajoti ir kaskart iš naujo patirti išsikūrimo sunkumus, nepritekius, badą; tai išgyvenusiems grėšė ne tik nauji praradimai sovietinėje kolektyvizacijoje, bet ir stalininės represijos – areštai, tremtys.

Pasakojimai apie evakuaciją užima svarbią vietą, jie perteikiami su trauminių patirčių pasakojimams būdingais bruožais, ryškiai atskiriant laiką iki ir po evakuacijos – kaip simbolinį staigaus ir gilaus lūžio, ligtolinio gyvenimo ir tapatybės netekimo momentą. Prisiminimuose apie evakuaciją nemaža pasakojimų apie individualias traumas patirtis, tarp jų ir giliai paveikusias jų tolimesnius gyvenimus – tai grėsmės gyvybei, artimųjų netekčių, plėšikavimo, prievartavimų, žudymų situacijos susidūrus su sovietine kariuomene ir kt. Šiuose pasakojimuose yra ir tokių trauminei atminčiai būdingų elgesio interviu metu bruožų kaip ilgalaikės pauzės, nevaldomos emocijos, rodančių iki šiol galbūt ne visai įveiktas traumas:

Tai vat, pradėjo tie kareiviai varyti – rusų kareiviai – mamytė – nu, į darbą. O mes pasilikdavom – aš neperėjau nei per kambarį...(susigraudina) iš lovos (verkia)... aš nežinau, mudvi buvom tiek nubadėjusios, kad jau baisu. Kaip ta mamytė melžė tas karves?... Ji parėjo vakare, atsigulė ant žemės, mes – lovoj (susigraudina) ... nu, tai va – tai ji dejavo visą naktį – rytmetį mirė. (SK11_KLP_ML1936).

Evakuacijos patirčių traumas turėjo pasekmių tolesniam vaikų gyvenimui. Sovietinėje pokario ir vėlesnėje visuomenėje traumų įveikos sąlygų nebuvo dėl daugelio priežasčių – ne tik jų patirčių nutylėjimo, bet ir dėl priverstinio etninės ir dalies asmeninės tapatybės

³⁹ Rūta Matimaitytė, „Lupant „vilko vaikų“ svogūną: Rytprūsių krašto vokiečių vaikų likimas ir atmintis Lietuvoje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2019, Nr. 7.

slėpimo. Pasakojimuose nemaža epizodų, liudijančių tokias psichologų įvardijamas sunkių psichologinių traumų pasekmes kaip padidėjęs dirglumas, bloga nuotaika, nepasitikėjimas žmonėmis, bendravimo sutrikimai. Tai iliustruoja tuo metu septynmečio informanto istorija. Evakuacijos metu Raudonosios armijos karininkas jo akivaizdoje nušovė drauge keliavusį kaimyną, sužeidė motiną, seserį ir jį patį, atėmė jų turtą. Informantas pasakojo apie ir suaugus išlikusių ginklų baimę, nepažįstamų žmonių baimę ir su tuo susijusias bendravimo problemas, sovietinių institucijų baimę:

Ir tas uždeda kaip vaikui tokį antspaudą, kad paskui nelabai persiorientuoji. Nebuvo psichologinės pagalbos. Ir kaip sakant po to šaudymo, tokia baimė žmonių. Psichologiškai buvom labai prislėgti ir tas vertė būti be galo atsargiam, tuo labiau kad ir čia atvažiavusių buvom nekenčiam. Tai tokių draugų kaip ir nebuvo (ISO8_KLPK_VL1937).

Kita senbuvų vaikų trauminių patirčių grupė susijusi su gimtųjų vietų, namų praradimu ir adaptacijos bei įsikūrimo sunkumais. Šie pasakojimai labiau negu evakuacijos patirčių istorijos pateikiami kaip jau suformuluotos kolektyvinės kultūrinės traumos pasakojimai, kaip auką įvardijant visą grupę.⁴⁰ Įprastinės gyvenimo aplinkos netekimo trauma įvardijama kaip atskira kolektyvinių traumų atmaina, ypač būdinga karo migrantams, kurie sugrįžta iš evakuacijos ar tremties į pakitusį, dažnai suniokotą kraštovaizdį⁴¹. Daugelis negalėjo grįžti į savo namus, buvo priversti klajoti ir vis iš naujo patirti įsikūrimo sunkumus, nepriteklus, badą. Bet ir grįžusieji į savo namus pateko į radikaliai pakitusį pasaulį. Krašto senbuviams šie aplinkos pokyčiai reiškė ir įprastinio saugaus prieglobsčio, šeimos, giminystės ir kitų socialinių ryšių, buvusio statuso, kultūros praradimą. Pasakojimuose apie prarastus namus pasikartoja sugriovimo, kultūros praradimo, nuosmukio leitmotyvai. Tai iliustruoja tuo metu buvusios devynerių metų mergaitės pasakojimas. Evakuacijos metu praradusi šeimą (mama mirė iš bado, su senele ir seserimi išsiskyrė), ji grįžo į buvusius savo namus, kuriuose jau gyveno naujakuriai. Čia jai leido gyventi tik kaip jų tar-naitei, ji nelankė mokyklos, neturėjo kitų vaikystės privalumų, namai buvo pertvarkyti. Šią istoriją ji pasakoja pabrėždama kontrastą su prarastais buvusiais namais ir pasibaisėtiną naujakurių gyvenimą:

Namas nebuvo nei sudaužytas, nei nieko. Nuniokotas, nieko gero ten nebuvo. [...] Jie, kai parėjau, tokį kambariuką man davė, ten į tokią verandą gulėti [...] atsigulsi, o tu siaube, o tų blusių, o to visko! [...]. Ten jau to grožio nebuvo, nieko jau. Aš nežinau, kur tie daiktai buvo. Mūsų miegamasis buvo baltas. Spintos, žinau, baltos, lovos buvo. O ten jau jų nebuvo. Kur dėjo viską, kur išvežė, tai jau nežinau. Tik... ir blakių, ir utėlių, ir visko ten buvo. (SK11_KLPK-ML1936vt).

Visose senbuvų istorijose kraštas apibūdinamas kaip pokariu ir sovietmečiu „sunioko-

⁴⁰ Kultūrinės traumos pasakojime paprastai apibūdinama skriauda, jos prigimtis, įvardijamos aukos ir kaltininkai, priskiriama atsakomybė (Jeffrey Alexander, *op. cit.*, p.15).

⁴¹ Outi Autti, „Environmental Trauma in the Narratives of Postwar Reconstruction: The Loss of Place and Identity in Northern Finland After World War II“, in: Ville Kivimäki, Peter Leese (ed.) *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, New York: Palgrave Macmillan, 2022, pp. 267–296.

tas“, „nugyventas“, „išdraskytas“ lyginant su jo apibūdinimu kaip klestinčio iki karo pabaigos ir sovietinės okupacijos:

Nebuvo išdraskytas visai va taip, tvoros nebuvo sukūrentos, sudegintos ir pragertos, tai skyrėsi smarkiai. Ir tie tvartai tų plytų raudonų, vis tiek viskas buvo kitaip. Ir tos trobos aukštos (SK02_KLP_ML1938vt).

Kita tik senbuviams būdinga vaikystės patirčių ir atminties tema yra jų diskriminacija etninės kilmės pagrindu ir priverstinė asimiliacija, lydima jų paveldo griovimo, trukusio visą sovietmetį⁴². Šios patirtys atrodo buvusios suvoktos kaip skaudi ir ilgalaikė kultūrinė trauma; į pasakojimą apie jas dažnai integruojama ir minėta įprastinės aplinkos, „namų“ netekimo trauma, apie jas pasakojama senbuvius apibūdinant kaip kolektyvinę auką. Socialinių tapatybių atkūrimo galimybė, kaip minėta, yra svarbi karo traumų įveikos sąlyga ir negalėjimas atkurti etninę tapatybę, jos praradimas neabejotinai ne tik nepadėjo įveikai, bet gilino ir kitas patirtas traumas.

Diskriminavimo, stigmatizavimo dėl etninės tapatybės patirtys, greta flichtavimo patirčių net po 70 metų papasakotuose prisiminimuose atsispindi kaip to meto senbuvių vaikams labai įsiminusios ir juos žeidusios patirtys. Minėtame Annos Wylegalos tyrime taip pat nustatyta, kad vaikai savo skirtingumą nuo bendraamžių, traktuojant juos kaip „antrarūšius“, išgyvena ypač skaudžiai⁴³. Pasakojimai apie stigmatizaciją, išreikštą niekinančiais pravardžiavimais – *fašistais*, *vokiečiais*, *prūsais*, *fricais* – kartais ir panaudojant smurtą, kartojasi beveik visose istorijose ir neretai traktuojami kaip pokariu patirtų skriaudų ir jų tapatybės nuvertinimo simboliai, individualias patirtis susiejant su kolektyviniu visuotinai nekenčiamos aukos vaizdiniu:

Mane vadindavo vokiečiu fašistu visą laiką, kiek galėjo, visi skriaudė. Man buvo labai blogai, labai. Mes buvome visų nekenčiami, va tokia buvo situacija, Klaipėdos krašto žmonės, kam jie reikalingi... (IS08_VLN_VL1937).

Tai vis kepurę nuplėšia nuo galvos į vandenį įmeta jau, nu bet tai vaikiškos išdaigos... Nu bet tai mums širdis skaudėjo. Kad turim būt kitokie. (SP08_KLPK_ML1934vt).

Senbuviai pasakoja, kad juos stigmatizuodavo ne tik bendraamžiai, bet ir kai kurie suaugusieji, kartais ir mokytojai. Su diskriminacijos patirtimis susiję ir prievartinės asimiliacijos epizodų prisiminimai. Informantai pasakoja apie vardų ir pavardžių lietuvinimą siekiant išvengti persekiojimų, atsisakymą vartoti gimtąją vokiečių kalbą ar krašto tarmę, sunkumus mokykloje nemokant lietuvių kalbos, visą sovietmetį trukusį tapatybės slėpimą ir kt. Šie praradimai iš dalies pažeidžia ir asmeninę tapatybę, sunkina traumų įveiką.

Šiais „aukų“ pasakojimais apie stigmatizavimą ir persekiojimą dėl tapatybės, gimtosios kalbos ir vardų keitimą (turinčius trauminės atminties požymių) senbuvių vaikų prisiminimai apie mokyklą skiriasi nuo atvykėlių vaikų. Pastarųjų prisiminimai apie

⁴² Plačiau žr.: Sigita Kraniauskienė ir kt., *op. cit.*, p. 323–330.

⁴³ Anna Wylegala, *op. cit.*, p. 298, 304.

mokyklą daugiausia teigiami, mokymosi suteiktą perspektyvą dalis jų dabar mato kaip būdą įveikti pokario sunkumus (ir traumas), kurį skatino ir mokytojai:

Galvojom kaip išgyvent, kaip gaut duonos, kaip sulaukt kitos dienos. Mums vaikams mokytoja taip kurstė siekti mokslo, niekas neturi tiek reikšmės tik mokslas. (ISO4_VLN_VL1937).

Bendrų pokario patirčių atmintis senbuvių ir atvykėlių istorijose: panašumai ir skirtumai

Dalis abiejų grupių vaikų patirčių, kaip minėta, labai panašios: tai adaptacijos ir įsikūrimo sunkumų, pokario nesaugumo ir pavojų, skurdo ir panašios patirtys. Abiejų grupių pasakojimuose apie jas pasikartoja ir panašūs leitmotyvai, iš dalies susiję ir su potencialiai trauminėmis patirtimis. Įsikuriant krašte patirtų sunkumų atmintis, kuri senbuvių grupėje, kaip aptarta, iš dalies formuluojama kaip visą grupę liečianti kolektyvinė trauma, užima svarbią vietą ir naujakurių pasakojimuose. Tai daugiausia pasakojimai apie klajones ieškant būsto arba slapstantis nuo represijų. Šios kai kurių besislapstančių naujakurių patirtys iš dalies panašios į senbuvių, išskyrus vieną aspektą – jie nebuvo persekiojami dėl savo etninės tapatybės. Tačiau įprastinės aplinkos, turto praradimas, klajonių ir netikrumo sunkumai įsiminė kaip skausmingi ir daliai naujakurių vaikų:

Mūsų pačių buvo savijauta, mes buvom kaip zuikiai, vis atvažiavę į kitą vietą... mes buvom, patys buvom pabėgėliai [...] tas, sakykime, tas kilnojimas, gyvendavom vienoj vietoj tris metus ir tėvą per tą laiką būdavo aiškinamasi, kol neatvažiuodavo tie *zampolitai* vadinami... Ir pa-dirba tris metus, jau mes išvalom dilgėlynus, pasodindavau gėles visur ir tėvą kas trys metai atleisdavo, [...] Ir įsivaizduokit savijauta kokia vaiko, atvažiuoji į kitą mokyklą, jau draugai ir draugės pasiskirstę, jau yra kažkokie tai ... tai mano tas atskirumas labai didelis buvo toks. (IS25_VLN_ML1942).

Daliai naujakurių šeimų persikėlimas į kraštą reiškė grėsmių pabaigą ir saugumą. Tai atsispindi ir jų vaikų pasakojimuose:

Tėvukas tai kiek aš beprisimenu, jisai nenorėjo važiuot į gimtinę. Nenorėjo, jam čia geriau patiko, kadangi ramu, nieks nieko jam netrukdė. [...] Seneliai tai išvis nevažiavo tenai, jie išvažiavo iš tenai ir viskas. [...] Bijojo jie važiuot, grįžti atgal bijojo. (IS18-KLPK-VL1938)

Senbuvių pasakojimai apie įsikūrimo sunkumus taip pat gana individualizuoti, bet juose daugiau trauminei atminčiai būdingų bruožų. Ši atmintis siejama su jų persekiojimo ir diskriminavimo dėl etninės tapatybės kolektyvinėmis traumomis:

Parvažiavom iš Vokietijos jau reiškia į savo namelį – užimtas namas. Nu kadangi neįleido, pas mus ant viršaus buvo toks mažas kambariukas, gal kokių septynių kvadratų, gal šešių. Nepaliko ant kiemo, bet sako – mes niekur neinam, jeigu norit, sėdėkit ten vienam kambary. Nu tai kad gulėt nėra kur. [...] Tik ateis kaimynas ir sakys, K. (pavardė), tu nieiškok to savo namo, tu jo vis tiek neatgausi, dar ir Klaipėdoj neliksi. Nu ir davė suprasti – dink iš čia. Nu ir tada tėvam nieko kito nebeliko kaip ieškotis. Čia tuščių namų dar buvo, nu [tėvas] sako - aš įeisiu, parvažiuos šeiminkas, vėl išvarys. Ir ten Drevernoj gyveno toks giminaitis, jis sako, persikelkit,

Svencelėj yra mūsų ten toks nu kaip jau ir negyvenamas namas, bet jeigu nori, kurkis. (SP-SK09_KLPK_VL1942vt).

Šie pavyzdžiai, kaip ir nemaža dalis prisiminimų apie mokyklą, atspindi skirtingas naujakurių ir senbuvų vaikų adaptacijos ir socializacijos patirtis, aplinkybes bei jų įtaką atminčiai, kuri šiuo atveju gana ryški.

Naujakurių trauminės patirtys daugiausia susijusios su sovietinėmis pokario represijomis. Pastarosios palietė abi grupes ir jų atmintis abejuose grupėse panaši. Ir senbuvų, ir naujakurių vaikų pasakojimuose jos atsispindi ir kaip pačių represijų (daugiausia stebėtų) epizodų, ir kaip grėsmės bei baimės atmosferos, kurioje žmonės tuo metu gyveno, atmintis. Baimės atmosferos prisiminimai – irgi būdingas pasikartojantis to meto abiejų grupių vaikų, ypač jaunesnių, pokario prisiminimų leitmotyvas, pastebėtas ir kituose tyrimuose⁴⁴. Nemažai naujakurių šeimų atvyko į kraštą bėgdami nuo sovietinio režimo persekiojimų, jų istorijose atsispindi tų persekiojimų atmintis – ir prieš atvykstant į kraštą, ir jau esant krašte. Dalis pasakoja išsamias istorijas apie slapstymąsi, kraustymąsi iš vietos į vietą tiek prieš atvykstant į kraštą, tiek krašte, apie artimųjų, kartais ir šeimos narių, areštus ir tremtis. Nuolatinės baimės ir grėsmės atmosferą ypač dažnai prisimena tada buvę jaunesni, net tuo metu teturėję vos kelerius metus vaikai. Nemaža vaikų yra matę tremiamus ar areštuotus žmones, nužudytus partizanus, dalis patyrė šeimų narių ir giminių areštus bei trėmimus.

Būdavo tie vežimai į Sibirą, labai baisus buvo laikas, aš nežinau, kas to nepatyrė tai tiesiog sunku ir įsivaizduot koks buvo laikas kai tu nežinai... Čia tu rytoj dar būsi ar ne, baisu (SK02_KLP_ML1938).

Visi taip paslapčioj, savy. Visi bijojo išsižioti pilnu garsu, kad nenukentėti... Nu čia nežinosi kas kur kokį liežuvį įkiš...Nu, mes vaikai kai mama niekur nepolitikavo mes visi buvom nuošaly... tik išgyventi, tik išgyventi.(IS16_KLPK_ML1936ag).

Ir gyvenom tokioj įtampoj, nes kiekvieną kartą galvojom, kad gali mus kartu su dėde išvežti. (SK16_KLPK_ML1941).

Prisimenami ir krašte vykę trėmimai ir areštai:

Mokykloje tyliai šnekasi tarp savęs, vaikai nelaksto. Žodžiu, tyku ramu, reiškia tą naktį vyko vežimai. Daug išvežė tada, iš mūsų klasės porą išvežė, paskui mokytojus. (IS04_VLN_VL1937).

Nors pokario represijų baimės ir įtampų atmosfera abiems grupėms giliai įsiminė, šios istorinės traumos atmintyje abejuose grupėse mažiau išreiškiamos skriaudos ir panašios emocijos, istorijos pasakojamos ne taip emocingai kaip dalis istorijų apie senbuvų patirtas specifines traumas. Pasakojimuose daugiau įveiktos (visuomenėje pripažintos, rutinizuotos, todėl keliančios mažiau emocijų) kultūrinės traumos ženklų: nusikaltimų liudijimo, žuvusiųjų minėjimo, sąsajų su pasipriešinimu ir pan. Suaugusieji apie represijas

⁴⁴ Anna Wylegala, *op. cit.*, p. 295.

dažnai pasakoja iš Aleidos Assmann įvardintų *aktyvių aukų*⁴⁵ (įveikiančių sunkumus ir gebančių pasipriešinti) pozicijos, kuri daug palankesnė traumų įveikai.

Kitame bendrame abiejų grupių atminties leitmotyve – pasakojimuose apie skurdo ir išgyvenimo pokariu patirtis – atsispindi tokio socialinio veiksnio kaip šeimos ir kitų socialinių ryšių svarba karo traumų įveikai. Pokario išgyvenimo sunkumai užima labai svarbią dalį pasakojimuose tų vaikų, kurių šeimose po karo neliko vyrų ar kitų darbingų šeimos narių. Ypač daug našlaičių arba netekusių vieno iš tėvų buvo tarp senbuvių, kai kurių vaikystė pasibaigdavo jau evakuacijoje netekus artimųjų (tėvai žuvo kare, dalies šeimų nariai žuvo ar atsiskyrė per evakuaciją, patyrė sovietines represijas ir kt.). Tokios istorijos taip pat neretai pasakojamos iš aukų pozicijos, pabrėžiant neigiamas skurdo ir sunkumų pasekmes tuometiniam ir vėlesniam gyvenimui, juose yra trauminei atminčiai būdingų emocijų ir pan. Abiejų grupių atstovai prisimena ir skurdą, maisto trūkumą bei kitus išgyvenimo sunkumus.

Vargom labai. Mama viena dirba, dienele padirba, parneša ten bulvių, ar ten kruopų, ar ten miltų. Žinau, kada į mokyklą nėjau, tai buvo visa vakarienė žilinta ruginė putrelė. Kartais po duonos riekę padalina, jeigu uždirba. (IS16_KLPK_ML1936ag).

Bet abiejų grupių pasakojimai liudija, kad vaikai geba adaptuotis sunkiomis sąlygomis ir veikti kaip aktyvūs subjektai, padėdami suaugusiems. Dauguma prisimena vienaip ar kitaip prisidėję prie šeimos išgyvenimo. Jie prižiūrėdavo gyvulius, stovėdavo eilėse pirkdami šeimai duoną pagal korteles, prižiūrėdavo jaunesnius brolius ar seseris, žvejodavo. Daliai informantų tuo metu vienintelė vaikystės privilegija buvo mokyklos lankymas. Netekusiose darbingų žmonių šeimose vaikai ir paaugliai ne tik prisidėdavo prie šeimos išgyvenimo, bet kai kurie ir prisiėmė atsakomybę už šeimos išgyvenimą anksti pradėdami dirbti. Kai kurie ne tik išlaikydavo save, bet ir rėmė brolius bei seseris. Siekdami padėti šeimoms net ir tėvus turinčių šeimų 14–15 metų amžiaus vaikai kartais pereidavo į vakarines mokyklas ir įsidarbindavo.

Toliau cituojamas pasakojimas iliustruoja, kaip netekę tėvų vaikai (tėvas kalėjo Gulage, o mama sunkiai susirgo) sugebėjo priimti suaugusiųjų atsakomybę ir išlaikyti ūkį, iš kurio šeima gyveno:

Mama mus visus laikė ant gyvulinės produkcijos. Tokiu būdu ubagaut atkišus rankų nereikėjo. Taip atsitiko, kai tėvuko pas mus neliko, o jinau susirgo tuberkulioziniu meningitu ir tada pusę metų infekcinėj ligoninėj, o ūkis liko jau ant mūsų – vaikų – galvos. Sesuo (14 metų) perėjo į vakarinę mokyklą, o ūkis laikėsi ant manęs (12 metų). *Klausimas*: Ir Jūs dar spėdavot ir į mokyklą vaikščioti? *Atsakymas*: Vienąkart pavėlinau, bet mokytoja nieko nesakė... (IS04_VLN_VL1937).

Šis naujakurio pasakojimas – tai įveiktos traumos pasakojimas iš, Assmann terminu, *aktyvios aukos* pozicijos. Tai rodo pokario sunkumų patirčių apibendrinimas – informan-

⁴⁵ Aleida Assmann, *Shadows of trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*, New York: Fordham University Press, 2016, pp. 57–58.

tas pabrėžia, kad šias patirtis, išmokusias įveikti sunkumus, iš dabarties pozicijų vertina teigiamai: „Tik teigiamai. Tai vadinasi užgrūdinimas“. (ISO4_VLN_VL1937).

Tad ir senbuvų, ir naujakurių vaikų autobiografiniuose pasakojimuose esama nemaža karo bei pokario patirčių ir atminties panašumų – tai karo epizodų, sovietų represijų, pokario nesaugumo, įsikūrimo ir išgyvenimo sunkumų patirtys ir atmintis. Bet senbuvų prisiminimuose esama daugiau trauminės atminties bruožų, tai rodo mažesnę traumų įveikos laipsnį. Tai skatina atkreipti dėmesį į šiek tiek skirtingas traumų įveikos sąlygas. Senbuvų grupėje mažesnę traumų įveiką galėjo lemti tiek jų diskriminacija pokariu, tiek ilgalaikis negalėjimas atkurti vieną iš svarbių socialinių tapatybių – etninę tapatybę (sėkmingas socialinių tapatybių atkūrimas yra viena iš lokalių traumų įveikos sąlygų⁴⁶). Taip pat tam galėjo turėti įtakos labiau negu atvykėlių grupėje suardyti šeimų ir kiti socialiniai ryšiai.

Išvados

Abiejų grupių pasakojimuose vyraujantys leitmotyvai patvirtina ir kituose tyrimuose užfiksuotus to meto vaikų karo ir pokario atminties bruožus: vaikai yra labiau pažeidžiami, juos veikia ne tik tiesiogiai patirtos, bet ir stebėtos prievartos ar panašios situacijos bei suaugusiųjų elgesys ir emocijos, vaikams dažnai net nesuprantant jų priežasčių⁴⁷. Abiejų tirtų grupių karo ir pokario vaikystės labiausiai įstrigusiuose prisiminimuose kartojasi stebėtos ar patirtos prievartos, artimųjų netekčių, grėsmių ir baimės atmosferos, pokario įsikūrimo ir adaptacijos sunkumų leitmotyvai.

Ir senbuvų, ir naujakurių vaikų autobiografiniuose pasakojimuose esama nemaža karo ir pokario patirčių ir atminties panašumų, bet senbuvų prisiminimuose esama daugiau trauminės atminties bruožų, tai rodo ir mažesnę traumų įveikos laipsnį.

Trauminės atminties bruožų gausa senbuvų prisiminimuose iš dalies sietina su jų karo ir pokario patirčių specifiška. Prisiminimuose atsispindi tokios šios grupės trauminės patirtys kaip evakuacija ar pasitraukimas, kurių metu nemaža dalis patyrė ilgalaikių pasekmių tolesniam gyvenimui turėjusius trauminius epizodus (patyrė ar stebėjo prievartą, artimųjų netektį ir pan.), namų ir įprastinės aplinkos (tarp jų ir socialinių ryšių) praradimą, persekiojimą dėl etninės tapatybės (ypač vaikystėje patirto stigmatizavimo). Dvi pastarosios traumos dažnai formuluojamos kaip kolektyviniai kultūrinės traumos pasakojimai ir rodo kolektyvinių atminties formų įtaką individualių vaikystės patirčių atminčiai.

Didesnei trauminės atminties bruožų reikšmei (ir mažesniai traumų įveikos laipsniui) senbuvų grupėje gali turėti įtakos tolesnes jų biografines patirtis lėmę socialiniai ir

⁴⁶ Derrick Silove, *op. cit.*, p. 42.

⁴⁷ Anna Wylegala, *op. cit.*, p. 301.

kultūriniai veiksniai. Tai senbuvų diskriminacija dėl etninės tapatybės pokariu ir negalėjimas jos atkurti visą sovietmetį, taip pat suirę didelės dalies to meto vaikų šeimų ir kiti socialiniai ryšiai.

Senbuvų prisiminimuose apie specifines grupės patirtis yra daugiau neįveiktų traumų atminčiai būdingų požymių negu abiejų grupių sovietinių represijų atmintyje. Šie skirtumai patvirtina skriaudų visuomeninio pripažinimo svarbą istorinių traumų įveikai – sovietinių represijų aukų skriaudos buvo pripažintos iš karto po sovietmečio, tuo tarpu krašto senbuvų karo ir pokario patirtys buvo ilgai nutylimos ir susilaukia daugiau dėmesio Lietuvos visuomenėje tik pastaruoju dešimtmečiu.

Šaltiniai ir literatūra

1. Assmann Aleida, *Shadows of trauma: Memory and the Politics of Postwar Identity*, New York: Fordham University Press, 2016, pp. 57–58;
2. Alexander Jeffrey C., *Cultural trauma. A Social theory*. Cambridge, Polity Press, 2012.
3. Aarelaid-Tart Aili, *Cultural Trauma and Life Stories*, Helsinki: Kikimora Publications, 2006.
4. Autti Outi, „Environmental Trauma in the Narratives of Postwar Reconstruction: The Loss of Place and Identity in Northern Finland After World War II“, in: Ville Kivimäki, Peter Leese (ed.) *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, New York, Palgrave Macmillan, 2022, pp. 267–296.
5. Baron, Placing the Child in Twentieth-Century History: Contexts and Framework, in.: *Displaced Nick Children in Russia and Eastern Europe, 1915–1953: Ideologies, Identities, Experiences*, ed. by Nick Baron, Leiden, Boston: Brill, 2016, pp. 1–39.
6. Bruner Jerome, Life as Narrative, in.: *Narrative methods*, ed. by P. Atkinson and S. Delamont, Vol.1, London: Sage, 2006, pp. 99–116.
7. BenEzer Gadi, „Trauma Signals in Life Stories“, in: *Trauma and Life Stories* (ed. by Rogers. K/L, Leydesdorf, S. and Dawson, G. London: Routledge, 1999, p. 29–45.
8. Jonutytė Jurga, Būgienė Lina, Krasnovas Aleksandras, *Lietuvos pasienio miestelių atmintis ir tapatybė: Valkininkai, Vilkyškai, Žeimelis*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013
9. Kibelka Ruth, *Vilko vaikai: Kelias per Nemuną*, iš vokiečių kalbos vertė Rūta Savickaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
10. Kaznelson Michael, Baron Nick, „Memories of Displacement: Loss and Reclamation of Homeland in the Narratives of Soviet Child Deportees of the 1930s“, in.: *Displaced Children in Russia and Eastern Europe, 1915–1953: Ideologies, Identities, Experiences*, ed. by Nick Baron, Leiden, Boston: Brill, 2016, p. 97–130.
11. Kraniauskienė Sigita, Pocyte Silva, Ruth Margarete, Leiserovitz Christine; Šutinienė Irena, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose: kolek-*

- tyvinė monografija, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.
12. Janfelt Monika, "War in the Twentieth Century." in: *Encyclopedia of Children and Childhood*, ed., by Paula S. Fass, New York: Macmillan Reference USA, 2004, pp. 875–881.
 13. Wylegala Anna, „Child migrants and deportees from Poland and Ukraine after the Second World War: experience and memory“, *European Review of History*, 2015, 22,2, pp. 292–309.
 14. Kraniauskienė Sigita, „Čia (ne)buvo Lietuva: Klaipėda po Antrojo pasaulinio karo – naujosios visuomenės prisiminimai“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr.2 (41), p. 169–198.
 15. Kairiūkštytė Nastazija, „Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m.“ *Lituanistika*, Nr. 2, p. 35–48.
 16. Leese Peter, "The Limits of Trauma: Experience and Narrative in Europe c. 1945", in.: Ville Kivimäki, Peter Leese (ed.) *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, New York, Palgrave Macmillan, 2022, p. 3–26.
 17. Matimaitytė Rūta, „Lupant „vilko vaikų“ svogūną: Rytprūsių krašto vokiečių vaikų likimas ir atmintis Lietuvoje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2019, Nr. 7, p. 32–37;
 18. Matimaitytė Rūta, „Migration of German Children from East Prussia and of Russian-speaking Children to Post-War Lithuania“, *Lituanistica*, 2023, t. 69, Nr. 4, pp. 316–327.
 19. Roos Jeja Pekka, „The True Life“ Revisited. Autobiography and Referentiality after the „Posts“, *Auto/Biography*, Vol. 3 (1–2), 1994.
 20. Silove Derrick, "From Trauma to Survival and Adaptation: Towards a Framework for Guiding Mental Health Initiatives in Post-conflict Societies", in: *Forced Migration and Mental Health: Rethinking the Care of Refugees and Displaced Persons*, ed. by David Ingleby, New York: Springer, 2005, pp. 39–51.
 21. Rosenthal Gabriele, „The Healing Effects of Storytelling“, *Qualitative Inquiry*, 2003, Nr.6 (9), pp. 915–933;
 22. Vaskelienė Ieva, Kazlauskas Evaldas, Gailienė Danutė, Domanskaitė-Gota Vejunė, „Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas“, in: *International Journal of Psychology: A Biopsychosocial Approach*, 2011, 9, p. 91–103.
 23. Venken Machteld and Röger Maren, "Growing up in the Shadow of the Second World War: European perspectives", *European Review of History*, 2015, Vol. 22, No. 2, p. 199–220.
 24. Venken Machteld, "Introduction". In: *Borderland studies meets child studies. A European Encounter*, ed. by M. Venken, Frankfurt am Mein: Peter Lang Edition, 2017, p. 11–42.
 25. Zahra Tara, *The Lost Children, Reconstructing Europe's families after World War II*, Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.

Irena Štutinienė

War and post-war experiences in the childhood memories of Klaipėda Region residents

Summary

Based on family stories recorded in biographical interviews in 2016–2017, the article examines the features of memory and experiences as reflected in the war and post-war childhood memories of two groups of children in the Klaipėda Region – the native inhabitants who were already living in the region at that time, and the children who came there from other regions of Lithuania after the war. The focus of the article is on the common features of the biographical memory and experiences of both groups, as well as the factors that explain the differences in their memories. The importance of potentially traumatic episodes in the memories of both groups confirms the insights of theoretical and empirical studies about the vulnerability of children in war situations and the complexity of overcoming its psychological consequences. The variations in memories are influenced by factors such as differences in biographical experiences, the different conditions of adaptation and identity reconstruction in the two groups, and public recognition of their memory.

Keywords: children, World War II, biographical memory, war memories.

Tarptautinė mokslinė konferencija „Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto lietuvių veikėjai nacių ir sovietų represijų aukos“ (2023-10-16)

Baltic and Polish Politicians in Exile and Their Vision of Post-War Peace Agreements in Eastern Europe, 1940–1945¹

DR Magnus Ilmjärv

Tallinn University

✉ magnus.ilmjarv@tlu.ee

The article examines two key topics: what vision the leading Baltic politicians in exile had of the post-war world order, and what vision Polish politicians in exile had of the post-war world order, specifically in terms of Lithuania, Latvia, Estonia and East Prussia. The main focus is on the Memel/Klaipėda question. The Vilnius question is also addressed to the extent that it is related to the Memel/Klaipėda question. This question is important for understanding the relations between Baltic and Polish émigré politicians during World War II. The article's limited scope did not leave space for negotiations between the Soviet government and the Polish government-in-exile or between the Soviet government and the Lithuanian and Polish communists on the issue of East Prussia and Klaipėda. The article tries to avoid fundamental generalizations, and does not attempt to provide conclusive answers to many of the questions and problems that have arisen.

Key words: International relations, the Baltic question, the Memel/Klaipėda question, East Prussia, World War II, relations between Baltic and Polish exiles, visions of the post-war world order.

¹ This research was financed by the Estonian Research Council under the Estonian Ministry of Education and Science (institutional research funding IUT31-6); the Tallinn University School of Humanities (research project "Cultural, political and economical activity and ideological attitudes of diaspora toward the home country in the 20th century: The Estonian case"); the Polish History Museum Scholarship Fund [Fundusz Stypendialny Muzeum Historii Polski]; and the 2014 Fulbright Program. My special thanks go to the translator, Ene Inno from the United States.

Vision of the Leading Baltic Politicians in Exile on the Conference of the Council on Foreign Relations

An answer to the question of what the leading Baltic politicians in exile thought in the early months of the war between Germany and the Soviet Union about what place the Baltic nations might have in post-war Europe can be found in the shorthand report on the conference of the American Council on Foreign Relations (CFR) that took place on September 15, 1941, as well as in the memoranda submitted to the CFR by three leading Baltic politicians who were in attendance. In terms of archival sources, this article primarily relies on material from the Archives of Modern Records in Warsaw (Archiwum akt Nowych), the National Archives in London and the Hoover Institution Archives in California. As for Polish historians who have examined the relations between Lithuanian and Polish politicians in exile, Krzysztof Tarka stands out with *Confrontation or Cooperation? Lithuania in the Policy of the Polish Government in Exile, 1939-1945*. Polish historian Wojciech Wrześniński has examined the plans that Polish politicians in exile had for East Prussia.²

In his study, Robert D. Schulzinger describes the CFR as a U.S. think tank specializing in foreign policy and international relations. This think tank was founded in 1921 as a bipartisan non-profit organization. Its members have included senior politicians, secretaries of state, directors of special services, bankers, businesspeople, lawyers and professors.³ At the beginning of World War II, Hamilton Fish Armstrong,⁴ the editor of the CFR's journal *Foreign Affairs*, and Walter H. Mallory, the CFR's executive director, arranged a meeting with Under Secretary of State Sumner Welles and other State Department officials and offered their services in addressing the question of the post-war world order. During World War II, the CFR and its Peace Aims Group produced a series of government-sponsored studies on the post-war world that contributed to U.S. policy in Europe and Asia.⁵

On September 15, 1941, the CFR Peace Aims Group held its eighth meeting. At the meeting, Armstrong presented three guests: former President of Lithuania Antanas Smetona, Dr. Ālfred Bilmanis of Latvia, and Kaarel Robert Pusta of Estonia. "The group was for-

² Tarka, Krzysztof, *Konfrontacja czy Współpraca? Litwa w polityce Rzędu Polskiego na uchodźstwie 1939-1945*, Opole, 1998; Wrześniński, Wojciech, "Prusy Wschodnie a bezpieczeństwo europejskie: stanowisko Francji, USA, Wielkiej Brytanii, ZSRS i Polski wobec przyszłości Prus Wschodnich w latach 1939-1945," in: *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1996, No. 2, pp. 163-179.

³ See: Schulzinger, Robert D., *The Wise Men of Foreign Affairs: The History of the Council on Foreign Relations*, Columbia University Press, New York, 1984.

⁴ Hamilton Fish Armstrong was an American diplomat, journalist and editor. He wrote many books, including *Can America Stay Neutral (with Allen W. Dulles) and Hitler's Reich: The First Phase*. For more about Armstrong, see: Linke, Daniel J., "Hamilton Fish Armstrong: The Diplomatic Editor and Anti-Nazism in the 1930s," in: *The Princeton University Library Chronicle*, Vol. 61, No. 2 (Winter 2000), pp. 145-169, online: <https://www.jstor.org/stable/10.25290/prinunivlibrchro.63.3.0438?seq=1>

⁵ Schulzinger.

fortunate,” Armstrong noted, “in having with it three of the founders of the Baltic States.”⁶ Armstrong’s representation of Pusta and Bīlmanis needs to be clarified. Pusta was an Estonian politician and a former Minister of Foreign Affairs of Estonia – he had been head of the Estonian delegation at the Paris Peace Conference and an envoy to France, Italy, Poland, Romania, Czechoslovakia and Sweden. Bīlmanis was not the founder of the Latvian State, as Armstrong had claimed, but the former Latvian envoy to Moscow and the current Latvian envoy to the United States. He was an early advocate of a commonwealth system for the three Baltic States, where each would preserve its identity and independence within a federal structure.

Smetona, Bīlmanis and Pusta presented the Peace Aims Group with a broad statement on the peace aims of Lithuania, Latvia and Estonia.⁷ This was followed by questions from the members of the Peace Aims Group. The first question that Smetona was asked by the Peace Aims Group was to expatiate on the origins and character of the Baltic ethnic group, and whether Lithuanians were in fact Slavs, as had been asserted in one edition of *Encyclopedia Britannica*. Smetona informed the group that Lithuanians were of the same origin as Old Prussians and Latvians and spoke an Indo-European language related to Latin, Greek and Sanskrit. This was followed by an overview of Lithuanian history. Smetona went on to explain that Medieval Lithuania had extended from the Baltic to the Black Sea, and in building up a barrier against the expansionist ambitions of the Teutonic Knights, the Lithuanian State had expanded into what later became Western and Southern Russia. Exhausted by the struggle with the Teutonic Order and Muscovy, Lithuania was forced to enter into a union, and later – to form a common monarch with Poland. Smetona explained to the group that in the 18th century, Poland and Lithuania had been partitioned between Russia, Prussia and Austria, and that the Lithuanian aristocracy had been absorbed by the Polish, Russian and German aristocracies.⁸

In his memorandum, Smetona discussed a number of issues, including whether there was any possibility of establishing a “United States of Europe”; why Europe needed regional blocs; the idea of an international police force; the need for a directed economy; the need to limit national sovereignty; the responsibilities of the United Kingdom and the United States; the need for reconstruction loans and reparations; the need for internati-

⁶ “Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia),” September 15, 1941, agenda prepared by Philip E. Mosely, in: *Hoover Institution Archives* (hereinafter “HIA”), Stanford California, Poland MSZ, 3.

⁷ “Lithuanian Peace Aims. Prepared by Dr. Antanas Smetona, former President of the Republic of Lithuania” (hereinafter “Lithuanian Peace Aims”), in: HIA MSZ, 3; “Latvian Peace Aims. Prepared by Dr. Alfred Bīlmanis, Latvian Minister to the United States, September, 15, 1941” (hereinafter “Latvian Peace Aims”), in: HIA Poland MSZ, 3; Pusta’s memorandum can be found in “Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization, by Kaarel Robert Pusta, former Estonian Foreign Minister, September 15, 1941” (hereinafter “Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization”), in: *The National Archives of the United Kingdom (UK TNA)*, London, FO 371/174/59, N6756/174/59.

⁸ Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia).

onal protection of minorities in Lithuania; the need for strategic boundaries; the ancient state of Lithuania; Lithuania's right to Vilnius; Lithuania's right to Klaipėda; the Baltic States and their role in Eastern Europe; possibilities for a Baltic Union; possible cooperation with Finland; Lithuania's relations with Russia and Germany; Baltic relations with the Scandinavian countries and Poland; the need to establish a Baltic government-in-exile; and relations with Britain and the United States.⁹

The United States and Great Britain. In the preface of his memorandum, Smetona emphasized that he and everyone else understood that the bright light of freedom will only shine on Lithuania, Latvia and Estonia – and Europe as a whole – when democracies led by the United States and Great Britain will have the upper hand against dictatorial powers. However, he added that this was only the first step toward victory. The second very complicated and difficult step was the formulation of a new order for the individual nations and their mutual relations. In his memorandum, Bilmanis stated that the governments of the United Kingdom and the United States were responsible for the eradication of aggression in Europe, and will have to make sure that a similar attack on civilization, progress, democracy, religion, ethics and international law can never be repeated in Europe in the future. According to Pusta, the United States and the United Kingdom could not possibly become indifferent to the restoration of the freedom of the Baltic States. In Pusta's opinion, the Baltic nations were highly civilized and would be able to restore their economic and political life in a short time if the great democracies, such as the United States, were to give them credit and confidence by helping them with international loans through private individuals and government investments.¹⁰

Lithuania's right to Memel/Klaipėda. On this matter, Smetona emphasized that during the 16 years that this territory was under Lithuanian rule, Lithuania had increased its prosperity and improved the port, which handled 80 percent of imports and exports, while Germany only needed the port for the economic and political subjection of the adjoining territory and its people. Smetona only spoke of getting Klaipėda back.¹¹ When a Polish journalist asked him in Buenos Aires in February 1941 whether Poland and Lithuania could split East Prussia, Smetona answered in Polish: "Nie, nie, ja nie sądzę żeby to było możliwe... Prusy Wschodnie są zgermanizowane i te peklóciłoby nas z Niemcami..." ("No, no, I don't think it's possible... East Prussia is Germanized and it would put us in conflict with the Germans...").¹² Unlike Bilmanis, Pusta did not address the issue of Memel/Klaipėda, either at the conference or in his memorandum. After the Klaipėda Revolt in January 1923,

⁹ Lithuanian Peace Aims.

¹⁰ Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization.

¹¹ Lithuanian Peace Aims.

¹² Witold Iphorski-Lenkiewicz – Ministerstwa Informacji, February 8, 1941 (Sprawozdanie j rozmowie z Prezydentem Smetoną w sprawie Unij polski-litewskiej), in: HIA Poland MSZ, 43.

Pusta disagreed with many other Estonian diplomats and claimed that Lithuania already had the right, based on the Treaty of Versailles, to demand the incorporation of Memel/Klaipėda.¹³ We should keep in mind that in the late 1930s, Estonian and Latvian leaders primarily considered the Memel/Klaipėda question to be one of Lithuanian and German relations, so they were constantly advising Lithuania to be conciliatory and come to an agreement with Germany if possible. In reply to a question regarding the attitudes of the Baltic States toward the future of East Prussia, Bilmanis pointed out that East Prussia could theoretically be a continuation of the proposed Baltic Union. However, he also pointed out that with the exception of some mixed areas, East Prussia had been completely Germanized, so the separation of East Prussia from Germany would not be a happy solution.¹⁴

Border issues. Pusta stated that Estonia has no territorial claims against its neighbors, and that Estonia's ethnographic borders with both Russia and Latvia are clearly delineated. Bilmanis said that Latvia did not have any claims regarding borders to either Estonia or Lithuania, and that trustees of the neutral powers should be appointed after the war to resolve European border disputes once and for all.¹⁵ In his memorandum, Bilmanis argued that the United States and the United Kingdom should immediately organize ethnographic plebiscites in Central Europe and the Balkans in order to draw clear ethnographic boundaries between the various groups and minorities emigrating from the enclaves to their home countries, should they so desire.¹⁶ In his comments, Smetona pointed out that Lithuania had strong claims to Vilnius and the Vilnius Region as a part of its national territory, but that Poland had tried to incorporate Lithuania, Belarus and Ukraine. Smetona believed that after this war, in which Poles had fought and suffered, it would be possible to discuss a new plan for relations between the Poles and the Baltic States, and that a Baltic-Polish arrangement was a possible option.¹⁷ He expressed hope that after the war, Poland would recognize the minimum borders of Lithuania, including Vilnius.

The possibility of democracy. Regarding Lithuania's political democracy, Smetona said that it was doubtful whether parliamentary order would be established anywhere in Europe immediately after the war, since everyday life will have been disrupted in every country, but that the Baltic States would return to it sooner than any of the others. He then added that democracy could not exist in Europe after the war unless the border issues were resolved first.¹⁸ Speaking about democracy, Bilmanis brought up the popular dictatorship that had been established in 1934 by Kārlis Ulmanis in order to revise the Latvian

¹³ Pusta to Hellat, January 25, 1923, in: *HIA*, Pusta, 4.

¹⁴ Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia).

¹⁵ Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization; Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia).

¹⁶ Latvian Peace Aims.

¹⁷ Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia).

¹⁸ Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia).

Constitution of 1921 along more conservative and practical lines to replace the previous domination by 27 parties. He said that the constitutional reform was hindered by international events and was not completed because of the Bolshevik aggression, but that Latvia had always wanted to be democratic republic with an elected parliament and president, and that all European states should have democratic forms of government. Pusta did not mention the period of authoritarian rule in Estonia in the late 1930s. He just said that having reached a very high degree of civilization through their indomitable energy, the Baltic nations were the vanguard of liberty and democracy.¹⁹

The Baltic Union and the European Union. Pusta and Bilmanis felt that the Baltic States had to cooperate closely in political, military and economic matters in the post-war period. The Baltic Union had a special place in their vision for the future. They emphasized that based on the political and economic union agreement that was an integral part of the European Union, the Baltic States would be able to promote security and peace in the region. Pusta began his memorandum by saying that he believed that the restoration of the independence of the Baltic States was a fundamental condition for lasting peace for everyone.²⁰ He then went on to discuss plans for the foundation of a Baltic Union²¹ that had already emerged at the Paris Peace Conference. Pusta also brought up the question of Vilnius, saying that all differences of a purely political nature must be put aside in advance, as this was precisely the first condition for this union. However, Pusta stressed that the Baltic Union would not be a federation or confederation, but an association of independent countries.²² Smetona declared that there was no basis for a United States of Europe. He said that Europe was constantly at war, so it did not make sense to try to form a United States of Europe from its various nations: "Delving deeper into this question, however, we find that a favorable reply becomes impossible. Over the centuries, Europe has branched out into individual nations that nurture their own individual cultures and vigilantly protect their languages, religions and historical traditions. The smaller nations would fear being stifled and then assimilated by the larger nations if they were to be united with them into one close political organization."²³

Prospects for a Baltic Union. Smetona said that taking into account their geographical position, their sense of self-protection in the face of their Eastern and Western neighbors, and their similar social structure, it would seem more prudent for these three nations to begin with close political collaboration, but not in the form of a federation.²⁴

¹⁹ Latvian Peace Aims; Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization.

²⁰ See: Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization.

²¹ A union that would have included Finland, Estonia, Latvia, Lithuania and Poland.

²² *Ibid.* See: Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization.

²³ Lithuanian Peace Aims.

²⁴ Lithuanian Peace Aims.

Prospects for a Baltic-Scandinavian Union. Pusta mentioned that at the beginning of their independent life, the Baltic States had wanted to cooperate more closely with the Scandinavian countries. In Pusta's opinion, the free Europe of the future would see closer cooperation between the Baltic and Scandinavian countries, including Finland. He felt that it would not be possible to create a closer union right away, but that establishing the Baltic Union would be the first step. Smetona said that he doubted that the Scandinavian countries would form close ties with the Baltic States after the war, but that Poland would like to establish closer relations with the Baltic States, Finland and Scandinavia, as this had been Poland's pre-war political goal.²⁵ Bilmanis recalled that Finland also participated in the Bulduri conference in 1920,²⁶ and that both Germany and the Soviet Union²⁷ had thwarted cooperation between Poland, the Baltic States, and the Nordic countries. He said that it would only be normal and practical to have the pyramid of Central and Northern European nations along the latitude of 25° E between Germany and Soviet Russia united in a bloc.²⁷

Ukraine, Belarus and the Baltic States. The future of Ukraine also had its place in Smetona's discussions. In this regard, Smetona noted that he hoped that Ukraine would find the strength to become independent, but did not know if this was possible. He said that Professor Mykhailo Hrushevsky,²⁸ a leading Ukrainian historian, had spoken to him favorably of the idea of restoring the Grand Duchy of Lithuania on the basis of cooperation between the Belarus and Ukraine. Bilmanis's vision was that Belarus and Ukraine would join Poland and Czechoslovakia to form a Western Slavic bloc that would work closely with the future Baltic bloc. He stressed that if left to themselves, the Belarusians and the Ukrainians would both gravitate toward the West rather than toward Great Russia. According to Bilmanis, the only long-term solution to the conflict between Germany and Russia in Europe was to build a pyramid of free nations between them, stretching from the Baltic to the Black Sea and including the Belarusians and the Ukrainians, who had a long tradition of living in close association with the West rather than with Moscow.²⁹ Pusta did not address this topic.

²⁵ Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia). Latvian Peace Aims.

²⁶ A conference held in Bulduri (Latvia) in August-September 1920 brought together representatives from Poland, Lithuania, Latvia, Estonia and Finland, and resulted in the signing of a draft agreement on a political union of the Baltic States.

²⁷ Latvian Peace Aims.

²⁸ Mykhailo Serhiiiovych Hrushevsky [Михайло Сергійович Грушевський] was a Ukrainian academician, politician, historian and statesman. Hrushevsky was one of the most important figures of the Ukrainian national revival of the early 20th century. He believed that the Germans were enemies of the Ukrainian national cause and hoped for Ukrainian cooperation with Russia, democratized after the February Revolution, [online], in: <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/hrushevsky-translation-project/who-was-mykhailo-hrushevsky.html>.

²⁹ Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia).

Postwar Germany and Soviet Union. To the question of whether, if Germany were to be disarmed as a result of the war, the Baltic States would want Russia to be disarmed, Smetona answered that the Baltic States would, of course, want Russia to be disarmed as well. Smetona went on to say that even if Germany was defeated, it would still be strong after the war, and in any case, its nationalism would remain a very dangerous factor for the Baltic nations.³⁰ Returning to the role of the Baltic States between Russia and Germany and the question of whether the three Baltic nations preferred Russian or German rule if they had to choose between them, Smetona said emphatically: "Should someone offer Lithuanians an opportunity to choose between the lesser of two evils – Russia or Germany – they would reply: 'Neither. We want to be independent...'" Bilmanis emphasized that if gangster politics could be eliminated from European life, the small nations would live happily.³¹ The Soviet Union. In terms of the future of the Soviet-Lithuanian relations, Smetona underscored that Lithuania did not want to remain under Russian rule in any case, even if the Soviet Union were to call itself a democracy.³² When asked by the Council on Foreign Relations who the Baltic nations feared more, the Germans or the Russians, Bilmanis reiterated that both Russia and Germany were evil: The Russians were cruel by instinct, and the Germans – by method. Pusta expressed general support for this approach, but felt that the economic future of the Baltic States would also depend on their relations with the Russian hinterland.³³

The role of small states. In conclusion, Smetona pointed out that while it was not in their power to determine the shape of things after the war, the three Baltic nations were very eager to be independent. At the same time, they recognized that state sovereignty must be restricted for the benefit of the presumptive international body. He felt strongly, however, that it was a grave mistake to assume that small nations could or should be absorbed by large ones.³⁴

It is not known how the CFR reacted to the reports and memoranda of the three Baltic politicians in exile. In one of the reports sent to the Polish Foreign Ministry in exile, we find the following note: "Smetona's activities have been hit by political bankruptcy and the impression he made on the Council on Foreign Relations was negative."³⁵ Pusta submitted his memorandum to the UK Foreign Office. One official of the Foreign Office's Northern Department commented that: "This is quite an interesting paper, though I am not convinced by Pusta's thesis that the peace of Europe depends on the independence of the Baltic States."³⁶

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

³² Lithuanian Peace Aims.

³³ Baltic Peace Aims (Lithuania, Latvia, Estonia).

³⁴ Lithuanian Peace Aims.

³⁵ Klemens Jędrzejewski – MSZ (Uwagi w sprawie pisma MSZ), in: HIA Poland MSZ, 43.

³⁶ See: Estonia and the Baltics in the Battle for Civilization.

Klaus Scheel's Vision

Klaus Scheel's vision of post-war Estonia was also interesting. Scheel was a descendant of a Baltic German family and a famous Estonian banker.³⁷ There is no doubt of his antipathy toward Nazi Germany. Being an Estonian banker who had been dispossessed of everything he had during the Soviet Union invasion in 1940, there is no doubt that he was an opponent of the Soviet regime as well. In his June 26, 1942 letter to George Kennedy Allen Bell, Bishop of Chichester, Scheel wrote that the problems of post-war Europe were already knocking on the door and required immediate and competent handling.³⁸ True, Scheel did not touch upon Lithuania's territorial problems in the letter, i.e. the question of Vilnius and Memel/Klaipėda. According to Scheel, it was a self-evident axiom that Estonia should be included as a member of a system of states where its free development could be considered reasonably assured. However, the letter also contained a surprising vision: "If Russia were a country with strongly established Christian liberty like Western Europe, it would seem reasonable enough that Estonia should be confederated in some form or other with Russia, but a necessary condition would be that the internal freedom of Estonia was guaranteed on the basis of extensive autonomy by unilateral means." Scheel then added that with its policy of instigating revolutionary insurrections in other countries, its cynical breaking of its word, and its Asiatic cunning in trampling the freedom and independence of the Baltic States, Bolshevik Russia has created a deep-rooted mistrust and hatred among these Baltic nations, so it would naturally be a very long time before these feelings were allayed by a new and better Russia, if such were to emerge. Considering all the arguments for and against, Scheel's vision for post-war Estonia had three options: a union of Estonia with Finland, or the incorporation of Estonia into a bloc of Northern countries or a larger bloc of countries that might be created where Estonia might find a place. Scheel emphasized that Estonians mainly had anti-German sentiments due to their dislike of Prussianism, the historical development of Estonia, differences in the national character, and economic considerations.³⁹

³⁷ Georg Scheel & Co. was a bank that was established in 1884. In 1919, management of the bank was taken over by Georg Scheel's grandson, the banker Klaus Scheel. In the early years of the Estonian War of Independence, this bank served the Russian White Guard Northwestern Army and the Northwestern Russian government in Estonia. After the Treaty of Tartu was signed in 1920, Soviet Russia sold the gold it had requisitioned from the tsar through Georg Scheel & Co. See: Petrovsky to Stomonjakov February 9, 1928, in: Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation [*Архив внешней политики Российской Федерации*], Moscow, 0154-19-32-1, 14-15; Shevtsov's memorandum to the Minister of Finance of the Republic of Estonia (September) 1925, in: Russian State Archive of the Economy [*Российский государственный архив экономики*], Moscow, 413-2-2055, 81-66. For more about Klaus Scheel and his bank, see: Feest, David, "From Imperial Trade to Ethnic Business? The Economic Consequences of the Tartu Peace Treaty and the Bank G. Scheel & Co.," in: *Ajalooline Ajakiri*, 2020, 3/4 (173/174), pp. 225-241.

³⁸ Mallet to Warner, July 6, 1942; Scheel to Bishop Chichester, June 27, 1942, in: UK TNA FO 371/32730, N4072/4/59.

³⁹ Scheel to Bishop Chichester.

Polish Politicians in Exile and the Issue of East Prussia

Polish politicians and experts in exile began to prepare plans for the liquidation of German rule in East Prussia as early as in the autumn of 1939. These plans were developed by people close to General Władysław Sikorski. Sikorski already informed Polish politicians in exile about his vision for post-war Poland during a meeting held in October 1939. The issue was not only the destruction of Germany, but also the creation of a Polish-dominated Central Europe as a counterweight to both Germany and the Soviet Union.

In July 1942, President of Poland-in-exile Władysław Raczkiewicz founded the Ministry of Preparatory Work Concerning the Peace Conference (Ministerstwo Prac Kongresowych) on the basis of the Bureau of Political, Economic and Legal Analysis (Biuro Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych) operating within the structure of the Polish government in-exile in London. The main task of the new ministry was to prepare reports and plans for the reconstruction of Poland after the war, commissioned from well-known experts.⁴⁰ An important role in the preparation of these reports belonged to Marian Seyda, the former Minister of Foreign Affairs.⁴¹ After the outbreak of World War II, Seyda joined Sikorski's government, initially as a member of the Committee of Ministers for National Affairs (Komitet Ministrów dla Spraw Kraju), and as of 1940 – as the Minister of Justice. Seyda returned his focus to journalism in 1942, demanding international recognition of Poland's western border. In a memorandum entitled "Poland and Germany and the Post-War Reconstruction of Europe," Seyda wrote: "Unfortunately, in delimiting the Polish-German frontier, the Treaty of Versailles adopted the prejudicial standpoint of a too rigidly conceived ethnographic principle, making Poland no allowances for the violent process of Germanization which had been pursued for centuries, especially in East Prussia and the lands of Pomerania and Silesia."⁴²

One part of the memorandum also noted that the annexation of East Prussia was developed by the Ministry of Preparatory Work Concerning the Peace Conference. One could say that this work continued until the end of 1944. These memoranda included overviews of East Prussia's geography, climate, economy, population and transportation.

Memoranda on the incorporation of East Prussia made the following economic arguments: East Prussia was never an integral part of Germany; East Prussia should be viewed as a German colony; Germany must contribute support for the East Prussian economy;

⁴⁰ See: Sroka, Marek, "Nations Will Not Survive Without Their Cultural Heritage: Karol Estreicher, Polish Cultural Restitution Plans and the Recovery of Polish Cultural Property from the American Zone of Occupation," in: *The Polish Review*, Vol. 57, No. 3 (2012), p. 7, online: <https://www.jstor.org/stable/10.5406/polishreview.57.3.0003>.

⁴¹ See: Winiewicz, J. M., *The Polish-German Frontier*, William Hodge and Company, Limited, London, Edinburgh, Glasgow, 1944, pp. 14–17.

⁴² *Ibid.*, pp. 35–36.

East Prussia is a natural hinterland of Poland, whose direct trade routes to the Baltic Sea pass through the province; and East Prussia is the poorest area of Germany.⁴³

The issue of Poland's security cannot be ignored either. The Polish-German border brochure published in London in 1944 begins as follows: "To understand the essential nature of Polish-German relations, it must be borne in mind that all of Germany's territorial conquests at the expense of Poland were made by Prussia." This was followed by a presentation of the view of several authors that throughout the centuries, East Prussia had always been a place for militant German Junkers to organize looting.⁴⁴ To justify the desire to annex East Prussia, Polish experts also used the positions of U.S. politicians on the issue of security. For example, one publication entitled "East Prussia and Danzig" that was issued by the Ministry of Preparatory Work Concerning the Peace Conference in 1944 quoted U.S. Secretary of State Robert Lansing:⁴⁵ "National safety is as dominant in the life of a nation as self-preservation is in the life of an individual. ... With national safety as a primary object to be attained in territorial settlements, the factors of the problems assume generally the following order of importance: the strategic, to which is closely allied the geographic and historic, the economic, affecting the commercial and industrial life of nations."⁴⁶ It was also recalled that the question of where East Prussia belonged had also been raised in 1919 at the Paris Peace Conference. Here, we should keep in mind that at the Peace Conference, the Polish delegates drew attention to the need for Poland to be strategically secure, so that Germany was not left with a strong base for an attack against Poland. The Polish politicians in exile felt that East Prussia being left as a part of Germany under the Treaty of Versailles created a truly medieval anachronism within the national body of Poland – a German enclave surrounding Poland. Their opinion was that East Prussia played a decisive role not only as a base for an attack on Poland, but also as an offensive bridgehead against the Baltic States and Russia.⁴⁷

On the question of what to do with the approximately 2 million Germans living in East Prussia and Danzig, several memoranda openly stated that the German population of East Prussia must be resettled. At first, the justifications were drawn from the past – the colonization of the territories of Latvia and Estonia had taken place under the guise of the spre-

⁴³ Kierownik Referatu Dokumentacji Placówek PP. Kierownicy Etatowych Urzędów Zagranicznych (some economic aspects of East Prussia), July 18, 1944, in: Archives of Modern Records [*Archiwum akt Nowych*; AAN], Warsaw, Ambasada R.P. w Waszyngtonie 490/2886.

⁴⁴ Winiewicz, J. M., pp. 14–17.

⁴⁵ Robert Lansing was United States Secretary of State under President Woodrow Wilson.

⁴⁶ "East Prussia and Danzig," *Information Notes No. 1*, issued by the Polish Ministry of Preparatory Work Concerning the Peace Conference, London, April 1944, p. 5.

⁴⁷ See: Winiewicz, J. M., p. 13; Niepodpisana notaka z wystąpienia delegata na konferencję pokojową podczas posiedzenia Najwyższej Rady Sojuszniczej, January 29, 1919, in: *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 styczeń-maj*, ed. Sławomir Dębski, The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 2016, pp. 165–174.

ad of Christianity, and the Teutonic Knights had been the pioneers of German imperialism in the East. And secondly, the solution to the problem had been found in this war by the Germans themselves, and they themselves have demonstrated that such a solution is both practical and possible. Examples followed: the first step was the repatriation to Germany of the German population who had long lived in South Tyrol (South Tyrol, Südtirol, Alto Adige), Estonia, Latvia (Umsiedlung der Deutsch-Balten) and other territories recognized as being within the Soviet sphere of influence, with a total of 350,000 people to be repatriated.⁴⁸

The Polish government-in-exile also tried to introduce plans for the annexation of East Prussia, Danzig, Oppeln and Silesia to officials of the foreign ministries of the United Kingdom, the United States and the French government-in-exile.⁴⁹ On a visit to the United States in late March 1941, Sikorski presented President Franklin D. Roosevelt with a memorandum that contained an overview of the history of the Polish border issue, as well as the vision for the post-war Polish borders, including Poland's claims to annex East Prussia. The memorandum stated that the Treaty of Versailles had left a detached area along the Baltic coast in the rear of the re-established state of Poland in German hands, while also allowing Upper Silesia to remain as a convenient German military base separating Poland from Czechoslovakia. The memorandum emphasized that Poland was the key to balance in Central and Eastern Europe, as well as the natural guarantor of the independence of the nations situated between Russia and Germany, and should be treated as such in the future if the United States wanted to avoid an armed intervention every 25 years in order to keep the peace and save Europe.⁵⁰ According to Polish Ambassador Jan Ciechanowki, Sikorski also presented Roosevelt with the idea of an initial Polish-Czechoslovak confederation, where Poland wanted to add the three Baltic States and, in time, possibly Hungary, Romania, Greece and Yugoslavia as well. Ciechanowki said that in terms of the Baltic States, Roosevelt had said: "You may face some difficulties with the Soviet Union, which has already declared these states to be part of the Soviet Union."⁵¹ For example, a memorandum was submitted to the State Department in October 1943 that claimed that the Polish government-in-exile wanted to begin negotiations with the American and British governments regarding Polish participation in the occupation of Germany, and was anticipating Polish occupation and administration of

⁴⁸ Kulski to MSZ (The problems of Poland's frontiers), November 4, 1941, in: HIA Poland MSZ, 40; Wrzesiński, Wojciech, p. 167; Tarka, p. 33.

⁴⁹ See, for example: Philip Price to Dembiński, March 15, 1943, in: HIA Poland MSZ, 52; Text of the declaration of Count Raczyński at the second meeting of the Inter-Allied Council on September 24, 1941 to Cordell Hull, November 10, 1941, in: HIA Poland MSZ, 42.

⁵⁰ Tekst ostateczny memoriału który General Sikorski ma złożyć Prezydentowi Rooseveltowi, March 20, 1941, in: HIA Poland MSZ, 42; see also: Confidential memorandum to the State Department, October 6, 1943, in: HIA Poland, Ambassadors (U.S.) records, 45.

⁵¹ Ciechanowski, Jan, *Defeat in Victory*, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York, 1947, pp. 19–20.

the eastern territories of Germany.⁵² At least initially, the Foreign Office officials were skeptical of these plans, but at the same time, they had several conversations with members of the Polish government-in-exile where they outlined the following arrangement: England would support Polish ambitions concerning East Prussia if Poland was ready to compromise on the issue of its eastern border, and particularly – the Vilnius Region.⁵³

Baltic and Polish Exile Politicians and the Question of Memel/Klaipėda and Vilnius

On October 13, 1939, Polish envoy in Kaunas Franciszek Charwat submitted a protest note to the Lithuanian government declaring that Poland would never recognize the incorporation of the city and region of Vilnius into Lithuania, and that it would begin a fight for the restoration of its territory.⁵⁴ The Lithuanian government responded by stating that since the crux of the Vilnius question was known to both the Polish and Lithuanian governments, there was no need to rehash the juridical and historical aspects involved. The Polish government-in-exile subsequently sent many notes concerning the incorporation of Vilnius to the Secretary General of the League of Nations, as well as to the Lithuanian government via the League of Nations. Lithuania's response was that Soviet Russia had recognized that the Vilnius Region belonged to Lithuania in the peace treaty it concluded with Lithuania in July 1920 (the effectuation of which was prevented by Polish General Lucjan Żeligowski staging a mutiny), but that by accepting Vilnius from the Soviet Union, Lithuania had acquired it legally. Thus, the Lithuanian side declared that the Polish protest was an unfounded "acte en contradiction avec les devoirs découlant du droit international et portant atteinte à la morale humaine."⁵⁵

The Atlantic Charter, the development of relations between the Polish and Czechoslovak governments in exile and the Soviet Union, the participation of Smetona, Bilmanis and Pusta at the September 15 meeting of the Peace Aims Group of the Council on Foreign Relations, and the U.S. declaration of war on Germany on December 11 all gave hope to the Baltic diplomatic representatives that the United States, the United Kingdom and the Polish government-in-exile would take decisive steps that would change the Soviet Union's approach to the Baltic question. This apparently meant the restoration of diplo-

⁵² See: Confidential memorandum to the State Department, October 6, 1943; Romer's memorandum, November 16, in: 1943, HIA Poland, Ambasada (U.S.) records, 45.

⁵³ Wrzesiński, Wojciech, p. 167.

⁵⁴ Protest posła w Kownie przeciw traktatowi radziecko-litewskiemu, October 13, 1939, in: *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1939 wrzesień–grudzień*, ed. Wojciech Rojek, The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 2007, pp. 193–194. See also: Tarka, p. 19.

⁵⁵ Pro memoria, October 13, 1939; Urbšys to Charwat, October 14, 1939, in: *Lietuvos Respublikos užsienio politika. Dokumentai 1939*, Vol. 1 (8/23/1939 – 5/25/1940), comp./ed. Tomas Remeikis, Vilnius University Press, 2009, pp. 247–250.

matic relations and the recognition of the Free Estonia, Latvia and Lithuania movement akin to Charles de Gaulle's Free France. On December 18, Lithuanian envoy Povilas Žadeikis presented U.S. Secretary of State Cordell Hull with a memorandum that also mentioned the forced cession of Klaipėda to Germany, and requested that the U.S. government take measures to help restore normal relations between Lithuania and the Soviet Union.⁵⁶ The Baltic politicians in exile also began to make contacts with Soviet diplomats. Estonian envoy in London August Torma informed the Foreign Office in early October that he had contacted Andrew Rothstein, the press officer to the Soviet mission in Britain, for this purpose.⁵⁷ However, all the Soviet diplomats agreed to do was to listen to their statements.

It should not be forgotten that two persons played a significant role in the interaction between the Polish government-in-exile and the Lithuanian politicians in exile in the United States: Prof. Kazys Pakštas and Prof. Klemens Jędrzewski.⁵⁸ Pakštas was a professor of geography and an advocate of the idea of Baltoscandia⁵⁹ in Lithuania. In 1941, he founded the Lithuanian Culture Institute in Chicago and served as its head until mid-1943. Born in the Governorate of Estonia, Jędrzewski was a journalist and publicist who became the unofficial representative of the Polish government-in-exile in talks with the Lithuanian politicians in exile, who opposed Smetona. Jędrzewski and Pakštas had a meeting on August 13, 1941. In the notes on the meeting that were sent to Ambassador Jan Ciechanowski, Jędrzewski described Pakštas as an individual who deals in Lithuania's interest in a scholarly manner in terms of the future borders of Europe – Pakštas saw Lithuania as belonging either to Baltoscandia without Poland, or to Central Europe, which would be, on federated bases, tied with Poland. The conversation included considerable discussion on the question of East Prussia. According to Jędrzejewski, “[Pakštas] proposed that the northern part of Prussia should remain in Lithuania, but the rest, however, in Poland. Problems arise if this is followed by population transfer.”⁶⁰ In December 1941, Jędrzejewski met in New York with Pusta, Pakštas and former diplomat and Warsaw University professor Oskar Halecki. During the meeting, they discussed the establishment of a publishing house to address Baltic issues. It was agreed that the treatment of political questions would be approached from the situation that existed before the re-incorporation of Klaipėda

⁵⁶ See: Klemens Jędrzejewski (Spraw litewskie), New York, August 20, 1941, in: HIA Poland MSZ, 41; Warner's memorandum (conversation with Balutis), July 18, 1941, in: UK TNA FO 371/29272, N3364/1525/59.

⁵⁷ Warner (conversation with Torma), October 1, 1941 and January 7, 1942 in: UK TNA FO 371/29261, N 5742/44/59; UK TNA FO 371/42731, N130/130/59.

⁵⁸ See: Dorobek, Franciszek, "Profesor Klemens Jędrzejewski - piękny przykład przywiązania i tęsknoty do Płocka," in: Notatki_Plockie-r1972-t17-n1_(65)-s40-42.pdf

⁵⁹ Baltoscandia is a geopolitical concept of a Baltic-Scandinavian union comprising Denmark, Estonia, Finland, Iceland, Latvia, Lithuania, Norway and Sweden. The idea was proposed in 1928 by a Swedish professor named Sten de Geer in the journal *Geografiska Annaler*, and was further developed by a Lithuanian professor named Kazys Pakštas.

⁶⁰ Chechanowski – MSZ, September 10, 1941 (Rozmowy polsko-litewskie), in: HIA Poland MSZ, 41.

into the Reich, and that, to avoid disputes, a positive emphasis would be placed on the political and cultural elements shared by all of the Baltic States, and thus also between Lithuania and Poland.⁶¹ Before that, in August 1941, Lithuanian politicians in exile in Bern had proposed that the Polish government-in-exile begin negotiations on a cooperation agreement based on the premise that the sovereign state of Lithuania would be in a regional federation with Poland in the future. Officials of the Polish government-in-exile analyzed the proposal and composed a memorandum in response. In the opinion of the authors of the memorandum, the slogan of the future federation should be "Lithuania is with Poland" rather than "Lithuania belongs to Poland." They suggested that Lithuania, as member of the federation, would retain control of its economy, education and science, but that the Lithuanian armed forces would report to a joint armed forces staff and foreign policy would be conducted by a joint foreign ministry. The authors of the memorandum left Lithuania with a parliament that would manage its internal affairs, but legislative power would rest with a joint parliament elected by the citizens of Poland and Lithuania. The issue of Vilnius and Klaipėda was also discussed in the memorandum. The authors felt that there was a simple answer to the Vilnius question – the borders should be based on the agreement signed between the Soviet Union and Poland on July 30, 1941,⁶² which did not recognize the treaty signed between the Soviet Union and Lithuania on October 10, 1939 concerning mutual assistance and the transfer of Vilnius Region and the city of Vilnius to Lithuania.⁶³

The Foreign Ministry of the Polish government-in-exile then drew up instructions to be sent to the legation in Bern. These contained eight starting points to be used for discussions with the Lithuanian politicians in exile. It should be mentioned that the instructions were first presented to the Council of Ministers of the government-in-exile for approval.⁶⁴ The first point was the requirement that the Lithuanians answer the question of whether they only planned to federate with Poland, or if they would also agree to participate in a Polish-Czechoslovakian federation. The response was that they preferred to only discuss Lithuania's federation with Poland. The second point stipulated that the Lithuanians must be informed about the Polish-Czechoslovakian negotiations, and possibly also about the intentions of the Polish government to take advantage of the future political situation in order to start negotiations with the Hungarians and perhaps the Romanians as well. The

⁶¹ Streszczenie rozmowy z Prof Pakstasem w sprawie akcji propagandowej Litewskiego Instytutu Kultury w Chicago, December 22, 1941, in: HIA Poland MSZ, 41.

⁶² See: Układ między rządem Rzeczypospolitej Polskiej a rządem Związku Socjalistycznych Republik Rad, July 30, 1941, in: Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1941, ed. Jacek Tebinka, The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 2013, p. 455.

⁶³ Niepodpisana notaka sprawie stosunków polsko-litewskich, September 13, 1941, in: Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1941 xxx, pp. 501–506.

⁶⁴ Wniosek Kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych na Radę Ministrów (not dated); Wstępna instrukcja Kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w sprawie rokowań z Litwinami. (not dated), in: HIA Poland MSZ, 41.

third point stipulated that the Lithuanians must be informed that Poland intended to demand possession of East Prussia, except for the part allocated to Lithuania, as well as of the need for active political cooperation in this matter. The fourth point stated that the Lithuanians should be informed that in the current political situation, Poland could not consider expansion of the Polish-Lithuanian Federation to the north, despite the Poles' sympathies toward the Baltic countries and their readiness to defend their interests in the international arena, should the situation be favorable for this. The fifth point stated that despite the fact that the Atlantic Charter clearly expressed the position of non-recognition of the territorial changes that occurred during the war, thus essentially recognizing the right of self-determination of the Lithuanian state, and despite the fact that the Soviet side did not make any official statements regarding this document, it is possible that the Soviets would disapprove of the very fact and subject of the Polish-Lithuanian negotiations. This is why complete discretion in these negotiations with regard to Russia was so necessary. The sixth point concerned Czechoslovakia – that negotiations with Lithuania would be consistent with the common Polish intentions known to the Czechoslovak government and the need to organize a federation between Germany and Russia, and also that this plan would not meet any objections from the Czechoslovakians. The seventh point stated that Poland's position in relation to the federation is that the Polish-Lithuanian border is inviolable. However, this position does not preclude discussions on this issue in order to make the issue of as little importance as possible in the future, as well as to allow Lithuanians to use Vilnius in their national life under special conditions. How the authors of the memorandum envisioned the implementation of this last point is not indicated. It was stressed that the aim of the federation was to secure a unified policy regarding the borders and questions of foreign policy and war, as well as in the field of communications, and, to a certain extent, regarding the economy. The eighth point asserted that in connection with the discussions in Bern, it was necessary to ascertain the scope of the mandate that former president Smetona had in the United States and the Lithuanian National Council for negotiations with Poland, as well as what the next steps were to enable Smetona and Ambassador Ciechanowski to discuss these questions.⁶⁵ However, the Polish politicians in exile were critical of Smetona. They were aware of his hostility toward the Poles and his firm position on the Vilnius question.⁶⁶ It was also known that Smetona had tried to influence Latvian diplomats in exile to coordinate their position on the Vilnius question.⁶⁷

On November 11, 1940, the Polish and Czechoslovak governments-in-exile issued a declaration stating that both governments believed that a confederation between the

⁶⁵ Punktacja merytoryczna co do rokowań z Litwinami. (not dated), in: HIA Poland MSZ, 41.

⁶⁶ See: Drohojowski to MSZ Londyn, July 7, 1941, (odpis pisma Józefa Jarzębowskiiego dotyczącego Litwy i b. prezydentą Smetony), in: HIA Poland MSZ, 41.

⁶⁷ Czef Oddziału II SZT-MSZ, December 16, 1941, in: HIA Poland MSZ, 41.

countries was possible.⁶⁸ This declaration attracted great interest among the Baltic émigré population as well. In Sikorski's opinion, the proposed federation would eliminate the shortcomings of the Treaty of Versailles, which in turn would lead to mutual understanding between the nations, both economically and politically. However, many issues between the two governments were not resolved. The issue of the border between Cieszyn and Těšín continued to be an obstacle. President of Czechoslovakia Edvard Beneš's reflections on the post-war Central European order were even more far reaching: Hungary, Austria and Romania, and perhaps also the smaller Central European nations, should be taken into account here, and the Polish-Czechoslovakian Union, which would be the basis for the further Central European Federation, should be created as soon as possible.⁶⁹ What did Smetona think about Poland's territorial ambitions and the creation of a Central European Federation? This quote from Soviet intelligence documents alludes to Smetona's position before his death in January 1944: "When the question of a federation arises, a federation with Russia should be discussed, not a federation with Poland."⁷⁰

Sikorski visited the United States in December 1942. One of the goals of the visit was to secure U.S. support for the post-war Polish borders – especially the eastern border. The Central European Federation and the Intermarium plan were also in play. During the visit, there were discussions with the leaders of the Lithuanian community in Chicago, in which Sikorski presented a number of alternative visions. First, Poland would obtain East Prussia together with Königsberg, while Lithuania could claim a small part of East Prussia – Memel/Klaipėda, Tilsit and Insterburg. Understandably, this arrangement presupposed that the Vilnius question would be set aside. Second, if the Soviet Union demanded borders based on the Curzon Line, Poland would agree to the creation of a Baltic Federation composed of Estonia, Latvia and Lithuania. Third, if Poland managed to avoid giving up its territory to Russia, there would be no objections to the reincorporation of Estonia and Latvia into the Soviet Union.⁷¹ When asked by a Chicago Sun correspondent at a press conference about how Poland would settle Lithuania's claims to Vilnius, Sikorski replied: "I represent Poland territorially as it was when it entered the war, and it is not for me to suggest, at this moment, any concessions."

During the visit, rumors spread that Sikorski, who was soon scheduled to travel to Moscow for discussions, would propose compromises there regarding Poland's eastern border, including incorporating Lithuania, and in return would support the Soviet Union's

⁶⁸ See: Declaration of the Polish and Czechoslovak governments, in: AAN Poselstwo R. P. w Bernie 495/5.

⁶⁹ See: "Central Europe, East-Central Europe and the Historians, 1940–1948," in: *University, Historiography, Society, Politics: Selected Studies of Jan Havránek*, ed. Jiří Pešek, Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2009, p. 173.

⁷⁰ *Секреты польской политики 1935–1945. Рассекреченные документы службы внешней разведки Российской Федерации*, comp. Лев Соцков [Lev Sotskov], Ripol Classic Publishing House, Moscow, 2010, p. 493.

⁷¹ Secret report No. 66 OSS, General Sikorski's visit to the United States, February 22, 1943; Halifax to Eden, February 26, 1943, in: UK TNA FO 371/34564, C2296/258/G55; C2148/258/55.

claims to Latvia and Estonia. These rumors, together with the positions expressed by Sikorski in the United States, became known to the Baltic politicians in exile and, understandably, created distrust and ill will toward the Polish government-in-exile. Upon hearing this, Bilmanis declared that Latvia and Estonia were only pawns that Poland intended to offer to the Soviet Union if they could get Lithuania in return. One person whom Bilmanis spoke to said that he was so incensed that his usual enmity toward the Soviet Union had, as a result of Sikorski's statements, softened. Apparently, he had also said that unlike the Poles, the Russians would allow the Latvians to retain their language and culture.⁷²

In Yalta, the main topics became the question of the post-war world order and the future borders of Poland. The decisions made at the conference caused great discontent among the Baltic and Polish exiles, and of course – in the countries that were directly affected by the Yalta decisions.⁷³ The vision of the Baltic politicians in exile of the post-war world order never materialized. Before the Yalta Conference, former Estonian diplomat and writer Karl Ast emotionally wrote: “The Atlantic Charter is nothing more than propaganda.”⁷⁴

Conclusions

The report on the conference of the American Council on Foreign Relations (CFR) that took place on September 15, 1941 along with the memoranda submitted to the CFR by the three leading Baltic politicians in exile who were in attendance (President Antanas Smetona of Lithuania, Dr. Ālfred Bilmanis of Latvia and Kaarel Robert Pusta of Estonia), reflect a vision of what the role of the Baltic States might be in post-war Europe. Bilmanis and Pusta believed that the United States could be the power that could guarantee Europe's security and economic prosperity. However, the memoranda also contain ideas that could be described as belonging to the world of fantasy. One example is Bilmanis's notion of a union of nations between the Baltic and the Black Sea, including Finland, the Baltic States, Belarus, Ukraine and Poland, encompassing a population of 80 million. Pusta believed that it was possible to create a union of the Baltic States, and he also did not rule out the possibility of creating a union of the Baltic and Scandinavian nations. The memoranda also reflect the position of Smetona and Bilmanis on the Memel/Klaipėda question. Pusta, however, did not touch upon the Memel/Klaipėda question and only referred to Vilnius in passing. He just emphasized that the Polish-Lithuanian conflict had led to the collapse of Baltic cooperation in the 1920s and 1930s. In Smetona's opinion, Klaipėda should be returned to independent Lithuania, considering the importance of the port of Klaipėda to the Lithu-

⁷² Halifax to Eden, February 26, 1943, in: UK TNA FO 371/34564, C2148/258/55.

⁷³ Ciechanowski's memorandum, May 12, 1945, in: HIA Poland Ambasada U.S., 45.

⁷⁴ Ast to Rei, December 22, 1944, in: Sveriges Riksarkivet, Baltiska arkivet, Stockholm, *Rei*, 2.

anian economy; he felt that Vilnius should remain in Lithuania as well. At the same time, Smetona realized that post-war Germany could still pose a threat to Lithuania. Bilmanis did not rule out the possibility that East Prussia could join a regional union that also included the Baltic States. However, he also believed that ethnic plebiscites had to be organized in Central Europe, Eastern Europe and the Balkans in order to draw clear ethnographic boundaries.

Polish politicians in exile started talking about the annexation of East Prussia as early as autumn 1939. This was followed by the development of corresponding plans, which lasted until the end of 1944. There were three main arguments used in the memoranda and propaganda brochures to justify the need to annex East Prussia: the territory has historically belonged to Poland; the territory was used for centuries to attack Poland; and the territory being incorporated into Germany was economically detrimental both to Germany and to the East Prussian populace. The German repatriation from Estonia and Latvia in late 1939/early 1940 as well as from South Tyrol beginning in 1939 was used as justification for the expulsion of the population from the territory to be annexed.

The Baltic question already began to resonate in the policy of the Polish government-in-exile in the autumn of 1939. Initially, this came to the fore because of the Vilnius question – the Soviet Union ceding the occupied Vilnius Region and the city of Vilnius to Lithuania and Poland submitting a protest note to the Lithuanian government as a result. Beginning in 1941, the Baltics also became an issue in the planning of a federation by the Polish and Czechoslovak governments-in-exile. The Polish politicians in exile presented various plans tied to this, which essentially meant reviving the inter-war era Intermarium (Międzymorze) plans, but this time together with Czechoslovakia. The federation plans also included space for the question of which country the Vilnius Region belonged to; unlike the Latvian and Estonian politicians, the Lithuanians were adamant that Vilnius had historically been the capital of Lithuania and must belong to Lithuania. The Poles proposed a deal: Lithuania would get Memel/Klaipėda and a part of East Prussia (Tilsit and Insterburg) if Poland got Vilnius.

The Red Army's successful offensive in 1943-1944, the Allies invading Normandy and opening a second front in Europe, and the outcome of the Yalta Conference in February 1945 created a situation where the Polish and Baltic politicians in exile lost their previous – albeit limited – influence on big politics. Nevertheless, one might say that the plans of the Polish politicians in exile to annex East Prussia did in fact play a part in the decision made at the Potsdam Conference to incorporate two thirds of East Prussia into Poland.

Archives

1. Archives of Modern Records [*Archiwum akt Nowych*; AAN], Warsaw
2. Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Hoover Institution Archives (HIA), Stanford, California
3. Swedish National Archives, Baltic Archives [*Riksarkivet, Baltiska arkivet*; RA BA], Stockholm
4. The National Archives of the United Kingdom (UK TNA), London
5. Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation [*Архив внешней политики Российской Федерации*], Moscow
6. Russian State Archive of the Economy [*Российский государственный архив экономики*], Moscow

Sources and literature

1. "Central Europe, East-Central Europe and the Historians, 1940–1948," in: *University, Historiography, Society, Politics: Selected Studies of Jan Havránek*, ed. Jiří Pešek, Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2009.
2. "Dorobek, Franciszek, Profesor Klemens Jędrzejewski – piękny przykład przywiązania i tęsknoty do Płocka," in: *Notatki_Plockie-r1972-t17-n1_(65)-s40-42.pdf*
3. "East Prussia and Danzig," in: *Information Notes No. 1*, issued by the Polish Ministry of Preparatory Work Concerning the Peace Conference, London, April 1944.
4. Feest David, "From Imperial Trade to Ethnic Business? The Economic Consequences of the Tartu Peace Treaty and the Bank G. Scheel & Co," in: *Ajalooline Ajakiri*, 2020, 3/4 (173/174), pp. 225–241.
5. *Lietuvos Respublikos užsienio politika. Dokumentai 1939*, Vol. 1 (8/23/1939–5/25/1940), comp./ed. Tomas Remeikis, Vilnius University Press, 2009.
6. Linke Daniel J., "Hamilton Fish Armstrong: The Diplomatic Editor and Anti-Nazism in the 1930s," in: *The Princeton University Library Chronicle*, Vol. 61, No. 2 (Winter 2000), [online], in: <https://www.jstor.org/stable/10.25290/prinunivlibrchro.63.3.0438?seq=1>.
7. *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1919 styczeń-maj*, ed. Sławomir Dębski, The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 2016.
8. *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1939 wrzesień-grudzień*, ed. Wojciech Rojek, The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 2007.
9. *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1941*, ed. Jacek Tebinka, The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 2013.
10. Schulzinger Robert D., *The Wise Men of Foreign Affairs: The History of the Council on Foreign Relations*, Columbia University Press, New York, 1984.
11. Sroka Marek, "Nations Will Not Survive Without Their Cultural Heritage: Karol Estreicher, Polish Cultural Restitution Plans and the Recovery of Polish Cultural Property from the American Zone

- of Occupation," in: *The Polish Review*, Vol. 57, No. 3 (2012), p. 7, [online], in: <https://www.jstor.org/stable/10.5406/polishreview.57.3.0003>
12. Tarka Krzysztof, *Konfrontacja czy Współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945*, Opole, 1998; Wrzesiński, Wojciech, "Prusy Wschodnie a bezpieczeństwo europejskie: stanowisko Francji, USA, Wielkiej Brytanii, ZSRS i Polski wobec przyszłości Prus Wschodnich w latach 1939–1945," in: *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1996, No. 2, pp. 163–179.
 13. Winiewicz J. M., *The Polish-German Frontier*, William Hodge and Company, Limited, London, Edinburgh, Glasgow, 1944.
 14. *Секреты польской политики 1935–1945. Рассекреченные документы службы внешней разведки Российской Федерации*, comp. Лев Соцков [Lev Sotskov], Ripol Classic Publishing House, Moscow, 2010, [online], in: <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/hrushevsky-translation-project/who-was-mykhailo-hrushevsky.html>.

DR Magnus Ilmjärv

Baltijos šalių ir Lenkijos politikai išeivijoje ir jų vizija apie pokarinę taiką Rytų Europoje. 1940–1945 m.

Santrauka

Straipsnyje nagrinėjama, kokia buvo pagrindinių Baltijos šalių išeivijos politikų Vakaruose vizija, susijusi su pokario pasaulio tvarka; kokia buvo Lenkijos išeivijos politikų pokario vizija ir kiek tai siejasi su Lietuva, Latvija, Estija ir Rytų Prūsija. Daugiausia dėmesio skiriama Mėmelio (Klaipėdos) klausimui. Vilniaus klausimas taip pat nagrinėjamas sąsajoje su Mėmeliu (Klaipėda). Tokia analizė svarbi, siekiant suprasti Baltijos šalių ir Lenkijos išeivijos politikų santykius Antrojo pasaulinio karo metais. Dėl ribotos straipsnio apimties nėra galimybės nagrinėti sovietų valdžios ir Lenkijos vyriausybės emigracijoje bei sovietų valdžios, Lietuvos bei Lenkijos komunistų derybų, vizijų Rytų Prūsijos bei Klaipėdos klausimu. Straipsnyje stengiasi išvengti esminių apibendrinimų ir susilaikyti nuo galutinių atsakymų į daugelį klausimų ar problemų.

Reikšminiai žodžiai: tarptautiniai santykiai, Baltijos šalių klausimas, Mėmelio (Klaipėdos) klausimas, Rytų Prūsija, Antrasis pasaulinis karas, Baltijos šalių ir Lenkijos politikų santykiai išeivijoje, pokario pasaulio tvarkos vizijos.

Tarptautinė mokslinė konferencija „Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto lietuvių veikėjai nacių ir sovietų represijų aukos“ (2023-10-16)

Memellanders in Norway after World War 2

David Sætre Ludvigsen

Scientific degree: Master of history

Vestland Fylkeskommune

✉ David.Setre.Ludvigsen@vlfk.no

In the aftermath of World War II, a group of 843 individuals from the area that today constitutes Lithuania found themselves stranded in Norway. Included among them were a number of people from the formerly German Memel region (Klaipėdos kraštas). As repatriation efforts commenced in 1945, the Western Allies made a distinction between Lithuanians and Memellanders in such a way that it directly impacted where each individual could settle after the war. Lithuanians were offered to either go home, or to resettle in the West, while Memellanders on the other hand primarily were repatriated to Germany. This decision forced individuals to weigh their personal identities against practical considerations. In this situation, some individuals aligned with their true nationality while others made more pragmatic choices based on what they saw as the most favourable outcome. This article explores the situation of the Memellanders in Norway during the war, and the circumstances surrounding their repatriation.

Keywords: Memel, Memellanders, Volksdeutsche, East Prussia.

Introduction

In the years after World War 1, the Memel area (now Klaipėdos kraštas) was a both bilingual and bicultural area. Situated between the young Lithuanian state and the dominating republic of Germany, this borderland had a mixed population of both Germans and Lithuanians, in addition to other minorities. In the years before and after Lithuania acquired Memel in 1923, this area saw a certain amount of cultural blending. People living side by side over time naturally interact and communicate, and inevitably develop some shared cultural traits while still maintaining separate national identities. On the individual level, however, this created a situation where it could at times be difficult to distinguish clearly who belonged to which ethnic group. People intermarried, shared cultural and linguistic traits, and interacted within the same society. The two groups had many similarities, but there were also notable differences. The most important one perhaps being religion, since the Germans were predominately Lutheran,¹ while most of the Lithuanian population was Catholic. Since religion is a matter of personal persuasion, it is among the traits more likely to withstand cultural influence and blending.

A census conducted in the Memel area (Klaipėdos kraštas) in 1925, further revealed that the people living in the area could be described as belonging to three categories. The first being Germans, who made up a bit less than half the population, and in that respect was the dominating group in the area. The second half of the population consisted of people who identified as either Lithuanians or Memellanders.² Now, what the term Memellander implied must have been a bit unclear even at the time, but given the other options, it must have appealed to those who identified as a citizen of the area, rather than as predominately German or Lithuanian. This anyway shows that this area was not particularly homogenous in terms of nationality, and that the term Memellander was somewhat open for interpretation. For that reason, my definition of a Memellander in this article is geographical. The term is used to describe people residing within, or originating from, the Memel area. Regardless of which nationality they claimed at any given time. The definition thereby includes not only the portion of the population that identified as Germans, but also those identifying as Lithuanians. It also finds room for those who perhaps considered themselves citizens of the area, rather than belonging to any of the other nationalities. In this bilingual and bicultural area, such an option probably made sense to a lot of people who in everyday life found themselves with one foot in each culture. This situation of being between cultures would normally have posed few problems, but in times of change people could be forced to pick sides. Such choices can often have practical implications and offer both benefits and disadvantages.

¹ Vasilijus Safronovas, *A war experience in a bilingual border region: The case of the Memel Territory*, London: Routledge, 2019, p. 229.

² Vasilijus Safronovas, *op. cit.*, p. 229.

In the Memel area (Klaipėdos kraštas), things were changing quite often during the first half of the 1900s. The area changed hands several times before the outbreak of the second World War, and each time the question of identity also became a choice with consequences for the people of the Memel region. After Lithuania acquired the area in 1923, a number of Memellanders left the area and resettled in Germany. Others chose to stay and become citizens of the Lithuanian state. This effectively made them a minority within Lithuania, different from other Germans living there in the sense that they had until recently been citizens of Germany. On the eve of war, just after the German re-annexation of Memel in 1939, this minority again faced a familiar choice. Should they favour the reintroduced German rule, or hold on to what ever identity they had as Lithuanians. The area had after all been under Lithuanian control for a number of years, and a considerable part of the people in the Memelland (Klaipėdos kraštas) were bilingual. Those Memellanders who were sympathetic to German rule, and identified as Germans rather than Lithuanians, could enjoy better civil rights as citizens of Germany. On the other hand, this would also make them subject to German conscription laws. Memellanders identifying primarily as Lithuanians, however, suffered poorer civil rights and an increased risk of being recruited into forced labour. Many welcomed this as opportunity to rid themselves of their minority status and accepted German citizenship, but not all. And although unknown to them at the time, this choice between nationalities was one they would have to face yet again at the end of the war. And at that time, yet again, the choice would have a considerable influence on their further lives.

Object of the article

The object of this article is people from the formerly German Memel region (Klaipėdos kraštas), present in Norway at the time of the German capitulation in 1945. Since the Memel area was a culturally mixed region in the years before the outbreak of war, that group would include but Germans and Lithuanians.

Task of the article

The article aims to show how people from the Memel region were treated as a separate group by the western repatriation authorities in 1945, based on their connection to a specific geographical area. And further that they, as largely bilingual inhabitants of that specific area, found themselves in a situation where they in affect could choose national identity. That choice would have a direct influence on where each person could settle after the war. We have seen in other instances that groups of people in similar circumstances tend to favour pragmatic decisions rather than idealistic ones, and this article suggests that the Memellanders tended to do the same. It is therefore problematic to conclude abo-

ut persons from the Memel area, solely based on their own claimed nationality, whether they are Lithuanians or Germans.

Historiography

The events of The Second World War have received much attention from Norwegian historians over the years. Much of it has of course been supportive of the greater national narrative, in which there were little space left over for people from other countries. Even though there were over 400.000 foreign nationals present in the country at the end of the war. Around three quarters of those were German forces, who so far have received very little attention from historians, but the remaining quarter did consist of over 100.000 people. The vast majority of whom were forced labourers of some kind, and many lived under appalling conditions with high mortality rates. Eventually, that caught both scientific and popular interest, and in recent decades quite a bit of work has been done on their story. Particularly that of the soviet prisoners of war, of whom there were around 87.000 of after the war. In that literature, little or no distinction has been made in terms of national identity withing the broader definition of "Soviet citizen". Even though the territory held by the Soviet Union in 1945 contained many national groups, all people repatriated there were considered "Soviet citizens". This rough categorisation contributed to blurring the large diversity of nationalities present in Norway during the war, making particularly all people from the Soviet-controlled area appear as belonging to one big uniform group. If the bigger narrative about the repatriation continues to use this generalisation, we lose track of the different stories on the national level. In previous works I have focused on distinguishing Lithuanians as one such national group, often described by Norwegian historians as "Soviet citizens", and it was during that work I became familiar with the rather special situation of the people from the Memel area. Their predicament was certainly known to some of the personnel involved with the repatriation process, but it is very little known in the general public, and I believe there is no other scientific work done on this group from a Norwegian perspective. As for many of the other nationalities that were present I Norway during the times of German occupation, they also deserve some attention to their particular story, rather than just being part of a larger generalisation.

Memellanders in Norway during WWII

Regardless of which national identity the Memellanders chose, they were all at risk of being transported away from their homelands by the events of the impending war. In various ways and for different reasons, the war forced many people away from the Lithuanian area and scattered them in places all over Europe. One of those places was Norway, where the German occupants kept large numbers of both military personnel, forced labo-

urers and civilian workers. And when the war ended, we find a rather large group of people from the Lithuanian area stranded in Norway. The situation in the country in the early days of peace in 1945 was, as in many other parts of Europe at the time, rather chaotic.³ At first, there were no allied troops present, with the exception of a few Soviet forces in the very north. The Germans had retreated from the northernmost parts of Norway, using the scorched earth tactic in October 1944. This left the land open, but impaired the mobility of the Soviet forces which were in no position to accept the surrender of the German forces. After all, organizing the surrender, demobilisation and repatriation of that many personnel would have to be a complex operation. And the fact that German activity in Norway was spread out all over this 1700 km long country, only made the challenges greater. This in turn meant that in the early stages, since nobody came to accept their surrender, many Germans had to organize their own surrender and just wait for allied forces to arrive.⁴

When they did arrive, during the following days, these allied forces numbered only about 30.000 men⁵. The western allies knew that there was a considerable presence of foreign nationals in Norway during the occupation but were still surprised by the actual numbers.⁶ In addition to the over 300.000 German military personnel, there turned out to be in excess of 100.000 prisoners of war and other unfree workers of more than 40 different nationalities.⁷ In a country with a pre-war population of only 3 million, that would make one in every seven people in the country at the time, a foreigner. That was a very noticeable presence. The Norwegian authorities, who at the time acted out of exile in London, wanted all these foreign nationals out as soon as possible.⁸ However, the process of repatriating all these people would end up taking far longer than anyone had anticipated. The main reason for this was that the borders and national states of Europe had changed as a result of the war, and it was no longer simply a matter of returning each individual to wherever he or she came from. For the people from the Memel area (Klaipėdos kraštas), who had left home at a time when Memel was a part of the Reich and Lithuania was still a sovereign nation, the situation was now quite different. Both Memel and Lithuania were now under Soviet occupation and the German population in those areas had been greatly reduced. Given those circumstances, it is quite understandable that many Memellanders were uncertain about returning to their homes. This uncertainty was indeed shared by people from the Lithuanian area in general and resulted in a considerable number of

³ Leiv Kreyberg, *Kast ikke kortene: i sanitet og utenfor, under krigen 1940–1945*, Oslo: Gyldendal, 1978, p. 174.

⁴ Jens Christian Hauge, *Frigjøringen*, Oslo: Gyldendal, 1995, p. 144.

⁵ *Ibid.*, p. 133.

⁶ Einar Kristian Steffenak, *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene: (fra Norge i 1945): forspill of etterspill*, Bergen: E.K. Steffenak, 1995, p. 35.

⁷ Andrew Thorne, *General Thornes rapport om frigjøringen av Norge*, Oslo: Forsvarsdepartementet, 1955, p. 52.

⁸ Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*, Tromsø: Institutt for historie, Universitetet i Tromsø, 2009, p. 278.

them refusing to repatriate. Of the 843 people originating from within the borders of the pre-war republic of Lithuania present in Norway in 1945, only 160 are documented to have returned voluntarily.⁹

Repatriation from Norway

Most likely there were more people from the Lithuanian area in Norway during the war, but their presence is so far left undocumented. Many of the written sources from this period are lost, much due to the fact that German troops burned or in other ways destroyed many documents prior to capitulating¹⁰. And as a result of this, it is highly likely that there were more people from the Lithuanian area than the before mentioned 843. On the other hand, documents regarding the repatriation are more extensive, and since the number 843 is based on what can be found in this material, it seems a fair conclusion that the actual number was not substantially higher. However, it is possible that some people were overlooked during the repatriation. There are primarily two ways in which that could have happened. First of all, they could have been among the 84.000 people who were voluntarily repatriated to the Soviet Union shortly after the war.¹¹ This evacuation happened rather hastily, and the documentation regarding it is rather scarce. Mostly it consists of transport lists, written by the prisoners themselves.¹² The majority of them being Russian, they tended to russify the names on these handwritten lists and seem in general to have paid little attention to detail.¹³ For instance, they failed to register about one third of these 84.000 repatriated with nationality,¹⁴ so there is obviously a fair chance that there could be a number of both Memellanders and Lithuanians in this particular group. None of the repatriates were listed as having Memel or Memelland as nationality, but it is clear from the transport lists that there were a few Memellanders among the 160 people listed with Lithuanian nationality. In a similar way, there could have been a number of Memellanders among the 300.000 Germans that were repatriated from Norway after the war. Technically, they were Reich citizens after the re-annexation in 1939, and if they were not opposed to returning to what was left of Germany, it is quite possible that they could have been registered as Germans. Such registration would have been quite certain if they stated German as their nationality. People claiming Memel or Memelland as a nationality, however,

⁹ David Ludvigsen, *Litauiske statsborgere i Norge 1940–1945*, Bergen: Universitetet i Bergen, 2013, p. 56.

¹⁰ Marianne Neerland Soleim, *Slavene fra Øst: sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945*, Oslo: IFS, 2005, p. 32.

¹¹ Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*, Tromsø: Universitetet i Tromsø, 2004, p. 323.

¹² Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*, Tromsø: Institutt for historie, Universitetet i Tromsø, 2009, p. 285.

¹³ Marianne Neerland Soleim, *Slavene fra Øst: sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945*, Oslo: IFS, 2005, p. 125.

¹⁴ *Ibid.*, p. 14.

were singled out and eventually placed in a separate camp in Ørje. This camp also held people from the Danzig area,¹⁵ who were in a somewhat similar situation.

A choice of nationalities

The total number of people who claimed Memel or Memelland as their nationality was 98.¹⁶ An important source of information about this group is the Displaced Persons Registration Cards, which all Displaced Persons had to fill out. These cards contain basic information, such as name, age, place of work, the names and addresses of parents etc. More interestingly, they also hold information about “Claimed nationality”. For most people, answering such a question might seem like a rather straight forwards thing. But based on the cards filled out, not only by Memellanders but also by people claiming Lithuanian nationality, it seems that they had several options. Since many people from the Memel area were both bicultural and bilingual, they could argue both that they were German and Lithuanian, depending on what served them best. And we see from the registration cards that some people struggled with this choice. There are several cases where a person has first stated one nationality, then crossed that one out and replaced it with another nationality. In some cases, they even change their nationality back to the original one. This was clearly a choice that some people put a lot of thought into.

The reasons for that may be found in the policy regarding repatriation of Displaced Persons. Or rather policies, since there were two separate repatriation authorities in Norway in 1945: one representing the Western Allies and one representing the Soviet Union.¹⁷ Although allies, these two parties at times had very conflicting views on where to send what people after the war. The Western Allies only recognized the Soviet borders of 1939. And since the de facto borders had moved since then, a lot of Displaced Persons now found themselves in a situation where their homelands were under soviet occupation. This was the case for both Lithuanians and Memellanders alike. Their homes were within the borders of the Soviet Union, and in this situation, the Western Allies did not force anyone to return. They did, however, treat Lithuanians and Memellanders differently. People claiming Lithuanian nationality were offered to relocate to the west, for instance in the US or Canada, after first spending some time in Displaced Persons camps in Germany.¹⁸ People claiming Memel as their nationality, on the other hand, were to be sent permanently

¹⁵ Letter from Sosialdepartementet to Finans- og Tolldepartementet, 23-07-1946. . Flyktnings-og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Eske E 84. Riksarkivet.

¹⁶ David Ludvigsen, *op.cit.*, p. 86.

¹⁷ Einar Kristian Steffenak, *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene: (fra Norge i 1945): forspill of etterspill*, Bergen: E.K. Steffenak, 1995, p. 147.

¹⁸ AEF, DP Assembly Center Registration Cards. Box 31 and 27. Riksarkivet.

to Germany. In contrast to this, the Soviet repatriation authorities viewed the Lithuanian territory as belonging to the Soviet Union. Subsequently, they laid claim to all people from within that area, with the exception of Germans. While they on the one hand campaigned quite fiercely to get their hands on as many Lithuanians as possible, using everything from harassment and threats to kidnappings, they on the other hand showed little interest in the Memellanders. Not a single case of dispute between the two repatriation commissions regarding repatriation of Memellanders exists, as far as I know. In comparison, there are several well documented cases of disputes regarding Lithuanians resisting repatriation.¹⁹

In such cases of disputes, the Western Allies were to have the final word.²⁰ And since they refused forced repatriation to areas such as Lithuania, this in reality meant that nobody claiming Lithuanian nationality would be repatriated against their will. In this situation, the bilingual and bicultural Memellanders could claim either Lithuanian or Memel as their nationality, and the choices they made would determine where they could go after the evacuation from Norway. Claiming Lithuanian nationality gave the most options. Memellanders who chose this alternative could either return to their homeland,²¹ they could resettle in Germany, or they could emigrate to the United States, Canada or elsewhere in the west. Going back to what was now the Soviet Union was easiest in the early stages of the repatriation, and people must have been worried about whether or not they would be allowed to stay, but we still see that a number of people took that chance. The majority, however, choose to go to Germany, where many would have had family or relatives and where they knew both the language and culture. Emigrating further westwards usually meant learning a new language in an unfamiliar culture, but this alternative also included the opportunity to start over in a country which was not ruined by the war. The Memellanders could also claim Memel as their nationality, but this would limit their options, since they would then be regarded as Germans. Emigration to the west would no longer be an option, and the possibility of repatriating back to Lithuania was greatly reduced with time. Claiming Memel as nationality would on the other hand guarantee them resettlement in Germany as former citizens of the Reich. At the time, this would have been the best option for those looking to reconnect with family and relatives, since the vast majority of the German population in Lithuania had fled there.

Of the total group of 823 people from the Lithuanian area in Norway in 1945, 43% stated that they wished to emigrate to the west. How many Memellanders there were among these 43% is more or less impossible to say for certain, since it is difficult to determine

¹⁹ Einar Kristian Steffenak, *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene: (fra Norge i 1945): forspill of etterspill*, Bergen: E.K. Steffenak, 1995, p. 187.

²⁰ Einar Kristian Steffenak, *Russerfangene: Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres historie*, Oslo: Humanist forlag, 2008, p. 230.

²¹ Flyktnings- og fangedirektoratet, Repatrieringskontoret R (RA/S-1681), serie Db, stykke L0014-L0024. Riksarkivet.

exclusively on the basis of names whether an individual was Memellander first and Lithuanian second, or the other way around. What nationality they claimed is not useful at all in this respect, because the possibility of emigration would not even be possible unless the person identified as Lithuanian. But there are quite many people with clearly German names among the Displaced Persons claiming Lithuanian nationality, and among those wanting to emigrate to other countries than Germany as well. Regardless of ethnicity, making the decision to emigrate in that situation must have been difficult for many people. It would have been a choice that implied turning their backs on family, friends and relatives in Lithuania and risk never seeing them again. Still, we saw that almost half the group choose to do so. That made it relevant to examine whether or not people who opted for emigration had any distinctions as a group. What I found was that the most determining factor when choosing between emigration and repatriation was age and family relations. Younger people without families were the most likely to choose emigration, while older people with children of their own at home were the most likely to seek repatriation. Many of the Lithuanians in Norway were forced labourers who were recruited at a rather young age, and consequently had no time to start families before the war. They were men in their mid- to late-twenties without children, and for many of them the prospects of starting a new life in North America must have seemed more appealing than life in the Soviet Union. They would also have had fresh in mind, from the Soviet occupation, what such a life could look like. This was an experience they also shared with their older countrymen, but those still tended to want to go back to their children, and rarely opted for emigration. This is also a tendency we see among the very youngest people in the group, who also tended to want to go back home. Some of those recruited for forced labour late in the war were still very young at this stage and were perhaps more motivated to try to reunite with their families. The Memellanders, on the other hand, tended to be older than the Lithuanians in general. After all, most of them found themselves in Norway as a result of being conscripted, and not as forced labourers. And since Norway was not a very active battle front, it is natural to assume that older troops would have been allocated there, while the younger men would have been sent to the more active fronts. In any case, since the Memellanders in general were older, they had more time before the war to establish families. As a result, we see that a far greater percentage of them claim to have children of their own at home, and we see that they are overrepresented among those people who wanted to repatriate.

Memellanders were also greatly overrepresented among the people wanting to be sent to Germany. In the end, that is also where the majority of them ended up going. Even though about 20% stated that they wished to return to their homelands, it seems unlikely that this ever became a real option for them. Whether or not the few Memellanders who went home as a part of the mass repatriations to the Soviet Union in the summer of 1945

were allowed to stay and avoided any later relocation of the German population is also unclear. What we do know is that of the group of Displaced Persons claiming Lithuanian nationality, 43% wanted emigration to the west. They departed from Norway in October 1945,²² heading for DP-camps in Germany. What later became of them is not to be found in Norwegian sources. The rest of the group were voluntarily repatriated to Lithuania, while a few wished to relocate to Germany.

Conclusions

The process of repatriating the over 400.000 Displaced Persons from Norway after the war took several years and was at times quite complicated. Particularly because of the large number of nationalities among them, and the reoccurring challenges of sometimes having to determine what nationality each individual belonged to. In the largely homogenous Norwegian society at the time, such problems were unfamiliar to most people. As indeed it was for me, during my initial study of the repatriation process. The topic was then people from the Lithuanian area present in Norway during World War 2. This seemed initially as a quite straight forward subject matter, but I soon met the challenge of how to categorize people from the Memel area (Klaipėdos kraštas); technically they originated from within the borders of the pre-war Lithuanian state, but a number of them stated non-Lithuanian nationality. Since that study was based on information provided by the individuals themselves, I ended up including all that claimed either Lithuanian or Memel as nationality. In a similar way, repatriation from Norway was also based on claimed nationality. At least until the very last stages. People from the Memel area could effectively choose to identify as either Lithuanian or Memellanders, and this would affect their options in terms of where they could repatriate. Rather than just being a simple question of how each individual identified in terms of nationality, this question also involved practical implications. And we see a clear tendency that men in their late twenties and early thirties, without family obligations, favoured claiming Lithuanian nationality in order to be able to emigrate westwards. Older men with families, as well as men in their twenties, tended to claim Memel as nationality. Most likely to reunite with other family members. These systematic differences in terms of claimed national identity suggests that the matter was not merely a question of self-identity, but also a decision influenced by self-interest. It was a choice considerably coloured by the practical situation each individual was in, and where they wished to settle after the war.

²² Marianne Neerland Soleim, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*, Tromsø: Institutt for historie, Universitetet i Tromsø, 2009, p. 298.

Literature

1. Ludvigsen David, *Litauiske statsborgere i Norge 1940–45*, Bergen: Universitetet i Bergen, 2013, 110 p.
2. Hauge Jens Christian, *Frigjøringen*, Oslo: Gyldendal, 1995, 231 p.
3. Kreyberg Leiv, *Kast ikke kortene: i sanitet og utenfor, under krigen 1940–1945*, Oslo: Gyldendal, 1978, 207 p.
4. Safronovas Vasilijus, *A war experience in a bilingual border region: The case of the Memel Territory*, London: Routledge, 2019, pp. 229–249.
5. Soleim, Marianne Neerland (2005): "Slavene fra øst: sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945", IFS. Oslo, 158 p.
6. Soleim Marianne Neerland, *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*, Tromsø: Institutt for historie, Universitetet i Tromsø, 2009, 464 p.
7. Steffenak Einar Kristian, *Repatrieringen av de sovjetiske krigsfangene: (fra Norge i 1945): forspill of etterspill*, Bergen: E.K. Steffenak, 1995, 299 p.
8. Thorne Andrew, *General Thornes rapport om frigjøringen av Norge*, Oslo: Forsvarsdepartementet, 1955, 43 p.

Archives

1. Allied Expeditionary Force, DP Assembly Centre Registration Cards. Boxes 31 and 27. Norwegian National Archives.
2. Flyktnings- og fangedirektoratet, Repatrieringskontoret R (RA/S-1681), serie Db, stykke L0014-L0024. Norwegian National Archives.
3. Letter from Sosialdepartementet to Finans- og tolldepartementet, dated 23 July 1945. Flyktning- og fangedirektoratet, Sentralt arkiv: Box E 84. Norwegian National Archives.

David Sætre Ludvigsen

Mėmelenderiai Norvegijoje po Antrojo pasaulinio karo

Santrauka

Po Antrojo pasaulinio karo 843 asmenų grupė iš dabartinės Lietuvos teritorijos atsidūrė Norvegijoje. Tarp jų buvo nemažai žmonių iš buvusio vokiškojo Memelio regiono (Klaipėdos krašto). 1945 m. prasi-dėjus repatriacijos procesui, Vakarų sąjungininkai atskyrė lietuvius nuo mėmelenderių (klaipėdiečių). Tai turėjo tiesioginės įtakos tam, kur kiekvienas asmuo po karo galėjo apsigyventi. Lietuviams buvo siū-loma grįžti namo arba persikelti į Vakarų, o mėmelenderiai pirmiausia buvo repatrijuojami į Vokietiją. Šis sprendimas privertė asmenis apmastyti savo asmeninę tapatybę ir praktinius sumetimus. Susida-rius tokiai situacijai, vieni asmenys pasirinko gyvenimo kelią pagal savo tikrąją tautybę, o kiti priėmė pragmatiškesnį sprendimą atsižvelgdami į tai, kas jiems būtų palankiau. Šiame straipsnyje nagrinėja-ma mėmelenderių padėtis Norvegijoje karo metais ir jų repatriacijos aplinkybės.

Reikšminiai žodžiai: Mėmelis, mėmelenderiai, etniniai vokiečiai, Rytų Prūsija

Tarptautinė mokslinė konferencija „Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto lietuvių veikėjai nacių ir sovietų represijų aukos“ (2023-10-16)

Polish Forced Labourers in the Klaipėda Region during World War II

Dawid Chomej

University of Siedlce

Institute of National Remembrance in Warsaw

ORCID: 0000-0003-3067-7357

This paper examines the plight of Polish forced labourers in the Klaipėda region during World War II, shedding light on a lesser-known aspect of Nazi occupation policies. Drawing on a database maintained by the Polish Institute of National Remembrance, the author collected data on nearly 2,000 Polish individuals subjected to forced labour in Klaipėda. Through archival research and analysis of personal testimonies, the study explores the demographics, origins, working conditions, and treatment of these labourers.

The occupation of Klaipada by Nazi Germany resulted in the displacement of local populations and the influx of foreign workers to meet wartime labour demands. Polish labourers, predominantly young and from economically disadvantaged regions like Ciechanów, were among those forcibly mobilized. They were subjected to harsh treatment, discriminatory laws, and often found themselves in precarious working and living conditions.

The paper highlights the experiences of Polish labourers in various industries, including construction and agriculture, and examines the motivations behind their escapes from forced labour. It also addresses the sensitive issue of sexual violence against female Polish workers, which remains largely overlooked in historiography.

The liberation of Klaipėda by Soviet forces in 1945 brought an end to forced labour in the region, but many labourers faced further hardships, including mistreatment by Soviet authorities. The paper concludes with reflections on the post-war reparations process and calls for further research and cross-border cooperation to fully understand the history of forced labour in the Klaipėda region and its lasting impact on affected communities.

Keywords: World war II, forced labour during world war II, polish labourer, gestapo, gesta-
po Zichenau / Schröttersburg, Klaipėda, Memelgebiet, Institute of National Remembrance.

Introduction

In the course of history, Klaipėda formed as a typical Lithuanian-German border town, which, although to a much lesser extent, was also influenced by Polish and Jewish elements. The peaceful everyday coexistence turned into a conflict at the decisive moment of World War II, when the victorious side, Nazi Germany, imposed its domination on the defeated. One of the manifestations of this was forced labour. This was 20th-century slavery, which affected broad masses of people from the very beginning of the war – both the Lithuanian inhabitants of Klaipėda and the foreigners streaming in from the lands occupied by the Third Reich. One of the largest groups of foreigners was the Poles, who, for this relatively short period of time, became an integral part of the local landscape.

With every year that Hitler was in power, the need for manpower increased. By September 1939, Nazi Germany had gone from having more than 6 million unemployed to dealing with an acute shortage of labour. This happened as a result of them adapting their economy for war purposes, including the launch of major infrastructure investments, the construction of fortifications, and the expansion of the army. Anticipating the inevitable military clash, Hitler announced as early as May 1939 that the non-German population would be used en masse for the Reich's industry. As he announced: *The population of the non-German areas shall not perform any military service and shall remain available for work duties.*¹ These announcements were incorporated later that year during the campaign against Poland. The Wehrmacht's orders were followed by the officials at the German labour office [German: Arbeitsamt], who established branches in Rybnik on 3 September 1939, in Tarnowskie Góry and Pszczyna on 4 September, and in Katowice, Poznań, Kielce and Radom by 20 September.² From the first days of the war, forced labour became both an element of economic exploitation of the conquered nation and a means of subjugating the Polish population through economic marginalisation. On 15 March 1940, Heinrich Himmler went even further in his statement at a convention of concentration camp commanders: *All qualified Polish workers must be used in our war industry, and then all Poles will disappear from the face of the earth.*³ In his diary, Hans Frank, the Governor-General of the General Governorate [German: Generalgouvernement], wrote of his hopes for limiting the growth of the Polish population: *...cheap labourers should be sent [to work] by the hundreds and thousands – this will stop the biological growth of this country.*⁴ The total number of Poles forced to work during World War II in

¹ Eva Seeber, *Robotnicy przymusowi w faszystowskiej gospodarce wojennej*, Warsaw, 1972, p. 33.

² Jerzy Woźniak, "Wstęp", in: *Berlin: wspomnienia Polaków z robót przymusowych w stolicy III Rzeszy w latach 1939–1945*, ed. E. Kubaczyk, Warsaw, 2012, p. 12.

³ Janusz Gmitruk, and Dariusz Pawłoś, "Przedmowa", in: *idem*, p. 6.

⁴ Jerzy Woźniak, *op. cit.*, p. 12.

various areas of the Third Reich is currently estimated to have been between 2.8 and 3 million.⁵

At least in Poland, the topic of forced labour was particularly popular in the 1970s and 1990s (in response to compensation paid by Germany to people who had been forced to work for the Third Reich against their will). The topic is currently experiencing a small renaissance, which has been reflected in recent academic conferences,⁶ articles and source publications.⁷ Part of the reason for this topic becoming popular again is the digitisation of historical sources and the creation of open source databases, which make it possible not only to revise old findings, but also to address new, more detailed topics. This article finds its roots in the daily work of the author on one such database – straty.pl, which was developed and is maintained by the Polish Institute of National Remembrance (Polish: Instytut Pamięci Narodowej; IPN).⁸ As it turns out, one of the strengths of this database is the ability to extract macro data (about a specific location or type of repression) with the source of the information published for each case included. Based on this, it was possible to collect the personal data of almost 2,000 Poles who were sent to the Klaipėda Region for forced labour during World War II and whose fate became the beginning of the search for further materials.⁹ The intention was to use this very specific data to take a closer look at how Poles were subjected to forced labour in Klaipėda during World War II. Who were the workers who were sent to Klaipėda, why did they end up there, where exactly did they work, what conditions did they live in, and what impact did being forced to work in the Klaipėda Region ultimately have on them? Some conservative numerical and statistical estimates will also be attempted.

⁵ Janusz Gmitruk, "Wstęp", in: *Ostpreussen: wspomnienia Polaków wywiezionych na roboty przymusowe do Prus Wschodnich w latach 1939–1945*, ed. Rafał Degiel, Warsaw, 2010, p. 6; Zbigniew Grządzielski, Josef Sowa, *Zniewoleni*, Częstochowa, 2010, p. 10.

⁶ "Robotnicy przymusowi – zapomniane ofiary III Rzeszy" ["Forced Labourers: The Forgotten Victims of the Third Reich"], organised by the Auschwitz Memorial Museum on 21 September 2023; "Praca przymusowa podczas II wojny światowej, jej pamięć i konsekwencje" ["Forced Labour during World War II and its Memory and Consequences"], organised by the University of Szczecin on 8–9 May 2018.

⁷ Just to mention the latest publication on forced labour in East Prussia: *Ostpreussen: wspomnienia Polaków wywiezionych na roboty przymusowe do Prus Wschodnich w latach 1939–1945*, e. Rafał Degiel, Warsaw, 2010; Halina Fedorowicz, Jerzy Litwin, *Dzienniki: zapiski z robót przymusowych w Prusach Wschodnich 1944–1945*, Gdańsk ; Sztutowo, 2016; Emilia Figura-Oselkowska, "Wspomnienia i pamiętniki więźniów obozów niemieckich oraz robotników przymusowych w Prusach Wschodnich w zbiorach Biblioteki Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2020, Vol. 309, No. 3; Cezary Tryk, "Pracownicy przymusowi w gospodarce leśnej Prus Wschodnich w latach 1941–1944 : (na przykładzie nadleśnictwa Kudypy)", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2005, No. 3.

⁸ At present, the database contains information on victims of the repressive apparatus of the Third Reich obtained on the basis of archival materials from various institutions (primarily in Poland, but also abroad).

⁹ It is unlikely that the full number of repressed individuals will ever be determined. For example, through our own research and macro data extracted from the straty.pl database, it was possible to identify a total of 2,179 forced labourers in the Klaipėda Region. Meanwhile, official German data refer to a total of 11,476 foreign workers in the Klaipėda Region (AIPN, GK 196/362, p. 289). The author has plans to publish a list of the forced labourers online.

The research area is limited by the borders of the administrative division of Klaipėda (German: *Landkreis Memel*) in the governmental district of Königsberg (German: *Regierungsbezirk Königsberg*), part of the former Klaipėda Region (German: *Memelland* or *Memelgebiet*; Lithuanian: *Klaipėdos kraštas*) made up of the townships (German: *Ämter*) of Klaipėda, Šilutė and Pogegai (the Germans incorporated the latter two into the governmental district of Gumbinnen in 1939, with Pogegai going to the administrative division of Tilsit-Ragnit). The topic of forced labour in the Klaipėda region itself has thus far remained on the side-lines in terms of historian interest. Bohdana Kozięło-Poklewskiego has outlined the main factual circumstances and background of the events for the entire area of East Prussia.¹⁰ The topic of Klaipėda was taken up from a broader research perspective by Piotr Łossowski and Andrzej Sakson, who made an interesting comparison of the Klaipėda Region with the region of Działdów.¹¹ Arūnė Arbušauskaitė and Arūnas Bubnys have discussed the subject of (Polish) prisoners of war in the vicinity of Šilutė.¹²

The most important material that was found was in the central archive of the IPN in Warsaw, which contains, above all, Gestapo files for the administrative division of Ciechanów [German: *Landkreis Zichenau*]. These files include records of cases against people who tried to escape from forced labour.¹³ Valuable material – albeit to a less significant extent – was also found at IPN branches outside of Warsaw. The Central Archives of Modern Records [Polish: *Archiwum Akt Nowych*] was another valuable source of information, as it holds a collection of applications submitted by former forced labourers to the Foundation for Polish-German Reconciliation [Polish: *Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”*; German: *Stiftung „Polnisch-Deutsche Aussöhnung”*] for reparations from the German government. There are also a wealth of memoirs spread across different institutions, such as Instytut Północny in Olsztyn,¹⁴ the Central Military Archives [Polish: *Centralne Archiwum*

¹⁰ B. Kozięło-Poklewski, *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, Warsaw, 1977.

¹¹ P. Łossowski, *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa 2007; A. Sakson, *Od Kłajpedy do Olsztyna: współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*, Poznań, 2011.

¹² Arūnė L. Arbušauskaitė, Arūnas Bubnys, “Nazi Germany-controlled POW camps in the environs of Šilutė 1939–1944”, in: *Macikai House of Death: The WWII Prisoner of War and Gulag Camps 1939–1955 in the Environs of Šilutė*, ed. E. Jankauskienė, Vilnius, 2020.

¹³ Archive of Institute of National Remembrance in Warsaw (hereinafter – AIPN), GK 193, Materiały konkursu Redakcji “Robotnika Rolnego” na temat przymusowego pobytu robotników w III Rzeszy [entries submitted to the editorial board of the newspaper Robotnik Rolny for a competition on forced labour in the Third Reich]; GK 196, Najwyższy Trybunał Narodowy [Supreme National Tribunal – especially the trial documents of State Secretary of the General Government Josef Bühler]; AIPN, GK 629, Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Zichenau / Schröttersburg; BU 2448, Ankiety Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce [Questionnaires of the Main Commission for the Investigation of German Crimes in Poland].

¹⁴ Henryk Wejman’s memoirs, sign. R-343.

Wojskowe] in Warsaw,¹⁵ and the Ossolineum Library at the Ossoliński National Institute [Polish: *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*] in Wrocław.¹⁶

Objective of the article

The objective of the article is to examine the experience of Polish people who were subjected to forced labour in the Klaipėda Region during World War II. The author aims to explore various aspects of this phenomenon, including the demographics and origins of the forced labourers, the conditions they endured, the types of work they were given, how they were treated, the reasons for escape attempts, and ultimately – their liberation. The article also discusses the broader historical context of the Nazi occupation of Klaipėda and the influx of foreign labourers to meet the demands of the wartime economy. The author uses data from a variety of archival sources, personal testimonies and secondary literature to shed light on this relatively understudied aspect of the war. Through this analysis, the article is intended to contribute to a better understanding of the experiences of forced labourers in the region and to encourage further research on the topic.

Klaipėda in German Hands

On 20 March 1939, Minister of Foreign Affairs of Lithuania Juozas Urbšys was on his way back from the coronation of Pope Pius XII when he stopped in Berlin. There, Ribbentrop gave him the infamous ultimatum demanding that the Klaipėda Region be handed over to the Germans. The treaty was signed, resulting in the loss of the only port, through which 80 per cent of Lithuanian trade passed, as well as two-thirds of Lithuania's access to the sea and one-third of its industry. In addition 10,000 people were forced to emigrate from Klaipėda.¹⁷ The Germans triumphed, but in their Eastern policy, they were not guided only by profit and loss calculations – they were also driven by emotions and believed in the propaganda about the need for a *Lebensraum* (“living space”) in the East for the ever-expanding German nation [German: *Herrenvolk*]. However, the concept of a lack of living space clearly contradicted the so-called *Ostflucht* (“flight from the East”) – the continuous exodus of the German population from the territory of East Prussia and the ever-increasing shortage of manpower,¹⁸ which later contributed to one of the hi-

¹⁵ Sign. III 49/19, Home Army. Reports and memories. Report by Stefan Kosko from the Suwałki-Augustów Region: killing of the confidant Pawlukaitis in the village of Dębniak.

¹⁶ Anna Podczarska (b. 1923), “Wspomnienia z czasów II wojny światowej” [“Memoirs from World War II”], sign. 15459/II, mf 9807.

¹⁷ Vytautas Tininis, “Political-economic and cultural situation”, in: *Lithuania in 1940–1991: The History of Occupied Lithuania*, ed. Arvydas Anušauskas, Vilnius, 2015, p. 34.

¹⁸ Robert Brier, Sabine Merten, “Der polnische “Westgedanke” nach dem Zweiten Weltkrieg (1944–1950)”, [online], in: <https://epub.ub.uni-muenchen.de/546/> [08-02-2024].

ghest percentages of foreign workers in the entire Reich (an estimated 10-13 per cent).¹⁹ At the same time, the German leadership did not develop a coherent occupation policy, instead operating on the basis of immediate needs resolved by National Socialist ideology.²⁰ Thus, from the very beginning of the occupation, Lithuanian residents who could pose a political threat, such as policemen or civil servants, were being expelled,²¹ as were prominent figures, such as Vincas Rastenis, the editor of the newspaper *Vakarai*. The same applied to the Jewish population, which in 1938 accounted for less than 12 per cent (6,000) of the total population in the administrative division of Klaipėda, and owned 25 per cent of the local shops and 20 per cent of industry. The last of them were forced to leave the city on 14 April 1939.²² One might note that many people did not expect anything good from the Nazis, and a large group of both Lithuanians and Jews, sensing the threat of repression, fled from Klaipėda towards Tauragė and Kretinga as the Germans were approaching the city.²³

Political rationale prevailed over economic rationale, so the gap in the labour market continued to widen. As we can see in Figure 1, with the growing needs of the wartime economy, the labour market absorbed more and more workers. It is also worth noting that the year 1939 shows how great the needs of the economy already were at that time, and what an impact mobilisation had made on the economy. The fact that Lithuanian workers were sent to build fortifications along the Siegfried Line on the French-German border in March and April 1939 foreshadowed the future German labour policy even before the outbreak of war.²⁴ Any gaps in the following years of the war were filled by leaps and bounds with forced labour from conquered areas. As we can see in Figure 2, the number of foreign workers increased by about 60 per cent in the beginning of 1942. For East Prussia (the province which Klaipėda belonged to), this number went from 63,680 in April 1941 to 99,913 in January 1942. The vast majority of these people were from Poland (52,879 were registered in April 1941 and 73,899 in January 1942).²⁵ In the Reich, including the areas of Austria, Sudetenland and Klaipėda, the number of workers remained stable at 36 million

¹⁹ AIPN, GK 196/362, p. 204.

²⁰ Czesław Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warsaw, 1970, Vol. 1, p. 6; As Overy mentions, the Germans were close to fulfilling their economic objectives in 1941. Meanwhile, Madajczyk points out that these were merely actions dictated by wartime necessity, and it is only in the short period 1941–1942 that we can speak of an attempt to pursue a coherent occupation policy. Richard James Overy, "Mobilization for Total War in Germany 1939–1941", *The English Historical Review*, 1988, Vol. 103, No. 408, p. 63.

²¹ Born on 20 March 1900 in Olgino, Pranas Heisers was a Lithuanian policeman who, on the orders of the Germans, left Klaipėda and went to live on his own farm in Taurai, H02742/0004/3.2.1.1., ITS Digital Archive.

²² G. Białuński, "Prusy Wschodnie przyczółkiem Trzeciej Rzeszy?", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2001, No. 3, p. 384.

²³ Piotr Łossowski, p. 185.

²⁴ AAN, sign. 2/471/0/-/4, Trade negotiations after the seizure of Klaipėda. Report from the Polish Embassy in Berlin, pp. 4–5.

²⁵ AIPN, GK 196/342, pp. 208, 211, 284, 289.

throughout the war, despite the ongoing conscription, which accounted for a total of 13 million recruits in September 1944.²⁶

Sources of Labour: Prisoners of War and Occupied Territories of Poland

The first Polish labourers in the Klaipėda Region were prisoners of war. After being defeated by the German Army, over 420,000 Polish soldiers were taken prisoner. Most of them were released immediately, while others were sent to *Stalags* (camp for enlisted prisoners of war) or *Oflags* (prisoner-of-war camps for officers). On 22 May 1940, going against the Geneva Convention, Hitler decided to deprive most of them of their POW status and release them as civilian workers.²⁷ The first forced labourers were prisoners of war who appeared in the Šilutė area as early as autumn 1939, in the villages of Pagryniai, Kalveliškės, Piktaičiai, Šilviai, Pašyšiai, Meišlaukiai and Traksėdžiai. It is documented that on 9-31 October 1939, 40 of them took part in the construction of the Šilutė (German: *Heydekrug*) – Užliekniai (German: *Uszlöknen*) – Urbiškiai [German: *Bögschen*; now *Armalėnai*] road; it is also known that 33 Polish POWs worked on roads in Pagryniai between 17 October and 30 November 1939. There are also surviving payroll documents confirming the presence of Polish prisoners of war in Šilutė Township in January 1940.²⁸

According to Bubnys and Arbušauskaitė, POWs were brought from the Stablack main camp (German: *Kriegsgefangenenstammlager Stablack*), but for the period of the roadwork, were kept at a POW camp in Kalveliškiai (German: *Kallwelischken*), as well as at smaller camps organised as needed: for example, a man from Gaideliai named Michel Schermoks set up a camp for 10 Polish prisoners of war.²⁹ After the Third Reich attacked the USSR, a camp was established in the Klaipėda Region near Macikai (German: *Matzicken*). Over time, this camp was filled with prisoners of war from the Polish II Corps under the command of General Władysław Anders, which had been operating in southern Italy since December 1943. Western prisoners of war (unlike Soviet POWs) were treated properly and were not forced to work³⁰ – it is possible that the situation of the Poles in this camp was similar. Little information has survived from the subsequent period about Polish prisoners of war. It is known that there were two Poles working for the farmer Gustav Friederici in the village of Barzdūnai until 1942. One Polish prisoner of war worked in Rusnė for the blacksmith Ueckermarck (who was accused of treating the prisoner too well).

²⁶ Marc Buggeln, *Die Zwangsarbeit im Deutschen Reich 1939–1945 und die Entschädigung vormaliger Zwangsarbeiter nach dem Kriegsende: eine weitgehend statistische Übersicht*, Berlin, 2017, p. 4.

²⁷ Zygmunt Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warsaw, 1982, p. 23.

²⁸ Arūnė L. Arbušauskaitė, Arūnas Bubnys, p. 27, *Macikai House of Death: The WWII Prisoner of War and Gulag Camps 1939–1955 in the Environs of Šilutė*, ed. E. Jankauskienė, Vilnius, 2020, p. 9.

²⁹ A. Arbušauskaitė, A. Bubnys, pp. 27–29.

³⁰ *Macikai House of Death*, pp. 10–11.

According to a report from the Nazi Party in Vyžiai [German: *Wiesenheide*], eight Polish prisoners of war took part in an illegal gathering in February of the same year.³¹ According to reports of the Polish government-in-exile, there were approximately 300 Polish prisoners of war in the Šilutė [German: *Heydekrug*] camp in May 1944.³²

However, the largest group was civilian workers. In the course of my research, I attempted to break down the workers according to their geographical origin. The result of this analysis is Figure 3. This breakdown has some inaccuracies, however. Firstly, the data collected on 2,179 individuals (showed in the following figures) represents only a part – a minimum number – of the Polish workers who ended up in the Klaipėda Region during World War II. Hence, the main purpose of this analysis is just to capture trends. Secondly, the nature of the sources precluded the use of only the place of birth or only the place of residence. However, given people's relatively low mobility at that time, it can be assumed that in most cases, the place of birth was the same as the place of residence. For editorial reasons, a few records from other localities in the United States (New Jersey) and the USSR (Ogrodniki, Olesko, Saint Petersburg, Stara Buda and Supronienty) are not shown here. These were people who decided to return after Poland regained its independence in 1918; in the case of people from Belarus and Ukraine, they might also be refugees from the Red Army – unfortunately, this is only an assumption for the time being, as it has not been possible to trace the fate of these people.

The research made it possible to establish the exact place of residence of 1,082 people (graphically depicted in Figure 3). The largest number of workers (455, or 42 per cent) came from the pre-war Białystok Voivodeship, while 395 (36.5 per cent) of them came from the Białystok District [German: *Bezirk Bjelostock*] and as many as 60 people (approximately 5.5 per cent) came from the Suwałki Region (which was annexed to the governmental district of Gumbinnen in 1939). These figures show that the Germans began their intensive economic exploitation immediately after the occupation of these areas.

The second largest source of labour was the governmental district of Ciechanów [German: *Regierungsbezirk Zichenau*], with 385 workers (35.5 per cent). The high position of this area is not surprising due to its geographical proximity, and from the administrative point of view, it belonged to the same province as Klaipėda – East Prussia. Due to their agricultural character and lack of natural resources, these areas were already struggling economically before the war. The high unemployment rate was compounded by German orders, such as the ban on gatherings, which forced many young people out of education and into unemployment. As Edward Zawadzki recalled:

Yes, it was a difficult time for young people of my age. There were no schools, and the Germans

³¹ A. Arbušauskaitė, A. Bubnys, *op. cit.*, pp. 28–31.

³² *Ibid.*, p. 31 Cf. AAN, 202/III/144, p. 34.

did not take people that young to work. They had enough hands among the elderly, and there wasn't much work in a town like Maków Mazowiecki. Anyone who got a job in a German enterprise felt lucky and thought that this was a way to avoid being sent for forced labour. Many of the older people had already been deported. The rest were loitering in corners, not knowing what to do with their free time. ... It was dangerous at home, because at any moment the police could come in and take them away, as if they belonged to them. ... What could the young people do? Practically nothing. Play cards at most.³³

What is surprising is the number of workers who came from central Poland – mainly from the governmental district of Łódź (110 people). This might be related to the German settlement campaign in Lithuania. Due to its convenient location, Łódź (or Litzmannstadt, as it was called under the German occupation) became the base for the Central Immigration Office [German: *Einwandererzentralstelle*; EWZ] in autumn 1940, and it was here that Lithuanians subject to the terror apparatus of Nazi Germany were also sent.³⁴ It must not be forgotten that this was an area directly incorporated into the Reich, and the flow of labour could be conveniently regulated by the *Arbeitsamts*. A total of 125 people (11.5 per cent) came from these areas, excluding the governmental districts of Gumbinnen and Ciechanów: 112 (10.3 per cent) from the governmental district of Łódź, eight from Inowrocław, two from Bydgoszcz, two from Gdańsk, and one from Poznań. People from the annexed areas accounted for almost 90 per cent of the total. The overall picture is completed by workers from the General Government (89, or approximately 8 per cent).

As Figures 4 and 5 show, half of the workers (50.2 per cent) were sent to work in Klaipėda at an extremely young age, only 14 to 22 years old (born in 1917–1925). A large part of them (13.4 per cent) were born between 1926 and 1929, which clearly shows a tendency to employ the youngest possible workers, especially juxtaposed with the fact that another important significant group (17.4 per cent) were people who could not have reached the age of 30 during the war.

Unfortunately, there were times when children as young as 13 were sent to work, and this was no coincidence.³⁵ This was in line with German regulations, by which work was compulsory in the General Government from the age of 14, and in the territories incorporated into the Reich – from the age of 12.³⁶

³³ Edward Zawadzki, born 10 II 1926 in Maków Mazowiecki. R. Degiel (ed.), *Ostpreussen*, *op. cit.*, p. 211.

³⁴ Alvinas Gailius (1895-05-12-1942-08-18) – Lithuanian official and correspondent in Kaunas. H. Jenkis, *Die Annahmestievereinbarung zwischen Deutschland und Litauen von 1939 und die memelländischen KZ-Insassen*, "Annaberger Annalen" 2015, No. 23, pp. 75–77, 80, 84.

³⁵ Piotr Suchodolski from Majdan (Gmina Szypliszki, Suwałki County). In 1940, at the age of 13, he was taken from a list compiled by the village elder and deported to work in Klaipėda, and then in an unknown direction, after which he disappeared without a trace. AIPN, BU 2448/50, p. 230.

³⁶ Kyril Sosnowski, "Ohne Mitleid". *Dziecko w systemie hitlerowskim*, Warsaw - Poznań, 1962, p. 142.

Type of Work

After examining a sample of 200 random forced labourers in the Klaipėda Region, it was found that most of them (136, or 68 per cent) worked in agriculture. The second largest group (59; 29.5 per cent) worked in industry as locksmiths, carpenters or coachmen, or at the port, shipyards, brickyards, pulp mill, textile factory or sawmills. Only four (2 per cent) worked building trenches and other fortifications, and barely a handful were employed as domestic labourers or in forestry.

As seen above, people were sent to jobs that did not require any major qualifications. However, there were exceptions. Jan Sopelewski from Jednorozec wrote in his memoirs that before being sent to Klaipėda, he took a two-week course in milking cows in Ciechanów run by a local German named Baran.³⁷

Working at construction companies such as Domscheidt's, Lehmann's³⁸ or Lobert's was not the easiest, and this often resulted in attempts to escape;³⁹ people who did not make it were fired and were not taken back, even if they wanted to be (for example, due to lack of other sources of livelihood).⁴⁰ In addition, work in the construction industry was characterised by a certain volatility and going just where the work was, as Tadesz Wójcicki testified to the Gestapo:

In May 1940, I came to Ciechanów... After about a month ... the labour office in Ciechanów placed me in Klaipėda at Lobert's construction company. I worked at Lobert's for about five months, and then, through the labour office in Klaipėda, I came to the Schützenhaus in Klaipėda and worked there as a labourer until 3 February 1942.⁴¹

One of the largest employers was the Klaipėda pulp mill [German: *Zellstoff- und Papierfabrikation Memel*], a branch of the company based in Aschaffenburg. It turns out that the work at this factory was not among the worst. Stanisław Jopek testified:

The pay and the food were good. But I only wanted to go back to my parents in Schröttersburg [Płock]. For this reason, I left Klaipėda with my colleagues [on 25 August 1942].⁴²

In late 1944 and early 1945, during the final months of World War II, Oberpräsident of East Prussia Erich Koch infamously ordered the construction of fortifications in Prussia, claiming that this was necessary for survival, even though he himself was already in Berlin.⁴³

³⁷ Jan Sopelewski, "Wspomnienia wojenne 1939–1945", *Rocznik Przasnyski*, 2014, No. 1, pp. 265–271.

³⁸ AIPN, GK 629/8494, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Władysław Duch, born 13 February 1924.

³⁹ AIPN, GK 629/3860, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Murzyn Stanisław.

⁴⁰ AIPN, GK 629/6969, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Józef Włodarski, born 30 September 1891 in Steinhausen [Polish: Bielsk].

⁴¹ AIPN, GK 629/7001, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Wójcicki Henryk Tadeusz.

⁴² Stanisław Jopek, born 31 May 1923 in Płock. On 13 November 1942, he was detained by the criminal police in Płock. At first he was placed in the Steinhausen AEL [German: *Arbeitserziehungslager*; "work and education camp"] before being sent to the Gestapo in Klaipėda. He was moved to the pulp mill in Klaipėda on 15 July 1942. AIPN, GK 629/8947, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Stanisław Jopek.

⁴³ Grzegorz Białuński, *op. cit.*, p. 484.

Treatment

The Polish prisoners of war seem to have been treated fairly. The number of working hours did not exceed the norm (e.g. 88 working hours between 1 and 15 January 1940). Wages were meagre (RM 4.54–11.36 for a fortnight's work in January 1940), but they did not differ significantly from what civilian forced labourers in the Reich earned, which was generally RM 30 per month. They also got free board and lodging, as well as medical care at the hospital in Šilutė.⁴⁴

Like other *Ostarbeiters* ("Eastern workers" – foreign slave workers gathered from occupied Central and Eastern Europe), Polish forced labourers were generally treated less favourably, especially compared to people from Western European countries. There was even a legal basis for the differentiation. The so-called "Polish decrees" [German: *Polenerlässe*] of 8 March 1940 regulated many areas of everyday life, such as contacts with Germans, visits to public institutions (as well as cinemas, churches, etc.), and so on. They also introduced the requirement to wear the "P" badge on every garment worn, and placed Poles under the authority of the Gestapo, thus denying them criminal justice.⁴⁵ The decrees went so far as to allow medical care to be withheld, pregnancies to be terminated, and children born in the Reich to be Germanised or even killed as part of the *Sonderbehandlung*.⁴⁶

The first signs of mistreatment usually appeared during the recruitment itself. People often found themselves in a no-win situation where they were ordered to obediently go to work, with the threat of severe reprisals for their entire family if they did not comply. Henryk Wejman recalled:

I had no choice. Not reporting to the gendarmerie was tantamount to the arrest of my whole family. I registered with the Arbeitsamt, and then reported to the gendarmerie station with this office's stamp on the so-called "registration card". They found me on the registration card, and after ticking off my name, they warned me that if I avoided going to Germany, my whole family would be sent there.⁴⁷

The journey to Klaipėda promised more of the same. At each station, a cordon of gendarmes separated them workers from the rest of the population, fearing that one of them might escape. Henryk Wejman continues:

The journey began and lasted almost two days. By morning we realised that we were going north-west. There was a break of several hours in Olsztyn. We were each given black coffee in a paper cup and a slice of bread with marmalade at the station. We were not allowed to get out of the wagons. There were gendarmes standing along the wagons... When we reached Königsberg,

⁴⁴ A. Arbušauskaitė, A. Bubnys, *op. cit.*, pp. 27–28.

⁴⁵ Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländereinsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Berlin 1999, p. 77ff.

⁴⁶ Bohdan Łukaszewicz, "Praca przymusowa w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1978, No. 3, p. 489.

⁴⁷ AIPN, GK 193/245, p. 2.

just like in Olsztyn, the station was full of gendarmes and you couldn't get out of the wagons. By midnight we were on our way. In the forenoon we were at our destination. On the platform there was a sign that said "Memel". Nobody knew this town – nobody had ever heard of it.

People destined for agricultural work were basically sent to a slave market. The way this worked was that on the agreed day, the local farmers would gather and then choose a labourer from the people there; after completing the formalities (including paying a fee), they would take the labourer to their farm. Many memoirs mention the shame and humiliation of this almost ancient spectacle. Even those who ended up in decent families rarely had the opportunity to live in suitable conditions. As Jan Sopelewski recalled:

In Klaipėda I lived in an attic. The conditions were difficult – it was quite cold in the room, and they didn't even give me a quilt, just two thin blankets. I made a pillow for myself from a sack that I stuffed with hay. I also plugged the gaps in the walls with hay to keep the draught out. And seeing that it was an attic, it was also poorly lit.⁴⁸

On farms, it was common for workers to live and eat in the same rooms, but normal relations between the master and the workers never developed, as is well illustrated by the recollection of Stefan Zarzycki, a Pole from the Płock area who ended up on a farm near Klaipėda:

[The master] did not avoid giving me work that was beyond my strength. He locked me up for the night, taking my shoes and clothes. He pinned a piece of paper on the door to the kitchen, where I went for meals, that said "Vorsicht, Pole ist dein Feind" ["Beware, a Pole is your enemy"]. He often shouted and even beat me for not understanding German and not following orders properly.⁴⁹ One former "slave owner" from Ostpreussen (East Prussia) explained the mistreatment of forced labourers by the laws of war: Our sons were fighting at the front. There was a shortage of manpower. It is natural for conquered peoples to have to work for the victors. They were slaves and we treated them as such. Some treated these working cattle better, others worse. After all, there had to be some justice. They were, for the most part, riffraff.⁵⁰

The topic of sexual violence is taboo in historiography, and so far only a few historians in Poland have made any progress in this field.⁵¹ The German landlords' sense of superiority, better material and social situation or impunity encouraged this type of abuse, and it can be assumed that this was part of the daily life of female forced labourers in Klaipėda. However, sources contain few records of this problem, because the women themselves were often ashamed to share these experiences. So far, only one woman associated with Klaipėda has been found who admitted to being a victim of sexual assault during World War II.⁵²

⁴⁸ Jan Sopelewski, *op. cit.*

⁴⁹ Bohdan Kozięło-Poklewski, B. Łukaszewicz, *Dzieciństwo i młodość ze znakiem „P”: wspomnienia*, Olsztyn, 1982, p. 184.

⁵⁰ Andrzej Sakson, *op. cit.*, p. 106.

⁵¹ The most recent exemption includes Ostrowska's book published in 2018, which had a resounding echo in Poland. Joanna Ostrowska, *Przemilczane: seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej* / Joanna Ostrowska, Warsaw, 2018.

⁵² In: "Wspomnienia z czasów II wojny światowej", Anna Podczarska (b. 1923) recalls one such horrific experience.

German women were off limits for Poles, and the punishments for any violations were severe. This is why a Pole named Edward Grzybowski was hanged in the village of Kebeliai [German: *Köbeln*] near Priekulė. The execution took the form of a spectacle that was to reverberate among all the foreign workers in the area. As Marian Gąsiorowski testified:

The farmer Schudnagis, who I was working for at the time, told me to go the nearby town of Priekulė, some 4-5 kilometres away, so that I could see something. On the way there, I met a lot of other Poles walking in the same direction. About 200 Poles who had been put to work in the area had gathered in a square on the edge of town. Gallows had been set up in the square, and near it there was a large group of German functionaries dressed in green-grey, yellow and black uniforms...The condemned man was a young Pole – he was about 21 or 22, slim and tall. He was handcuffed. They brought him right into the square. A civilian read the verdict in Polish. ... From the verdict, it became clear that the Pole had been sentenced to death for having physical relations with a German woman. At the end, it was emphasised that any foreigner who committed a similar crime would face the same punishment.⁵³

According to a 10 January 1940 order issued by the Armed Forces High Command [German: *Oberkommando der Wehrmacht*; OKW], a prisoner of war could even face the death penalty for offences of this type, but contrary to Lietz's claim, not in all cases.⁵⁴ Józef Kilichowski was twice accused of rape by a German woman named Luise Stöllger (born 12 April 1926 in Galzdonai); the Pole vehemently denied this, claiming that they had only had intercourse once, and that it was Stöllger herself who had initiated it.⁵⁵ Unlike Grzybowski, Kilichowski was not sentenced to death. He was probably put in prison in Tilsit before being sent by the Gestapo to the concentration camp in Stutthof in 1944. Thus, the death penalty was not imposed in all cases. The death penalty required activation of the *Sonderbehandlung* procedure, which involved many levels of the German terror apparatus and may have been used primarily to intimidate foreigners.

Escape Attempts

By far the most important reason for attempting to escape from forced labour was the

⁵³ Witness Marian Gąsiorowski's investigation protocol. B 162/19015.

⁵⁴ Zygmunt Lietz, *op. cit.*, p. 48.

⁵⁵ Józef Kilichowski, born 8 III 1915 in Gdańsk, resided in Lisków in Tuchola county before the war. Captured by the Germans on 29 IX 1939 (POW ID number 27445). He was transferred to work for farmer Barsties in Žemaitkiemis Village (Šilutė County). In 1942 accused of having sexual contacts with Luise Stöllger. It was the practice in Nazi Germany to send to a concentration camp after serving an imposed prison sentence. That is why it is assumed that he had been imprisoned in Tilsit, before on 24 V 1944 Gestapo Tilsit issued a protective custody order (*Schutzhaftbefehl*) and sent him to Stutthof concentration camp, where he was admitted on 5 VI 1944. Józef Kilichowski's personal files, Arolsen Archives, 11.41.2/KEN-KIRI/00029712/0001; KL Stutthof registration book, SMA, I-II-E-10-19, p. 19; A. Arbušauskaitė, A. Bubnys, *op. cit.*, p. 30.

harsh living conditions, as Stanisław Murzyn⁵⁶ testified before the gendarmerie:

In June 1940 I was placed by the Myszniec Labour Office at Domscheidt's in Klaipėda. I worked there until 25 December 1941 and then left my job secretly without any reason. I travelled from Klaipėda to Szczytno by train. I walked from Szczytno to Pełty and crossed the border at Pełty, and then stayed at home and helped my father with the farming. ... I don't want to go back to Domscheidt's because I'm sick and the work there is too hard for me.

But other less obvious reasons were just as common. Henryk Wójcicki testified that the reason for his escape attempt was a telegram about his mother being ill.⁵⁷ Franciszek Dukalski admitted that the reason that he ran away was simple homesickness.⁵⁸

The escape route for the forced labourers took them through the regions of Suwałki and Ciechanów. These areas had been annexed by the Reich, but because of their Polish character, the fugitives could count on being aided in their escape by the locals. This does not mean that these areas were completely safe. The German police even tried to find their informants in smaller towns, who had no objection to "selling" the fugitives to the police. When they uncovered an incident, the local Gestapo officers were often content with giving the fugitives a beating and sending them back to where they came from.⁵⁹ For this reason, the help of the locals could really contribute to a successful escape. For example, a farm hand in Macikai named Marytė Musvydaitė helped her Polish friend and a group of Russians in the summer of 1943 by first supplying them with water, and then guiding them across the Lithuanian border.⁶⁰

Some of the fugitives fell into the hands of the Gestapo in Ciechanów or Płock. As a rule, the first detention was not associated with major repression and usually ended with incarceration in an AEL [German: *Arbeitserziehungslager*; "work and education camp"].⁶¹ However, the posts had some discretion here and the treatment of the case ultimately

⁵⁶ Stanisław Murzyn, born 27 March 1910 in Pełty (Ostrołęka County), escaped from forced labour in Klaipėda on 27 January 1942 and remained in hiding until his arrest on 12 September 1942. On 16 September, he was sent to the Scharfenwiese [Polish: Ostrołęka] AEL. On 17 September 1942, he was sent to the border police [German: Grenzpolizei-Kommissariat; GPK] at Memel. No information was found about his further fate. AIPN, GK 629/3860, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Murzyn Stanisław.

⁵⁷ Henryk Tadeusz Wójcicki, born in Warsaw on 3 May 1919, was sent to forced labour in Klaipėda in May 1940. He escaped on 3 February 1942, but was detained just one day later at the railway station in Ciechanów. After serving his sentence at the Zichenau [Polish: Ciechanów] AEL, he was sent back to work. AIPN, GK 629/7001, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Wójcicki Henryk Tadeusz.

⁵⁸ Franciszek Dukalski, born on 15 January 1902 in Sisice (Pułtusk County). On 16 May, he was sent by the Pułtusk Labour Office to work at the paper factory in Klaipėda. He worked there until 3 October 1942, at which point he left his job without authorisation. AIPN, GK 629/404, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Franciszek Dukalski.

⁵⁹ CA, sygn. III 49/19, Report by Stefan Kosko from the Suwałki-Augustów Region: killing of the confidant Pawlukaitis in the village of Dębniak, p. 88.

⁶⁰ Arūnė L. Arbušauskaitė, Arūnas Bubnys, *op. cit.*, p. 43.

⁶¹ Józefa Góralczyk, born 16 March 1926 in Maków Mazowiecki. On 19 March 1940, she was sent to forced labour on a farm in Budrikai (Klaipėda Region), from which she later escaped. When the German authorities caught her, she was sent back to forced labour. AIPN, BU 2448/1080, p. 5.

depended on how the officer presented it in the final report, as a false confession was enough to end up in the hands of the Gestapo, which was tantamount to the prisoner being moved to a concentration camp.⁶² Stefan Kozłowski belonged to a special group.⁶³ He escaped from forced labour in Klaipėda on 22 June 1942 and took up employment with a company in Przasnysz. However, on 1 September, he was arrested in connection with his earlier escape and put in an AEL in Przasnysz. Kozłowski's case is special in that he had the misfortune of ending up in the hands of the Gestapo when Heinrich Himmler issued Resolution IV 656/42g on 12 December 1942 ordering the placement of an additional 35,000 people in concentration camps due to increased military necessity, which was probably related to the Battle of Stalingrad. As a result, Kozłowski was sent to the Stutthof Concentration Camp, where he managed to survive to see the end of the war.⁶⁴

Liberation

The end of forced labour in Klaipėda was brought by the offensive of the Soviet Army and the occupation of the city on 28 January 1945. As early as October 1944, Hitler ordered a mass evacuation, and the workers were forced to leave together with their masters. The evacuation route was via Königsberg, where the German hoped to board a ship and sail to the West. If the workers had not yet separated from their German masters earlier, this is where they were liberated. Encounters with the Russian Army were not always the most pleasant, especially because of the NKVD. As Jan Soplewski recalled:

In February 1945, Russian troops were approaching Königsberg. We took a skinny horse, a carriage, tinned food – a lot of it, about three sacks – and set off for home. We didn't get far – the NKVD caught us just four hours later. We were thrown into a basement. We sat there for about two months, or maybe even longer. The basement was small, about one and a half metres high. We lay there, side by side, like sardines. Those Russians were worse than the Germans. The soldiers didn't pick on us that much, but the NKVD... They made me take off my trousers and checked if I had any money. They also took away our papers and photos. My shoes were gone because they had taken them from me earlier. An officer with the rank of major interrogated me. He asked me what I was doing at a Germanic man's place.⁶⁵

Unfortunately, not all returns home were happy endings that meant a return to nor-

⁶² Stanisława Michalak, born 20 September 1920 in Błędowo, worked as a farmer in Trušėliai (German: Truschellen; Klaipėda Region), from where she later escaped. She was detained on 21 May 1943 by gendarmerie from Baranów. She was placed in an AEL in Soldau (now Działdowo) for 56 days. The testimony that she had been released proved to be untrue. When this was discovered, it was decided to send her to the Border Police Commissariat [German: *Grenzpolizeikommissariat*] in Klaipėda. On 2 July 1943, she was taken to the Gestapo prison in Klaipėda. No information was found about her further fate. AIPN, GK 629/3584, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Stanisława Michalak.

⁶³ AIPN, GK 629/2163, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Stefan Kozłowski.

⁶⁴ IPN Gd 623/75, Prosecutor's Office of the District Court in Gdynia 1945–1950.

⁶⁵ Jan Soplewski, *op. cit.*

malcy. Former workers sometimes died soon after due to the inhumane work or mistreatment that they had been forced to endure.⁶⁶

Reparations

The Polish government still sees World War II reparations as an open question,⁶⁷ but an agreement was reached in 1991 that resulted in the establishment of the Foundation for Polish-German Reconciliation [Polish: *Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”*; German: *Stiftung „Polnisch-Deutsche Aussöhnung”*], which a year later began providing material aid to former victims of forced labour in the Third Reich.⁶⁸ Former workers from Klaipėda also applied for assistance:

In 1941, in April, I was deported for labour ..., I worked in a factory in Memel, now Mielno, Sz-melc [sic] Street until the end of the war. ... I am appealing to the local authorities in Piotrków Trybunalski to the Insepktorat [at] Młynarska Street No. 3 for compensation, because those who were deported to forced labour in Germany probably deserve some compensation. ... I should submit papers ... [but] during the war I lost my papers, I have no witnesses either.⁶⁹

The letter above (personal details withheld for privacy) unfortunately reflects the situation of many other applicants. Torn from their homes, they were forced to work below their qualifications or waste time they could have spent on education. After the war, they ended up in a devastated country and spent most of their lives in humble conditions. The possibility of receiving financial support only appeared towards the end of their lives, but was often denied for administrative reasons: rarely did anyone keep their documents for that many years (if at all), and the years also blurred the details of the past.⁷⁰

Summary

The article presented here was not a systematic study of the issue of forced labour in Klai-

⁶⁶ Wacław Aksinowicz from the village of Łowocie (Gmina Szypliszki) died after his return in hospital – by different accounts, he was either 19 or 22 years old. IPN Bi 1/1035, k. 59–60, 278–280, 282; Bi 1/1234, k. 245–247.

⁶⁷ “The regulation of war reparations is a recurring theme in speeches by top Polish politicians. Donald Tusk wchodzi w buty PiS? Mówi o odszkodowaniach za wojnę od Niemiec”, in: *Business Insider* (12 II 2024), [online], in: <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/donald-tusk-wchodzi-w-buty-pis-mowi-o-odszkodowaniach-za-wojne-od-niemiec/mz40p96> [18-03-2024]; J. Noch, “Wstyd, że premier sobie na to pozwala”. Duda atakuje Tuska za prawdę o reparacjach wojennych, in: *Na Temat* (28 February 2024), [online], in: <https://natemat.pl/544247,duda-nagle-zaatakowal-tuska-w-tle-sprawa-reparacji-wojennych-od-niemcow>, (2024-03-18).

⁶⁸ “The manner in which compensation was paid was often met with dissatisfaction and even ended up before the European Court of Human Rights: European Court of Human Rights (HUDOC) ruling in *Woś v. Poland*”, pp. 5–6, [online], in: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-68533"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (2024-03-18).

⁶⁹ Search correspondence No. 1645606, 6.3.3.2/125518071, ITS Digital Archive, Arolsen Archives.

⁷⁰ One of the positive aspects of the establishment of the Foundation for Polish-German Reconciliation was the impetus to collect information on the repressions suffered by Poles during World War II. On the one hand, there is official correspondence, and on the other hand, there are numerous studies that provide lists of victims at the local level.

pėda during World War II, but merely an attempt to shed light on a small part of it, while signalling the possibilities offered by the latest technologies. By collating a relatively large research sample – data on 2,179 people – it was established beyond a doubt that the Germans deliberately recruited the youngest possible workers, separating them from their families and often wasting the most precious years of their lives to meet the growing demands of the German wartime economy. The sample examined shows that the origin of the vast majority of employees was determined geographically, so nearly 42 per cent of the individuals studied were from the nearest Polish regions – Białystok District and the Suwałki Region. The second largest group (35.5 per cent) came from the governmental district of Ciechanów (German: *Regierungsbezirk Zichenau*), so people from the annexed areas accounted for almost 90 per cent of the total. One surprise was the number of workers who came from central Poland – mainly from the governmental district of Łódź.

The sample surveyed revealed that the vast majority of workers (around 70 people) were employed in agriculture. Meanwhile, roughly 30 per cent of the labourers worked in industry. These were simple jobs. The Nazi laws that were enacted pushed the Polish population to the margins, even allowing people to be executed for having contact with Germans. As a rule, the forced labourers worked in poor conditions, but there were exceptions and many accounts speak of fair treatment of Poles.

The author hopes that his attempt to present the situation of forced labour in the Third Reich, even in such a small part, will encourage more detailed research on this topic. The history of the area of what was once East Prussia, by being cut short so drastically, may encourage cross-border and transnational cooperation between different communities and institutions, not only from Poland, Lithuania and Germany, but also from Ukraine and hopefully someday – Russia as well.

Sources and literature

Sources

1. Central Archives of Modern Records [Polish: *Archiwum Akt Nowych*; AAN] in Warsaw, sign. 2/471/0/-/4, Polish Consulate in Klaipėda. German-Lithuanian economic relations trade negotiations after the occupation of Klaipėda. Report from the Polish Embassy in Berlin, 202/III/144,
2. Institute of National Remembrance [Polish: *Instytut Pamięci Narodowej*; IPN] in Warsaw
3. BU 2448/1080, questionnaires of the Main Commission for the Investigation of German Crimes in Poland
4. GK 193/245, entries submitted to the editorial board of the newspaper *Robotnik Rolny* for a competition on forced labour in the Third Reich. Relation of Henryk Wejman
5. GK 629/404, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Franciszek Dukalski

6. GK 629/2163, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Stefan Kozłowski
7. GK 629/3584, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Stanisława Michalak
8. GK 629/6969, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Józef Włodarski
9. GK 629/7001, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Wójcicki Henryk Tadeusz
10. GK 629/8947, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Stanisław Jopek
11. GK 629/8494, Gestapo Zichenau / Schröttersburg, case of Władysław Duch
12. Institute of National Remembrance in Białystok [Polish: *Instytut Pamięci Narodowej w Białymstoku*; IPN Bi]
13. IPN Bi 1/1035, District Commission for the Investigation of German Crimes – Institute of National Remembrance in Białystok 1984–1991
14. Institute of National Remembrance in Gdańsk [Polish: *Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku*; IPN Gd]
15. IPN Gd 623/75, Prosecutor's Office of the District Court in Gdynia 1945–1950

Arolsen Archives

1. Search correspondence No 1645606, 6.3.3.2/125518071
2. Józef Kilichowski's personal files, 1.1.41.2/KEN-KIRI/00029712/0001
3. Bundesarchiv Ludwigsburg
4. B 162/19015. Erhängung polnischer Zwangsarbeiter wg. Tötlichkeiten gegen Arbeitgeber und verbotenen Umgangs mit deutschen Frauen ...
5. Central Military Archives [Polish: *Centralne Archiwum Wojskowe*; CAW] in Warsaw
6. sign. III 49/19, Home Army. Reports and memories. Report by Stefan Kosko from the Suwałki-Augustów Region: killing of the confidant Pawlukaitis in the village of Dębniak
7. Stutthof Museum Archives (SMA)
8. Stutthof concentration camp record book, sign. I-IIE-10-19
9. Ossolineum Library at the Ossoliński National Institute [Polish: *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*] in Wrocław
10. sign. 15459/II, mf 9807. Anna Podczarska (b. 1923), "Wspomnienia z czasów II wojny światowej" ("Memoirs from World War II").

Printed sources

1. *Ostpreussen: wspomnienia Polaków wywiezionych na roboty przymusowe do Prus Wschodnich w latach 1939-1945*, ed. R. Degiel, Warsaw, 2010.
2. Fedorowicz Halina, Litwin Jerzy, *Dzienniki: zapisy z robotów przymusowych w Prusach Wschodnich 1944-1945*, Gdańsk; Sztutowo 2016.

3. Soplewski Jan, "Wspomnienia wojenne 1939–1945", *Rocznik Przasnyski*, 2014, No. 1.

Internet

1. <https://www.bildarchiv-stpreussen.de/suche/?qp=quelle%3Dundefined%3A94#!start=139022> [accessed: 18 March 2024].
2. http://memel.klavb.lt/MD/MD1965/MD1965_0402.pdf [accessed: 18 March 2024].
3. <https://www.hwph.de/images/pa4/Los0544.jpg> [accessed: 18 March 2024].
4. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-68533"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) [accessed: 18 March 2024].

Literature

1. Arbušauskaitė Arūnė L. and Bubnys Arūnas, "Nazi Germany-controlled POW camps in the environs of Šilutė 1939–1944", in: *Macikai House of Death: The WWII Prisoner of War and Gulag Camps 1939–1955 in the Environs of Šilutė*, ed. E. Jankauskienė, Vilnius, 2020.
2. Białuński Grzegorz, "Prusy Wschodnie przyczółkiem Trzeciej Rzeszy?", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2001, No. 3.
3. Brier Robert and Merten Sabine, "Der polnische "Westgedanke" nach dem Zweiten Weltkrieg (1944–1950)", online: <https://epub.ub.uni-muenchen.de/546/> [accessed: 8 February 2024].
4. Buggeln Marc, *Die Zwangsarbeit im Deutschen Reich 1939–1945 und die Entschädigung vormaliger Zwangsarbeiter nach dem Kriegsende: eine weitgehend statistische Übersicht*, Berlin, 2017.
5. *Ostpreussen: wspomnienia Polaków wywiezionych na roboty przymusowe do Prus Wschodnich w latach 1939–1945*, ed. R. Degiel, Warsaw, 2010.
6. Fedorowicz Halina and Litwin Jerzy, *Dzienniki: zapiski z robót przymusowych w Prusach Wschodnich 1944–1945*, Gdańsk; Sztutowo, 2016.
7. Figura-Osełkowska Emilia, "Wspomnienia i pamiętniki więźniów obozów niemieckich oraz robotników przymusowych w Prusach Wschodnich w zbiorach Biblioteki Instytutu Północnego im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2020, Vol. 309, No. 3.
8. Gmitruk Janusz, "Wstęp", in: *Ostpreussen: wspomnienia Polaków wywiezionych na roboty przymusowe do Prus Wschodnich w latach 1939–1945*, ed. R. Degiel, Warsaw, 2010.
9. Gmitruk Janusz and Pawłoś Dariusz, "Przedmowa", in: *Berlin : wspomnienia Polaków z robót przymusowych w stolicy III Rzeszy w latach 1939–1945*, ed. E. Kubaczyk, Warsaw, 2012.
10. Grządziński Zbigniew and Sowa Józef, *Zniewoleni*, Częstochowa, 2010.
11. Herbert Ulrich, *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländereinsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Berlin, 1999.
12. *Macikai House of Death: The WWII Prisoner of War and Gulag Camps 1939–1955 in the Environs of Šilutė*, ed. E. Jankauskienė, Vilnius, 2020.

13. Jenkis Helmut, "Die Amnestievereinbarung zwischen Deutschland und Litauen von 1939 und die memelländischen KZ-Insassen", *Annaberger Annalen*, 2015, No. 23.
14. Koziełło-Poklewski Bohdan, *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, Warsaw, 1977.
15. Koziełło-Poklewski Bohdan, *Łukaszewicz Bohdan, Dzieciństwo i młodość ze znakiem „P”: wspomnienia*, Olsztyn, 1982.
16. Lietz Zygmunt, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warsaw, 1982.
17. Łossowski Piotr, *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warsaw, 2007.
18. Łukaszewicz Bohdan, "Praca przymusowa w Trzeciej Rzeszy w latach II wojny światowej", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1978, No. 3.
19. Madajczyk Czesław, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warsaw, 1970, Vol. 1.
20. Ostrowska Joanna, *Przemilczane: seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej / Joanna Ostrowska*, Warsaw, 2018.
21. Overy Richard James, "Mobilization for Total War in Germany 1939–1941", *The English Historical Review*, 1988, Vol. 103, No. 408.
22. Sakson Andrzej, *Od Kłajpedy do Olsztyna: współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*, Poznań, 2011.
23. Seeber Eva, *Robotnicy przymusowi w faszystowskiej gospodarce wojennej*, Warsaw, 1972.
24. Soplewski Jan, "Wspomnienia wojenne 1939–1945", *„Rocznik Przasnyski*, 1 (2014), pp. 265–271.
25. Sosnowski Kirił, *Ohne Mitleid: Dziecko w systemie hitlerowskim*, Warsaw–Poznań, 1962.
26. Tininis Vytautas, "Political-economic and cultural situation", in: *Lithuania in 1940–1991: The history of Occupied Lithuania*, ed. Anušauskas Arvydas, Vilnius, 2015.
27. Tryk Cezary, "Pracownicy przymusowi w gospodarce leśnej Prus Wschodnich w latach 1941–1944 : (na przykładzie nadleśnictwa Kudypy)", *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2005, No. 3.
28. Woźniak Jerzy, "Wstęp", in: *Berlin : wspomnienia Polaków z robót przymusowych w stolicy III Rzeszy w latach 1939–1945*, ed. E. Kubaczyk, Warsaw, 2012.

Dawid Chomej

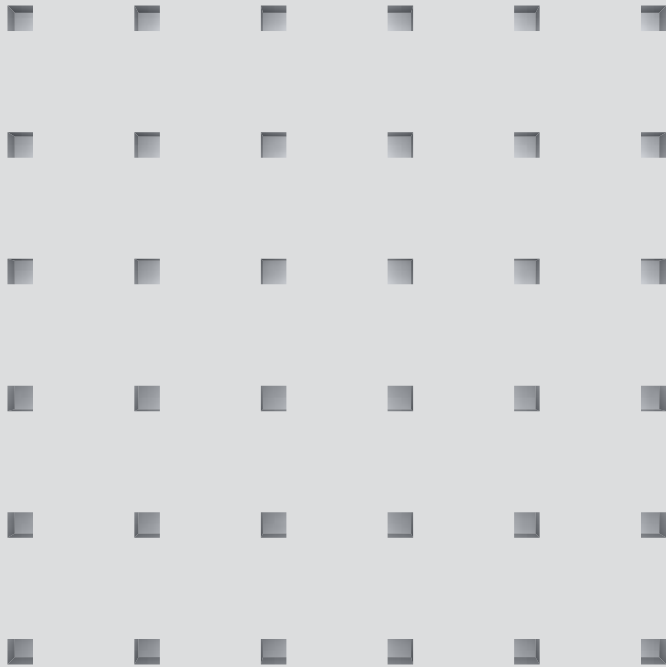
Lenkų priverstiniai darbininkai Klaipėdos krašte Antrojo pasaulinio karo metais

Santrauka

Šiame straipsnyje nagrinėjama lenkų priverstinių darbininkų padėtis Klaipėdos krašte Antrojo pasaulinio karo metais, atskleidžiant mažiau žinomą nacių okupacinės politikos aspektą. Remdamasis Lenkijos tautos atminties instituto tvarkoma duomenų baze, autorius surinko duomenis apie beveik 2 000 lenkų tautybės asmenų, kuriems Klaipėdos krašte buvo taikomi priverčiamieji darbai. Remiantis archyviniais tyrimais ir asmeninių liudijimų analize, tyrime nagrinėjama šių darbininkų demografinė padėtis, kilmė, darbo sąlygos ir elgesys su jais. Nacistinei Vokietijai okupavus Klaipėdą, vietiniai gyventojai buvo išskeldinti, o karo meto darbo jėgos poreikiams tenkinti į šalį buvo atvartyti užsienio darbininkai. Prievarta buvo mobilizuoti lenkų darbininkai, daugiausia jauni ir iš ekonominiu požiūriu nepalankių regionų, tokių kaip Ciechanovas. Su šiais darbininkais buvo žiauriai elgiamasi, jiems buvo taikomi diskriminaciniai įstatymai, dažnai jie dirbo ir gyveno nesaugiomis sąlygomis. Straipsnyje aptariama lenkų darbininkų patirtis įvairiose pramonės šakose, įskaitant statybas ir žemės ūkį, ir analizuojami motyvai, dėl kurių jie bėgo nuo priverstinio darbo. Straipsnyje taip pat nagrinėjamas opus seksualinio smurto prieš lenkų darbininkes klausimas, kuris istoriografijoje dažniausiai lieka nepastebėtas. 1945 m. sovietų kariuomenei išvadavus Klaipėdą, priverstinis darbas regione baigėsi, tačiau daugelis darbininkų susidūrė su tolesniais sunkumais, įskaitant sovietų valdžios institucijų netinkamą elgesį. Straipsnio pabaigoje pateikiami apmąstymai apie pokario žalos atlyginimo procesą ir raginama tęsti mokslinius tyrimus bei tarpvalstybinį bendradarbiavimą, siekiant visapusiškai suprasti priverstinio darbo Klaipėdos regione istoriją ir jo ilgalaikį poveikį nukentėjusioms bendruomenėms.

Reikšminiai žodžiai: Antrasis pasaulinis karas, priverstinis darbas Antrojo pasaulinio karo metais, lenkų darbininkas, gestapas, gestapas *Zichenau / Schröttersburg*, Klaipėda, *Memelgebiet* (Klaipėdos kraštas), Tautos atminties institutas

RECENZIJS

Klaipėdos istorijos lūžinis epizodas – 1923 metai

Recenzija kn.: Severinas Vaitiekus, „Kas mūsų – kova įgysim“. *Lietuvių žvalgybos vaidmuo sujungiant Didžiąją ir Mažąją Lietuvą*. Lietuvos Respublikos Valstybės saugumo departamentas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2023.

Doc. dr. Vytautas Jokubauskas

Klaipėdos universitetas

Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas

✉ vytautas.jokubauskas@ku.lt

Nuvilnijo per Lietuvą dar vienas šimtmečio jubiliejus. Tokių jubiliejų pastaraisiais metais būta daug: Lietuvos valstybės atkūrimo – 1918 m. Vasario 16-osios, Lietuvos kariuomenės – 1918 m., Steigiamojo Seimo – 1920 m., Lietuvos universiteto Alma Mater – 1922 m. ir kt. Vienas jų – tai 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos valstybės šimtmetis. Ta proga surengta daug renginių, konferencijų, parengta radijo laidų, sukurta kino filmų, muzikos kūrinų. Išleistas pašto ženklas. Tačiau išleisti proginę monetą Lietuvos bankas galimybių nerado¹, nors Klaipėdos miesto savivaldybės sudaryta komisija tai inicijavo dar kelis metus prieš jubiliejinius metus... Skaitytojus pasiekė ne vienas naujas leidinys apie šimtmečio senumo įvykius, jų svarbą Lietuvos visuomenei bei valstybei.

Lietuvos Respublikos Seimas 2021 m. birželio 17 d. nutarimu Nr. XIV-428 paskelbė 2023-uosius metus Klaipėdos krašto metais. Tai paskatino 1923 m. Klaipėdos krašto istorijos tyrimus ir atminimo įamžinimą. Nors ši tema akademinio aktualumo neprarado, o istorikui Vygantui Vareikiui prieš tris dešimtmečius atskleidus Lietuvos kariuomenės ir šaulių indėlį² į Klaipėdos krašto prijungimą diskutuotinių klausimų nemažėja, dažnai dar dominuoja romantinis šios temos naratyvas. 2023 m. Klaipėdoje surengtos valstybinės laidotuvės, perlaidojant Jono ir Reginos Budrių palaikus uostamiestyje. Vilniuje ir Klaipėdoje vyko tarptautinis akademinis renginys, konferencija, skirta Klaipėdos krašto jubiliejiniams metams – „*The Annexation of the Klaipėda (Memel) Region to Lithuania, 1923: Its International Significance and Legacy in the Context of European Borderland Micro-Regions*“. Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus ir Klaipėdos universiteto istorikų bendromis

¹ Martynas Vainorius, „Klaipėda neverta net monetos“, 2024-03-19, [internete] in: <https://www.atviraklaipeda.lt/2022/12/27/klaipeda-neverta-net-monetos/> >.

² Vygandas Vareikis, „Klaipėdos krašto užėmimas“, in: *1923 metų sausio įvykiai Klaipėdoje, Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. IV, Klaipėda, 1995, p. 35–40.

pastangomis parengta kilnojamoji paroda „1923-ieji. Klaipėda ir Lietuva: istorija, politika, diplomatija“. 2023 m. ji eksponuota Klaipėdoje, Vilniuje, Kaune, Kėdainiuose, Šiauliuose. Klaipėdos universiteto ir Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus istorikų kolektyvas, remiant uostamiesčio savivaldybei bei Lietuvos Respublikos Kultūros ministerijai, išleido šaltinių rinkinį³, kuriame įvairiais pjūviais atskleidžiamas Klaipėdos krašto prijungimas prie Lietuvos valstybės. Istorikas Vasilijus Safronovas parengė atskirą šaltinių leidinį, skirtą Jono Polovinsko-Budrio egodokumentams atskleisti⁴. Žurnalistas ir filmų kūrėjas Rimas Bružas sukūrė trijų dalių dokumentinių filmų ciklą: „Nuo Mėmelio iki Klaipėdos“. I dalis „Lietuviai ir lietuvninkai“; II dalis „Kylanti pūga“; III dalis „Po audros“. LRT rodė šio filmo premjerą 2023 m. rugpjūčio 6 d.⁵ Tai tik keli pavyzdžiai, liudijantys apie dėmesio 1923 m. mastą ir kontekstą, į kurį pateko knyga „Kas mūsų – kova įgysim“.

Klaipėdos prijungimo 1923 m. prie Lietuvos Respublikos vertė ir prasmė gali būti suvokiama įvairiai. Pirmiausiai – palyginus, kaip vystėsi skirtingi Rytų Prūsijos regiono miestai. Istoriko V. Safronovo teigimu, „XIX–XX a. sandūroje dėl specifinės ekonominės konjunktūros regione Klaipėdos miestas iš esmės stagnavo, o Tilžės perspektyvos atrodė kur kas palankesnės. <...> 1871–1910 m. laikotarpiu Klaipėdos gyventojų skaičiaus augimas (1,13 karto) buvo visai nežymus palyginti su to paties laikotarpio Tilžės augimu (1,93 karto), ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą Tilžė jau buvo beveik dvigubai didesnis už Klaipėdą miestą.“⁶ Tilžė XX a. pirmoje pusėje buvo didesnis ir svarbesnis lietuvių kultūrinis centras nei Klaipėda. Bet XXI a. Tilžė buvo sustingusi bei demografiškai ženkliai sumažėjusi (1939 m. – 59 tūkst. gyventojų, o 2023 m. – 39 tūkst.). O Klaipėda buvo išaugusi trigubai, ji – Lietuvos vartai į pasaulį. Klaipėdos augimas ne tik Tilžės kontekste byloja apie miesto sėkmę. Greitimas uostamiestis – Liepoja. Tai jau priešingas pavyzdys. 1863 m. Liepojoje gyveno 9970 gyventojų, o 1911 m. jau tik 83 650 gyventojai. Vis dėlto panašiu laikotarpiu kaip ir paminėtais Klaipėdos bei Tilžės duomenų atvejais, Liepoja demografiškai išaugo dar labiau – 8,39 karto. Ir palyginti buvo gana latviškas miestas: 1881 m. ten gyveno 31,6 proc. latvių; 1897 m. – 38,6 proc. o 1911 m. – 43 proc. miesto gyventojų buvo latviai. Po daugiau nei šimtmečio, 2023 m. Liepojoje buvo 67 tūkst. gyventojų, iš jų latvių – apie 59 proc. Svarbi XIX a. inovacija – geležinkelio linija – Klaipėda pasiekė 1875 m., Liepoją 1871 m., o Tilžę – 1865 m. Visi trys miestai turėjo vandens kelius (Tilžė – ant Nemuno kranto, kiti du buvo uostamiesčiai), juos XIX a. antroje pusėje pasiekė geležinkelio tinklas. Tačiau ir Klaipėda, priešingai nei

³ 1923-ieji: Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos. Dalyviai ir jų liudijimai, sudarė V. Safronovas. Klaipėda, 2023.

⁴ Vasilijus Safronovas, *Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos. Jono Budrio atsiminimai ir jų kritinė analizė*, Klaipėda, 2023.

⁵ Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos šimtmečiui – dokumentinių filmų ciklas, 2024-03-22, [interaktyvus], in: <<https://www.lrt.lt/naujienos/tavo-lrt/15/2048067/klaipedos-krasto-prijungimo-prie-lietuvos-simtmečiui-dokumentiniu-filmu-ciklas>>.

⁶ Vasilijus Safronovas, „Dėl miestų lituanizavimo proceso ištakų ir specifikos“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2015, Nr. 1 (36), p. 50–51.

Liepoja, ir Tilžė, būdama Vokietijos pasienio provincijos miestu, neturėjo savo natūralaus ekonominio *hinterlando* (liet. užnugario), kuris be politinių bei infrastruktūrinių kliūčių būtų sudaręs sąlygas uostamiesčio augimui. Ši problema išsprendė 1923 m.

Lietuvos valstybė su Klaipėda ir jos uostu turi daug didesnį jūrinės valstybės svorį, galimybę užsitikrinti ekonominį saugumą. Tai ir padarė tarpukariu, 4-ojo dešimtmečio pabaigoje, kai Vokietija įvedė sankcijas ir uždarė sieną prekybai. Profesorius Kazys Pakštas rašė, kad „tautų jūreiviškumas pareina toli gražu ne vien nuo krantų ilgumo, bet žymiai daugiau nuo to, kaip tie jūros krantai yra panaudojami jūreivystei, žvejybai, pramonei ir sveikatai.“⁷ Tarpukariu romantiškai samprotauta, kad Vilnius – tai Lietuvos širdis, o Klaipėda – šalies plaučiai. Ir be vieno, ir be kito organizmas (turbūt ir politinis) arba žūva, arba komos būsenoje prijungiamas prie dirbtinio gyvybės palaikymo. Vilnius sieja Lietuvos Respubliką su valstybine istorija – Lietuvos Didžiąja kunigaikštyste, leidžia jausti, suvokti ir įsivaizduoti, jog 1918 m. Vasario 16 d. aktas nebuvo istorinio valstybingumo pradžia. O Klaipėda jungia su pasauliu, savo jūrine tradicija, buvusiu religiniu bei kultūriniu kitoniškumu atveria kitą, platesnį pasaulėvaizdį. Klaipėdos kraštas – tai trupinėlis to mažo lopšio, iš kurio, pirmiausiai dėl konfesinių ir politinių priežasčių, sklido raštas ir lietuviškas spausdintas žodis. Ten, Karaliaučiaus universitete 1718 m. buvo įkurtas⁸ ir su pertraukomis iki 1944 m. veikė lietuvių kalbos seminaras, pirmiausiai skirtas dvasininkų bei mokytojui rengimui ir t. t. Argumentų, kodėl toks svarbus Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos Respublikos vardijimą galima būtų ir tęsti. Tai pagrindžia aktualių tyrimų svarbą apie bendrą Prūsijos (Prūsų ar Mažosios Lietuvos) istoriją ir apie 1923 m. Klaipėdos krašto prijungimą prie Lietuvos Respublikos.

Į šios recenzijos autoriaus rankas žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ leidėjų pastangomis pateko dar viena 2023 m. išleista knyga – Severino Vaitiekiaus „Kas mūsų – kova įgysim“. Lietuvių žvalgybos vaidmuo sujungiant Didžiąją ir Mažąją Lietuvą“. Dovana nebuvo įteikta dykai, paprašyta perskaičiuos raštu reflektuoti. Pateiksime potyrių, minčių ir įžvalgų, kilusių skaitant minėtą knygą, santrauką.

Knyga estetiškai išleista, kietas viršelis suteikia 624 puslapių gausiai iliustruotam leidiniui stabilumo bei tvirtumo. Knyga suskirstyta į 3 dalis, juose – 12 skyrių bei 67 poskyriai. Dalis knygos poskyrių skirti ne 1923 m. įvykiams nagrinėti, o atskleisti vėlesniems procesams, pristatyti svarbių asmenybių biografijas. Yra turinys, pratarmė, santrumpų sąrašas bei asmenvardžių rodyklė. Tačiau stokojama šaltinių ir istoriografijos sąrašų, net ir bendrai pateiktų kaip literatūros sąrašas. Tai skaitytojui atima galimybę greitai ir patogiai susipažinti su darbe naudotos medžiagos baze, pasigilinti į labiau dominančius aspektus. Mokslo biurokratijos požiūriu šio veikalo statusas tarsi neįvardintas – kas tai? Studija,

⁷ Kazys Pakštas, „Dinaminė jūros programa“, *XX amžius*, 1939-04-17, Nr. 85 (837), p. 3.

⁸ Ona Aleknevičienė, „Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras 1718–1723 m.“, *Senoji Lietuvos literatūra*, 2018, t. 46, p. 15–55.

sintezė, monografija? Bet neradus nuorodos apie bent du mokslininkus recenzentus bei neaptikus santraukos jokia užsienio kalba (gal vokiškai ar prancūziškai skaitantiems tyrėjams būtų įdomu susipažinti su esminėmis tezėmis?) šis bei tas paaiškėja. Remiantis Lietuvos mokslo tarybos klasifikaciją, tai – ne monografija, ne studija, ne sintezė, į šaltinių rinkinį irgi nepanašų. Tai, ko gera, „kitos knygos“. Proginis leidinys 100-mečio proga, teksto formuluotės ir informacijos pateikimo lengvumu turėtų būti skirtas mokslo sklaidai bei istorijos populiarinimui. Knyga gyvens savo gyvenimą, džiugins skaitytojus ir, labai tikėtina, „nesusitiks“ su šia recenzija. Kurioje tenka ne tik pasidžiauti, bet ir aptarti tam tikrus labiau akademinis aspektus. Toks jau recenzijų žanras – atsiliepti apie... Juolab kai prieš knygą leidžiant recenzentų nebuvo, arba jie nenurodyti.

Pratarinėje autorius teigia, jog „kai kurie istorijos tyrinėtojai ir mėgėjai linkę sumenkinti Lietuvos valstybės ir jos žmonių žygio Klaipėdos krašte reikšmę ir svarbą“. Tuo teiginiu grindžia knygos aktualumą: „mūsų tikslas ir noras – Klaipėdos sukilimą parodyti tokį, koks jis buvo, remiantis konkrečiais tų dienų dokumentais ir liudijimais.“ (p. 10). Tačiau pirmu atveju autorius nenurodė nė vieno pavyzdžio, kas tie tyrėjai, menkinantys 1923 m. Klaipėdos istorijos įvykius. O antru atveju tų dienų liudijimai – problema. Nes, visų pirma, tai savalaikiai dokumentai, sudaryti įvykiams vykstant. Ir visai kas kita – po kelių, keliolikos metų ar ištisų dešimtmečių parašyti prisiminimai, kuriuos galima įtakoją rašančiųjų atmintis bei įvykiai, atsitikę tarp prisimenamų dalykų ir egodokumento sudarymo. Knygos autorius konstatuoja, kad „sukilimo dalyvių liudijimai ne tiktai papildė sukilimo dokumentų bazę, bet ir įneša neatitikimų bei prieštaravimų.“ (p. 11). Todėl deklaruotas knygos tikslas ir noras išsiaiškinti tiesą susikerta, o autorius šauna kontrolinį šūvį – „dokumentai turėjo būti naikinami, įsakymai perduodami žodžiu, užrašai apie sukilimo eigą ir jo dalyvius draudžiami.“ (p. 10). Iškyla metodologinis klausimas – kaip parodyti sukilimą tokį koks jis buvo, kai savalaikiai šaltiniai naikinti, įvykiai nedokumentuoti, o dalyvių prisiminimai – priešaringi ar netikslūs? Taigi knygoje turėtų būti pristatoma ne tai, kaip viskas vyko, o tai, ką įmanoma rekonstruoti remiantis turima medžiaga, perteikiant knygos autoriaus vertybines nuostatas bei pasirinkimus – ką ir kaip išryškinti bei pateikti.

Žvalgyba įvardijama kaip metodologinė šios knygos prieiga, tačiau tai nėra joje nuosekliai pastebima. Dalis skyrių ir poskyrių tolimi nuo žvalgybos. Skaitant pasigendama aiškesnio pristatymo, kaip knygoje suvokiama žvalgyba ir kontržvalgyba, kokie jų skirtumai, koks jų veiklos santykis su propaganda ir t. t. Tai detalės, kurioms, siekiant aiškumo, galima buvo paskirti įvade viena kitą pastraipą ar puslapį. Skirtumas toks – žvalgyba veikia užsienyje ir atlieka šias operacijas: renka informaciją ir (arba) vykdo įtakos operacijas. Kontržvalgyba⁹ veikia šalies viduje, jos tikslas – nustatyti kitų valstybių žvalgybos veiks-

⁹ „Kontržvalgyba“, 2024-03-26, [internete], in: <https://www.vle.lt/straipsnis/kontrzvalgyba/>

mus bei juos užkardyti. Knygoje atsiranda netikslumas: jeigu pareigūnai veikė Klaipėdos krašte po 1923 m. sausio 15 d., siekdami užkardyti išorės jėgų inspiruotas veiklas, jie negalėjo priklausyti žvalgybai. Tai kontržvalgyba.

Įdomus autoriaus apsisprendimas skirtinguose skyriuose tą patį asmenį įvardinti kitu asmenvardžiu. Vienur – Jonas Polovinskas-Budrys nurodomas kaip Polovinskas, o kitur – kaip Budrys. Sugluminti tuos, kurie mažiau įsigilinę 1923 m. Klaipėdos istoriją, gali ir tai, kad knygoje minimas ne vienas Budrys. Štai 85–86 puslapiuose yra aprašomas ir kitas Budrys – Klaipėdos krašto ūkininkas, kurio pavardę, iš dalies ir tapatybę prisiėmė Lietuvos karininkas J. Polovinskas. Gal nuoseklus apsisprendimas visur rašyti „J. Polovinskas-Budrys“ būtų išsprendęs abi minėtas problemas bei palikęs tikrosios asmens pavardės dėmenį tapatybėje. Būtų pravertęs šio aspekto (kad knygoje Budrys ne visada sinonimas Polovinskiui) aptarimas ir pristatymas pratarmėje ar įvade.

Iliustracijų gausa bei įvairovė palieka gerą įspūdį, tačiau dalis nuotraukų kelia klausimų. Štai 22 p. įdėta nuotrauka su aprašu: „Gen. *Dominique Joseph Odry* išvyksta iš Klaipėdos 1921 m. (MLIM)“. Nuotraukoje tikrai negali būti 1921 m. fotografuotas vaizdas Klaipėdoje, nes rikiuotėje Lietuvos kariai – husarai, kurių uniformos dėvėtos tik nuo 1923 m. 27 p. matome dvi įdomias nuotraukas su Pirmojo pasaulinio karo metu sugriautos Tauragės vaizdais, o 28 p. – dvi puikios nuotraukos su Švėkšnos vaizdais. Tačiau lieka neaišku, kaip apgriautos Tauragės ir Švėkšnos vaizdai siejasi su žvalgyba Klaipėdoje 1923 m. Knygoje aptinkame ir 1812 m. Tauragės konvencijai tarp Prancūzijos ir Prūsijos atminti paminklo Požerūnuose nuotrauką (p. 222), kurios sąsajos su knygos turiniu abejotinos.

2020 m. Lietuvos istorijos institutas išleido istoriko Česlovo Laurinavičiaus monografiją, kurioje analizuojamos Vilniaus ir Klaipėdos problemos XX a. pradžioje. Leidinyje aptariamos Lietuvos Respublikos galimybės perimti Klaipėdos krašto kontrolę dar 1919–1920 m.¹⁰ Minimas tyrimas galėjo praplėsti ir recenzuojamos knygos skyrių apie 1919–1920 m. įvykius, susijusius su Klaipėdos politiniu statusu (p. 19). O aptariant „žemaičių bataliono“ aspektą (p. 20–22) liko nepastebėti 1937 m. skelbtas Antano Vasiliausko¹¹ ir 2023 m. publikuotas Silvos Pocyťės¹² tyrimai, kurie padėtų pagilinti bei praplėsti šio „žemaitiško“ Prūsijos lietuvių karinės veiklos epizodo analizę.

Recenzuojamos knygos autorius, man regis, nepagrįstai preiziumuoja, kad 1923 m. pilna apimtimi, be išlygų buvo sujungtos dvi Lietuvos – Didžioji ir Mažoji (p. 11, 149 ir kt.), tai konstatuodamas net leidinio pavadinimu. Gal kai kuriais aspektais ir diskutuotinos enciklopedinės žinios, bet Mažoji Lietuva apima apie 11 tūkst. 500 km² teritoriją su tokiomis

¹⁰ Česlovas Laurinavičius, *Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genezė. Anglų ir rusų „Didžiojo žaidimo“ Baltijos aspektas*, Vilnius, 2020, p. 266–267.

¹¹ Antanas Vasiliauskas, „Žemaičių batalionas“, *Karo archyvas*, 1937, t. 8, p. 211–244.

¹² Silva Pocyťė, „Prūsijos lietuviai ir Lietuvos nepriklausomybės kovos 1919 m. pirmoje pusėje“, *Karo archyvas*, 2023, t. 38, p. 73–107.

vietovėmis kaip Tilžė, Ragainė, Įsrutis, Gumbinė, Labguva (tai Karaliaučiaus (Kalininingrado) srities dalis) ir net Geldapė (*Goldap*), esanti šiuolaikinėje Lenkijoje¹³. Tai teritorijos, kurių 1923 m. sausį Lietuvos kovotojai nei atvadavo, nei sujungė, nei prijungė, nei užėmė. Nes 1919 m. pagal Versalio taikos sutartį nuo Vokietijos buvo atkirta šiaurinė Rytų Prūsijos (o ir Mažosios arba Prūsijos Lietuvos) dalis – 2848 km², kurios kontrolę *de facto* perėmė 1923 m. sausio mėn. Lietuvos suformuota Ypatingos paskirties rinktinė. Būtent tik ta dalis Antantės šalių sprendimu 1923 m. vasario 16 d. *de jure* buvo perduota Lietuvos Respublikai, o 1924 m. gegužės 8 d. konvencija numatė to perdavimo sąlygas. Tą teritoriją 1928 m. sausio 29 d. Vokietija pakartotinai pripažino Lietuvos Respublikos dalimi, pasirašydama sienų sutartį. Taigi 1919 m., 1923 m., 1924 m. ir 1928 m. teisės aktai yra juridinis pamatas ir apibrėžia teritorijos priklausomybės pokyčius. Šiems teisės aktams atsirasti sąlygas sudarė Pirmojo pasaulinio karo rezultatai – Vokietijos pralaimėjimas ir Rusijos pirmalaikis pasitraukimas iš karo, pasirašant separatistinę Brest-Litovsko taikos sutartį. Taigi jei sutiksime su teiginiu, kad 1923 m. buvo sujungtos Didžioji ir Mažoji Lietuva, tektų pripažinti, kad lietuviškų knygų leidybos centrai Tilžė, Ragainė, Įsrutis, Gumbinė, o ir Tolminkiemis, kuriame gyveno ir dirbo Kristijonas Donelaitis, yra už Mažosios Lietuvos ribų?! Bet taip tikrai nebuvo ir nėra. Todėl esame priversti diskutuoti tik apie Klaipėdos krašto, 1919 m. naujai sukurto administracinio teritorinio vieneto, prijungimą prie Lietuvos Respublikos. Tai, aišku, lėmė objektyvios aplinkybės. 1910 m. surašymo duomenimis, teritorijoje, kuri 1919 m. sujungta į Klaipėdos kraštą, buvo 141 tūkst. 238 gyventojai, iš jų lietuvių kalbą nurodė gimtąja 69 tūkst. 61 asmuo. Krašte su uostamiesčiu tai sudarė 48,9 proc. gyventojų, be Klaipėdos miesto – 56 proc. Iš viso 1910 m. Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalbą kaip gimtąją nurodė 93 tūkst. 608 gyventojai iš 645 tūkst. 131, t. y. 14,5 proc.¹⁴ Bet absoliuti jų dauguma gyveno teritorijose dešiniajame Nemuno krante, kur sudarė statistinę daugumą. Tokiu pagrindu Antantė Versalio taikos sutartimi galėjo atskirti šią teritoriją nuo Vokietijos ir suformuoti Klaipėdos kraštą.

Kita problema susijusi su terminija, pačia *sukilimo* definicijos atskleidimo stoka. Sukilimas – „valdovo pavaldinių ar valstybės piliečių ginkluota kova su valdžios institucijomis. Mažesnio masto sukilimas vadinamas maištu,“¹⁵ rašoma Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje. Enciklopediniame karybos žodyne nurodoma, kad sukilimas – tai „organizuotas judėjimas, kurio tikslas – nuversti esamą valdžią ardomąja veikla ir ginkluotais veiksmais.“¹⁶ Pasigendame komentaro, jog sukilimas vyko ne Lietuvos valstybės atžvilgiu ir

¹³ Algirdas Matulevičius, Domas Kaunas, „Mažoji Lietuva“, 2024-03-20, [internete] in: <https://www.vle.lt/straipsnis/mazoji-lietuva/>.

¹⁴ Vincas Vileišis, *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje. Ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje*, [3 žemėlapiai], pirmasis leidimas, 1935; Vilnius, 2009, p. 163, 190.

¹⁵ „Sukilimas“, 2024-03-21, [internete], in: <https://www.vle.lt/straipsnis/sukilimas/>.

¹⁶ *Enciklopedinis karybos žodynas*, sudarė P. A. Čiočys [et. al.], Vilnius, 2008, p. 563.

net ne Prancūzijos kaip administravusios kraštą atžvilgiu, bet, kaip deklaruota, tai buvo sukilimas prieš Klaipėdos krašto direktoriją. Tokia deklaratyvioji pusė, o faktinė ta, jog sukilimu arba teise sukilti buvo maskuojamas kruopščiai Kaune suplanuotas karinis žygis. Juo siekta sukurti naują *status quo*, kad, užkardžius alternatyvius projektus, būtų atvertas kelias derėtis arba paspartinti Antantės ir Lietuvos diplomatų derybas dėl Klaipėdos krašto numatyto, bet vilkinto prijungimo prie Lietuvos Respublikos.

Revoliucijos arba teisė sukilti pripažinta¹⁷, nors politiniams subjektams ir nemaloni realybė. Tačiau terminas „Klaipėdos sukilimas“ nuolat naudojamas rašant apie politikų ir karininkų posėdžius Kaune ar kitus įvykius – apie Lietuvos kariuomenės pasirengimą Kaišiadoryse, Panevėžyje ir kitur Lietuvos Respublikoje. Nors knygos autorius rašo, kad tai buvo operacija (p. 84), bet atskleidžia, jog sukilimas buvo inscenuotas (p. 57). Todėl skaitytojams nelengva įvertinti, kaip recenzuojamoje knygoje suvokiamas bei vartojamas „sukilimo“ terminas: enciklopedine ar perkeltine prasme? Turbūt labiau tiktų antrasis variantas, nes ko nebuvo, tai nepaklusimo vadovybei ir valdžiai Ypatingosios paskirties rinktinės kovotojų gretose. Kovotojai viską vykdė griežtai laikydamiesi valdžios Kaune duotų instrukcijų. Panašaus pobūdžio karinių žygių Europoje po Pirmojo pasaulinio karo buvo ne vienas. Artimiausia analogija – Lenkijos generolo Liucijano Želigovskio vadovaujamų pajėgų karinis žygis į Vilnių 1920 m. rudenį (lenk. *bunt Żeligowskiego*). Panašių atvejų tuo laikotarpiu būta ir daugiau. 1923 m. net Švedijos spaudoje, išreiškiant paramą Lietuvai dėl Klaipėdos, buvo stebimasi, kad lietuviai 1923 m. sausį Klaipėdos krašte pritaikė tokią pat strategiją kaip lenkai 1920 m. rudenį Vilniaus krašte¹⁸.

Neneigiame, kad galima tam tikra terminų ekstrapoliacija arba prasmų išaiškinimas, reikalingas konkrečiam išskirtiniam atvejui atskleisti. Pripažintina ir tai, kad lietuviškoje tradicijoje, akademiname ir viešajame diskurse sukilimas turi pozityvią konotaciją. 1794 m. Tado Kosciuškos sukilimas, 1830–1831 m. ir 1863–1864 m. sukilimai įtvirtina sukilimo pozityvą. Pagaliau – XX a. lietuvių tautos laisvės kovos. Todėl enciklopedijose pateiktos „sukilimo“ definicijos tautiniame lietuviškame diskurse gali nuskambėti lyg įžeidūs anachronizmai.

Knygos autoriaus negrinėta tema – sudėtinga, nes dalis visuomenės egzaltuotai adoruoja Klaipėdos krašto *susijungimą* su Didžiąją Lietuva. Vis dėlto yra skeptikų, kurie primygtinai pabrėžia ir reikalauja 1923 m. Lietuvos Respublikos politinius, diplomatinius bei karinius žygius įvardinti kaip agresijos aktą. Tai pastebima Klaipėdoje viešų paskaitų ar ekskursijų metu, kai šios dvi grupės teigia savo tiesas, negirdėdamos kitų. Aptariamoji knyga gali šokiruoti abi puses. Vieni joje neras aiškių, nuosekliai ir koncentruotai

¹⁷ Gintautas Mažeikis, „Revoliucijos morfologija ir idėjos trajektorijos“, in: *Transfers of Power and the Armed Forces in Poland and Lithuania, 1919–1941 = Valdžios transferai ir ginkluotosios pajėgos: Lenkija ir Lietuva 1919–1941 metais*, Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXII. Ed. by V. Jokubauskas, V. Safronovas, Klaipėda, 2016, p. 17–40.

¹⁸ Saulius Pivoras, *Lietuva Švedijos Baltijos politikoje 1917–1991 m.: nuo pripažinimo iki jo atnaujinimo*. Kaunas, 2024, p. 84.

išdėstyty įrodymų apie Didžiosios ir Mažosios Lietuvos valingą *susijungimą*, nes vartojamas *sujungimo* terminas. Tai galbūt implikuoja išorės jėgų poveikį. Kitiems stigs išryškinto fakto, jog procesas buvo labiau karinis ir diplomatinis, jame stigo demokratijos ir visuotinės bei dominuojančios tautos valios – plebiscito akcento. Tiesa slypi kažkur viduryje arba ji pirmoji krenta kovoje pakirsta kulkų. Lieka tik faktai, kurie vėliau verifikuojami, interpretuojami ir net vertinami. Diplomatai ir kariuomenė, ko gera, savo prigimtimi nėra pirmutiniai tautų apsisprendimo teisės bei demokratijos sargai. Kai reikia imtis kompromisų ir naujų *status quo* sukūrimo, labiau veikia *realpolitik* (liet. realioji politika) principai. Lietuvos generolas Leonas Radas-Zenkavičius tarpukariu rašė: „Pasaulis priklausė, priklauso ir priklausys tvirtiesiems. Jėga – tai ta pagrindinė svirtis, kuri nustato kol kas atskirų žmonijos dalių santykius. Tautos gimsta, kovoja, žlunga arba tarpsta.“¹⁹ Faktas, kad Pirmojo pasaulinio karo sukėlimu apkaltinta ir pralaimėjusi Vokietija laimėtojų sąjungininkų buvo skaudžiai ir negailestingai baudžiama dėl milijonų karių bei civilių žūties. O nukentėjo pirmiausiai ne Berlyne įsikūręs politinis ir karinis elitas, bet paribio regionų gyventojai. 1922 m. švedų žurnalistas konstatavo, kad Klaipėdos krašto gyventojai nenori būti prijungti prie gerokai skurdesnės Lietuvos Respublikos, bet „Klaipėdos klausimas turi didžiavalstybinį atspalvį, o vargšai gyventojai dėl to dar labiau tampa *quantite negligeable*.“²⁰ (pranc. nykstantis dalykas, arba asmuo (dalykas), su kuriuo galima nesiskaityti).

Knygoje yra daug įdomių ir išsamiai aprašytų epizodų. Vienas jų – Ypatingos paskirties rinktinės kovotojų kelionė traukiniu per Latvijos teritoriją. Autorius smulkiai pristato dramą, kuri rutuliojosi Latvijos Priekulės geležinkelio stotyje (p. 111–115). Įvardijamos to meto ryšio palaikymo priemonės: 1 komutatorius, 17 telefono aparatų, 54 km telefono ryšio kabelio, 3 lengvieji automobiliai, 2 sunkvežimiai ir 4 motociklai (p. 129). Ši informacija dar pakartojama ir kitame knygos skyriuje (p. 236). Sužinome, jog kiekvienas kovotojas turėjo gauti 1 granatą ir 200 šovinių, tačiau buvo tokių, kurie teturėjo vos 10 ar 5 šovinius (p. 133–134). Severinas Vaitiekus savo knygoje rašo, kad „nebuvo pamiršti ir Klaipėdos lietuviai. Pasak J. Budrio, J. Bruvelaitis atsiuntė dar kelis jaunuolius ir „toku būdu sukilėlių (klaipėdiškių) susirinko šeši. <...> Šie jaunuoliai buvo klaipėdiškiai šauliai arba patikimi vietos lietuviai. Jų užduotis – prasidėjus operacijai rodyti sukilėliams kelius Klaipėdos krašte, būti vertėjais ir tarpininkais tarp vietos gyventojų ir vokiečių.“ (p. 84). Knygos autoriui nurodžius, kad „tikri sukilėliai“ klaipėdiškiai buvo tik šeši jaunuoliai, įdomu būtų rasti tekste ir jų pavardes. Ką gi, aptarimą būtų galima tęsti, bet lai skaitytojai patys atsiverčia ir apmąsto šią knygą.

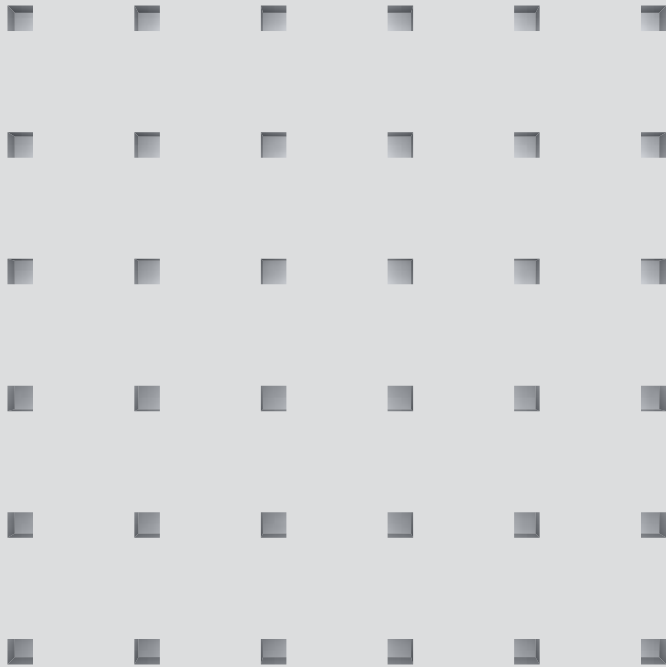
Sukaktys padeda atkreipti visuomenės dėmesį į tam tikrus praeities įvykius, procesus, pasiekimus ir asmenis. Juolab kad recenzuojamame leidinyje gausu pikantiškų detalių,

¹⁹ Leonas Radas-Zenkavičius, *Karas. Karo galybė. Karo mokslas*, Kaunas, 1922, p. 4.

²⁰ Saulius Pivoras, *Lietuva Švedijos Baltijos politikoje 1917–1991 m.: nuo pripažinimo iki jo atnaujinimo*, Kaunas, 2024, p. 84.

leidžiančių skaitytojui įsigilinti į 1923 m. Klaipėdos krašto įvykius. Didžioji dalis pastebėjimų susiję su metodologija, tyrimo prieiga ir terminijos definicijų dviprasmiškumu arba jų atskleidimo stygiumi, bet daugumai skaitytojų įvadais su mokslo instrumentuotės aptarimu nėra įdomūs. Skaitytojus domina pasakojimas ir faktai, o jų knygoje gausu. Tai leidžia knygai prognozuoti pasisekimą tarp skaitytojų ir gal net citatų panaudojimą kitų autorių darbuose. Knyga – prasingas ir įdomus darbas, įsiliejantis į platų Klaipėdos krašto metų minėjimo progą išleistų knygų ir renginių spektrą. Aptarus kelis diskutuotinus knygos aspektus, dera pažymėti, jog šis savalaikis leidinys neabejotinai atras savo skaitytoją.

KRONIKA

Naujas optimistinis pokario laisvės kovų tyrimas

Enrika Kripienė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyr. istorikė

✉ enrika.kripiene@genocid.lt

Gretos Paskočiumaitės disertacija „Lietuvos partizaninio karo pasakojimas: trijų kartų tyrimas“ ir jos gynimas

Šių metų gegužės 17 d. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute vyko šioje institucijoje rengtos Gretos Paskočiumaitės disertacijos „Lietuvos partizaninio karo pasakojimas: trijų kartų tyrimas“ gynimas. Dar nuo studijų Vilniaus universiteto Istorijos fakultete laikų Paskočiumaitė kruopščiai, kryptingai ir sėkmingai gilinosi į Lietuvos pokario laisvės kovų problematiką¹, tad užbėgant už akių paskutinio tyrimo aptarimui iš anksto džiugu, kad vienokio ar kitokio pobūdžio antisovietinės ginkluotos rezistencijos Lietuvoje tema sulaukia dėmesio ir iš jaunųjų tyrėjų.

Atskirai paminėtinas ir pats renginio formatas – jį buvo galima stebėti tiek gyvai, renginio vietoje, tiek ir internetu. Smagu, kad pandemijos metu atsiradusi galimybė daugumą mokslinių renginių stebėti nuotoliniu būdu prigijo mūsų visuomenėje, taip sudarydama puikias sąlygas „aplankyti“ ir sužinoti gerokai daugiau nei įprastai, nepakylant nuo darbo stalo ar sofos savo svetainėje.

Disertacijos gynimas prasidėjo įprastai – gynimo tarybos pirmininkė dr. Lina Būgienė trumpai pristatė disertantę, jos mokslinę veiklą, atkreipdama dėmesį, kad G. Paskočiumaitė dirbo ne tik produktyviai, bet ir šiais laikais jau kone išskirtinai greitai. Darbas parengtas per ketverius metus. Į tribūną stojusi pati tyrimo autorė susirinkusius ir stebinčius anapus ekranų supažindino su atliktu darbu: jo objektu, tikslu, uždaviniais, ginamaisiais teiginiais bei išvadomis. Nagrinėdama skirtingose partizaninio karo dalyvių šeimų kartose gyvuojančių rezistencijos pasakojimų turinį, perdavimą, kismą, Paskočiumaitė atskleidė, kaip ir dėl kokių priežasčių, aplinkybių chronologiškai kito pats minėtas laisvės kovų pasakojimas, koks buvo perdavimo, persakymo procesas. Kaip jis, vykstantis šeimos viduje, koreliavo su okupuotos, o po to – jau atkurtos Lietuvos iš pradžių vos be užgimstančia, kiek vėliau – jau pakankamai brandžia atminties politika. Tyrime pavyko aiškiai užčiuopti ryškius, kartų nulemtus pasakojimo skirtumus – antrosios kartos (laisvės kovų dalyvių vaikų) kalbėjimą galime apibūdinti kaip dualistinį, juose ryškus praradimo (sveikatos, vaikystės, kokybiško, įvairiapusio bendravimo su tėvais) motyvas, o pats pasipriešinimo judėjimas kaip reiškinys iš principo mažai domina, o rezistentų artimųjų

¹ Greta Paskočiumaitė, *1944–1953 m. Lietuvos partizanų ūkis* [bakalauro darbas], Vilniaus universitetas, 2017; Greta Paskočiumaitė, *Lietuvos antisovietinio partizanų karo dalyvių istorinė vaizduotė* [magistro darbas], Vilniaus universitetas, 2019.

atminimas išskirtinai šviesus, trečiosios kartos atstovai (anūkai), nevengia kelti skaudžių ir drąsių, nepatogių klausimų apie karą. Jie nori visapusiškai pažinti karą, kuriame dalyvavo seneliai.

Pastebėtina, kad tokios įdomios ir kartais net kiek netikėtos išvados nuteikia pozityviai. Jos leidžia pagrįstai tikėtis ir viltis, kad jau pakankamai ilgą laiką mokslininkų bendruomenėje aiškiai matomas noras į partizanų kovas žiūrėti visapusiškai, kelti ir nepatogius klausimus, siekiant ne tik istorinio teisingumo, tikslumo, bet ir prisidedant prie kai kurių istorinių traumų *gydymo*, turi šansų sulaukti pritarimo ir platesnėje visuomenėje. Nors tai nėra būtina sėkmingų tyrimų vykdymo sąlyga, vis dėlto visuomenės požiūris šiek tiek įpareigoja, be to, neretai bent iš dalies prisideda prie mokslininkų savicenzūros. Racionalus trečiosios kartos požiūris į partizanines kovas, dėmesys joms, o kartu – drąsa žvelgti kiek kitaip nei iki šiol, suponuoja ir apie tam tikrus, taip pat džiuginančius savaiminius procesus – gyjančias istorines traumas, „užaugusią“ pakankamai brandžios pilietinės visuomenės dalį.

Be jau minėtos pirmininkės, gynimo tarybą sudarė dar keturi nariai: istorikas dr. Darius Juodis, sociologė dr. Sigita Kraniauskienė, politikos mokslų atstovė prof. dr. Ainė Ramonaitė ir etnologė dr. Giedrė Šmitienė. Į komisiją pakviesti skirtingų sričių specialistai atliepė bei iliustravo ir ginamojo darbo tarpdiscipliniškumą. Visi sutarė, kad disertacija išties vertinga, akcentavo sklandžią kalbą, puikų stilių, kuris darbo skaitymą pavertė malonumu. Pristatydamos savo recenzijas ir išsakydami pastabas mokslininkės minėjo, kad iš esmės jų pastebėjimai yra labiau diskusinio pobūdžio. Tik D. Juodis nurodė kelias konkrečias vietas, kur jis sąvokų vartojime pasigedo tikslumo. Didžioji dalis komisijos narių apgailestavo, kad paisant BDAR nuostatų, tyrime interviu pateikėjai yra nuasmeninti ir užšifruoti. Būgienė pastebėjo, kad nežinant asmeninių duomenų kai kurie teiginiai, kur aptariamoms tam tikros laisvės kovų dalyvių ar jų šeimos narių gyvenimo detalės ir pasirinkimai, praranda prasmę. Iškelta idėja, kad ruošiant spaudai monografiją disertacijos pagrindu, gavus sutikimus, kai kurie duomenys galėtų būti atskleisti. Ramonaitė, remdamasi savo vykdomų tyrimų patirtimi, paragino surinktus interviu perduoti į pasirinktą archyvą, kuris užtikrintų, kad svarbią medžiagą esant reikalui galėtų panaudoti ir kiti mokslininkai. Disertacijai vadovavęs prof. dr. Vykintas Vaitkevičius savo kalboje pasidžiaugė kruopščiu ir prasmingu G. Paskočiūmaitės atliktu tyrimu, svarbiomis bei optimistiškai nuteikiančiomis jo išvadomis. Prieš gynimo komisijai išeinant pasitarti, jos pirmininkė pasidžiaugė, kad skirtingų sričių mokslininkai savo dalykiniais pastebėjimais paskatino turiningą ir labai įdomią diskusiją. Disertantė, ko gera, natūraliai jaudinosi, bet stebėtojai neįjautė nežinomybės ar įtampos – juk kiekvienas recenzentas savo kalbą baigdavo žodžiais, kad disertacija neabejotinai atitinka tokio pobūdžio darbams keliamus reikalavimus, o Paskočiūmaitė verta mokslų daktarės vardo.

Belieka tik dar kartą pasidžiaugti puikiu moksliniu tyrimu, skirtu pokario laisvės kovoms, pasveikinti jaunąją mokslininkę ir nekantriai laukti naujų jos darbų.

Moterys partizaniniame kare 1944–1953 m.

Lina Gerdvilytė Natkevičienė

GRTD Vyriausioji specialistė

✉ lina.gerdvilyte@genocid.lt

Jau treči metai LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimų departamento istorikai vykdo LR Vyriausybės remiamą tęstinį projektą „Moterys partizaniniame kare 1944–1953“. Projekto tikslas – visapusiškai ir sistemingai atskleisti moterų vaidmenį Lietuvos partizaniniame kare, parodyti, kad partizanų organizacijoje, ypač paramos struktūrose, itin svarbų vaidmenį vaidino ir moterys, išryškinti moterų dalyvavimo pokario laisvės kovose sociokultūrinės priežastis. Taip puoselėti istorinę atmintį, ugdyti pilietines visuomenės nuostatas, skatinti visuomenę domėtis laisvės kovų istorija.

Itin svarbu su tyrimo rezultatais supažindinti ne tik akademinę bendruomenę, bet ir visus Lietuvos gyventojus, besidominčius Lietuvos partizaninėmis kovomis. Šiuo tikslu LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento istorikai Ramona Staveckaitė-Notari, Andrius Tumavičius, Enrika Kripienė ir vyriausioji specialistė Lina Gerdvilytė-Natkevičienė parengėme paskaitų ciklą. Balandžio–birželio mėnesiais keliavome po Dzūkijos ir Suvalkijos regionus, pristatėme ir diskutavome apie tai, kuo ypatinga ir išskirtinė Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities partizanų veikla, kodėl šio krašto moterys partizanės išsiskiria bendrame Lietuvos partizaninių kovų kontekste bei kokį vaidmenį atliko tarpukario Kauno fenomenas, kuomet į partizanų gretas jungėsi Tauro ir Dainavos apygardos moterys ir vyrai.

Pirmiausia aplankėme Varėnos viešąją biblioteką. Čia pasitiko gausus būrys Varėnos „Ažuolo“ gimnazijos moksleivių, skautų bei jaunųjų šaulių. Buvo džiugu stebėti, kaip jaunimas gilinasi, domisi ir diskutuoja apie Lietuvos partizanų – miško dukterų svarbą Lietuvos partizaniniame kare.

Šakių rajono Tubelių kaimo Zanavykų muziejuje susitikome su trečiojo amžiaus universiteto nariais. Pastarieji uždavė įvairių klausimų, diskutavo ir dalinosi savo tėvų bei senelių istorijomis. Išgirdome gyvų liudijimų apie to meto įvykius. Pakeliui iš Zanavykų muziejaus aplankėme partizanų žūties vietą, kur 1951 m. gegužės 20 d. Kauno r. sav. Altoniškių k. apylinkių miške per karinę-čekistinę operaciją bunkeryje apsupti nusišovė 4 partizanai: Valerija Liktoraitė-Danutė, Juozas Totoraitis-Čigonas, Benediktas Trumpys-Rytas ir Marcelė Žindžiuvienė-Tigrienė.

Kazlų Rūdos Jurgio Dovydaičio viešojoje bibliotekoje bendravome su Kazlų Rūdos Kazio Griniaus gimnazijos moksleiviais. Jų gretose taip pat buvo ne vienas jaunasis šaulys bei skautas.

1 pav. Susitikimas su visuomene Varėnos bibliotekoje

Po renginio aplankėme vietą, kur 1951 m. rugsėjo 4 d. Kauno r. Pabartupio k. MGB užverbuoto buvusio bendražygio partizano Jono Kukausko-Gardenio iškviestas į susitikimą kautynėse su MGB agentų smogikų grupe žuvo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos įgaliotinis ryšiams su Vakarais ir sąjūdžio Visuomeninės dalies politinio skyriaus viršininkas Juozas Lukša-Mykolaitis.

Prienų krašto muziejuje susitikome su gausiu būriu muziejininkų, bibliotekininkų bei Prienų bendruomene, pasidalinusia prisiminimais ir istorijomis. Pasibaigus paskaitai apėjome Prienų miesto vietas, kur Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės partizanė Albina Bunevičiūtė-Aušrelė ir būrio vadas Jonas Valatka-Kardas įvykdė užduotį ir likvidavo Prienų apskrities vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoją, aršų okupantų kolarbantą Praną Kazlauską. A. Bunevičiūtė – drąsi, ryžtinga, griežtų antisovietinių nuostatų mergina, viena iš nedaugelio moterų partizanų, sovietų nuteista mirties bausme.

Važiuodami į Birštoną užsukome į jau minėtos partizanės Albinos Bunevičiūtės-Aušrelės tėviškę Bučiūnuose (Nemajūnų sen.). Aplankėme senąsias Nemajūnų kapines, kuriose palaidotas Aušrelės tėvas Vincas Bunevičius. Jis už partizaninę veiklą 1948 m. buvo represuotas, o 1958 m. grįžo į tėviškę.

Nuvykę į Birštono sakralinį muziejų bendravome su Birštono gimnazijos moksleivių ir mokytojų bendruomene, kultūros darbuotojais. Po paskaitos vyko diskusija parodžiusi, kad jaunimui labai rūpi šis sudėtingas Lietuvos istorijos tarpsnis. Moksleiviai domėjosi iš jų krašto kilusiomis partizanėmis, daugelį jų žino ir laiko įkvepiančiu pavyzdžiu.

2 pav. Paminklas partizanams ir jų rėmėjams Stakliškėse

Paskutinė mūsų kelionė Pietų Lietuvos partizanų keliais – į Merkinės krašto muziejų. Čia diskusijos virė su Varėnos r. Merkinės Vinco Krėvės gimnazijos moksleiviais. Susitikimas vyko simbolinę dieną – birželio 14-ąją. Gedulo ir Vilties diena leido giliau suvokti pokario laisvės kovų svarbą, jaunų žmonių pasirinkimą kovoti už savo valstybės nepriklausomybę.

Po renginio dalyviai Merkinės kryžių kalnelyje pagerbė žuvusių už Lietuvos laisvę atminimą.

Kiekviename miestelyje išgirdome daugybę įdomių klausimų, pasidalijimų savomis ar girdėtomis istorijomis apie šį Lietuvos istorijos laikotarpį. Ypatingo dėmesio sulaukėme iš jaunimo, kuris daug žino, domisi, supranta ir žavisi tais tikraisiais Lietuvos didvyriais, padėjusiais tvirčiausią pamatą tam, kad niekada nesuabejotume, kas ir kodėl esame.

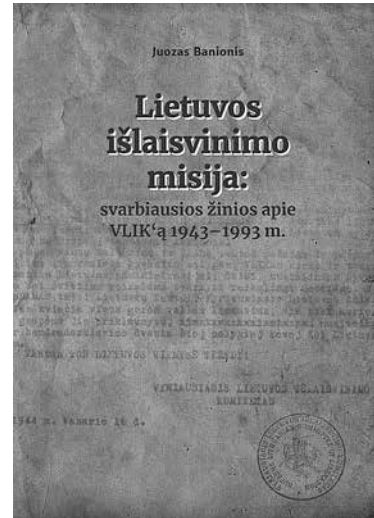
Kita vertus, ne kartą nuskambėjęs klausimas apie kitoje barikadų pusėje kovojusias moteris istorikus-tyrėjus paskatino pasidomėti ir moterimis, tarnavusiomis strībų greto-se. Taigi jaunimo užduoti klausimai skatina plėsti projektą.

Juozas Banionis, *Lietuvos išlaisvinimo misija: svarbiausios žinios apie VLIK'ą 1943–1993 m.*, sudarė Juozas Banionis, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2024, 128 p.

Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas (VLIK'as) pagrįstai laikomas visos lietuvių tautos, o ne vien jos dalies – išsivijios, politinės valios reiškėju.

Leidinyje sekant VLIK'o vadovų veiklos pėdsakais atskleidžiama Lietuvos laisvinimo misija 1943–1993 metais.

Pateikiami priedai: svarbesniųjų VLIK'o datų lentelė, svarbesnieji VLIK'o dokumentai (jų teksto kalba palikta autentiška), svarbesnių VLIK'o leidinių sąrašas ir VLIK'o skelbtas žemėlapis, atspindintis Lietuvos sienų (ribų) raidą.

Darius Juodis, *Prasiveržti pro geležinę uždangą (Lietuvos gyventojų pabėgimai iš SSRS)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2024, 164 p.

Knygoje pateikiami keli prasiveržimo pro SSRS geležinę uždangą laikotarpiai: pirmieji pabėgimai (1940–1941); laikotarpis po SSRS ir Vokietijos karo; partizanų prasiveržimai; Lietuvos gyventojų pabėgimai į Vakarų 6–9 dešimtmečiais bei vėlesni SSRS sudėtyje esančios Lietuvos gyventojų pabėgimai į užsienį.

Knygoje gausu pabėgėlių istorijų, nuotraukų, skelbiami KGB dokumentai iš LYA, asmeninių ir visuomeninių archyvų. Ši knyga – apie SSRS geležinės uždangos laikotarpį, pabėgėlių drąsą ir sumanumą, kagėbistų bei specialiųjų agentų veiklą.

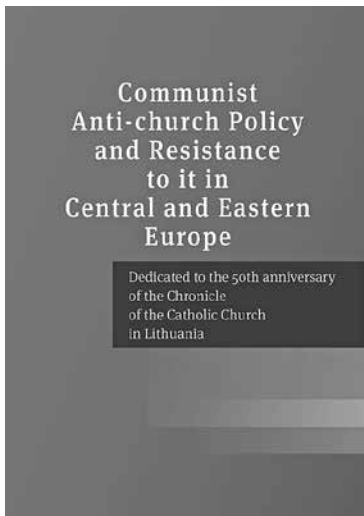
Tai antroji papildyta knygos laida.

Juozas Brazauskas, *Svetimoje padangėje. Istorinė apybraiža*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2024, 208 p.

Istorinė apybraiža „Svetimoje padangėje“ pasakoja apie Lietuvos gyventojų masinį pasitraukimą į Vokietiją 1944–1951 m. Pateikiami to meto liudininkų prisiminimai, laiškai, dokumentų ištraukos. Tai vienas tragiškiausių Lietuvos istorijos puslapių. Pabėgėliai tikėjosi, kad pasitraukimas iš Lietuvos į Vokietiją bus neilgas, kad bus galima netrukus sugrįžti, bet teko gyventi po svetimu dangumi...

***Communist Anti-church Policy and Resistance to it in Central and Eastern Europe*, compiled by Ramona Štaveckaitė-Notari, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras [Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania], 2024, 128 p.**

In 2022, Lithuania was commemorating the 50th anniversary of the Chronicles of the Catholic Church in Lithuania. It is the longest-running and best-known samizdat periodical in Lithuania under the Soviet occupation.

On this occasion, Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania and the Seimas of the Republic of Lithuania organised international conference “Communist anti-Church policy and resistance to it in Central and Eastern Europe”. Historians from the Baltic countries, Poland, Czech Republic, and Hungary shared with their academic research in the field of communist anti-Church policy in Central East Europe.

This book is an academic collection of articles penned by seven scholars, who participated in the Conference and presented their papers.

Rūta Trimonienė, *XX amžiaus antrosios pusės Lietuvos laisvės kovas menančios vietos ir statiniai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2024, 68 p.

Leidinyje apžvelgiami 1940–1941 m. ir 1944–1990 m. sovietų represinių struktūrų vykdytas Lietuvos piliečių genocidas ir kovos už Lietuvos laisvę. Pateikiami duomenys apie įvairiais laikotarpiais statytus paminklus, žyminčius svarbias įvykių ir laidojimo vietas, bei statinius.

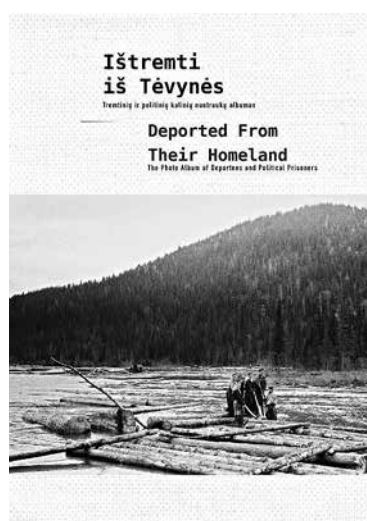
Knygoje pateikti liudininkų prisiminimai, tremtinių ir politinių kalinių atsiminimai leis mokytojams, besidomintiems žmonėms apžvelgti įvykius nuo pirmosios sovietų okupacijos iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.

Ištremti iš Tėvynės: Tremtinių ir politinių kalinių nuotraukų albumas / Deported from their Homeland: The Photo Album of Deportees and Political Prisoners, sudarė Benas Navakauskas, Birutė Panumienė, Violeta Jasinskienė, Elvyra Mickevič, Jolanta Sinkevičiūtė, Julita Milašiūtė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras., 2023, 572 p.

Leidinyje skiriamas 2023 m. tremtinių ir politinių kalinių metams paminėti. 1940–1990 m. sovietų okupuotoje Lietuvoje nuo politinių represijų nukentėjo apie 300 tūkst. žmonių.

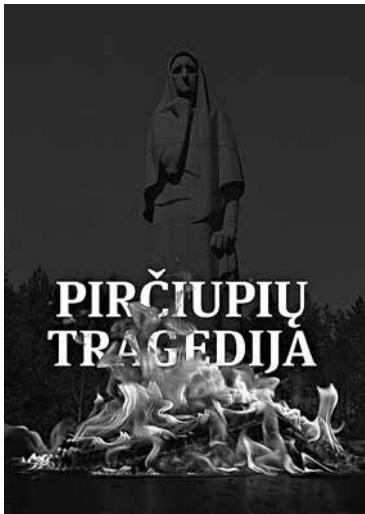
Pateikiama apie 700 nuotraukų, kuriose atsispindi tremtinių ir kalinių likimai: patirtas teroras, prievartinis darbas, išgyvenimo strategijos, tradicijų išsaugojimas, neginkluotą pasipriešinimą tremties vietose ir Gulago lageriuose, žuvusiųjų palaidojimo vietas. Leidinio tekstai parengti lietuvių ir anglų kalbomis.

The publication commemorates the Year of Deportees and Political Prisoners declared in 2023. Between 1940 and 1990, around 300 000 people suffered political repression in Soviet-occupied Lithuania. The terror was aimed at disrupting the structure of the independent Lithuanian society,

changing the ethnic composition of the country, eliminating from the society both those who actively resisted the occupation regime and those who were unsuitable for building Communism due to their social status and kinship ties.

The album contains around 700 photographs, which consistently reconstruct the fates of Lithuanian deportees and political prisoners: the terror they experienced, forced labour in Soviet industry, as well as survival strategies, the preservation of traditions, the unarmed resistance in the places of exile and Gulag camps, and the burial places of the dead. The texts are in Lithuanian and English.

Pirčiupių tragedija, sudarė Arūnas Bubnys, Rytas Narvydas, Andrius Tumavičius, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2024, 128 p.

Antrajame pasauliniame kare nacistinė Vokietija nesilaikė 1899 m. ir 1907 m. Hagos konvencijos nuostatų, draudžiančių atakas prieš nekarinius objektus ir represijas taikiems gyventojams. Tačiau po sovietų partizanų grupės įvykdyto vokiečių karinės vilkstinės apšaudymo Pirčiupiai 1944 m. birželio 3 d. tapo tokių represijų objektu.

Šis leidinys skirtas Naujųjų Pirčiupių tragedijai. Viena- me straipsnyje dėstoma apie vokiečių SS ir policijos 16-ąjį pulką, kurio kareiviai vykdė egzekuciją. Kitame aptariama Rūdinkų girios sovietų partizanų, savo veiksmais išprovokavusių nekaltų žmonių žudynes, būrių susiformavimas, veiksmai. Trečiame pasakojama apie įvykusias žudynes. Publikuojami autentiški išgyvenusiųjų pirčiupiečių liudijimai bei archyviniai dokumentai, nuotraukos.

Apie autorius

IRENA ŠUTINIENĖ – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro vyriausioji istorikė. Mokslinių interesų sritys: socialinė atmintis; etnis ir tautinis identitetas; kartų identitetas; biografiniai tyrimai; socialinių tyrimų metodai.

Laimutė Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta: kolektyvinė monografija*, Vilniaus universitetas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, 216 p.; Irena Šutinienė, „Daugiakultūrio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 225–284; Irena Šutinienė, „Lietuvių migrantų tautinio identiteto transformacijos: tarp aktualizavimo ir asimiliacijos“, *Lietuviškasis identitetas šiuolaikinės emigracijos kontekstuose*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2011, p. 163–184; Irena Šutinienė, „Tautos istorijos pasakojimo simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje“, *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 297–326.

Dr. ARŪNAS VYŠNIAUSKAS – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro vyriausiasis istorikas. Paskelbė virš 80 mokslinių publikacijų recenzuojamuose mokslo leidiniuose istorijos, edukologijos, komunikacijos, politologijos klausimais, keliasdešimt mokslo populiarinimo straipsnių, buvo kelių mokslo knygų sudarytojas ir mokslinis redaktorius. Mokslinių tyrimų kryptys: globalinė istorija; istorija ir geopolitika; istorijos perteikimo problemos šiuolaikinėje visuomenėje; Lietuvos istorijos XIX–XX a. problemos. Naujesni straipsniai: „Apie blokadą, bet ne karinę – humanitarinę pagalbą įveikiant rašymo blokadą“ (2019); „Lietuvos Tarybos 1918 m. Vasario 16-osios Nutarimo / Beschluss teksto transkripcija“ (2020); „Sakralinė Romo Kalantos auka, jaunimo neramumai Kaune ir katalikų padėtis Lietuvoje pagal 1972 m. užsienio spaudos pranešimus“ (2022); „Apie istorijos politikos vinguriavimą Putino Rusijoje traktuojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartį“ (2022).

Dr. KRISTINA BURINSKAITĖ – Genocido ir rezistencijos tyrimų departamento direktorė, sovietinių specialiųjų tarnybų tyrinėtoja, knygų autorė.

Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *Slaptieji KGB archyvai 1954–1991 m.*, dokumentų rinkinys, Vilnius, 2011; Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB. Ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius, 2015; Kristina Burinskaitė, *KGB versus Lithuania 1954–1990 m.*, Vilnius,

2020; Kristina Burinskaitė, „Slaptieji KGB bendrininkai. Agentų veikla šeštajame–devintajame dešimtmečiais“, 2022.

ARVYDAS GELŽINIS – istorikas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centro darbuotojas. 1984 m. pradėjo studijas Vilniaus universiteto Istorijos fakultete. Buvo paimtas į sovietinę kariuomenę, tarnybą atliko Archangelsko srityje. 1986–1991 m. toliau studijavo VU Istorijos fakultete, įgijo istoriko specialybę. Leidinyje „Žemaičių praeitis“ 1989 m. publikavo straipsnį apie Pavandenės (Telšių apskr.) miestelio pokario metų represijas. 1992 m. parengė leidinį „Žemaitija: istorija, žmonės, likimai“. Dirbo kultūros savaitraštyje „Žemaičių saulutė“. Nuo 1998 m. dirba LGGRTC, ilgą laiką – Pasipriešinimo dalyvių (rezistentų) teisių komisijoje, nuo 2020 m. – Okupacinių režimų veiklos tyrimų ir viešinimo skyriuje bei Atmintinų datų darbo grupėje.

RŪTA MATIMAITYTĖ – istorikė, Lietuvos istorijos instituto doktorantė, rengianti disertaciją „Vaikų migracija į sovietų Lietuvą 1944–1960 metais: istorija, atmintis ir trauma“. Doktorantūros studijų metu stažavosi Frankfurto prie Maino Atminties studijų platformoje, Herderio institute ir Nordost institute Liuneburge. Dalyvavo tarptautinėse mokslinėse konferencijose: Lenkijoje, Didžiojoje Britanijoje, Kanadoje ir Vokietijoje.

DAVID SÆTRE LUDVIGSEN – Norvegijos istorikas, istorijos magistras, dirba Vestlando apygardos savivaldybėje (*Vestland Fylkeskommune*). 2013 m. Bergeno universitete parašė magistro darbą, kuriame daugiausia dėmesio skyrė Antrojo pasaulinio karo metais Norvegijoje gyvenusiems lietuviams. Nuo to laiko remdamasis pirminiais tyrimais atliko keletą papildomų darbų, kuriuose taip pat nagrinėjo mėmelenderių padėtį pokario Europoje. Moksliniai interesai – Antrojo pasaulinio karo istorija.

DAWID CHOMEJ – gimė 1991 m. Dobrze Miaste, Lenkijoje. Baigė istorijos studijas Olštyno (Lenkija) ir Fribūro (Šveicarija) universitetuose, doktorantūros studijas Sedlcų universitete, dirba Antrojo pasaulinio karo aukų informacijos centre prie Tautinės atminties instituto archyvo Varšuvoje. Šiuo metu rengia disertaciją apie denonsavimo problemą Cechanuvo regione Antrojo pasaulinio karo metais. Domisi priverstinio darbo Rytų Prūsijoje Antrojo pasaulinio karo metais problema ir trėmimais vykdant operaciją „Vysla“. Dalyvavo rengiant įvairius leidinius, susijusius su vokiečių okupacija Lenkijoje Antrojo pasaulinio karo metais.

MAGNUS ILMJÄRV – Talino universiteto vyresnysis mokslo darbuotojas. Tyrimų sritis: kultūra ir visuomenė, istorija ir archeologija. M. Ilmjärv, „Sovietų Sąjunga, Latvijos kairieji socialdemokratai ir dešiniųjų ekstremistų perversmo Latvijoje 1927 m. klausimas“, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 18 (2023), Magnus Ilmjärv, „Latvijos ir Lietuvos komunistai transnacionaliniame Kominterno pasaulyje prieš Didįjį terorą“ (estų k.), *Acta Historica Tallinnensia* 2021, Nr. 27/1.

Notes on Authors

IRENA ŠUTINIENĖ – senior historian at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Research interests: social memory; ethnic and national identity; generational identity; biographical research; social research methods. Laimutė Žilinskienė, Sigitą Kračiauskienė, Irena Šutinienė, *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta: kolektyvinė monografija* [Born in Socialism: The First Generation of the Soviet Era. A Collective Monograph], Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2016, 216 pages. Irena Šutinienė, “Daugiakultūrio miesto istorija komunikacinėje tautinių grupių atmintyje: Klaipėdos ir Vilniaus atvejai” [The History of a Multicultural City in the Communicative Memory of National Groups: The Cases of Klaipėda and Vilnius], in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje* [From Basanavičius and Vytautas the Great to Molotov and Ribbentrop: Transformations of Memory and Remembrance Cultures in the 20th–21st Centuries], Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, pp. 225–284. Irena Šutinienė, “Lietuvių migrantų tautinio identiteto transformacijos: tarp aktualizavimo ir asimiliacijos” [Transformations of the National Identity of Lithuanian Migrants: Between Actualisation and Assimilation], in: *Lietuviškasis identitetas šiuolaikinės emigracijos kontekstuose* [Lithuanian Identity in the Contexts of Contemporary Emigration], Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2011, pp. 163–184. Irena Šutinienė, “Tautos istorijos pasakojimo simboliai Lietuvos gyventojų tautinėje vaizduotėje” [Symbols of the Narrative of the Nation’s History in the National Imagination of Lithuanian Residents], in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, pp. 297–326.

Dr. ARŪNAS VYŠNIAUSKAS – senior historian at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Has published over 80 scientific papers in peer-reviewed publications on history, education sciences, communication and political science, as well as dozens of popular science articles; was the compiler and scientific editor of several science books. Research directions: global history; history and geopolitics; problems of conveying history in modern society; problems of 19th- and 20th-century Lithuanian history. More recent articles: Arūnas Vyšniauskas, “Apie blokadą, bet ne karinę – humanitarinė pagalba įveikiant rašymo blokadą” [On Blockade, but Not Military – Humanitarian Aid in Overcoming Writing Blockades], *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai* [The Factors of Education in Modern Society], 2019, Vol. 4, pp. 377–397; “Lietuvos Tarybos 1918 m. Vasario 16-osios Nutarimo/Beschluss teksto transkripcija” [Transcription of the Text of the 16 February 1918 Resolution/Beschluss of the Council of Lithuania], *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai*, 2020, Vol. 5, pp. 215–240 (2020); “Sakralinė Romo Kalantos auka, jaunimo neramumai Kaune ir katalikų padėtis Lietuvoje pagal 1972 m. užsienio spaudos pranešimus”

[*Romas Kalanta's Sacred Sacrifice, Youth Unrest in Kaunas, and the Situation of Catholics in Lithuania According to 1972 Foreign Press Reports*], in: *Neginkluotas pasipriešinimas: prielaidos, patirtys, retrospektyva minint Romo Kalantos pasiaukojimo jubiliejinius metus 1972–2022 [Unarmed Resistance: Assumptions, Experiences and Retrospective in Commemorating the Jubilee Year of Romas Kalanta's Sacrifice, 1972–2022]*, Vilnius, 2022; "Apie istorijos politikos vinguriavimą Putino Rusijoje traktuojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartį" [*About the Meandering of the Politics of History in Putin's Russia in the Treatment of the 23 August 1939 Non-Aggression Pact Between Germany and the Soviet Union*], *Genocidas ir rezistencija [Genocide and Resistance]*, No. 51, 2022.

Dr. KRISTINA BURINSKAITĖ – director of the Genocide and Resistance Research Department, Soviet special services researcher, author. Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *Slaptieji KGB archyvai 1954–1991 m., dokumentų rinkinys [Secret KGB Archives, 1954–1991: A Collection of Documents]*, Vilnius, 2011. Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB. Ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m. [The LSSR KGB. Ideology, Politics and Activities, 1954–1990]*, Vilnius, 2015. Kristina Burinskaitė, *KGB versus Lithuania 1954–1990*, Vilnius, 2020. Kristina Burinskaitė, *Slaptieji KGB bendrininkai. Agentų veikla šeštajame–devintajame dešimtmeciais [Secret KGB Accomplices. Agent Activities from the 1950s to the 1980s]*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2022.

ARVYDAS GELŽINIS – historian and long-time employee of the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Graduated from the Telšiai Žemaitė Secondary School in 1984 and enrolled in the Vilnius University Faculty of History. In autumn of the same year, was drafted into the Soviet army. After serving in Arkhangelsk Oblast, he continued his studies at the VU Faculty of History in 1986–1991 and earned his degree as a historian. During the years of the national revival, he became interested in Lithuania's post-war history and began collecting recollections about it. Published an article in *Žemaičių praeitis [The Samogitians' Past]* in 1989 about post-war repressions in the town of Pavandenė (Telšiai District). Prepared a publication entitled *Žemaitija: istorija, žmonės, likimai [Samogitia: History, People, Fates]* in 1992. Worked for the culture weekly *Žemaičių saulutė [The Samogitian Sun]*. Has been employed with the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania since 1998, where he served for a long time on the Commission for the Rights of Participants in the Resistance; since 2020, he has been working in the Department for Researching and Making Public the Activities of the Occupation Regimes and on the Working Group for Dates to be Commemorated.

RŪTA MATIMAITYTĖ – historian and doctoral student at the Lithuanian Institute of History who is preparing her dissertation entitled "Migration of Children to Soviet Lithuania in 1944–1960: History, Memory and Trauma". Interned at the Frankfurt Memory Studies

Platform, the Herder Institute and the Northeast Institute in Lüneburg as part of her doctoral studies. Has participated in international scientific conferences in Poland, Great Britain, Canada and Germany.

Dr. MAGNUS ILMJÄRV – Senior Researcher of Tallinn University, his research field: culture and society; History and Archaeology. M. Ilmjärv, „The Soviet Union, Latvian Leftist Social Democrats, and the Question of a Right-wing Extremist Coup in Latvia in 1927“ *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 18 (2023); Magnus Ilmjärv, Estonian, „Latvian and Lithuanian Communists in the Transnational World of the Comintern before the Great Purges“, *Acta Historica Tallinnensia* 2021, 27/1.

DAVID SÆTRE LUDVIGSEN – Norwegian historian, master's degree in history, works for Vestland Fylkeskommune. Finished his thesis from the University of Bergen in 2013, focusing on people from the Lithuanian area in Norway during the Second World War. Has since then done some additional work based on the initial research, including looking into the situation of the Memellanders in post-war Europe. Research interests – history of World War II.

DAWID CHOMEJ – born 1991 in Dobre Miasto, Poland. Graduate of history at the universities of Olsztyn and Freiburg (Switzerland), PhD student at the University of Siedlce; employee of the Information Center for Victims of World War II at the IPN Archives in Warsaw. Currently preparing a dissertation on the problem of denunciation in the Ciechanów region (Regierungsbezirk Zichenau) during World War II. In addition, he has a research interest in the problem of forced labor in East Prussia during World War II and the deportations carried out as part of the “Vistula” action. Contributed to various publications related to the topic of the German occupation of Poland during World War II.

Gairės autoriams

BENDRIEJI PRINCIPAI. Visų žurnalui siūlomų tekstų autoriai pateikia duomenis apie save – vardas, pavardė, mokslo laipsniai, el. pašto adresas korespondencijai, institucinė prieskyra. Teikiamuose straipsniuose turi būti suformuluotas tyrimo tikslas, nurodyti uždaviniai, įvardytas objektas, metodas, aptartas nagrinėjamos problemos ištirtumo laipsnis. Taip pat tikimasi, kad bus nurodomi šaltiniai, paisoma citavimo tikslumo, pateikiami ir pagrindžiami tyrimų rezultatai, daromos išvados. Tyrimo metodologija, teksto stilius ar diskurso tipas (straipsnio struktūra, argumentavimo modelis) yra autorių laisvo pasirinkimo dalykas. Su straipsniu pateikiama: reikšminiai žodžiai (iki 5 žodžių lietuvių ir anglų bei kita pageidaujama kalba); santrauka (pasirinktinai lietuvių, anglų, vokiečių arba prancūzų kalbomis) iki 2000 spaudos ženklų.

Tekstai ir jų priedai priimami tik elektroniniu pavidalu (siunčiant el. paštu leidyba@genocid.lt, ar asmeniškai įteikiant laikmeną; dėl išimčių būtina tartis su vyriausioju redaktoriumi). Failai rengiami *Microsoft Office* ir su juo suderinamomis programomis (formatai: *.doc, *.docx, *.rtf, *.xls, *.vsd), iliustracijos – programomis, kurios leidžia išsaugoti medžiagą formatais: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, pastaruoju formatu – be suspaudimo. Tekstas rengiamas pagal lietuviškus rašmenų kodavimo standartus, kuriuos palaiko *Microsoft Office 2000* ir vėlesnės versijos, šriftais *Times New Roman* arba *Palemonas*, 12 pt dydžiu, 1,5 li intervalu.

Optimali publikuojamo straipsnio apimtis – 1 autorinis lankas (40 000 spaudos ženklų, įskaitant išnašų tekstą ir tarpus). Jei siūlomos medžiagos (straipsnių ir šaltinių publikacijų) apimtis viršija 1 autorinį lanką, dėl galimybės ją paskelbti reikia tartis su vyriausioju redaktoriumi. Minimali publikuojamo straipsnio apimtis – 0,5 autorinio lanko. Į autorinį lanką įeina straipsnio tekstas, priedai (šaltiniai, lentelės, schemas, žemėlapiai ir pan.), iliustracijos, dvi santraukos (lietuvių ir anglų kalbomis, o reikalui esant – ir kita užsienio kalba, parinkta atsižvelgiant į tikėtiną publikacijos adresatą). Mokslinio veikalo recenzijos ir apžvalgos rekomenduojama apimtis yra 5000 – 11 000 ženklų. Kronika (mokslinio įvykio / renginio apžvalga) rekomenduojamas ilgis yra 2000–5000 ženklų.

Publikaciją sudaro faksimilė ar originalo perrašas, grindžiamas sistemiškais ir atskiroje komentary padalioje aptartais principais, esant reikalui – vertimas į lietuvių kalbą ir tekstologiniai bei dalykiniai (istoriniai, kalbiniai ir kt.) komentarai.

MOKSLINIS APARATAS. *Genocidas ir rezistencija* laikosi toliau aptartos citavimo, nuorodų pateikimo ir literatūros sąrašo sudarymo tvarkos, kurią rekomenduojame mūsų autoriams.

1. Cituojant lietuvišką šaltinį, citata žymima kabutėmis, kitakalbės citatos pateikiamos kursyvu. Cituojant kabutėse skyrybos ženklas (kablelis, taškas) po citatos rašomas už kabučių, pvz., A a a „b b b“. Tik tuomet, kai sakiny s ir prasideda, ir baigiasi citata, sky-

rybos ženklas rašomas prieš paskutines kabutes, pvz., „A a a, a a a.“ Vidinės kabutės rašomos viengubos, pvz., „A a a ,b b b' a a a“.

- 1.1. Kai citata yra didesnės apimties negu kelios eilutės, ji iškeliamą į atskirą pastraipą. Išskeltinės citatos pateikiamos be kabučių, jos atskiriamos tarpu tarp eilučių ir renkamos mažesniu šriftu.
- 1.2. Visos darbo autoriaus korekcijos citatoje žymimos laužtiniais skliaustais [aaa]. Pateikiant citatą ne nuo sakinio pradžios, ji pradama rašyti mažąja raide, pradžioje daugtaškis nerašomas. Kai citata baigiama anksčiau nei cituojamo sakinio pabaiga, po jos rašomas daugtaškis laužtiniuose skliaustuose [...].
- 1.3 Citatas kitomis kalbomis rekomenduojama pateikti išverstas į lietuvių kalbą. Prireikus citatos pateikiamos ir originalo kalbomis, tada jas rekomenduojama išversti.
2. Metai rašomi arabiškais skaitmenimis ir santrumpa m., pvz., 1861 m.; dešimtmečiai rašomi arabiškais skaitmenimis arba visu žodžiu, pvz., 8-as dešimtmetis arba aštuntas dešimtmetis, 7-ame dešimtmetyje arba septintame dešimtmetyje; amžiai rašomi romėniškais skaitmenimis ir santrumpa a., pvz., XVI a.; kai laiko tarpas rašomas pilnai, tarp arabiškų ir romėniškų skaitmenų rašomas ilgasis brūkšnys be tarpelių, pvz., 1815–1831 m.; VI–XX a.; kai metai pateikiami skliausteliuose, santrumpa m. nerašoma, pvz., (1900) arba (1579–1832).
- 2.1. Pilna data gali būti rašoma ilguoju arba trumpuoju būdu. Trumpuoju būdu rašoma arabiškais skaitmenimis tokia tvarka: metai, mėnuo, diena; skaičiai atskiriami trumpais brūkšneliais, pvz.: 1987-06-16. Ilguoju būdu metai ir diena rašoma arabiškais skaitmenimis su santrumpomis m. ir d., mėnuo visu žodžiu, pvz., 1987 m. birželio 16 d.
3. Lotynišku alfabetu rašyti asmenvardžiai pateikiami originalo rašybos forma su pilnais vardais, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą pagal Lietuvių kalbos komisijos patvirtintas taisykles. Pirmą kartą paminėjus pilną asmenvardį, toliau rašoma tik pavardė, o esant reikalui (kai sutampa kelių asmenų pavardės) – pavardė su inicialu. Dievų, šventųjų, karalių, imperatorių, kunigaikščių, popiežių, kardinolų, arkivyskupų ir vyskupų vardai tradiciškai rašomi lietuviškai.
4. Nelietuviški vietovardžiai pateikiami pagal dabar nusistovėjusią tvarką – transkribuoti lietuviškai, vadovaujamas Valstybinės Lietuvių kalbos komisijos nutarimais. Klaidingai ar pagal senąsias normas parašyti vietovardžiai – pagal dabartinę vartoseną. Su trumpintos vietovardžių formos rašomos pilnos. Išimtiniais atvejais paliekama originalo rašyba, kai vietovardžio tarimas ir rašymas lietuviškoje literatūroje įvairuoja, turi seną tradiciją arba yra visiškai nežinomas, neįtrauktas į žinybus ar enciklopedijas.
5. Didžiąja raide rašomi tikriniai vardai ir išskirtinę reikšmę turintys pavadinimai bei terminai. Jeigu juos sudaro daugiau nei vienas žodis, didžiąja raide rašomi visi žodžiai, pvz., Bažnyčia, Švč. Gailestingumo Motina, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis.
- 5.1. Religinų bendrijų pavadinimuose didžiosiomis raidėmis rašomi visi pavadinimo žodžiai, pvz.: Romos Katalikų Bažnyčia, Evangelikų Liuteronų Bažnyčia ir kt.

6. Knygų ar kitų leidinių, filmų, paveikslų, įmonių pavadinimai tekste rašomi kursyvu, išskyrus tuos atvejus, kai pastarieji teikiami išplėstiniu būdu, tai yra su bendrinio žodžio ar santrumpa ir simboliu pavadinimu kabutėse, pvz., uždaroji akcinė bendrovė „Sapnas“. Straipsnių, eilėraščių ar teksto smulkesnių dalių pavadinimai rašomi kabutėse.
7. Lotynišku alfabetu rašyti institucijų pavadinimai tekste išverčiami, prireikus skliaustuose ar išnašoje kursyvu pateikiant originalią formą. Simboliniai pavadinimai rašomi originalo forma, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą.
8. Išnašos dedamos puslapio apačioje (*footnotes*), numeruojamos arabiškais skaitmenimis; išskyrus atvejį, jei tekste yra viena išnaša, ji gali būti pažymėta žvaigždute; taip pat panašiu būdu galima išskirti teksto turiniui nepriklausančią išnašą, pvz., nuorodas apie tekste pristatomo tyrimo rėmimą, projektą, kurio metu parengtas tekstas ir kt. Tekste išnašos ženklas dedamas prieš skyrybos ženklą, pvz., ---¹; „---“¹. Išskirtinėje (atskira pastraipa teikiamoje) citatoje išnašos ženklas dedamas po paskutinio skyrybos ženklo. Straipsnyje ar publikacijoje (jos komentare) taikoma ištisinė išnašų numeracija.
9. Bibliografija (šaltiniai, literatūra) teikiama išnašose. Kitakalbių leidinių aprašas pateikiamas originalo kalba ir rašmenimis; nelotyniško alfabeto antraštiniai duomenys transliteruojami į lotynišką alfabetą, antraštiniai duomenys kirilica pateikiami originalo forma arba transliteruoti į lotynišką alfabetą. Esant reikalui laužtiniuose skliaustuose galima pateikti pavadinimo ar kitų duomenų vertimą į lietuvių kalbą.

Трацевскис Р., *Истинная история Литвы XX века*, Вильнюс, 2014.

[Tracevskis R., *Istinaja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014]

9.1. Duomenys leidinio aprašui imami iš leidinio antraštinio puslapio ir pateikiami be sutrumpinimų ar korekcijų.

9.2. Knygų ir kitų leidinių apraše pirmiausia nurodoma autoriaus pilnas vardas (vardai) ir pavardė; skyrybos ženklais neskiriama. Toliau nurodomas knygos pavadinimas kursyvu; atskiriamas kableliu. Toliau nurodoma leidimo vieta (ne daugiau du miestai), leidykla ar leidėjas, metai. Leidimo vieta nuo leidyklos ar leidėjo atskiriama dvitaškiu; leidėjas nuo metų atskiriamas kableliu. Knygos puslapis nurodomas po metų; atskiriamas kableliu ir rašomas po lietuviškos santrumpos p.:

Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvys, 2020, p. 13.

9.3. Kai knygos ar straipsnio autoriai yra keli, jie nurodomi atskiriant kableliu. Kai knygos ar straipsnio autorių arba sudarytojų yra daugiau negu trys, nurodomas tik pirmasis ir santrumpa laužtiniuose skliaustuose [et al.] Kai knygos antraštiniame puslapyje autorius nėra iškeltas į priekį, nėra įrašytas arba tik spėjamas, jį aprašo pradžioje galima nurodyti laužtiniuose skliaustuose; atskiriama kableliu:

Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.

Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

- 9.4. Jei autorius yra pasirašęs slapyvardžiu, jis irgi apraše nurodomas laužtiniuose skliaustuose prieš slapyvardį; skyrybos ženklų neskiriama:
[Juozas Lukša] Juozas Daumantas, *Partizanai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984.
10. Kai knyga ar leidinys turi prasminę paantraštę, tai ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma kursyvu kaip ir pavadinimas; atskiriama dvitaškiu:
Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999.
- 10.1. Kai knyga ar leidinys turi paantraštę, nurodančią tos knygos ar leidinio žanrą, tai ji nurodoma po pavadinimo ir rašoma stačiai; atskiriama dvitaškiu:
Sigita Černevičiūtė, Saulius Kaubrys, *Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera: Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 metais*: Monografija, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.
11. Kai vienoje išnašoje nurodomi keli to paties autoriaus veikalai, autorius antrą ir kitus kartus nurodomas pilnu vardu ir pavarde:
Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys, 2014; Tomas Vaiseta, *Vasarnamis: Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija (1944–1990)*: Monografija, Vilnius: Lapas, 2018; Tomas Vaiseta, *Orfėjas, kelionė pirmyn ir atgal*: Romanas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.
12. Kai knygoje ar leidinyje niekur nėra nurodyta leidimo vieta, metai, tai žymima santrumpomis laužtiniuose skliaustuose, pvz., be vietos – [s. l.], be metų – [s. a.]; rekonstruota tikroji kontrafakcijų leidimo vieta ir metai nurodomi laužtiniuose skliaustuose.
13. Kai knyga ar leidinys turi sudarytoją, rengėją, vertėją ir pan., jis, jo pareigos (funkcija) ir iš kokios kalbos versta nurodoma po pavadinimo tokia pilna formuluote, kokia yra pažymėta cituojamoje knygoje, ir rašoma stačiai; atskiriama kableliu:
Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX–XX a. pradžioje, sudarytojas Rimantas Vėbra, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.
Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (atsakomasis sudarytojas), Rimvydas Petrauskas, Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 105.
14. Keliatomio leidinio tomas žymimas lietuviška santrumpa t. po bendrojo pavadinimo ir arabišku skaitmeniu; atskiriamas kableliu. Tomo ar dalies pavadinimas rašomas kursyvu; atskiriamas dvitaškiu:
Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.
15. Kai leidinys priklauso kokiai nors serijai, paprastai išnašose tai nežymima, tačiau, esant reikalui, ji nurodoma skliaustuose prieš leidimo vietą: pateikiama santrumpa ser., serijos pavadinimas kursyvu, po kablelio serijos tomas arba numeris; atskiriama kableliu:

The Unknown War: Anti-Soviet Armed Resistance in Lithuania and Its Legacies, edited by Arūnas Streikus, (ser. *Europa Country Perspectives*, 6), London and New York: Routledge, 2002.

15.1. Kai leidinys turi redakcinę kolegiją arba priklauso serijai, turinčiai redakcinę kolegiją, redakcinės kolegijos sudėtis, esant reikalui, nurodoma prieš leidimo vietą; atskiriama kableliu:

Daiva Krištopaitienė, *Kristijono Donelaičio raštų leidimai: tekstologinės problemos*, (ser. *Lietuvių tekstologijos studijos*, I), redakcinė kolegija: Ilona Čiužauskaitė, Loreta Jakonytė, Kristina Mačiulytė, Jurgita Ūsaiytė, Mikas Vaicekauskas (vyr. redaktorius), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

16. Cituojant antrą kartą iš eilės, nurodoma kursyvinė santrumpa *Ibid.* Cituojant antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir kursyvinė santrumpa *op. cit.*:

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

17. Cituojant to paties autoriaus daugiau nei vieną tekstą antrą ar kelintą kartą ne iš eilės, nurodomas autorius ir sutrumpintas teksto pavadinimas. Jeigu autoriaus nėra, pateikiamas sutrumpintas pavadinimas:

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War, p. 52.

18. Mokslinių periodinių leidinių pavadinimas nurodomas kursyvu, leidimo vieta, metai, tomas arba (ir) numeris (kai yra tomo arba numerio paantraštė – ji atskiriama dvitaškiu ir rašoma kursyvu), numerio sudarytojas (jeigu yra išskirtas leidinyje) rašomas stačiais:

Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, t. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, sudarytoja Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, t. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, t. 56, Nr. 1, p. 10.

19. Žurnalų, laikraščių pavadinimas nurodomas kursyvu, stačiais – metai, tomas arba numeris, puslapiai. Laikraščių data nurodoma prieš numerį trumpuoju būdu. Kartais nurodoma, tačiau nėra būtina, leidimo vieta ir leidėjas; dažniausiai tai taikoma užsienio, regioniniams ar seniesiems leidiniams:

Naujasis Židinys-Aidai, 2011, Nr. 5, p. 317–327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, Nr. 2, p. 11–13.

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, Vilnius, 1913-01-06 (19), Nr. 3 (790), p. 2.

20. Cituojant straipsnius ar kitokius tekstus iš mokslinių periodinių, tęstinių ir panašių leidinių, žurnalų, laikraščių nurodomas autorius, straipsnio pavadinimas kabutėse, leidinys, kuriame straipsnis spausdintas; leidinys išskiriamas kursyvu. Straipsnio ar kito teksto pavadinimas nuo leidinio atskiriamas santrumpa „in.“.

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2021, Nr. 2 (50), p. 80–106.

Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje ir sakytiniuose šaltiniuose“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2022, nr. 5, p. 13.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: *Aidai*, 2001, p. 796–809.

Antanas Alekna, „Vyskupas Valančius ir blaivybė“, in: *Vienybė: Savaitinis laikraštis*, Kaunas, 1918-03-07, nr. 7, p. 102–105.

21. Rankraštiniai dokumentai aprašomi tokia tvarka: dokumento pavadinimas, metrika – vieta, data, numeris (rekonstruoti ar kiti archyvine apraše neminimi duomenys nurodomi laužtiniuose skliaustuose), po santrumpos in: rašomas archyvo pavadinimas, fondo, aprašo, bylos, lapų santrumpos – f., ap., b., l. Kartu įrišti dokumentų rinkiniai ar rankraštinės knygos nurodomos pagal aukščiau nurodytus bibliografinių aprašų pavyzdžius, išskyrus tai, kad po sudarymo metų įterpiamas archyvo ar bibliotekos pavadinimas, signatūra ir kiti duomenys:

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, 1951-01-16 įrašas, in: *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 58, b. 28598/3, t. 3, vokas nr. 6, l. 6–2.

LSSR Glavlito partinės organizacijos susirinkimo protokolas, 1964-03-17, in: *LYA*, f. 7759, ap. 2, b. 8, l. 9v.

22. Elektroninių leidinių aprašas rengiamas pagal aukščiau nurodytas bibliografinio aprašo taisykles, išskyrus tai, kad nurodant elektroninį dokumentą, laužtiniuose skliaustuose būtina nurodyti laikmenos rūšį, pavyzdžiui, [CD-ROM] ar [online]. Prieinamų per internetą dokumentų apraše pateikiama internetinė prieiga, pabaigoje skliaustuose pateikiama vėliausia nuorodos tikrinimo data:

Įdomioji Lietuvos istorija: Lietuvos valstybingumo istorija nuo seniausių laikų iki mūsų dienų, [CD-ROM], Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 2004.

Mingailė Jurkutė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, [online], in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaille-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>, (2022-12-13).

- 22.1. Antrą kartą ne iš eilės cituojant elektroninius leidinius, vadovaujamosi anksčiau nustatytomis bibliografinio aprašo taisyklėmis:

Įdomioji Lietuvos istorija.

Ibid.

Mingailė Jurkutė, *op. cit.*

23. Kai rengiant tekstą šaltinių ir literatūros pasitelkta daugiau nei nurodoma išnašose, pabaigoje gali būti pateikiamas literatūros sąrašas. Jis sudaromas aprašų abėcėlės tvarka ir rengiamas pagal nurodytas bibliografinio aprašo taisykles, išskyrus tai, kad

literatūros sąrašė pirmiau nurodoma autoriaus pavardė, paskui vardas; kablelis po pavardės nerašomas.

24. Užsienio leidinių bibliografinis aprašas rengiamas pagal lietuviškus principus.
25. Kartu su straipsniais ir publikacijomis pateikiamos santraukos (šaltinių publikacijų apžvalgos), duomenys apie autorius: akademiniai laipsniai bei vardai, institucija ir miestas bei šalis, kurioje ji įsikūrusi, elektroninio pašto adresas.

Redakcinė kolegija įsipareigoja esant reikalui konsultuoti magistrantus bei doktorantus, jaunus mokslininkus, rengiančius pirmąsias savo mokslines publikacijas.

Visus žurnalo *Genocidas ir rezistencija* straipsnius bei šaltinių publikacijas anonimiškai recenzuoja du recenzentai. Autoriai su recenzijomis supažindinami tik tuo atveju, jei tekstai įvertinti kaip taisytini ir recenzentų pastabos pravarčios korekcijoms atlikti. Redakcinė kolegija neįsipareigoja teikti paaiškinimų atmestų tekstų autoriams. Maksimalus terminas, per kurį redakcinė kolegija priima sprendimą tekstą skelbti, atmesti ar grąžinti taisyti, yra 4 mėnesiai. Šis terminas nėra tiesiogiai susietas su publikavimo laiku, nes pastarasis gali priklausyti nuo teminių numerių formavimo.

Visus spausdinamus tekstus kalbos taisyklingumo atžvilgiu peržiūri ir, esant reikalui, taiso redaktoriai. Autoriams pateikiami sumaketuoti tekstai elektroniniu formatu korektūrai atlikti ir autorizuoti. Grąžindami redakcinei kolegijai tekstą autoriai paprastu ar elektroniniu parašu, arba elektroniniu paštu patvirtina autorizavimą bei sutikimą, kad tekstas būtų skelbiamas žurnale *Genocidas ir rezistencija* bei prieinamas per asocijuotas duomenų bazines.

Spausdinti tekstai ir iliustracijos, diskelių ir CD pavidalo laikmenos autoriams negrąžinamos.

Kilus neaiškumams dėl medžiagos tematikos, rengimo principų ar kitų su žurnalo *Genocidas ir rezistencija* dalykiniais aspektais susijusių klausimų prašome kreiptis į vyriausiąjį redaktorių.

Redakcinė kolegija

Guidelines for Authors

GENERAL PRINCIPLES. Authors of all texts submitted to the journal provide information about themselves – name, surname, degrees, email address for correspondence, institutional affiliation. Submitted papers must state the aim of the research, the objectives, the object, the method, and the degree of investigation of the problem under study. The research methodology, the style of the text or the type of discourse (structure of the paper, argumentation model) are a matter of free choice for the authors. The article should be accompanied by: key words (up to 5 words in English and Lithuanian, and any other preferred language); an abstract (optionally in Lithuanian, English, German or French) of up to 2000 characters.

Texts and their appendices are accepted only in electronic form (by e-mail to kristina.burinskaite@genocid.lt, or by personal delivery; exceptions may be discussed with the editor-in-chief). Files must be drafted using *Microsoft Office* and compatible software (formats: *.doc, .docx, *.rtf, *.xls, *.vsd), illustrations must be prepared using software that allows the material to be saved in the following formats: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, the latter without compression. The text shall be prepared in accordance with the Lithuanian character encoding standards supported by *Microsoft Office 2000* and later versions, using *Times New Roman* or *Palemonas* font, 12 pt size, 1.5 line spacing.

The optimum length of a published article is 40,000 characters, including footnotes and spaces. If the length of the proposed material (articles and source publications) exceeds 40,000 characters, the possibility of publication should be discussed with the editor-in-chief. The minimum length of an article to be published is 20,000 characters. It includes the text of the article, appendices (sources, tables, charts, maps, etc.), illustrations, and two abstracts (in Lithuanian and English, and, if necessary, in another foreign language, chosen according to the likely audience of the publication). The recommended length of the review and the synopsis of the scientific work is between 5 000 and 11 000 characters.). The recommended length of a chronicle (review of a scientific event/event) is 2000-5000 characters.

The publication consists of a facsimile or transcription of the original, based on the systematic principles discussed in a separate section of the commentary, with a translation into Lithuanian and, where necessary, textual and subject-specific (historical, linguistic, etc.) commentaries.

SCIENTIFIC FRAMEWORK. *Genocidas ir rezistencija* follows the procedures for citation, referencing, and the compilation of the list of references discussed below, which our authors are strongly recommended to follow.

1. When citing a source in English, the quotation should be marked with quotation marks; quotations in other languages should be in italics. When quoting in quotation

marks, the punctuation mark (comma, full stop) after the quotation is placed after the quotation marks, e.g. A a a “b b b b”. Only when a sentence begins and ends with a quotation is the punctuation mark placed before the last quotation mark, e.g. “A a a, a a a a.” Internal quotation marks are single, e.g. “A a a ‘b b b’ a a a”.

1.1 When a quotation is more than a few lines long, it shall be given in a separate paragraph. Quotations presented in a separate paragraph shall have no quotation marks, be separated by line spacing and set in a smaller font.

1.2 All corrections by the author to the citation shall be indicated by square brackets [Aa]. If the quotation does not start at the beginning of a sentence, it should be lower-cased and shall not be preceded by an ellipsis. Where the quotation ends before the end of the quoted sentence, it is followed by an ellipsis in square brackets [...].

1.3 It is recommended to translate into Lithuanian any quotations in foreign languages. If it is necessary to include quotations in the original language, it is still recommended to have them translated into Lithuanian.

2. Years shall be written with Arabic numerals, e.g. 1861; decades are written with Arabic numerals or the full word, e.g. 1970s or eighties, in the 1960s or in the seventies; centuries are written with Arabic numerals and the abbreviation cent., e.g. 16th cent.; when a time period is written in full, a long dash without spaces is used between the Arabic numerals, e.g. 1815–1831; 6th–20th centuries; when the year is given in brackets, the abbreviation of the word year is not written, e.g. (1900) or (1579-1832).

2.1 The full date may be written in long or short form. The short form shall be written in Arabic numerals in the following order: day, month, year, separated by huphen, e.g.: 06-16-1987. In long form, the day and the year are written in Arabic numerals, the month in full, e.g., 16 June 1987.

3. Surnames written in the Latin alphabet shall be given in their original spelling with their full names; surnames written in other alphabets shall be transliterated into the Latin alphabet in accordance with the rules approved by the Lithuanian Language Commission. After the first mention of a full surname later only the surname is used, and where appropriate (in the case of overlapping surnames) by the surname followed by the first letter of the first name. The names of gods, saints, kings, emperors, princes, popes, cardinals, archbishops, and bishops are traditionally spelled in Lithuanian.
4. Non-Lithuanian place names are given in accordance with the current procedure – they are transcribed in Lithuanian, in accordance with the decisions of the State Commission of the Lithuanian Language. Place names spelled incorrectly or according to the old spelling norms shall be spelled in accordance with their modern-day usage. Abbreviated forms of place names shall be written in full. In exceptional cases, the original spelling shall be retained when the pronunciation and spelling of the place name varies in Lithuanian literature, has an old tradition or is completely unknown or not included in dictionaries or encyclopaedias.
5. Proper names, names and terms with a distinctive meaning shall be capitalized. If such

- names or terms are made up of more than one word, each constituent word shall be capitalised, e.g., the Church, the Mother of Mercy, the Lithuanian Reform Movement.
6. The names of books or other publications, films, paintings and companies shall be italicised in the text, except where they are given in an expanded form, that is, with a common word or abbreviation and the symbolic name in quotation marks, e.g. private limited liability company “Sapnas”. Titles of articles, poems or smaller textual elements shall be given in quotation marks.
 7. Names of institutions written in Latin alphabet shall be translated in the text, with the original form in italics in brackets or footnote, as appropriate. Symbolic names shall be written in their original form, and personal names written in other alphabets shall be transliterated into the Latin alphabet.
 8. Footnotes shall be placed at the bottom of the page, numbered in Arabic numerals; except if there is a single footnote in the text, which may be marked with an asterisk. Similarly, a footnote not belonging to the content of the text may be distinguished in a similar way, e.g., references to the sponsorship of research presented in the text, the project on which the text was based, etc. In the text, the footnote mark is placed before a punctuation mark, e.g. --1; “--”1. In citation given as a separate paragraph, the footnote mark is placed after the last punctuation mark. Footnotes shall be numbered consecutively within the article or publication (its commentary).
 9. Bibliography (sources, references) shall be given in footnotes. The description of publications in other languages shall be given in the original language and characters; non-Latin titles shall be transliterated into Latin, Cyrillic titles shall be given in their original form or transliterated into Latin. Where appropriate, a translation of the title or other data into Lithuanian may be given in square brackets.

Трацевскис Р. *Истинная история Литвы XX века*, Вильнюс, 2014.

[Tracevskis R. *Istinaja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014]:

9.1. The data for the description of the publication shall be taken from the title page of the publication and shall be presented without abbreviations or corrections.

9.2. The description of books and other publications shall first of all indicate the author's first name(s) and surname; no punctuation shall be used in between. Next, the title of the book shall follow in italics, separated by a comma. This is followed by the place of publication (no more than two cities), the publishing house or publisher and the year. The place of publication is separated from the publishing house or publisher by a colon; the publisher is separated from the year by a comma. The page of the book is indicated after the year; it is separated by a comma and followed by the Lithuanian abbreviation p:

Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvys, 2020, p. 13.

9.3. Where a book or article has been written by several co-authors, they are listed one after another, separated by a comma. Where there are more than three co-authors or compilers of a book or article, only the first author or compiler shall be indicated, followed by the abbreviation in square brackets [et al]. Where the author is not highlighted,

not listed, or merely assumed on the title page of the book, he or she may be indicated in square brackets at the beginning of the description, separated by a comma:

Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Kaunas: Vytautas Magnus University, 2021.

Arvydas Anušauskas [et al.], *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

9.4. If the author has signed with a pseudonym, it shall also be indicated in the description in square brackets before the pseudonym; no punctuation is used:

[Juozas Lukša] Juozas Daumantas, *Partizanai*, Chicago: Į Laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1984.

10. When a book or publication has a subtitle, it is given after the title, is italicized like the title and separated by a colon:

Vytautas Merkys, *Motiejus Valančius: Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius: Mintis, 1999.

10.1. When a book or publication has a subtitle indicating the genre of the book or publication, it shall be indicated after the title and shall be written in an upright font, separated by colon:

Sigita Černevičiūtė, Saulius Kaubrys, *Kartuvių kilpa, kulka ir dujų kamera: Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 metais: a Monograph*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2014.

11. When one footnote refers to several works by the same author, the author is referred to by his/her full name the second and subsequent times:

Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys, 2014; Tomas Vaiseta, *Vasamamis: Vilniaus psichiatrijos ligoninės socialinė istorija (1944–1990): a monograph*, Vilnius: Lapas, 2018; Tomas Vaiseta, *Orfėjas, kelionė pirmyn ir atgal: a novel*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016.

12. When the place and year of publication are not indicated anywhere in the book or publication, it shall be indicated by abbreviations in square brackets, e.g., without place – [s. l.], without year – [s. a.]; the reconstructed actual place and year of publication of counterfactuals shall be indicated in square brackets:

13. When a book or publication has a compiler, editor, translator, etc., their position (function) and the language from which it was translated shall be indicated after the title in the full wording as it appears in the book cited and shall be written upright, separated by a comma:

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje, compiled by Rimantas Vėbra, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.

Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, compiled and translated into Lithuanian by Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis (compiler in chief), Rimvydas Petrauskas, Vilnius: LII leidykla, 2005, p. 105.

14. The volume of a multi-volume publication shall be indicated by Lithuanian abbreviati-

on t. after the general title and an Arabic numeral, separated by a comma. The title of a volume or part of a volume shall be written in italics and separated by a colon:

Lietuvos gyventojų genocidas, vol. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997.

15. When a publication belongs to a series, it is usually not indicated in the footnotes, but, if necessary, it may be indicated in parentheses before the place of publication: the abbreviation ser. is given, the name of the series is in italics, and the volume or number of the series is given after the comma; it is separated by a comma:

The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies, compiled by Arūnas Streikus, (ser.: Europa Country Perspectives, 6), London and New York: Routledge, 2002.

15.1. Where a publication has an editorial board or belongs to a series with an editorial board, the composition of the editorial board shall, where appropriate, be indicated before the place of publication; to be separated by a comma:

Daiva Krištopaitienė, *Kristijono Donelaičio raštų leidimai: tekstologinės problemos* (ser. *Lithuanian textological studies*, 1), editorial board of Ilona Čiužauskaitė, Loretta Jakonytė, Kristina Mačiulytė, Jurgita Ūsaiytė, Mikas Vaicekuskas (editor-in-chief), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

16. The second consecutive quotation is in italics *Ibid.* If quoted for the second or more non-consecutive time, the author and the abbreviation *op. cit.* in italics shall be indicated:

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

17. When quoting more than one text by the same author for the second or more non-consecutive time, the author and the abbreviated title of the text are to be indicated. If there is no author, the abbreviated title is given:

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War, p. 52.

18. The title of scientific periodicals is given in italics, the place of publication, the year, the volume and/or issue (in the case of a subtitle of a volume or issue, it is separated by a colon and is written in italics), the compiler of the issue (if written in the publication) is given in straight font:

Acta Academiae Artium Vilnensis, Vilnius, 2006, vol. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, compiled by Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Vilnius, 2011, vol. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, vol. 56, No. 1, p. 10.

19. The title of journals and newspapers is indicated in italics, and the year, volume or issue, and pages are given in upright font. The date of the newspapers is indicated before the issue in short form. The place of publication and the publisher are sometimes, but not necessarily, indicated; this is usually the case for foreign, regional or old publications:

Naujasis Židinys-Aidai, 2011, No. 5, pp. 317-327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, No. 2, pp. 11-13.

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, Vilnius, 1913-01-06 (19), No. 3 (790), p. 2.

20. When quoting articles or other texts from scientific periodicals, regularly issued and similar publications, journals, newspapers, the author, the title of the article is given in quotation marks, the publication in which the article was published, and the publication is written in italics. The title of the article or other text is separated from the publication by the abbreviation in:

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2021, No. 2 (50), p. 80–106.

Tetiana Boriak, „Holodomoras 1932–1933 m.: Ukrainos genocidas dokumentuose, atmintyje ir sakytiniuose šaltiniuose“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2022, No. 5, p. 13.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, compiled by Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 796–809.

Antanas Alekna, „Vyskupas Valančius ir blaivybė“, in: *Vienybė: Savaitinis laikraštis*, Kaunas, 1918-03-07, No. 7, p. 102–105.

21. Handwritten documents are described in the following order: document name, metrics – place, date, number (reconstructed or other data not mentioned in the archival description are given in square brackets), after the abbreviation in: the name of the archive is written, the name of the fund, description, file, abbreviations of pages – fund, descr. p. Collections of documents or manuscript books bound together shall be cited according to the above examples of bibliographic descriptions, except that the name of the archive or library, signature and other data shall be inserted after the year of compilation:

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, transcript of 16-01-1951, in: *Lietuvos ypatingasis archyvas* (hereinafter – *LYA*), f. K-1, descr. 58, file No. 28598/3, vol. 3, envelope No. 6, p. 6–2.

LSSR Glavlito partinės organizacijos susirinkimo protokolas, 17-03-1964, in: *LYA*, f. 7759, descrip. 2, file No. 8, p. 9v

22. The description of electronic publications follows the above rules for bibliographic descriptions, except that when referring to an electronic document it is necessary to indicate the type of medium, e.g. [CD-ROM] or [online], in square brackets. The description of documents accessible via the Internet includes the Internet access, with the latest date of checking the link in brackets at the end.

Įdomioji Lietuvos istorija: Lietuvos valstybingumo istorija nuo seniausių laikų iki mūsų dienų, [CD-ROM], Vilnius: Elektroninės leidybos namai, 2004.

Mingailė Jurkutė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, [online], in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaille-jurku>

te-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.
d?id=86454141, (13-12-2022).

22.1. For the second non-consecutive citation of electronic publications, the rules for bibliographic description set out above shall apply:

Įdomioji Lietuvos istorija.

Ibid.

Saulius Lapinskas, *op. cit.*

23. Where the sources and literature used in the preparation of the text are more extensive than those indicated in the footnotes, a list of references may be given at the end. The list of references should be in alphabetical order of the descriptions and follow the rules for bibliographical descriptions, except that the author's surname should be given first, followed by his or her first name; the comma after the surname should not be written.
24. The bibliographical description of foreign publications shall be prepared in accordance with the Lithuanian principles.
25. Articles and publications are accompanied by abstracts (summaries of the source publications), details of the authors: academic degrees and names, the institution and the city and country in which it is based, and an e-mail address.

The Editorial Board undertakes to advise, where necessary, postgraduate and doctoral students and young researchers preparing their first scientific publications.

All articles and source publications in *Genocidas ir rezistencija* journal are peer-reviewed anonymously by two reviewers. Authors are only informed of the reviews if the texts have been assessed as being in need of revision and if the reviewers' comments may contribute to necessary corrections. The Editorial Board does not undertake to provide explanations to the authors of rejected texts. The maximum time limit for the Editorial Board to decide whether to publish, reject or return a text for revision is 4 months. This deadline is not directly linked to the timing of the eventual publication, which may depend on the formatting of thematic issues.

All texts to be published are reviewed from a linguistic point of view and, if necessary, corrected by editors. Authors are provided with the typeset texts in electronic format for proofreading and authorisation. When returning the text to the editorial board, authors shall confirm their authorisation and consent to its publication in *Genocidas ir rezistencija* and access through associated databases by simple or electronic signature or by e-mail.

Printed texts and illustrations, discs and CDs are not returned to the authors.

In case of any uncertainties concerning the subject matter, the principles of preparation or any other issues related to the subject matter of the *Genocidas ir rezistencija* journal, please contact the Editor-in-Chief.

Editorial Board

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidiniai

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Leidybos skyriuje galite įsigyti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidinių už mažiausią kainą.

Mūsų adresas: Didžioji g. 17,
01128 Vilnius, Lietuva

Išsamesnės informacijos apie išleistus
leidinius galite teirautis
tel. +370 646 41682
arba ieškoti apsilankę interneto svetainėje
www.genocid.lt

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2024, 1(55)

Į anglų kalbą vertė ir korektūrą skaitė UAB „Metropolio vertimai“

Lietuvių kalbos redaktorė **Audronė Gečiauskienė**

Maketo autorė **Evelina Garliauskienė**

Maketuotojas **Vitalijus Bilevičius**

Pirmame viršelyje – Spasko lagerio kapinių memorialo dalis (Kazachstanas).

Irenos Šutinienės nuotr.

Ketvirtame viršelyje – Dolinkos muziejaus ekspozicijos fragmentas.

I. Šutinienės asmeninio archyvo nuotr.

Lietuviai tremtiniai grįžta į tėvynę.

Nižneudinsko geležinkelio stotis, Irkutsko sr., 1957 m.

Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus nuotr.

LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus kartu su užsienio partneriais surengtos

parodos stendas. *A. Vyšniausko nuotr.*

Molotovas pasirašo Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d.

Heinricho Hoffmanno nuotr.

Jaunojo čekisto priesaika.

Okupacijų ir laisvės muziejaus fondo nuotr.

2024-06-28. Tiražas 200 egz. 20,75 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, 01128 Vilnius,

leidyba @genocid.lt

www.genocid.lt

Spaudė UAB „Petro ofsetas“

Naujoji Riovonių g. 25C,
03153 Vilnius

Irena Šutinienė

Sovietinių represijų atmintis Kazachstano lietuvių diasporoje: interpretacijos, praktikos / *Memory of Soviet Repressions in the Kazakhstan Lithuanian Diaspora: Interpretations, Practices, Contexts*

Arvydas Gelžinis

Lietuvos represuotų gyventojų paleidimas ir grįžimas 1953–1957 metais: tarp laisvės ir suvaržymų / *Release and return of repressed people in Lithuania in 1953–1957: between freedom and constraints*

Arūnas Vyšniauskas

Molotovo-Ribbentropo pakto ikonografiniai aspektai: dokumentinių fotografijų lyginamoji analizė

Kristina Burinskaitė

Partijos politiniai kariai: KGB kadrinio darbuotojo politinis ir socialinis portretas

Я, _____, вступаю
в ряды сотрудников органов государственной
безопасности, перед лицом ветеранов, перед
памятью чекистов, павших в борьбе с вра-
гами во имя торжества коммунизма —
ТОРЖЕСТВЕННО КЛЯНУСЬ:
— через всю жизнь с честью нести вы-
сокое звание чекиста, быть вдумчивым,
храбрым и дисциплинированным воином;
— самоотверженно защищать интересы
Коммунистической партии и Советского на-
рода;
— вести неустанную борьбу с происка-
ми империалистических разведок;
— крепить и развивать боевые традиции
ВЧК-КГБ.